

Kieliä ja kohtaamisia Turun historiassa

Näkökulmia monikielisyyteen

Toimittaneet

LEENA KOLEHMAINEN

AINO LIIRA

KIRSI-MARIA NUMMILA

Kieliä ja kohtaamisia Turun historiassa

Kieliä ja
kohtaamisia
Turun
historiassa

Näkökulmia monikielisyyteen

Toimittaneet

LEENA KOLEHMAINEN, AINO LIIRA JA
KIRSI-MARIA NUMMILA

SUOMALAISEN KIRJALLISUUDEN SEURAN TOIMITUKSIA 1475

Teos on Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran nimeämien asiantuntijoiden tarkastama.

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

© 2021 Leena Kolehmainen, Aino Liira, Kirsi-Maria Nummila ja SKS

Lisenssi CC BY-NC-ND 4.0 International, ellei toisin mainita.

Kannen suunnittelu: Timo Numminen

Taitto: Maija Räisänen

EPUB: Tero Salmén

ISBN 978-951-858-427-1 (nid.)

ISBN 978-951-858-428-8 (EPUB)

ISBN 978-951-858-429-5 (PDF)

ISSN 0355-1768 (nid.)

ISSN 2670-2401 (verkkojulkaisut)

DOI <https://doi.org/10.21435/skst.1475>

Teos on lisensoitu Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 International -lisenssillä.

Tutustu lisenssiin englanniksi osoitteessa <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/> tai suomeksi osoitteessa <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.fi>.

Teos on avoimesti saatavissa osoitteessa <https://doi.org/10.21435/skst.1475> tai lukemalla tämä QR-koodi mobiililaitteella.

Hansaprint Oy, Turenki 2021

Sisällys

ESIPUHE 7

Leena Kolehmainen, Aino Liira & Kirsi-Maria Nummila

JOHDANTO – KIELINÄKKÖKULMA TURUN HISTORIAAN 9

Leena Kolehmainen, Aino Liira & Kirsi-Maria Nummila

I Keskiajan kielistä 1600-luvun Turkuun

KESKIAJAN KIRJALLINEN KULTTUURI TURUSSA – KIELET
ARKEOLOGISISSA LÖYDÖISSÄ, ESINEISSÄ JA TEKSTILÄHTEISSÄ 43

Kirsi Salonen, Janne Harjula & Visa Immonen

SUOMALAISIA, SAKSALAISKOIRAT JA SKOTTIROTOT –
TURUN KIELIOLOT 1600-LUVUN OIKEUSPÖYTÄKIRJOJEN JA
LÄÄNINHALLINNON ASIAKIRJOJEN VALOSSA 75

Veli Pekka Toropainen

ABOA LATINA – ARKI- JA JUHLALATINAA 1600-LUVUN TURUSSA 107

Raija Sarasti-Wilenius

II Kieliä ja kulttuureja 1700-luvulta 1800-luvulle

KIRKOSSA KUULUTETTU – RUOTSI JA SUOMI KAARINAN
SEURAKUNNAN KIRKONKUULUTUKSISSA 1700–1800-LUVULLA 143

Taru Nordlund

MARGINAALISIA MUTTA MERKITTÄVIÄ KIELIÄ – ENGLANTIA, SAKSAA JA
RANSKAA TURUSSA 1800-LUVUN JÄLKIMMÄISELLÄ PUOLISKOLLA 175

Taina Syrjämaa & Janne Tunturi

TURUN VIERAAT KIELET 1880-LUVULLA SANOMALEHTIEN
VÄLITTÄMÄNÄ 208

Susanna Mäkinen, Matti Peikola & Jukka Tyrkkö

KIRJALLISIA KOHTAAMISIA – VENÄLÄISET KIRJAT
TURUN KAUPUNGINKIRJASTON VANHASSA KOKOELMASSA 239
Viola Parente-Čapková & Kati Launis

III Nykyisyyttä kohti

KIELIKONTAKTEJA 1800-LUVULTA 1900-LUVUN LOPULLE – RUOTSIN
VAIKUTUS TURUN MURTEESEEN 265

Majja Grönholm

SAKSASTA ESPERANTOON – MONIKIELISYYS OSANA TUORLAN
OBSERVATORION 1960-LUVUN KULTTUURIPERINTÖÄ 304

Outi Veivo, Leena Salmi, Jaana Saarikoski & Maija Mäki

Kirjoittajat 334

Abstract 339

Asiahakemisto 340

Henkilöhakemisto 351

Kielihakemisto 356

Paikannimihakemisto 358

Esipuhe

Ajatus *Kieliä ja kohtaamisia Turun historiassa* -kirjasta syntyi vuonna 2018 Turun yliopiston kieli- ja käännöstieteiden laitoksella *Monikielinen Turku* -verkoston tapaamisessa. *Monikielinen Turku* on verkosto, jonka tavoitteena on tuottaa uutta tietoa Turun ja lähiseudun monikielisydestä, tehdä tutkimusta tunnetuksi suurelle yleisölle ja tukea alueen monikielisyyttä paikallistoimijoiden kanssa toteutettujen yhteistyöhankkeiden avulla. Verkosto on muun muassa järjestänyt seminaarin kielten museoesittämisestä ja toteuttanut kieliasantuntijuuteen kytkeytyviä yliopistollisia kursseja yhteistyössä Turun kaupungin museoiden henkilökunnan kanssa. Kiitos kaikille yhteistyökumppaneillemme ja verkoston jäsenille inspiroivasta yhteistyöstä!

Suomalaisten kaupunkien monikielisyyttä on tutkittu monipuolisesti. *Kieliä ja kohtaamisia Turun historiassa* -kokoomateos keskittyy valikoituihin näkökulmiin ja havainnollistaa erilaisia aineistoja ja menetelmiä, joiden avulla tutkijan on mahdollista saada tietoa menneisyyden monikielisydestä. Monitieteisen teoksen erillistutkimuksissa risteää kielitieteen, kirjallisuustieteen, historian ja arkeologian sekä kulttuuriperinnön tutkimuksen näkökulmia. Yksi teos ei pysty luonnollisestikaan kattamaan kaikkea, vaan ulkopuolelle jää koko joukko kielellisiä yksityiskohdita Turun seudun historiasta, ajanjaksoja, kehityslinjoja, kieliä, kielenpuhujia, kielellisiä käytänteitä ja kielenkäyttötilanteita. Toivommekin teoksen antavan opiskelijoille ja tutkijoille paljon kipinöitä uuteen tutkimukseen Turun monikielisestä historiasta. Toivottavasti teos haas-

taa ja innostaa pohtimaan myös monikielistä nykyisyyttä, joka jää nyt kokonaan käsittelemättä. Kirjan luvut ovat tutkimusartikkeleita, mutta ne on pyritty kirjoittamaan yleistajuisesti niin, että ne ovat myös suuren yleisön lähestyttävissä.

Lämmin kiitos kaikille kirjoittajille sujuvasta yhteistyöstä. Kiitämme Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraa teoksen ottamisesta julkaisuohjelmaansa kuten myös sen valitsemia nimettömiä arvioijia yksityiskohteisesta palautteesta. Kiitokset myös SKS:n tiedekustantamon väelle. Lukijoille toivotamme antoisia hetkiä kirjan parissa.

Monikielisessä Turussa lokakuussa 2021

Leena Kolehmainen, Aino Liira & Kirsi-Maria Nummila

Johdanto – kielinäkökulma Turun historiaan

Leena Kolehmainen

 <https://orcid.org/0000-0003-2746-7201>

Aino Liira

 <https://orcid.org/0000-0002-4766-802X>

Kirsi-Maria Nummila

 <https://orcid.org/0000-0002-1617-7519>

Minkälainen on 2000-luvun monikielisen Turun historia kielten ja niiden käytön näkökulmasta? Tähän kysymykseen vastataan käsillä olevassa teoksessa, jossa tarkastellaan suomalaisen kaupunkihistorian monikielisyyttä Suomen vanhimman kaupungin olojen valossa. Turun kaupungin menneisyyttä on tutkittu monilla tieteenaloilla ja eri näkökulmista mutta vasta verrattain vähän kielten kannalta, vaikka kaupunki on ollut koko historiansa ajan kansainvälinen ja monikielinen. Paitsi että Turku on ollut historiansa aikana nykyisen Suomen alueen merkittävin kauppapaikka, se on ollut myös hallinnon, sivistyksen, kirkon ja hiippakunnan keskus, hetken myös autonomisen Suomen suuriruhtinaskunnan pääkaupunki. Turkuun on matkustettu eri aikoina ja monilta tahoilta harjoittamaan erilaisia ammatteja, perustamaan yrityksiä, asumaan ja opiskelemaan. Eri elämänalueilla on käytetty eri kieliä, ja eri kielten puhujat ovat kohdanneet monenlaisissa yhteyksissä. Kontaktitilanteet ovat muovanneet paitsi paikallista myös laajemmin suomalaista kulttuuria.

Käsillä oleva kirja on useiden kirjoittajien yhteisvoimin tuottama kokoomateos, jonka artikkelit ovat Turun ja lähialueiden historian eri aikoihin ajoittuvia ja eri kielenkäyttökonteksteihin paikantuvia tapaustutkimuksia. Uuden paikallishistoriallisen tiedon tuottamisen lisäksi teos osallistuu kotimaiseen ja kansainväliseen kaupunkiyhteisöjen monikielisydestä käytävään tieteelliseen ja yhteiskunnalliseen keskusteluun.

Turun monikielinen ja monikulttuurinen historia

Turun nimistö on säilyttänyt jälkiä kaupungin historiaa muovanneista kielellisistä ja kulttuurisista vaikutteista. Esimerkiksi nimen *Turku* oletetaan palautuvan muinaisvenäjän kauppapaikkaa tarkoittavaan sanaan *turgu*, joka on kuitenkin päätynyt suomen kieleen luultavasti kiertotietä viron kautta (vrt. viron ja karjalan *turg* 'tori, markkinapaikka'). Nimen on arvioitu olleen käytössä 1200-luvulta asti. Sen vanhin tunnettu maininta on kuitenkin 1500-luvulta, Mikael Agricolan *Rucouskiriassa* (1544).¹ Turun vanhassa nimistössä esiintyy niin ikään jälkiä läntisistä kontakteista. Asiakirjoissa tavataan keskiajalta asti esimerkiksi kaupungin ruotsinkielinen nimi *Aboa*, myöhemmin *Åbo*, jonka jokea merkitsevä alkuosa *å* (muinaisruotsin *aa*) viittaa kaupunkia monella tapaa leimanneeseen Aurajokeen. Nimen jälkimmäisenä osana on asumiseen viittaava ruotsin *bo*-verbi. (Paikkala ym. toim. 2007 s.v. *Turku*; *Åbo*; Häkkinen 2004 s.v. *turku*, *Turku*; ks. Turun kaupunkinimistä lisää esim. Pitkänen 2003; Kostet & Kupila toim. 2011; Nummila 2012; myös Rytkönen 1897.)

Aurajoen keskeisyydestä ja merkityksestä kertoo se, että jokilaaksossa on ollut asutusta kivikaudelta lähtien (Kivikoski 1971; Ruohonen 2019: 63; ks. myös Sjöblom-Immala 1999). Vaikka käsillä olevassa teoksessa fokuksessa on pääasiassa maaseutumaisesta ympäristöstä eroava urbaani keskus, Turun kaupunki, kaupungin historiaa hahmotettaessa lähialueet kuten Kaarinan, Liedon, Maarian ja Raision historialliset pitäjät ovat myös merkittäviä. Suuria osia ympäröivistä alueista on liitetty Turkuun viimeistään 1900-luvun kuluessa (näistä tarkemmin jäljempänä; ks. nykyisen Turun laajuudesta kaupunginosakartta, liite 1), ja esimer-

kiksi kaupungilla ja kirkolla on ollut omistuksia Turun rajojen ulkopuolelta jo keskiajalta lähtien (esim. Oja 1946: 287–288).

Turun varhaisvaiheita on tutkittu ja niistä on kirjoitettu melko paljon viimeisten parinkymmenen vuoden aikana (ks. esim. Hiekkänen 2003; Pihlman 2010; Söderström toim. 2010; Seppänen 2012; 2019). 1200-luvulla alueen tärkeänä keskuksena toimi Koroinen, joka sijaitsi silloisen Maarian pitäjän alueella Aurajoen ja Vähäjoen haarassa, noin kahden kilometrin päässä nykyisen Turun keskustasta. Suomen hiippakunnan piispanistuin oli siirretty Koroisiin Nousiaisista todennäköisesti vuoden 1229 tienoilla. Arkeologiset tutkimukset osoittavat, että Turun keskusta-alue tuomiokirkon ympäristössä on 1200-luvun loppuun asti ollut viljelysmaata. (Ks. esim. Pihlman 2010: 18; Seppänen 2019: 84; Koroisista ks. Harjula ym. toim. 2018.) Turun kaupungin synty voidaan siten nykytiedon perusteella ajoittaa 1200- ja 1300-lukujen taitteeseen, jolloin kirkollinen keskus siirrettiin Koroisista Turun tuomiokirkon nykyiselle paikalle Unikankareen kummulle, tuomiokirkon ja Turun linnan rakentaminen aloitettiin ja tuomiokirkon ympäristöön alettiin pystyttää kaupunkiasutusta.² Kaupungin perustaminen liittyi yleiseen Pohjois-Euroopan kaupungistumiskehitykseen mutta oli myös jatkoa luontaiselle kehitykselle, jonka myötä kauppakeskittymä oli syntynyt suotuisaan paikkaan Aurajoen suulle (esim. Kallioinen 1999: 37; 2000: 38).

Keskiaikaisen yhteiskunnan merkittävimmät toimijat olivat kirkko ja kruunu sekä lisäksi kaupungeissa kauppaa tekevä ja käsityöammattaja harjoittava porvaristo, josta Turussakin suuri osa oli alkuperältään saksalaisia (Turun porvareista keskiajalla ja 1500-luvulla ks. Kallioinen 2000.) Vaikka Turku ei kuulunut hansaliittoon, sillä oli läheiset kontaktit hansakaupunkeihin. Saksalaisvaikutus näkyikin sekä kaupunkikulttuurissa että kaupan harjoittamisessa mutta myös kielessä muun muassa lukuisina alasaksalaisina lainasanoina (hansakulttuurista Turussa ks. Immonen 2007; hansakulttuurin vaikutuksesta kielen tasolla ks. Bentlin 2008). Kaupungin hallinnosta vastasi raati, joka toimi myös oikeusistuimena.

Turun enemmistökieli eli käytetyin kieli on kautta kaupungin monikielisen historian ollut suomi. Käsillä olevan teoksen artikkeleissa esiteltä kansainvälisyys, monikulttuurisuus ja kaupungissa puhutut, kuullut

ja kirjoitetut monet kielet ja niiden käyttäjät asettuvat tähän kontekstiin. Suomen kielen käyttöä käsitellään jäljempänä alaluvussa ”Turun enemmistökieli: suomi”. Tässä alaluvussa taustoitetaan lyhyesti muiden kielten käyttöä kaupungin historiassa.

Osana Ruotsin valtakuntaa Suomen hallinnollinen kieli oli keskiajalta lähtien ruotsi. Katolisen kirkon pääasiallinen kieli, latina, oli myös koulutuksen kieli, sillä opetus tähtäsi poikien kouluttamiseen papeiksi. Opetuksen pääpaino niin keskiajalla kuin uuden ajan alussa olikin latinan oppimisessa. Turun alueella koulutuksesta vastasivat dominikaanikonventin luostarikoulu sekä tuomiokapitulun yhteyteen perustettu Turun katedraalikoulu. Jälkimmäisen merkitys kasvoi reformaation eli uskonpuhdistuksen myötä, kun luostarikoulu lakkautettiin. (Turun kouluista ks. Laaksonen 2006.) Jatkokoulutusta varten turkulaiset opiskelijat saattoivat lähteä ulkomaisiin yliopistoihin, esimerkiksi keskiajalla Pariisiin ja reformaatioajalla erityisesti Saksan yliopistokaupunkeihin (ks. Nuorteva 1997).

Vuonna 1640 Ruotsin valtakuntaan perustettiin uusi yliopisto, Turun akatemia. Akatemian yhteydessä toimi myös Suomen ensimmäinen kirjapaino. Yliopiston perustaminen ja toiminta Turussa vaikutti osaltaan kaupungissa käytettyihin kieliin. Turun oppineisto ja aateliset käyttivät 1600- ja 1700-luvuilla ruotsin ja latinan ohella monia muita kieliä: kreikkaa ja hepreaa sekä muita seemiläisiä kieliä, jotka toimivat avaimina Raamatun tutkimukseen, sekä eurooppalaisia kieliä saksaa, ranskaa, italiaa ja jonkin verran myös hollantia ja englantia (vieraiden kielten opetuksesta Suomessa ks. esim. Laine toim. 2003). Latinankielinen tieteellinen julkaisu-toiminta Turun akatemiassa oli merkittävää aina 1750-luvulle asti, mistä alkaen dissertaatit eli väitöskirjat sai alasta riippuen laatia myös ruotsiksi (Pitkäranta 2003: 21). Ruotsin kielen käyttö alkoi 1700-luvun kuluessa yleistyä etenkin uusilla talous- ja luonnontieteellisillä aloilla (ks. af Hällström-Reijonen & Thylin-Klaus 2019, erit. s. 152). Kiinnostus näihin niin kutsuttuihin hyötytieteisiin liittyi vahvasti valistusajan näkemyksiin eli yleisen hyödyn tavoitteluun ja kansan sivistämiseen.

Turussa käytettyihin kieliin on olennaisesti vaikuttanut kaupungin asema merkittävänä kansainvälisenä kauppaja teollisuuspaikkana.

1740-luvulta 1800-luvun alkuun saakka Turku toimi Suomen johtavana ulkomaankauppasatamana (Ikonen 1999: 81). Eurooppalaiset kielet kuten saksa ja ranska olivat tarpeellisia etenkin kauppiaille, viranhaltijoille ja upseereille. Erityisesti 1700- ja 1800-lukujen kuluessa kasvanut teollisuus toi lisänsä kaupungin kansainvälisyyteen. Esimerkiksi englantilaisuus toi lisänsä kaupungin kansainvälisyyteen. Esimerkiksi englantilaisuus alkoi yleistyä 1800-luvulla juuri teollisuuden piirissä, ja lisäksi sen merkitys merenkulun kielenä vahvistui. Kansainvälisellä verkostoitumisella oli vaikutusta myös kulttuurin kehitykseen, sillä kansainvälisessä ja monikansallisessa ympäristössä ihmiset, tavarat ja ajatukset levisivät nopeasti (Tunturi ym. 2017: 4).

Kielen käytön monipuolistumista edisti lukutaidon lisääntyminen ja kirjamarkkinoiden kasvu 1700-luvun kuluessa, sanomalehtien yleistymisen 1700-luvun lopulla sekä säätyläisten keskuudessa vapauden ajalla (1718–1772) yleistynyt kaunokirjallisuuden lukuharrastus (ks. esim. Laine 2003: 167; 2006: 21, 243–245; ks. myös Parente-Čapková & Launis tässä teoksessa). Kirjoja luettiin ruotsin- ja suomenkielisinä käännöksinä mutta myös muilla kielillä, kuten ranskaksi, osin myös italiaksi ja englanniksi (ks. Laine toim. 2003). Sivistys ja lukutaito levisivät edelleen 1800-luvun aikana, ja moderneja eurooppalaisia kieliä, kuten ranskaa, saksaa ja jopa englantia, alettiin opettaa myös turkulaisissa oppilaitoksissa (ks. Syrjämaa & Tunturi sekä Mäkinen, Peikola & Tyrkkö tässä teoksessa). Turkulaisten lukuharrastukseen vaikuttivat lisäksi muun muassa sanomalehtien lisääntyminen ja kaupunginkirjaston perustaminen vuonna 1878 (ks. myös Mäkinen, Peikola & Tyrkkö sekä Parente-Čapková & Launis tässä teoksessa).

1700-luvulla yhteiskunnalliseen kehitykseen ja kielioloihin Suomessa vaikutti erityisesti suuri Pohjan sota (1700–1721) ja venäläismiehitykset. Varsinkin isonavihana tunnetun miehityksen myötä muun muassa koulutus ja kirjatuoantanto kärsivät koko maassa, sillä suomalaista oppineistoa, ylempää porvaristoa ja papistoa pakeni Ruotsiin (ks. esim. Laine 2003: 142). Myös Turun akatemian kirjasto ja arkisto siirrettiin väliaikaisesti Tukholmaan. Nämä tekijät voimistivat jo edellisellä vuosisadalla alkanutta turkulaisen sivistyneistön ruotsinkielistymistä.

Autonomian aikana eli Venäjän alaisuudessa 1800-luvulla turkulaisien kontaktit entiseen emämaahan Ruotsiin säilyivät vahvoina. Osin

tästä syystä Turun asema Venäjän suuriruhtinaskunnan pääkaupunkina jäi lyhyeksi. Turkulaista kaupunkikehitystä varjostivat myös Turun palo vuonna 1827 ja sitä seurannut akatemian siirto Helsinkiin vuonna 1828. Vaikka valtiolliset instituutiot siirtyivät muualle, säilyi Turku läpi 1800-luvun aktiivisena, taloudellisesti menestyvänä, monikielisenä ja -kulttuurisena kaupunkina sekä osana kansainvälisiä verkostoja (ks. tark. Tunturi ym. 2017, Syrjämaa & Tunturi sekä Mäkinen, Peikola & Tyrkkö tässä teoksessa).

Hallinnollisesti Turku oli ruotsinkielinen aina 1900-luvun alkuun asti. Uuden ruotsinkielisen yliopiston perustamista alettiin suunnitella Turkuun 1900-luvun alussa. Kun Åbo Akademi aloitti toimintansa vuonna 1918, Turun Suomalainen Yliopistoseura keräsi parhaillaan varoja ensimmäistä suomenkielistä yliopistoa varten. Turun yliopisto perustettiin vuonna 1920, minkä myötä Turussa kuultiin myös ensimmäiset suomenkieliset luennot.

Turun alueellinen ja väestöllinen kehitys

Keskiajalta 1600-luvulle Turku oli Ruotsin valtakunnan suurimpia kaupunkeja. Varhaisemmillä vuosisadoilla väestömäärää voidaan arvioida esimerkiksi hopeaveroluetteloiden avulla. Keskiaikaisen Turun väkiluvusta ei voida esittää kovin täsmällistä arviota, mutta 1500-luvun lopulla Turku lukeutui lähes 2 000 asukkaan kaupunkeihin ja oli siten eurooppalaisittain varsin suuri (esim. Kallioinen 2000: 49–50). 1600-luvulla väkiluku vaihteli noin 3 500:n ja 6 000:n välillä (ks. esim. Ranta 1981: 60–61 sekä Toropainen tässä teoksessa). Erityisesti rutto verotti Turun asukasmäärää 1700-luvun alussa. Noin 4 000:een pudonnut väkiluku kasvoi 1700-luvun kuluessa reiluun 9 000 asukkaaseen ja 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä noin 13 000 asukkaaseen (Nikula 1981: 285–286, erit. liitetaulukot 1 & 2). Väestönlaskentaan perustuvia tarkkoja väestötietoja Turun asukkaista ja eri kielten puhujamääristä on saatavilla vuodesta 1870 alkaen. Tällöin Turun väkiluku oli 19 793: kaupunkilaisista 48,4 % ilmoitti äidinkielekseen suomen ja 43,3 % ruotsin (taulukko 1 jäljempänä). Muiden kielten puhujia oli 7,5 %; heistä

merkittävin osa oli venäjänkielisiä. (SVT VI, 3: lxxi; ks. myös Syrjämaa & Tunturi tässä teoksessa.)

Tilastoja vertaillen on huomioitava, että väestönlaskennan laskenta-alueet ovat vaihdelleet. Esimerkiksi 1920- ja 1930-lukujen tilastoissa laskenta-alueeseen kuului Turun lisäksi osia Maariasta, Kaarinasta ja Raisiosta (SVT VI, 55(II): 17; SVT VI, 71(13): 27). Vuoden 1930 jälkeen Turun pinta-ala on kunta- ja muiden alueliitosten myötä kasvanut huomattavasti, vajaasta 4 000 hehtaarista reiluun 30 000 hehtaariin (vesi-alueet mukaan luettuna). Ensimmäiset liitokset 1930- ja 1940-luvuilla olivat Raision, Kaarinan ja Maarian kunnista; 1950–1960-luvuilla liitettiin alueita Maariasta, Ruskosta ja Kaks Kerrasta (v. 1967 koko Maarian kunta sekä alueita Raisiosta) ja 1960–1970-lukujen taitteessa Kakskeran ja Paattisten kunnat. (Alueliitoksista ks. Laakso 1980.)

Taulukko 1. Turun väestöjakauma kielen mukaan.³

	Väkiluku yht.	Suomi	Ruotsi	Muut kielet
1870⁴	19 793	9 589 48,4 %	8 561 43,3 %	1 478 7,5 %
1880⁵	22 967	12 157 52,9 %	9 510 41,4 %	1 300 5,7 %
1890	31 671	19 898 62,8 %	10 685 33,7 %	1 088 3,4 %
1900	41 920	29 301 69,9 %	11 471 27,4 %	1 148 2,7 %
1910	54 687	41 738 76,3 %	11 969 21,9 %	980 1,8 %
1920	60 524	48 041 79,4 %	11 817 19,5 %	666 1,1 %
1930	74 988	62 243 83 %	12 252 16,3 %	493 0,7 %
1950	101 824	91 245 89,6 %	10 246 10,1 %	333 0,3 %
1960	124 359	114 435 92,0 %	9 636 7,7 %	288 0,3 %
1990	159 180	149 744 94,1 %	8 138 5,1 %	1 298 0,8 %
2000	172 561	156 578 90,7 %	8 890 5,2 %	7 093 4,1 %
2020	194 391	159 812 82,2 %	10 657 5,5 %	23 922 12,3 %

Merkittävä tekijä Turun väkiluvun kasvussa oli etenkin ensimmäisen maailmansodan aikaan kasvanut teollisuus ja sen aiheuttama työväestön muuttoliike maaseudulta kaupunkiin (ks. esim. Laaksonen 2007: 133). Muuttoliikkeen myötä ruotsinkielisten osuus väestöstä alkoi huomattavasti laskea, samoin vieraiden kielten puhujien. Sotien jälkeinen yhteinäiskulttuuri jäi kuitenkin lyhyeksi vaiheeksi kaupungin historiassa; kohti 2000-lukua siirryttäessä ja sen aikana Turku on jälleen kasvanut kansainväliseksi kulttuurikaupungiksi (ks. Laaksonen 2007: 182). Vuonna 2020 Turun väestöstä (väkiluku 194 391) vajaa 83 % oli suomenkielisiä, 5,5 % ruotsinkielisiä ja 12,3 % muiden kielten puhujia (Tilastokeskus 2020). On kuitenkin muistettava, että tilastoinnissa otetaan huomioon ainoastaan yksi äidinkieli eivätkä tilastot näin anna kuvaa kaupunkilaisten äidinkielen moninaisuudesta tai muusta kielitaidosta.⁶

Turun enemmistökieli: suomi

Turkulaisten keskuudessa suomi on ollut keskiajalta 1800-luvulle asti ennen kaikkea Suomessa syntyneen väestönosan puhuttu arkisen elämän kieli. Äidinkieleltään suomenkielisiä on kuulunut kautta kaupungin historian kaikkiin säätyihin ja sosiaaliryhmiin. Tyypillisesti suomenkielinen väestönosa on kuitenkin edustanut tavallista kansaa, alempaa porvaristoa ja työväestöä. Esimerkiksi suomenkielisten palkollisten eli piikojen ja renkien määrä on Turussa ollut aina suuri. Toisaalta myös muualta Suomesta Turkuun kouluun tai yliopistoon saapuneet opiskelijat ovat kaikkina vuosisatoina olleet pääasiassa äidinkieleltään suomenkielisiä. Suomea on puhuttu myös toisena ja vieraana kielenä kaupungin alkuajoista lähtien. Esimerkiksi suomenkielisen väestön kanssa jatkuvasti tekemisissä olevien ruotsinkielisten virkatehtäviä hoitavien henkilöiden on ollut välttämätöntä osata suomea (ks. esim. Lindgren & Lindgren 2006). Samoin Turussa toimineille ulkomaalaisille kauppiaille suomen osaaminen on usein ollut tarpeellinen taito tai menestymisen edellytys (esim. Tiisala 1996).

Asiakirjoihin taltioituneita yksittäisiä kaupunkilaisten ja paikkojen nimiä lukuun ottamatta suomen kielestä ja sen käytöstä ei ole juuri säi-

lynnyt kirjallisia jälkiä ennen 1500-lukua. Reformaation myötä suomen käyttöala laajeni jokapäiväisestä arki- ja kotikielestä laajasti käytetyksi kirkollisen elämän kieleksi. Turkulaiset papit olivat puhuneet seurakuntalaisilleen suomea ja lukeneet suomeksi kirjoitettuja uskonnollisia tekstejä jo katolisella keskiajalla, mutta reformaation vaikutuksesta suomen tuli myös julkisten yhteyksien ja kirjallisuuden kieli. Koska Turku oli keskiajan ja uuden ajan taitteessa Suomen kirkollinen, opetuksellinen ja hallinnollinen keskus, kehittyi kirjoitettu ja julkinen suomi käytännössä Turussa ja perustui Turun seudun puhekieleen (ks. tark. Rapola 1955; 1969: 36–40). Hiippakunnan keskuksena Turku olikin Ruotsin ajalla koko Suomen kirjallisen elämän keskus (varhaisvaiheista ks. esim. Heikkilä 2012); pitkälti Turussa Mikael Agricola ja aikalaiset käänsivät ja koostivat ensimmäiset painetut suomenkieliset teokset.

Suomenkielinen kirjallinen toiminta oli alkuaikoina, erityisesti 1500- ja 1600-luvuilla, vähäistä ja rajoittui pitkälti käännettyihin uskonnollisiin teksteihin ja lakiteksteihin. Käytännössä suomenkieliset turkulaiset eivät itse hankkineet tai lukeneet äidinkielellään kirjoitettuja tekstejä, vaan sekä uskonnolliset että hallinnolliset tekstit saavuttivat yleisönsä yleensä pappien lukemina joko jumalanpalveluksen osina tai kuulutuksina (ks. Nordlund tässä teoksessa). Suomenkielisten tekstien aihepiirit laajenivat ja tekstilajit monipuolistuivat 1700-luvulla, kun valistuksen hengessä alettiin julkaista muun muassa erilaisia ohjeistavia tekstejä kansanterveyden ja -talouden parantamiseksi. Koska niin sanotut tavalliset turkulaiset eivät yleensä olleet lukutaitoisia, jäi suomenkielisten painotuotteiden levikki kaupunkioiloissakin edelleen varsin vähäiseksi.

Ruotsin suurvaltakaudella (1611–1721) Suomen asema valtakunnassa heikkeni yleisesti, mikä heijastui myös suomen kielen käyttöön ylempien porvariston ja sivistyneistön keskuudessa. Vielä 1600-luvulla Turun ylemmät sosiaaliluokat olivat todennäköisesti pääosin suomenkielisiä (Ranta 1975: 161), mutta ruotsin käytön jatkuvasti lisääntyessä säätyläistä vähitellen ruotsinkielistyi. Osaltaan kehitykseen vaikutti sivistyneistön siirtyminen 1700-luvulla venäläismiehitysten alta Ruotsiin. Seuraavalla vuosisadalla asenteiden, ihanteiden ja yhteiskunnallisten pyrkimysten muuttuessa kehitys kääntyi vähitellen vastakkaiseen suuntaan,

kun suomenmielinen sivistyneistö alkoi kansallisromantiikan hengessä ajaa suomen kielen asiaa (ks. esim. Paunonen 2001).

Kiinnostus Suomen kansaa, sen menneisyyttä ja kieltä kohtaan heräsi Turun akatemian piirissä jo 1700-luvulla erityisesti Henrik Gabriel Porthanin toiminnan myötä. 1800-luvun kuluessa pyrkimykset kohottaa suomi sivistyskielen asemaan ja virallisten instituutioiden kieleksi voimistuivat. 1810-luvulla Turussa aktivoitui varhaisromantiikan hengessä muun muassa suomen kielestä, suullisesta kansanperinteestä ja sanomalehtitöystä kiinnostuneiden yliopisto-opiskelijoiden ja nuorten maistereiden joukko. Tähän Turun romantikoiksi myöhemmin nimettyyn piiriin kuuluivat esimerkiksi Adolf Ivar Arwidsson, Reinhold von Becker, Carl Axel Gottlund ja Anders Johan Sjögren. (Ks. Sarjala 2020; Lindgren & Lindgren 2006: 334–337.) Varsinaiset kansallisromantiikan suuret kielelliset ja kulttuuriset saavutukset toteutuivat turkulaisten yliopistolaisten siirryttyä Helsinkiin joukossaan muun muassa Elias Lönnrot ja Johan Vilhelm Snellman.

Suomen kielestä, sen asemasta ja kehittämisestä kaikille kielenkäytön aloille kelpaavaksi sivistyskieleksi tuli 1800-luvulla keskeinen yhteiskunnallinen ja poliittinen kysymys (ks. esim. Rommi & Pohls 1989; Halonen ym. toim. 2020). Ajan hengessä monet äidinkieleltään ruotsinkieliset turkulaiset opettelivat suomea, sukunimiä vaihdettiin suomenkieliseksi ja osa jopa vaihtoi kotikielensä suomeksi. Suomen sivistyneistön keskuudessa tapahtunut kielenvaihto on maailmanlaajuisestikin erityinen, koska käyttöön otettiin yhteiskunnassa omaa äidinkieltä alempiarvoisempi kieli. (Ks. Jutikkala 1989; Lindgren & Lindgren 2006.)

Suomen kielen virallistaminen käynnistyi Aleksanteri II:n vuonna 1863 allekirjoittamalla käskykirjeellä, jonka oli määrä taata suomelle 20 vuoden kuluessa tasavertainen asema ruotsin kanssa. Käytännössä tämä ei toteutunut vuoteen 1883 mennessä, mutta vähitellen virastoissa ja alemmissa oikeusistuimissa saattoi kuitenkin asioida paikallisella enemmistökielellä, yleensä kunnan pöytäkirjakiellellä. Vuodesta 1882 alkaen kaikilta muilta viranhaltijoilta paitsi ylimmiltä viranomaisilta edellytettiin suomen kielen taitoa. (Jussila 1989: 126.) Vasta vuoden 1902 asetus oikeuden ja hallintoviranomaisten kielestä vahvisti suomen ja ruotsin tasa-arvoisen aseman (fennomaanien pyrkimyksistä ja suo-

men kielen virallistamisen vaiheista ks. Rommi & Pohls 1989; Jussila 1989).

Kunnallistasolla pöytäkirjakieli määräytyi yleensä puhujien enemmistön mukaan, joskin eri kaupungeissa käytäntö oli vielä 1900-luvun alussa kirjavaa. Turussa valtaa piti ruotsinkielinen porvaristo, mikä vaikutti merkittävästi suomen kielen käyttöön kaupungin hallinnossa ja muissa virallisissa yhteyksissä. Turussa suomi nousi ruotsin rinnalle pöytäkirjakieliksi vuonna 1905; kaksikielinen menettely vahvistettiin vuonna 1912. (Jussila 1989: 144; ks. myös Jutikkala 1965: 198.) Suomen kielen virallistaminen ja 1900-luvun yhteiskunnallinen kehitys muuttivat ennen kaikkea suomen ja ruotsin suhteita, mikä näkyi myös koulutuksessa. Turkuun perustettiin 1800-luvulla useita eritasoisia suomenkielisiä kouluja ja ruotsinkielisten luokkien rinnalle suomenkielisiä. Suomenkielisten oppilaiden määrä kasvoi jatkuvasti, ja 1900-luvun alussa se ylitti ruotsinkielisten määrän myös oppikoulutasolla. (Turun koulujen historiasta ja kielistä ks. Laaksonen 2006: 154–164.)

Suomi säilyi Turun puhutuimpana kielenä vuosisadasta toiseen. Turun suomenkielinen puhekieli eli Turun murre perustuu lounaismurteisiin. Se erottui kuitenkin jo varhain omaksi kielimuodokseen saatuaan runsaasti vaikutteita Turun ruotsinkielisten ja suomenruotsin murteiden puhujien (ks. Grönholm tässä teoksessa), kaupungissa asuneiden ulkomaalaisten ja muualta Suomesta Turkuun muuttaneiden eri suomen murteiden puhujien kielistä. Erityisesti hämäläismurteiden vaikutus Turun murteeseen on merkittävä. Turun murre on Suomen ensimmäinen eli vanhin kaupunkipuhekieli.

Turun suomelle ovat ominaisia yleiset lounaissuomalaiset äänneelliset, morfologiset ja syntaktiset piirteet, kuten avartuneet diftongit ja loppuheitto (*tois pual* 'toisella puolella'), pitkien vokaalien puuttuminen jälkitavuista ja *p:n*, *t:n*, *k:n* ja *s:n* geminaatio alkuaan pitkän vokaaliaineksen edessä (*jokke* 'jokea', *kätte* 'käteen'), *r t:n* heikkoasteisena vastineena (*Itäsenkaru kohral* 'Itäisen Pitkänkadun kohdalla'), *si*-aineksinen imperfekti (*nukkusit* 'nukuit', *sanosiva* 'sanoivat') ja puolipitkä vokaali (*Turuus* 'Turussa'). Turun murteen leimallisimpia piirteitä on puheen intonaatio eli sävelkulku ja hakkaavahko rytmi, joka syntyy vuorottelevien painollisten ja painottomien tavujen voimakkaasta intensiteettierosta. (Ks. Wiik

1997; Rapola 1990: 106–104; myös Grönholm tässä teoksessa.) Turun murre eroaa lounaismurteiden tavoin poikkeuksellisen paljon muista suomen murteista (Rapola 1990: 106; ks. myös Paunonen 2006). Se kuulostaakin ulkopaikkakuntalaisen korvaan helposti erikoiselta ja vieraalta, mikä heijastuu myös kielimuotoon kohdistuviin asenteisiin ja siihen liitettyihin mielikuviin (ks. Palander 2011).

Turun murteessa ruotsin kielen vaikutus näkyy erityisesti lainasanojen suurena määränä (esim. *Flikka pruuvas klänninkiäs* 'tyttö sovitti mekkoaan') (ks. lisää Grönholm 1988; Koski & Laukkanen 1989; Wiik 1999; Grönholm & Laukkanen 2017). Erityisen leimallisia ovat äänteelliset piirteet, kuten sananalkuiset konsonanttityhtymät, jotka muissa murteissa ja usein myös yleiskielessä on mukautettu suomen äännerakennetta vastaaviksi (vrt. *likka*, *leninki*). Turun ruotsinkielinen väestönosa on edustanut suomenkielisille kaupunkilaisille aina 1900-luvun alkuvuosikymmenille asti ylempää sosiaaliluokkaa, mikä on tehnyt heidän kielestään lainaamisen houkuttelevaksi (ks. myös Grönholm tässä teoksessa). Tyypillisesti lainautumista on tapahtunut esimerkiksi ruotsinkielisen isäntäväen ja suomenkielisen palkollisen välisessä vuorovaikutuksessa.

Turussa puhuttu suomi on vuosisatojen kuluessa muuttunut kaikilla kielen tasoilla ja muuttuu edelleen. Monet leimalliset murrepiirteet ovat vähitellen väistyneet nykyisistä suomen aluepuhekielistä ja korvautuneet yleisillä, laajalevikkisillä puhekielisyyksillä. Niinpä nuoret turkulaispolvet käyttävät esimerkiksi muotoja *jokee* 'jokea', *Turkuu* 'Turkua, Turkuun', *seläs* 'selässä', *tehä* 'tehdä', kun heidän vanhempiansa, isovanhempiansa tai isoisovanhempiansa kieleen kuuluvat tai ovat kuuluneet muodot *jokke*, *Turkku*, *seljäs* ja *tehrä*. On myös muotoryhmiä, joissa tavattava variaatio erottaa useita elossa olevia sukupolvia; esimerkiksi *eA*-loppuisista adjektiiveista vanhin ikäpolvi käyttää asua *hoppia*, *korkkia*, heidän lapsensa ja lapsenlapsensa asua *hopia*, *korkia* ja nuorimmat sukupolvet asua *hopee*, *korkee*.

Erityisesti sanasto muuttuu nopeasti, ja suuri osa edellisten turkulaispolvien käyttämistä sanoista on nuorille turkulaisille jo vieraita. Toisaalta monet nykynäkökulmasta niin kutsutulle vanhalle Turun murteelle leimalliset ilmaukset ovat suhteellisen nuoria eli vasta 1800- ja 1900-luvuilta periytyviä. (Ks. Suojanen toim. 1985; Wiik 1997; Grönholm &

Laukkanen 2017.) Vaikka puhekielen erot tasoittuvat, on turkulainen puheenparsa edelleen helposti tunnistettava myös nuorilla puhujilla.

Moninainen monikielisyys

Edellisissä luvuissa hahmotelimme karkein vedoin kielten kannalta keskeisiä vaiheita Turun historiassa. Seuraavaksi täsmennämme, mitä kaikkea edellä rivien väliin kirjoittunut monikielisyys tarkoittaa ja mihin ajankohtaisen monikielisyystutkimuksen keskeisiin käsitteisiin ja lähestymismahdollisuuksiin tämän teoksen erillistutkimukset kiinnittyvät.

MONIKIELISYYS-KÄSITE

Teoksen keskeisin käsite monikielisyys on vanhastaan viitannut erityisesti kieltenväliseen diversiteettiin eli eri kielten yhtäaikaiseen läsnäoloon samassa paikassa. Käsitteen piiriin voidaan lukea kuitenkin myös kaikki muu variaatio murteista sosiaalisten ryhmien, rekisterien tai vaikkapa puhutun ja kirjoitetun kielen erityispiirteisiin (ks. esim. Dufva & Pietikäinen 2009; Blommaert & Backus 2013; Laakso 2018). Kaarina Hipin (2020: 105) tapaan monikielisyyden voikin nähdä kattavan laajasti kaikki kielenkäyttäjien havaitsemat erot omassa tai muiden kielenkäytössä. Sosiolingvistisen nykytutkimuksen valossa monikielisyys näyttäytyy itse asiassa hieman ongelmallisena terminä, sillä siihen on sisäänkirjoitettuna ajatus kielistä ja murteista laskettavina selvärajaisina yksikköinä, jotka voidaan hahmottaa toisistaan erillisiksi entiteeteiksi ja erottaa toisistaan nimityksin kuten ”suomi”, ”Turun murre”, ”viro”, ”saksa” tai ”hollanti” (ks. esim. Dufva & Pietikäinen 2009; Blommaert & Backus 2013; Lehtonen 2015; Laakso 2018; Hippi 2020).

Se, missä yksi kieli tai kielimuoto ”alkaa” tai ”päättyy”, mitä siihen kuuluu ja missä se muuttuu toiseksi, on kuin veteen piirretty viiva (ks. myös esim. Palander ym. 2018). Tavat puhua ja käyttää kieliä vaihtelevat tilanteittain, yksilön elämän eri vaiheissa ja kieliyhteisön jäsenten välillä – kieli, jota eri tilanteissa käytetään, ei ole stabiili, toisteinen, aina samanlainen ja homogeeninen järjestelmä vaan tilanteissa varioiva ja niihin sopeutuva. Puhujat ammentavat eri resursseista kohderyhmien ja

medioiden mukaan. Kielet eivät myöskään ole suljettuja yksiköitä vaan muuntuvat ja sekoittuvat keskenään, kun puhujat ammentavat toisista kielistä ja niiden elementeistä, ja ne myös vaikuttavat toisiinsa, kun puhujat liikkuvat eri kielten välillä ja omaksuvat toisen kielen piirteitä toiseen. Tässäkään mielessä kielet eivät muodosta selkeitä toisistaan erillisiä yksiköitä.

Li Wei (2012: 28–29) korostaa, että kielet ovat sosiohistoriallisia, so-pimuksenvaraisia konstruktioita, joiden erottaminen toisistaan on usein ideologinen ja poliittinenkin kysymys. Luontainen tapamme luokitella kieliä ja kielimuotoja, nimetä niitä ja jäsentää ne toisistaan erillisiksi yksiköiksi kytetään nykytutkimuksessa historialliseen kehityskulkuun, jonka keskeisin vauhdittaja oli 1800-luvun poliittinen kansallisvaltio-ideologia ja sen luoma vinoutunut kuva maan, kansan ja kielen yhteydestä ja ykseydestä (ks. esim. Laakso 2018). Hannele Dufva ja Sari Pietikäinen (2009) kuvaavat ihmisten kykyä hahmottaa ja tunnistaa kieliä ja varieteetteja ja käyttää niiden resursseja: keskeisessä roolissa ovat oppimiskokemukset erilaisissa ympäristöissä ja tilanteissa, joissa ihminen kohtaa erilaisia kielellisiä repertuaareja ja kartuttaa kokemustensa avulla omaa repertuaariaan.

Kielten ja varieteettien tunnistamiseen liittyy niiden nimeäminen. Käytännön sanelemista syistä kielistä ja murteista on tässäkin teoksessa pakko puhua niille sovituille nimillä, jotka ovat eri aikakausina saattaneet vaihdella (esim. 1800-luvun kielitilastoissa esiintyi *lätti* nykyisin suositellun *latvian* sijaan; ks. Mäkinen, Peikola & Tyrkkö tässä teoksessa). Samalla on kuitenkin hyvä olla tietoinen nimeämisen ideologiasta luonteesta, mihin kiinnittää huomiota esimerkiksi Mia Halonen (2012). Hän toteaa, että nimeäminen yhtäältä helpottaa tunnistamista. Se jäsentää ilmiötä ja erottaa sen vierekkäisistä ilmiöistä. Toisaalta se luo kuitenkin myös hierarkiaa erillisiksi jäsennettyjen luokkien välille ja vahvistaa luokkien välisiä rajoja. Luokittelu on aina ideologista. (Mt.) Tässä teoksessa tunnistamisen, luokittelun ja nimeämisen haasteet liittyvät väestön kielten tilastointiin, joka Suomessa aloitettiin 1800-luvun loppupuolella. Tilastointi edellyttää kielten nimeämistä, joka on esimerkiksi ensimmäisissä Turkua koskevissa tilastoissa jiddišin kohdalla vaihdellut: jiddišin puhujat on luokiteltu vaihtelevasti ”juutalaissaksan”

ja heprean puhujiksi (ks. Syrjämäa & Tunturi sekä Mäkinen, Peikola & Tyrkkö tässä teoksessa).

Paremmän termin puuttuessa käytämme termiä monikielisyys. Teoksen artikkeleissa monikielisyydellä viitataan eri kieliksi tai murteiksi hahmotettujen tai hahmotettavien kielellisten resurssien käytön ja esiintymisen moninaisuuteen Turun historiassa eri aikoina. Termi monikielisyys sulkee sisäänsä kaiken ihmiskielen perusluonteeseen kuuluvan moninaisuuden alueellisesta tilanteiseen, käyttäjäkohtaiseen ja yksilöiden monenlaisia resursseja hyödyntävään vaihteluun. Teoksen artikkeleissa variaatio ulottuu siten kieltenvälisestä vaihtelusta murteiden vaihteluun ja muuhun kielen sisäiseen resurssien moninaisuuteen sekä suullisessa että kirjoitetussa vuorovaikutuksessa.

KAUPUNKIYHTEISÖJEN KIELET

Kielellistä diversiteettiä on viime aikoina tutkittu sosiolingvistisesti erityisesti urbaaneissa metropoleissa, kuten vaikkapa Tokiossa (Backhaus 2006), Amsterdamissa (Edelman 2009) ja Ruhrin teollisuusmetropolissa Saksassa (Ziegler ym. 2018). Keskeinen käsite ajankohtaisessa tutkimuksessa on ollut Steven Vertovecin (2007) esittelemä superdiversiteetti (*super-diversity*), joka viittaa kylmän sodan jälkeiseen globaalin muuttoliikkeen mukanaan tuomaan kielten ja kulttuurien moninaisuuden erityisesti urbaaneissa ympäristöissä. *Super*-etuliite korostaa ajankohtaisen diversiteetin moninaista luonnetta. Maahanmuuton vaikutuksia suomalaisissa kaupunkiyhteisöissä on tarkastellut erityisesti Heini Lehtonen (2015), jonka tutkimus on kohdistunut monietnisen itähelsinkiläisen nuorison kielenkäyttöön ja vuorovaikutukseen.

Monikielisyys on kuitenkin myös maaseutumaisten ympäristöjen piirre (ks. myös esim. Laitinen 2014; Pietikäinen & Kelly-Holmes toim. 2013), eikä se rajoitu nykyaikaan, vaan kyse on ikivanhasta ilmiöstä. Historiansa alkuaikoina Turku oli nykymetropoleihin verrattuna varsin vaatimaton asukaskeskittymä, joka kuitenkin, kuten edellä todettiin, oli pienestä koostaan huolimatta kieliltään ja elinkeinorakenteeltaan maaseutumaisesta ympäristöstään erottuva yhteisö ja Pohjois-Euroopan mittakaavassa varsin suuri kaupunki (ks. myös Toropainen tässä teoksessa).

Suomessa kaupunkiyhteisöjen kieliolojen tutkimuksen pioneerina voidaan pitää Heikki Warista, jonka Helsingin historiaa käsittelevään tutkimukseen sisältyy yksityiskohtainen selvitys eri kielten ja niiden puhujien välisistä suhteista (Waris 2016 [1932, 1934]; ks. myös Waris 1951: 17–33). Suomalaisten kaupunkiyhteisöjen varsinainen sosiolingvistinen tutkimus lähti kuitenkin liikkeelle 1970-luvun alussa hankkeessa, jossa tarkasteltiin puhutun suomen kielen sosiolingvististä variaatiota Helsingissä (Paunonen 1995 [1982]). Vuosikymmenen puolivälissä tutkimus laajeni koskemaan Turkuja, Jyväskylää ja Tamperetta (Suojanen toim. 1982; 1985; Mielikäinen 1980–1986; Jonninen-Niilekselä toim. 1982).

Tärkeän esikuvan suomalaisten kaupunkiyhteisöjen monikielisen historian tutkimuksessa tarjoaa Marika Tandefeltin (2002) toimittama teos Viipurin kielioloista. 2000-luvulla monikielisyyden ja muualta Suomeen suuntautuneen muuttoliikkeen vaikutus ovat vakiintuneita teemoja kaupunkiyhteisöjen kielitilanteiden tutkimuksessa. Turkuja käsittelevä teoksemme rinnastuukin muihin 2000-luvulla julkaistuihin suomalaisten kaupunkien kielellistä moninaisuutta käsitteleviin kokoomateoksiin: *Helsinki kieliyhteisönä* (2006), *Tampere kieliyhteisönä* (2009), *Tulkattu Tampere* (2013), *Vaasa kieliyhteisönä* (2015), *Helsingissä puhuttavat suomet* (2015), *Oulu kieliyhteisönä* (2019) sekä *Ääniä idästä. Näkökulmia Itä-Suomen monikielisyyteen* (2020). Osa näistä aikaisemmin julkaistuista teoksista tai niiden sisältämistä artikkeleista käsittelee menneisyyden monikielisyyttä, osa monikielisen ja -kulttuurisen nyky-Suomen kielenkäyttötilanteita. Osassa äänen saavat myös maaseutumaisien yhteisöjen jäsenet kielineen.

MONIKIELISET YKSILÖT, YHTEISÖT JA INSTITUUTTIOT

Sekä urbaaneissa että maaseutumaisissa ympäristöissä monikielisyyden on monitahoinen ja laaja ilmiö. Monikielisyydellä voidaan tarkoittaa sekä yksilöiden että yhteisöjen kielellistä moninaisuutta (ks. esim. Edwards 2007; Dufva & Pietikäinen 2009: 3–4; Wei 2012: 26). Lisäksi monikielisyyden voi viitata instituutioiden käyttämien kielellisten resurssien moninaisuuteen (ks. esim. Riehl 2014: 12; Tesseur 2015). Kaikki kolme näkökulmaa, jotka usein myös limittyvät toisiinsa, ovat esillä tämän teoksen artikkeleissa.

Yksilöllinen monikielisyys kattaa yksittäisen henkilön repertuaariin kuuluvan useamman kielen, murteen tai muun varieteetin taidon. Monikielisiä ovat lapset, aikuiset ja ikäihmiset sekä – kuten tämän teoksen tutkimuksista erityisesti käy ilmi – eri erikoisalojen kuten esimerkiksi oikeuden, kaupan, papiston, tiedeyhteisön, sataman ja leipomoidenkin edustajat. Yksilöllisen monikielisyys repertuaarit vaihtelevat, ja ne voivat olla kulloinkin, myös ensi- tai äidinkielen osalta, erilaisia ja ulottua katkonaisista repertuaareista monia eri rekisterejä ja tyylejä kattaviin (ks. esim. Dufva & Pietikäinen 2009; Blommaert & Backus 2013; Laakso 2018). Myös yksilöiden kielenoppimispolut vaihtelevat runsaasti formaaleista kielenoppimisen ympäristöistä erilaisiin epäformaaleihin ympäristöihin (Blommaert & Backus 2013). Yksilön monikielisyys voi olla myös reseptiivistä, ja erityisesti toisilleen läheiset lähisukukielet mahdollistavat eri kielten puhujien keskinäisen ymmärtämisen (ks. esim. Muikku-Werner & Riionheimo 2018). Toisen kielen vähintäänkin reseptiiviset taidot ja erikielisten yksilöiden lähekkäinen yhdessä eläminen voivat johtaa kieltenväliseen vaikutukseen; on tavallista, että yksilöt ammentavat osaamistaan kielistä, hyödyntävät niiden keinoja tuotoksissaan ja yhdistävät eri kielten aineksia olettamiensa, havainnointiensa tai todellisten yhtäläisyyksien perusteella (esim. Kaivapalu 2013; Riionheimo ym. 2014).

Toinen ulottuvuus, yhteisöjen monikielisyys, tarkoittaa yhtäältä yhteisöjä, joiden yksilöt ovat monikielisiä. Toisaalta yhteisöt voivat olla monikielisiä sitäkin kautta, että yhteisön eri jäsenillä tai ryhmillä on erilaiset kieliresurssit. (Ks. esim. Riehl 2014: 62.) Vähemmistö- ja enemmistökielten puhujien rinnakkaiselon mahdollisuudet ovat moninaiset erilaisissa yhteiskunnallisissa tilanteissa (ks. esim. Edwards 2007). Yhteisössä kielten käyttö voi eriytyä. Tätä kuvataan yleensä diglossian (Fishman 1967) tai moninaisemmissa tilanteissa tri- tai polyglossian (ks. esim. Riehl 2009: 19) käsitteillä. Eri kielten käytön funktionaalinen eriytyminen ja kielten väliset hierarkiat ovat tutkijoiden mukaan tyypillisiä nimenomaan länsimaisille yhteiskunnille (Lüpke 2016). Turussa ja sen lähialueiden historiassa kielten tehtävien jakautuminen on tarkoittanut esimerkiksi pitkään vain puhuttuna kielenä käytettyä suomea (ks. edellä), sen rinnalla julkishallinnon käyttöyhteyksissä esiintyvää kirjoitettua

ja puhuttua ruotsia, koulutuksen ja kirkon kielenä käytettyä latinaa sekä kansainvälisen kaupankäynnin (ala)saksaa.

Yhteisöllisen monikielisyyden syyt vaihtelevat. Muuttoliike on keskeinen tekijä, joka usein tuntuu yhdistyvän nykyisyyteen. Se on kuitenkin ikaikainen ilmiö, joka on kaikkina aikoina muovannut Suomen kielitilannetta. Tämän teoksen artikkelit havainnollistavat Turkuun ja lähi-alueille suuntautunutta muuttoliikettä erityisesti Ruotsista, Saksasta, Baltiasta ja Skotlannista. Koska jääkaudella jää peitti nykyisen Suomen alueen, ovat Suomen väestön juuret alun perin muualla. Kaikki kielet Suomessa ovat alun perin tulokkaita, muuttoliikkeen mukana eri suunnista tulleita kieliä, jotka ovat eri aikoina saavuttaneet alueen, jota nykyään kutsutaan Suomeksi. Nykykäsityksen mukaan itämerensuomalaisten ja saamelaisten kielten historia nyky-Suomen alueella voidaan ulottaa noin 2 500 vuoden taakse. Niitä ennen nykyisen Suomen alueella on puhuttu muita kieliä (näitä käsittelevästä tutkimuksesta ks. Häkkinen 2014; Lang 2020).

Merkittävän taite- ja lähtökohdan ruotsin kielen historialle nykyisen Suomen alueella muodostaa 1100-luvulta alkaen lännestä rannikkoseuduille ja saaristoon suuntautunut muuttoliike (ks. esim. Tarkiainen 2010). Suomen ruotsinkielisen väestön juuret ja saapumisajankohdat ovat puhuttaneet eri alojen tutkijoita, ja aiheeseen liittyy edelleen avoimia kysymyksiä. Yleisen käsityksen mukaan ruotsalaisen väestön muuttoliike Suomen rannikkoseudulle ja Turunmaan saaristoon on ollut voimakkaimmillaan keskiajalla 1100-luvun lopulta 1300-luvun alkuun. Asutusliikkeitä on selvitetty erityisesti nimistön avulla. Suomeen muutettiin keskiajalla Ruotsin puolelta vapaiden viljelysmaiden vuoksi. Muuttoliike kohdistui usein suomenkielisten jo (harvaan) asuttamille alueille, mistä syystä suomen- ja ruotsinkieliset päätyivät kontakteihin keskenään. (Ks. esim. Ivars & Huldén 2002; kootusti Tarkiainen 2010, 44–62; ks. myös Pitkänen 1985; Grönholm 1988; Grönholm tässä teoksessa.) Myöhempinä vuosisatoina vastaavia Ruotsista Suomeen suuntautuneita laajoja muuttoliikkeitä ei ole ilmennyt, vaan muuttajat ovat olleet yksittäisiä henkilöitä ja perheitä, yleensä ylempien yhteiskuntakerrosten viranhaltijoita (ks. Engman & Samuelson 2006).⁷

Kolmas ulottuvuus, institutionaalinen monikielisyys, viittaa työkieliin, joilla jokin instituutio tai organisaatio – esimerkiksi kirkko, koululaitos, yliopisto, oikeus, kunnallishallinto tai kirjasto – toimii yhteisössä (ks. esim. Tesseur 2015). Instituution monikielisten käytänteiden ja kielivalintojen takana piilee instituution sisäinen monikielinen työyhteisö viestintätarpeineen ja/tai monikielinen paikallisyhteisö, jonka jäseniä instituutio pyrkii palvelemaan. Instituution kielivalikoima toteutuu siinä työskentelevien yksilöiden kielirepertuaarien kautta. Toimintaan lukeutuvat myös kääntäminen ja tulkkaus, joita voidaan toteuttaa instituution sisäisesti siinä työskentelevien monikielisten yksilöiden tuottamana tai ulkoisia palveluja hankkimalla. Instituution sisäisiä monikielisiä käytänteitä nykyajassa havainnollistavat esimerkiksi Merja Koskela, Kaisa Koskinen ja Nina Pilke (2017), jotka analysoivat maakunnallisen yhteistyöryhmän kaksikielisten kokousten käytänteitä. Niissä tulkkausta tuottavat ammattitulkkiin sijaan kokouksen puheenjohtaja ja asiantuntijat puheenvuoroissaan. Tässä teoksessa vastaavanlaisia instituution sisäisiä tulkkauksen ja kääntämisen käytänteitä havainnollistavat esimerkiksi Taru Nordlundin ja Veli Pekka Toropaisen artikkelit: Kaarinassa papit ovat itse spontaanisti kääntäneet ruotsinkielisiä kuulutuksia suomeksi niitä seurakuntalaisille lukiessaan (Nordlund tässä teoksessa). Turussa taas skotinkielisiä oikeusasiakirjoja ei tarvinnut enää lähettää kieltä osaaville paikalliskauppiaille käännettäväksi, kun kaupungin raatiin saatiin skottia osaava jäsen (Toropainen tässä teoksessa).

Tooksen sisältö

Kieliä ja kohtaamisia Turun historiassa. Näkökulmia monikielisyys-teen -teos sisältää 9 uuteen tieteelliseen tutkimukseen perustuvaa artikkelia. Kirjoittajina on 18 asiantuntijaa kieli- ja käännöstieteen, Suomen ja yleisen historian tutkimuksen, arkeologian, kansatieteen ja kirjallisuustieteen aloilta. Artikkelit avaavat näkökulmia Turun monikieliseen historiaan ja tutustuttavat kielten kirjoon, käyttöön ja käyttäjiin sekä kielten ja niiden käyttäjien välisiin suhteisiin eri aikoina. Kirjassa mainittuja kieliä ovat alaksa, arabia, englantia, espanja, esperanto, heprea, hollanti, italia,

japani, jiddiš, karjalan kielen murteet, kreikka, latina, liettua, lätti eli latvia, norja, puola, ranska, ruotsi, saame, saksa, skotti (Skotlannissa puhuttu englannin lähisukukieli), suomi, tanska, tataari, turkki, unkari, venäjä ja volaptük (esperantoa edeltänyt luonnollisiin kieliin perustuva keinotekoinen apukieli). Niiden lisäksi esiin nousee vaihtelu puhutussa kielessä (suomen ja ruotsin murteet) ja kirjoituksessa (pikakirjoitus, riimukirjoitus, kirjoitetun kielen normit). Näkökulmien ja toteutuksen monipuolisuutta lisää eri aloja edustavien tutkijoiden yhteistyönä laatimat artikkelit.

Artikkeleiden aikajana ulottuu keskiajalta (n. 1100–1500) 1900-luvun jälkipuoliskolle. Vuosisatojen kuluessa tarkoitteiden nimitykset, nimet ja nimiasut ovat vaihdelleet. Kirjan artikkeleissa kielistä ja kielimuodoista käytetään vakiintuneita nykynimityksiä. Sekä kirjan yhtenäisyyden että paikkojen tunnistettavuuden vuoksi myös kaupungeista ja Turun paikoista käytetään pääsääntöisesti nykyisiä nimiä tai nimien nykyasuja. Historiassa yleisesti tunnettujen suomalaisten henkilöiden nimet ovat Kansallisbiografian mukaisessa asussa. Ulkomaalaisista henkilöistä käytetään yleisesti tunnettuja ja vakiintuneita nimiä. Toisinaan annetaan sulkeissa toinen nimiasu. Aineistoesimerkkien nimet esitetään lähteen mukaisessa asussa (tai jossakin niistä).

Kirjassa edetään kronologisessa järjestyksessä. Teoksen ensimmäinen osa käsittelee 1200-luvulta 1600-luvulle ulottuvaa ajanjaksoa. Artikkelissa ”Keskiajan kirjallinen kulttuuri Turussa – kielet arkeologisissa löydöissä, esineissä ja tekstilähteissä” Kirsi Salonen, Janne Harjula ja Visa Immonen tarkastelevat Turun varhaisen kirjallisen kulttuurin jälkiä. Tutkimusaineisto pyrkii käsittämään kaiken tunnetun Turun kielten käytöstä kertovan materiaalin tarkasteltavalta ajanjaksolta. Keskiajalla Turun kirjallisen kulttuurin kielet olivat latina, alasaksa ja ruotsi; suomi ei tähän joukkoon vielä lukeutunut. Vanhasta ja väistämättä sirpaleisesta aineistosta on osoitettavissa säännönmukaisuuksia ja muutostrendejä. Tutkimus tuokin havainnollisesti esiin eri kielten rooleihin, käytön eriytymiseen ja suosioon liittyviä kehityskulkuja.

Artikkelissa ”*Suomalaissiat, saksalaiskoirat ja skottirotat* – Turun kielilolot 1600-luvun oikeuspyytäkirjojen ja lääninhallinnon asiakirjojen valossa” Veli Pekka Toropainen tarkastelee Turun kielitilannetta kau-

pungin monikielisyyden huippukaudella. 1600-luvulla Turkuun muutti poikkeuksellisen runsaasti ulkomaalaisia kauppiaita, käsityöläismestareita ja muita porvareita perheineen. Näiden lisäksi kaupungissa asui huomattavan paljon muuta ulkomailta saapunutta väkeä. Raastupapäivinä raadin istuntohuoneessa kuultiin suomea, ruotsia, saksaa, hollantia ja skottia. Turun monikielisyydestä kertooakin paljon se, että kaupungin raadin jäsenistöön lukeutui kaikkia edellä mainittuja kieliä puhuneita henkilöitä. Vanhojen asiakirjojen lähiluku paljastaa arkisten kielenkäyttötilanteiden kiehtovan moninaisuuden kertoen erikielisten kaupunkilaisten keskinäisestä vuorovaikutuksesta, monikielisyydestä ja eri kansalaisuuksia edustavien kaupunkilaisten suhtautumisesta toisiinsa ja toistensa puhumiin kieliin.

Kolmannessa artikkelissa ”*Aboa Latina* – arki- ja juhlatinaa 1600-luvun Turussa” Raija Sarasti-Wilenius jatkaa 1600-luvun Turun kieliolojen käsittelyä. Keskiössä on Turun akatemian, oppineiston ja opintojen kieli latina ja sen käyttö eri yhteyksissä. Katoliselta keskiajalta lähtien kaupungissa merkittävässä asemassa ollut kieli oli edelleen 1600-luvulla tärkeä vuorovaikutusväline. Turku olikin pitkään latinan kielen käytön keskus Suomessa. Artikkelissa seurataan latinan käyttöä 1700-luvun alkuun asti. Jossakin määrin latinan vaikutus levisi myös tavallisen, latinaa taitamattoman, kansan elinpiiriin muun muassa seremonioiden ja piirtokirjoitusten välityksellä. Tutkimuksen monipuoliseen aineistoon sisältyy muun muassa oppikirjoja, luento-ohjelmia, puheita, runoja, erityyppisiä kirjeitä ja hautakivien tekstejä. Artikkelikieli avaa laajan näkymän latinan käyttöön 1600-luvun Turussa arkisen ja juhallisen akateemisen retoriikan, opetuksen ja runouden kielenä.

Kirjan toisessa osassa siirrytään tarkastelemaan 1700- ja 1800-luvun Turun ja lähiympäristön kulttuurista kontekstia, monikielisyyttä ja monikulttuurisuutta. Osan aloittaa Taru Nordlundin artikkeli ”Kirkossa kuulutettu – ruotsi ja suomi Kaarinan seurakunnan kirkonkuulutuksissa 1700–1800-luvulla”. Tutkimuksessa tarkastellaan seurakunnassa rinnakkain käytettyjen ruotsin ja suomen suhdetta poikkeuksellisen hyvin säilyneessä kuulutusaineistossa. Pääpaino on kirkonkuulutusten kulta-aikana pidetyn 1700-luvun lopun teksteissä. Artikkelikieli avaa muun muassa kielten käyttöfunktioihin liittyviä eroja: mistä asioista kuulu-

tettiin millä kielellä ja mistä syistä. Tutkimus osoittaa myös, kuinka tarkasteltavalla ajanjaksolla kielten statuksissa tapahtuneet muutokset heijastuvat kuulutuksiin.

Artikkeli ”Marginaalisia mutta merkittäviä kieliä – englantia, saksaa ja ranskaa Turussa 1800-luvun jälkimmäisellä puoliskolla” jatkaa 1800-luvun kieliohjelmien tarkastelua, nyt historian tutkimuksen näkökulmasta. Taina Syrjämaa ja Janne Tunturi selvittävät, minkälaisissa tilanteissa ja tiloissa englantia, saksaa ja ranskaa käytettiin ja ketkä mitään kieliä käyttivät Turussa 1800-luvun jälkimmäisellä puoliskolla. Tutkimuksessa analysoidaan myös eri kielten asemaa ja visuaalista näkymistä julkisessa kaupunkitilassa kuten kouluissa, viihde- ja kulttuuritapahtumissa sekä hautausmaan muistomerkeissä. Tutkimuksen aineisto käsittää viranomaisasiakirjoja, median tekstejä ja aikalaiskuvauksia. Erilaisia lähteitä rinnakkain lukemalla muodostuu kuva siitä, minkälaisen monikielisen yhteisön ja kaupunkitilan 1800-luvun kuluessa lisääntynyt kansainvälinen liikkuvuus satamakaupunki Turusta teki.

Osan kolmannessa artikkelissa ”Turun vieraat kielet 1880-luvulla sanomalehtien välittämänä” Susanna Mäkinen, Matti Peikola ja Jukka Tyrkkö tutkivat korpuslingvistiikan ja tiedonlouhinnan menetelmiä hyödyntäen, mistä turkulaisten kielistä 1880-luvun lehdistössä puhuttiin, kuinka usein tietty kieli mainittiin ja mitä eri kielistä sanottiin. Tarkasteltavana on 15 kieleen liittyvät maininnat ja muu kielipuhe. Aineistona on Kansalliskirjaston digitaalisen sanomalehtiaineiston 1880-luvulla Turussa ilmestyneet suomen- ja ruotsinkieliset lehdet. Tutkimus osoittaa 1800-luvun sanomalehtien tarjonnan lukijoilleen monimuotoisen ja värikkään kielimaiseman. Kielten mainitsemisen ja kielistä puhumisen lisäksi lehdistössä esiintyy runsaasti konkreettista eri kielten käyttöä. Tutkimus osoittaa, että kielen mainitukseksi tulemiseen ei vaikuta niinkään kieltä kaupungissa puhuvien henkilöiden määrä vaan kielen ja sen puhujien yhteiskunnallinen ja taloudellinen status ja merkitys.

Kirjan toisen osan päättävässä artikkelissa ”Kirjallisia kohtaamisia – venäläiset kirjat Turun kaupunginkirjaston vanhassa kokoelmassa” Viola Parente-Čapková ja Kati Launis tarkastelevat aikanaan sivistyneistölle suunnattua sisällöltään monipuolista ja monikielistä kaupunginkirjaston vanhaa kokoelmaa ja erityisesti sen tavalla tai toisella venäläis-

peräistä tai Venäjään liittyvää ainesta, niin alkuperäiskielistä kuin käännettyä. Tarkasteltavana ajankohtana Suomi kuului autonomisena suuriruhtinaskuntana Venäjän keisarikuntaan ja venäläisen kirjallisuuden asema Suomen kirjastolaitoksessa oli hyvä. Keskiössä on kaunokirjallinen, muistelmaja elämäkerta-aineisto sekä kirjemateriaali. Artikkelivalaisee Turussa tavatun venäläisen kirjallisuuden laatua ja vastaanottoa, kielten välistä dynamiikkaa ja kääntämisen funktioita, erityyppisiä kulttuuri- ja kielirajojen ylityksiä sekä kulttuuristen välittäjien, kääntäjien, toimittajien ja kustantajien toimintaa ja rooleja.

Kirjan kolmannessa osassa siirrytään 1900-luvun taitteeseen ja kohti nykyisyyttä. Osan ensimmäisessä artikkelissa ”Kielikontakteja 1800-luvulta 1900-luvun lopulle – ruotsin vaikutus Turun murteeseen” Maija Grönholm tarkastelee kielikontaktin jälkiä turkulaisessa puhutussa kielessä. Turussa puhuttu suomi on ollut vuosisatojen ajan läheisessä kontaktissa ruotsin kielen kanssa. Turussa on puhuttu monia ruotsin varieteetteja aina virkamiesten ruotsista Turunmaan saaristosta muutaneen työväestön puhumiin suomenruotsin murteisiin. Tutkimuksen pääaineistona ovat 1900-luvun murrenauhoitteet. Tutkimus osoittaa, kuinka Turun monikielisessä kieliyhteisössä kieliresursseja on hyödynnetty monipuolisesti suomen ja ruotsin äännepiirteitä, muotoja ja merkityksiä yhdistelemällä. Artikkelit avaa tutkimuksen tuloksia runsaan Turun murteen esimerkkisanaston avulla.

Kokoelman päättää Outi Veivon, Leena Salmen, Jaana Saarikosken ja Maija Mäen artikkeli ”Saksasta esperantoon – monikielisyys osana Tuorlan tutkimuskeskuksen 1960-luvun kulttuuriperintöä”. Humanististen tieteiden välisenä yhteistyönä toteutettu tutkimus valottaa Turun yliopiston Piikkiössä sijaitsevan tähtitieteellis-optillisen tutkimuskeskuksen 1900-luvun puolivälin erittäin kansainvälistä toimintaa. Tutkimus keskittyy laitoksen perustajan fysiikan ja tähtitieteen professori Yrjö Väisälän ja tähtitieteen professori Liisi Oterman toimintaan kielten käytön näkökulmasta. Tutkimuksen aineisto muodostuu muistitietoaineistosta sekä tarkasteltavien tutkijoiden tieteellisistä julkaisuista ja kirjeenvaihdosta. Laajan kielitaidon omanneet tutkijat toimivat ja julkaisivat monilla kielillä, kuten saksaksi, ranskaksi, ruotsiksi, englanniksi, esperantoksi ja espanjaksi. Tiedeyhteisön yhteisillä kielillä kommunikointiin laajasti

eri maiden tutkijoiden kesken; kaikkiaan tarkasteltava tiedeyhteisö oli nykyiseen verrattuna huomattavan monikielinen.

Kokoelman artikkelit esittelevät kielten, kulttuurien ja ihmisten kohtaamisia Suomen vanhimmassa kaupungissa Turussa kahdeksalla vuosisadalla. Artikkelit osoittavat havainnollisesti, kuinka kaupungin historiallista monikielisyyttä voidaan tarkastella monenlaisista aineistoista, erilaisista näkökulmista ja erilaisin metodein. Kirjoittajat piirtävät kuvaa Turun rikkaasta kielellisestä maisemasta eri aikakausina ja osoittavat, kuinka monikielisyys ja kieli- ja kulttuurirajojen ylittäminen ovat olleet kiinteä osa kaupunkiyhteisössä toimimista kautta historian. Yhdessä artikkelit luovat kuvan Turun ja sen asukkaiden monikielisen historian, kansainvälisten verkostojen ja kulttuuristen kontaktien moninaisuudesta ja monimuotoisuudesta.

VIITTEET

- 1 Nimen *Turku* ensimmäinen tunnettu maininta on Agricolan rukouskirjan (1544) nimiö-sivulla: *Rucouskiria / Bibliasta / se on molemmista Testamentista / Messuraamatusta / ja muusta monesta / jotca toysella polella Luetellan / cokoopoymettu Somen Turussa. M D XL IIII.*
- 2 Kesäkuussa 2021 Yle julkaisi uutisen Henri Hannulan tekemästä asiakirjalöydöstä. Alan komaiden kansallisarkistossa säilytettävässä asiakirjassa vuodelta 1681 on viittaus Turun rakentamiseen 1300-luvun alussa, mikä on linjassa tutkijoiden nykyisen käsityksen kanssa (Hakkarainen 2021).
- 3 Lähteet: *Turun kaupungin tilastollinen vuosikirja*; Tilastokeskus 2020; SVT VI, 11(2); SVT VI, 20(1); SVT VI, 44(8); SVT VI, 55(11).
- 4 155 henkeä on jättänyt kielen ilmoittamatta. Lisäksi tilastoituna on erikseen ”Suomen- ja Ruotsinkieli[set]”, yht. 10 henkeä, joita ei ole laskettu mukaan yllä oleviin prosenttilukuihin, sekä ”Wenäjän- ja Ruotsinkieli[set]”, yht. 2 henkeä, jotka on tässä taulukossa laskettu mukaan Muut kielet -kategoriaan.
- 5 Tilastossa on huomautus, että suomenkielisten kokonaismäärään sisältyy 48 henkeä, jotka ilmoittivat äidinkielekseen suomen ja ruotsin, ja vastaavasti ruotsinkielisten kokonaismäärään sisältyy 47 henkeä, jotka ilmoittivat äidinkielekseen ruotsin ja suomen (SVT VI, 11(2): 74; ks. myös Mäkinen, Peikola & Tyrkkö tässä teoksessa, kuva 3). Vuoden 1890 tilastossa kaksikielisiä puhujia ei ole eritelty.
- 6 Vuosien 1870, 1880 ja 1890 osalta väestönlaskennoissa pyydettiin ilmoittamaan ”äidinkieli”, joka oli määritelty ”sivistys-, rippikoulu- tai jokapäiväiseksi puhekieleksi”; vuonna 1900 kysyttiin ”pääkieltä” eli kieltä, jota henkilö parhaiten puhuu. Samana vuonna

pyydettiin ensi kertaa suomen- ja ruotsinpuhujia ilmoittamaan myös toisen kotimaisen kielen taito. (SVT VI, 44(8): 77.)

- 7 Tilastotietoa Ruotsista ja myös muualta maailmasta Suomeen suuntautuneesta muuttoliikkeestä vuosina 1812–1972 saa Antero Leitzingerin (2008) selvityksestä.

LÄHTEET

- Agricola, Mikael. 1544. *Rucouskiria*. Turku 1544. Näköispainos. Helsinki: WSOY 1987.
- Backhaus, Peter. 2006. Multilingualism in Tokyo: A look into the linguistic landscape. *International Journal of Multilingualism* 3: 1, 52–66.
- Bentlin, Mikko. 2008. *Niederdeutsch-finnische Sprachkontakte. Der lexikalische Einfluß des Niederdeutschen auf die finnische Sprache während des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 256. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Bloommaert, Jan & Backus, Ad. 2013. Superdiverse repertoires and the individual. Julkaisussa: de Saint-Georges, Ingrid & Weber, Jean-Jacques (toim.) *Multilingualism and Multimodality*. Rotterdam: Sense Publishers, 11–32.
- Dufva, Hannele & Pietikäinen, Sari. 2009. Moni-ilmeinen monikielisyys. *Puhe ja kieli* 29: 1, 1–14.
- Edelman, Loulou. 2009. What's in a Name? Classification of proper names by language. Julkaisussa: Shohamy, Elana & Gorter, Durk (toim.) *Linguistic Landscape. Expanding the Scenery*. New York: Routledge, 141–154.
- Edwards, John. 2007. Societal multilingualism: Reality, recognition and response. Julkaisussa: Auer, Peter & Wei, Li (toim.) *Handbook of Applied Linguistics. Vol. 5: Multilingualism and Multilingual Communication*. Berliini: Mouton de Gruyter, 447–467.
- Engman, Max & Samuelson, Jan. 2006. Maantieteellinen liikkuvuus Suomesta ja Suomeen ennen vuotta 1809 ja sen jälkeen. Julkaisussa: Bladh, Gabriel & Kuvaja, Christer (toim.) *Kahden puolen Pohjanlahtea 1. Ihmisiä, yhteisöjä ja aatteita Ruotsissa ja Suomessa 1500-luvulta 1900-luvulle*. Historiallinen arkisto 123: 1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Fishman, Joshua A. 1967. Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and without bilingualism. *Journal of Social Issues* XXIII: 2, 29–38.
- Grönholm, Maija. 1988. *Ruotsalaiset lainasanat Turun murteessa*. Turku: Åbo Akademi.
- Grönholm, Maija & Laukkanen, Esa. 2017. *Ruuvetas prohtama. Turun murretta aahollista öövariin*. Turku: Turkuseura.
- Hakkarainen, Jari. 2021. Harvinainen asiakirjalöytö Haagista tuo valoa Turun syntyhistoriaan: "Kaupunki rajattiin ja rakennettiin ensimmäistä kertaa 1310". [verkkoaineisto]. Yle Uutiset 15.6.2021. [viitattu 29.6.2021]. Saatavissa: <https://yle.fi/uutiset/3-11965782>.
- Halonen, Mia. 2012. Rikkinäisiä ja likaisia. Kieli-ideologiset prosessit kielentutkimuksen diskursseissa. *Virittäjä* 3: 443–462.
- Halonen, Mia, Nyström, Samu, Paunonen, Heikki & Vaattovaara, Johanna (toim.). 2020. *Stadin syntinen s*. Helsinki: Art House.

- Harjula, Janne, Hukantaival, Sonja, Immonen, Visa, Ratilainen, Tanja & Salonen, Kirsi (toim.). 2018. *Koroinen: Suomen ensimmäinen kirkollinen keskus*. Turun Historiallinen Arkisto 71. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys.
- Heikkilä, Tuomas. 2012. Turku – keskiajan Suomen kirjallinen keskus. Julkaisussa: Räsänen, Marika, Välimäki, Reima & Kaartinen, Marjo (toim.). *Turun tuomiokirkon suojissa. Pohjoisen hiippakuntakeskus keskiajan ja uuden ajan alun Euroopassa*. Historia mirabilis 8. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys, 19–42.
- Helsingissä puhuttavat suomet – kielen indeksisyys ja sosiaaliset identiteetit*. Sorjonen, Marja-Leena, Rouhikoski, Anu & Lehtonen, Heini (toim.). 2015. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1310. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Helsinki kieliyhteisönä*. Juusela, Kaisa & Nisula, Katariina (toim.). 2006. Helsinki: Suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitos, Helsingin yliopisto.
- Hiekkanen, Markus. 2003. Turun kaupungin perustaminen. Tulkintayritys uusien arkeologisten tutkimusten perusteella. Julkaisussa: Seppänen, Liisa (toim.) *Kaupunkia pintaa syvemmältä – arkeologisia näkökulmia Turun historiaan*. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX. Turku: TS-Yhtymä, Turun keskiajan arkeologian seura – Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland, 42–52.
- Hippi, Kaarina. 2020. Monikielisyys suhtautuminen kielielämäkertojen valossa. Julkaisussa: Hippi, Kaarina, Lappalainen, Hanna & Nuolijärvi, Pirkko (toim.) *Suomalaisten kielellistä elämää. Sata suomalaista kielielämäkertaa -hankkeen satoa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1465. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 105–142.
- Häkkinen, Jaakko. 2014. *Kielet Suomessa kautta aikain*. [verkkoaineisto]. [viitattu 1.3.2020]. Saatavissa: http://www.elisanet.fi/alkupera/Kielet_Suomessa_kautta_aikain.pdf.
- Häkkinen, Kaisa. 2004. *Nyky-suomen etymologinen sanakirja*. Helsinki: WSOY.
- Hällström-Reijonen, Charlotta af & Thylin-Claus, Jennica. 2019. Akademiskt skrivande i 1700-talets Åbo. Julkaisussa: Tandefelt, Marika (toim.) *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenskan i Finland – i dag och i går III: 1. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 799. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 147–168.
- Ikonen, Kimmo. 1999. Pika-aari ja Aurajoki. Kaukopurjehdusta ja ruoppausta 1700-luvulla. Julkaisussa: Lappalainen, Jussi (toim.) *Turun sataman historia*. Turku: Turun Satama, 75–92.
- Immonen, Visa. 2007. Defining a culture: The meaning of Hanseatic in medieval Turku. *Antiquity* 81: 720–732.
- Ivars, Ann-Marie & Huldén, Lena (toim.). 2002. *När kom svenskarna till Finland?* Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 646. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 39–50.
- Jonninen-Niilekselä, Kaija (toim.). 1982. *Tampereen puhekieli tutkimuskohteena*. Folia Fennistica & Linguistica. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 6. Tampere: Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.
- Jussila, Osmo. 1989. Suomalaisuusliike Venäjän paineessa vuosina 1890–1917. Julkaisussa: Tommila, Päiviö & Pohls, Maritta (toim.) *Herää Suomi. Suomalaisuusliikkeen historia*. Kuopio: Kustannuskiila Oy, 121–173.
- Jutikkala, Eino. 1965. Jälleenrakentamisesta Suomen itsenäistymiseen. Kaupunkikuva ja kaupunkiyhteiskunta 1800-luvun keskivaiheilla. Julkaisussa: Gardberg, C. J. (toim.) *Turun*

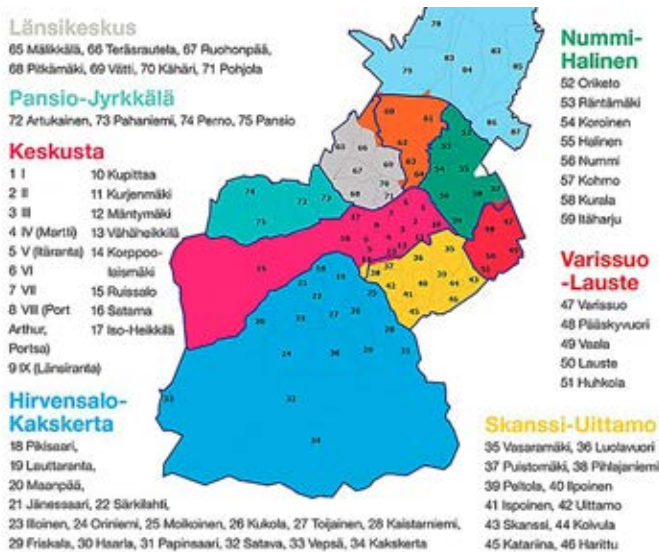
- seitsemän vuosisataa*. Turun historiallisen yhdistyksen julkaisuja 18. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys, 177–199.
- Jutikkala, Eino. 1989. Kielenvaihdos säätyläisperheissä. Julkaisussa: Tommila, Päiviö & Pohls, Maritta (toim.) *Herää Suomi. Suomalaisuusliikkeen historia*. Kuopio: Kustannuskiila Oy, 253–273.
- Kaivapalu, Annekatriin. 2013. Kielen järjestelmien vertailusta kieltenvälisen vaikutuksen tutkimukseen. Julkaisussa: Kolehmainen, Leena, Miestamo, Matti & Nordlund, Taru (toim.) *Kielten vertailun metodiikka*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1387. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 293–323.
- Kallioinen, Mika. 1999. Koggit Koroisissa, tavara-aitat Aurajoella. Turun satama keskiajalla ja 1500-luvulla. Julkaisussa: Lappalainen, Jussi (toim.) *Turun sataman historia*. Turku: Turun Satama, 37–52.
- Kallioinen, Mika. 2000. *Kauppias, kaupunki, kruunu. Turun porvarihteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle*. Väitöskirja. Turun yliopisto, Suomen historia. Bibliotheca Historica 59. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kansallisbiografia*-verkkójulkaisu. 1997–. Studia Biographica 4. [viitattu 27.9.2021]. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe20051410>.
- Kivikoski, Ella. 1971. *Turun kaupungin historia. Kivikaudesta vuoteen 1366*. Turku: Turun kaupunki.
- Koskela, Merja, Koskinen, Kaisa & Pilke, Nina. 2017. Bilingual formal meeting as a context of translatoriality. *Target* 29: 3, 464–485.
- Koski, Mauno & Laukkanen, Esa. 1989. *Kummottos. Turun murteen sanoja ja sanontoja*. Turku: Turkuseura.
- Kostet, Juhani & Kupila, Sanna (toim.). 2011. *Turun katuja ja toreja. Nimistöhistoriaa keskiajalta nykypäivään*. Turku: Turun museokeskus.
- Laakso, Johanna. 2018. Language borders and cultural encounters: A linguistic view on interdisciplinarity in the research of intercultural contacts. Julkaisussa: Palander, Marjatta, Riionheimo, Helka & Koivisto, Vesa (toim.) *On the Border of Language and Dialect*. Studia Fennica Linguistica 21. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 38–55.
- Laakso, Veikko. 1980. *Turun kaupungin historia 1918–1970*. Turku: Turun kaupunki.
- Laaksonen, Hannu. 2006. *Alma Mater Aboensis. Turkulaiset koulut ja yliopistot 1200-luvulta itsenäisen Suomen syntyyn*. Turku: Turun yliopisto.
- Laaksonen, Hannu. 2007. *Turun historiaa kahdeksalta vuosisadalta*. Turun Historiallinen Arkisto 59. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys.
- Laine, Tuija. 2003. Englannin kielen ja englantilaisperäisen kirjallisuuden asema Suomessa 1600- ja 1700-luvuilla. Julkaisussa: Laine, Tuija (toim.) *Vieraskielinen kirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana*. Tietolipas 159. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 152–181.
- Laine, Tuija (toim.). 2003. *Vieraskielinen kirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana*. Tietolipas 159. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laine, Tuija. 2006. *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita. Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1098. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Laitinen, Mikko. 2014. 630 Kilometers by Bicycle: Observations of English in Urban and Rural Finland. *International Journal of the Sociology of Language* 228: 55–77.
- Lang, Valter. 2020. *Homo Fennicus. Itämerensuomalaisten etnohistoria*. Suom. Hannu Oittinen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lehtonen, Heini. 2015. *Tyyliellen: Nuorten kielelliset resurssit ja kielen sosiaalinen indeksisyys monietnisisessä Helsingissä*. Väitöskirja. Helsingin yliopisto, suomen kieli. [viitattu 11.3.2020]. Saatavissa: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-1333-7>.
- Leitzinger, Antero. 2008. *Ulkomaalaiset Suomessa 1812–1972*. Helsinki: East-West Books.
- Lindgren, Klaus & Lindgren, Anna-Riitta. 2006. Suomen suuriruhtinaanmaan säätyläisten kielenvaihto. Julkaisussa: Bladh, Gabriel & Kuvaja, Christer (toim.) *Kahden puolen Pohjanlahtea 1. Ihmisinä, yhteisöinä ja aatteina Ruotsissa ja Suomessa 1500-luvulta 1900-luvulle*. Historiallinen arkisto 123: 1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 326–396.
- Lüpke, Friederike. 2016. Uncovering small-scale multilingualism. *Critical Multilingualism Studies* 4: 2, 35–74.
- Mielikäinen, Aila (toim.). 1980, 1981a, 1981b, 1986. *Nyky-suomalaisen puhekielen murros. Jyväskylän osatutkimus. Raportit 1–4*. Jyväskylän yliopiston suomen kielen ja viestinnän laitoksen julkaisuja 20, 24, 26, 32. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston suomen kielen ja viestinnän laitos.
- Muikku-Werner, Pirkko & Riionheimo, Helka. 2018. Livvinkarjalaisen tekstin ymmärtäminen suomen pohjalta. *Lähivertailuja* 28: 285–315.
- Nikula, Oscar. 1981. Kaupunkilaitos 1721–1875. Julkaisussa: Tommila, Päiviö (toim.) *Suomen kaupunkilaitoksen historia. 1: keskiajalta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomen Kaupunkiliitto, 135–301.
- Nummilla, Kirsi-Maria. 2012. Suomen keskiaikaisten kadunnimien kaupunkihistoriallinen kulttuuritausta ja esikuvat. *Sananjalka* 54: 7–29.
- Nuorteva, Jussi. 1997. *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Oja, Aulis. 1946. Kaarina keskiajalla ja 1500-luvulla. Julkaisussa: Kivikoski, Ella & Oja, Aulis. *Kaarinan pitäjän historia, 1. osa*. Turku: Kaarinan historiatoimikunta, 37–292.
- Oulu kieliyhteisönä*. Harri Mantila, Maija Saviniemi & Niina Kunnas (toim.). 2019. Tietolipas 261. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Paikkala, Sirkka, Mikkonen, Pirjo, Pitkänen, Ritva Liisa & Slotte, Peter (toim.). 2007. *Suomalainen paikannimikirja*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 146. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus & Karttakeskus.
- Palander, Marjatta. 2011. *Itä- ja eteläsuomalaisten murrekäsitykset*. Suomi 200. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Palander, Marjatta, Riionheimo, Helka & Koivisto, Vesa. 2018. Introduction: Creating and crossing linguistic borders. Julkaisussa: Palander, Marjatta, Riionheimo, Helka & Koivisto, Vesa (toim.) *On the Border of Language and Dialect*. Studia Fennica Linguistica 21. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 7–15.
- Paunonen, Heikki. 1995 [1982]. *Suomen kieli Helsingissä*. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Paunonen, Heikki. 2001. Kansankielestä kansalliskieleksi. *Viritäjät* 105: 2, 223–238.
- Paunonen, Heikki. 2006. Lounaismurteiden asema suomen murteiden ryhmittäessä. Jul-

- kaisussa: Nordlund, Taru, Onikki-Rantajääskö, Tiina & Suutari, Toni (toim.) *Kohtauspaikana kieli. Näkökulmia persoonaan, muutoksiin ja valintoihin*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1078. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 248–268.
- Pietikäinen, Sari & Kelly-Holmes, Helen (toim.). 2013. *Multilingualism and the Periphery*. New York: Oxford University Press.
- Pihlman, Aki. 2010. Turun kaupungin muodostuminen ja kaupunkiasutuksen laajeneminen 1300-luvulla. Julkaisussa: Söderström, Marita (toim.) *Varhainen Turku*. Turun museokeskuksen raportteja 22. Turku: Turun museokeskus, 9–29.
- Pitkänen, Ritva Liisa. 1985. *Turunmaan saariston suomalainen lainanimistö*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 418. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pitkänen, Ritva Liisa. 2003. Turku. Keskiajan kaupunki. Kaupunkinimistön historiaa. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 125. [verkkoaineisto]. [viitattu 23.2.2020]. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Saatavissa: <http://scripta.kotus.fi/www/verkkojulkaisut/julk125/>.
- Pitkäranta, Reijo. 2003. Latina Suomen kirjallisuudessa. Julkaisussa: Laine, Tuija (toim.) *Vieraskielinen kirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana*. Tietolipas 159. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 9–38.
- Ranta, Raimo. 1975. *Turun kaupungin historia 1600–1721 I–II*. Turku: Turun Sanomat.
- Ranta, Raimo. 1981. Suurvalta-ajan kaupunkilaitos. Julkaisussa: Päiviö Tommila (toim.) *Suomen kaupunkilaitoksen historia. 1: keskialjalta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomen Kaupunki-liitto, 51–137.
- Rapola, Martti. 1955. Suomen kielen muovautuminen kristillisen julistuksen tulkiksi. Julkaisussa: Maliniemi, Aarno, Juva, Mikko & Pirinen, Kauko (toim.) *Novella Plantatio. Suomen kirkkohistoriallisen seuran juhlakirja Suomen kirkon juhlavuotena 1955*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 56. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 113–125.
- Rapola, Martti. 1969. *Vanha kirjasuomi*. Kolmas painos. Tietolipas 1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Rapola, Martti. 1990. *Johdatus Suomen murteisiin*. Neljäs painos. Tietolipas 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Riehl, Claudia Maria. 2009. *Sprachkontaktforschung. Eine Einführung*. Toinen, korjattu painos. Tübingen: Narr.
- Riehl, Claudia Maria. 2014. *Mehrsprachigkeit. Eine Einführung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Riionheimo, Helka, Kolehmainen, Leena, Kumpulainen, Minna, Meriläinen, Lea, Muikku-Werner, Pirkko & Penttilä, Esa. 2014. Kontaktlingvistiikan, toisen kielen omaksumisen tutkimuksen ja käännöstieteen risteyksessä. *Virittäjä* 118: 3, 317–333.
- Rommi, Pirkko & Pohls, Maritta. 1989. Poliittisen fennomanian synty ja nousu. Julkaisussa: Tommila, Päiviö & Pohls, Maritta (toim.) *Herää Suomi. Suomalaisuusliikkeen historia*. Kuopio: Kustannuskiila Oy, 69–118.
- Ruohonen, Juha. 2019. Ravattulan Ristimäen yleisöarkeologiaa. Julkaisussa: Mustonen, Riikka & Ratilainen, Tanja (toim.) *Pitkin poikin Aurajokea. Arkeologisia tutkimuksia*. Turku: Turun museokeskus, 55–70.
- Rytkönen, Kalle. 1897. Suomalaisista sukunimistä Turun kaupungissa 1600-luvun alkupuolella. *Virittäjä* 1: 49–54.

- Sarjala, Jukka. 2020. *Turun romantiikka. Aatteita, lukuvimmaa ja yhteistoimintaa 1810-luvun Suomessa*. Historiallisia tutkimuksia 283. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Seppänen, Liisa. 2012. *Rakentaminen ja kaupunkikuvan muutokset keskiajan Turussa. Erytystarkastelussa Åbo Akademin päärakennuksen tontin arkeologinen aineisto*. Väitös-kirja. Turun yliopisto, arkeologia. [viitattu 18.9.2021]. Saatavissa: <http://urn.fi/URN:IS-BN:978-951-29-5231-1>.
- Seppänen, Liisa. 2019. Turun kaupungin perustaminen. Julkaisussa: Mustonen, Riikka & Ratilainen, Tanja (toim.) *Pitkin poikin Aurajokea. Arkeologisia tutkimuksia*. Turku: Turun museokeskus, 81–96.
- Sjöblom-Immala, Heli. 1999. Aurajoen laaksosta kaupan keskus. Sataman maantieteelliset edellytykset. Julkaisussa: Lappalainen, Jussi (toim.) *Turun sataman historia*. Turku: Turun Satama, 11–36.
- Suojanen, Matti K. (toim.). 1982. *Kirjoituksia puhekielestä. Turun puhekielen projektin julkaisuja 1*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 14. Turku: Turun yliopisto suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos.
- Suojanen, Matti K. (toim.). 1985. *Mitä Turussa puhutaan? Raportti Turun puhekielen tutkimuksesta. Turun puhekielen projektin julkaisuja 3*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 23. Turku: Turun yliopisto suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos.
- SVT VI, 3. = *Suomenmaan virallinen tilasto. VI. [3]. Toinen jakso. Väkiluvun-Tilastoa. Väenlasku Maaliskuussa 1870 Helsingin, Turun, Wiipurin ja Oulun kaupungeissa*. 1874. Helsinki: Keisarillisen Senatin [sic] kirjapaino.
- SVT VI, 11(2). = *Suomenmaan virallinen tilasto. VI. Väkiluvun-tilastoa 11. Suomenmaan väkiluku 31 p. Joulukuuta 1880. Jälkimäinen [sic] vihko*. 1885. Helsinki: Keisarillisen Senaatin kirjapaino.
- SVT VI, 20(1). = *Suomenmaan virallinen tilasto. VI. Väkiluvun-tilasto 20. Väenlasku Helsingin, Turun, Tampereen, Wiipurin, Oulun ja Porin kaupungeissa 1 p. Joulukuuta 1890. Ensimmäinen [sic] vihko*. 1893. Helsinki: Keisarillisen Senaatin kirjapaino.
- SVT VI, 44(8). = *Suomenmaan virallinen tilasto. VI. Väestötilastoa 44: 8. Väenlasku Helsingissä, Turussa, Viipurissa, Tampereella, Nikolainkaupungissa ja Oulussa joulukuun 7 p. 1910. Teksti*. 1914. Helsinki: Keisarillisen Senaatin kirjapaino.
- SVT VI, 55(11). = *Suomen virallinen tilasto. VI. Väestötilasto 55: 11. Helsingin, Turun, Viipurin, Tampereen, Vaasan, Oulun, Porin, Kuopion, Lahden ja Kotkan väenlaskenta joulukuun 8 p. 1920. Teksti*. 1923. Helsinki: Valtioneuvoston kirjapaino.
- SVT VI, 71(13). = *Suomen virallinen tilasto. VI. Väestötilastoa 71: 13. Helsingin, Turun, Viipurin, Tampereen, Vaasan, Kuopion, Lahden, Oulun, Kotkan, Rauman, Pietarsaaren ja Riihimäen väestölaskenta marraskuun 27 p. 1930. Teksti*. 1933. Helsinki: Valtioneuvoston kirjapaino.
- Söderström, Marita (toim.). 2010. *Varhainen Turku*. Turun museokeskuksen raportteja 22. Turku: Turun museokeskus.
- Tampere kieliyhteisönä*. Lönnroth, Harry (toim.). 2009. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1236. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tandefelt, Marika (toim.). 2002. *Viborgs fyra språk under sju sekel*. Helsingfors: Schildts.
- Tarkiainen, Kari. 2010. *Ruotsin Itämaa. Esihistoriasta Kustaa Vaasaan. Suomen ruotsalainen historia*. Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland.

- Tesseur, Wine. 2015. Institutional multilingualism in NGOs: Amnesty International's strategic understanding of multilingualism. *Meta* 59: 3, 557–577.
- Tiisala, Seija. 1996. Mellan latin och lågtyska. Svenskans ställning i hansatidens Sverige-Finland. Julkaisussa: Ivars, Ann-Marie, Londen, Anne-Marie, Nyholm, Leif, Saari, Mirja & Tandefelt, Marika (toim.) *Svenskans beskrivning* 21. Lund: Lund University Press, 278–283.
- Tilastokeskus 2020. Kieli sukupuolen mukaan kunnittain 1990–2020. [verkoaineisto]. [viitattu 28.6.2021]. Saatavissa: https://pxnet2.stat.fi/PXWeb/pxweb/fi/StatFin/StatFin__vrm__vaerak/statfin_vaerak_pxt_111rm.px/.
- Tulkattu Tampere. Kaisa Koskinen (toim.). 2013. Tampere: Tampere University Press.
- Tunturi, Janne, Syrjämaa, Taina, Penttinen, Saara & Helenius, Jan. 2017. *Modernin kynnyksellä: Turku kansainvälisissä talouden ja kulttuurin verkostoissa 1800-luvulla*. Tutkimuskatsausia 1/2017. Turku: Turun kaupunki, kaupunkitutkimusohjelma.
- Turun kaupungin tilastollinen vuosikirja. *Väestö kielen mukaan 1870–2016*. [verkoaineisto]. [viitattu 31.1.2021]. Saatavissa: https://www.turku.fi/sites/default/files/atoms/files/0208_2.pdf.
- Vaasa kieliyhteisönä: näkökulmia kaksikielisen kaupungin monikielisyyteen. *Vasa som språkgemenskap: perspektiv på den tvåspråkiga stadens flerspråkighet*. Lönnroth, Harry & Laukkanen, Liisa (toim.). 2015. Vaasa: Vaasan yliopisto.
- Waris, Heikki. 1951. Helsinginkäläisyhteiskunta. Julkaisussa: *Helsingin kaupungin historia* III: 2. Ajanjakso 1809–1875. Helsinki: Helsingin kaupunki, 7–211.
- Waris, Heikki. 2016 [1932, 1934]. *Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkänsillan pohjoispuolelle*. Helsinki: Into Kustannus Oy.
- Wei, Li. 2012. Conceptual and methodological issues in bilingualism and multilingualism research. Julkaisussa: Bhatia, Tej K. & Ritchie, William C. (toim.) *The Handbook of Bilingualism and Multilingualism*. Toinen painos. Chichester: Wiley-Blackwell, 26–51.
- Vertovec, Steven. 2007. Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies* 30: 6, 1024–1054.
- Wiik, Kalevi. 1997. *Tämmöttös. Turun murteen kielioppi ja harjoituskirja*. Turku: Becola.
- Wiik, Kalevi. 1999. *Jottan tarttis tehrä. Turun murteen sanakirja*. Helsinki: WSOY.
- Ziegler, Evelyn, Eickmans, Heinz, Schmitz, Ulrich, Uslucan, Haci-Halil, Gehne, David H., Kurtenbach, Sebastian, Mühlen-Meyer, Tirza & Wachendorff, Irmi. 2018. *Metro-polenzeichen. Atlas zur visuellen Mehrsprachigkeit der Metropole Ruhr*. Duisburg: Universitätsverlag Rhein-Ruhr.
- Ääninä idästä. *Näkökulmia Itä-Suomen monikielisyyteen*. Kolehmainen, Leena, Riionheimo, Helka & Uusitupa, Milla (toim.). 2020. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1461. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

LIITE: Kuva 1. Nykyisen Turun kaupunginosat ja suuralueet 2017 (rajattu). Kuvälähde: Vilho Verkkotoimitus, Wikimedia Commons (CC BY-SA 4.0). Kuvan alin osa on merialuetta, johon on nimetty mm. kaupungin edustan saaria (esim. 18 Pikisaari). Keskusta-alueen numero 16 osoittaa Turun satama-alueetta, josta mm. suuret matkustaja-alukset lähtevät. Kartassa kuvattu maa-alue rajautuu lännessä mereen jatkuen Ruissalosta (15) Pansioon ja Pernoon (75 ja 74); alueilla sijaitsevat mm. Pansion satama ja Pernon telakka. Länsirajalla vastassa ovat myös mm. Naantalin ja Raision kaupungit. Nykyinen Turun alue jatkuu pohjoiseen Maarian ja Paattisten alueille pitkänä häntämäisenä kiilana, joka on rajattu kuvasta pois. Koillisessa Turku rajautuu Lietoon ja kaakossa nykyiseen Kaarinan kaupunkiin.

Turun nykyisen keskusta-alueen kaupunginosat on nimetty karttaan järjestysnumeroin (I–VIII). Nämä kahdeksan kaupunginosaa seurailevat Aurajokea molemmin puolin tuomiokirkon alueelta jokisuuhun ja vastaavat pitkälti 1800-luvun karttoihin merkittävä kaupunkialuetta.

- I Turun tuomikirkko, Turun hovioikeus, Turun yliopisto, Åbo Akademi, Sirkkalan kasarmialue
- II Vanha Suurtori, Katedralskolan, Vartiovuorenmäki ja tähtitorni, Luostarinmäki
- III Turun kaupunginteatteri, Urheilupuisto ja Paavo Nurmi -stadion
- VI Kauppatori, Turun linja-autoasema, Turun pääkirjasto
- VII Turun kauppahalli, Turun kaupungintalo, ydinkeskustan liikerakennuksia

I
Keskiajan kielistä
1600-luvun Turkuun

Keskiajan kirjallinen kulttuuri Turussa – kielet arkeologisissa löydöissä, esineissä ja tekstilähteissä

Kirsi Salonen

 <https://orcid.org/0000-0003-3877-2228>

Janne Harjula

 <https://orcid.org/0000-0002-2114-2652>

Visa Immonen

 <https://orcid.org/0000-0002-7616-500X>

Keskiaikainen Turku oli monikielinen kaupunki. Käytössä oli kirkollisissa yhteyksissä latina, hallinnollisessa ja oikeudellisessa kontekstissa emämaan kieli ruotsi sekä Itämeren piirin kaupan kieli keskialasaksa. Turussa puhuttiin luonnollisesti myös suomea. Keskiajalla käytettyjen kielten ja kirjallisen kulttuurin tutkimisen hankaluutena on lähdeaineistojen vähäisyys ja säilyneiden aineistojen valikoituneisuus. Toisaalta materiaalin niukkuus antaa edellytykset koota yhteen kaikki tunnetut aineistot – niin kirjalliset kuin esineelliset – ja luoda niistä laaja kokonaiskuva. Tätä artikkelia varten olemmekin pyrkineet kokoamaan kaiken saatavilla olevan aineiston eri kielten käytöstä ja kielten käyttöön liittyvien aineellisten välineiden luonteesta. Esittelemme Turun keskiajan kirjallisesta kulttuurista kertovia lähteitä ja analysoimme niiden pohjalta monikielisyttä ja eri kielten käyttöyhteyksiä.

Aloitamme artikkelimme esittelemällä kaupungin alkuvaiheita ja kehitystä keskiajalla sekä eri kielten käyttöön ja valikoitumiseen vaikuttaneita tekijöitä. Tämän jälkeen tarkastelemme latinan jälkiä tekstilähteissä, sinettikuvissa, kirkollisissa esineissä ja kirkkojen ulkopuolisessa aineellisessa kulttuurissa. Seuraavaksi siirrymme ruotsin ja keskialaksan kielten käytön käsittelyyn; tarkastelemme myös suomen kielen kirjallisesta käytöstä säilyneitä niukkoja todisteita. Tarkasteltavana ovat myös riimut ja niiden käyttö esinekulttuurissa. Lopuksi hahmottelemme yleiskuvaa Turun keskiajan monikielisydestä ja sen moninaisista ilmentymistä erilaisissa aineellisissa mediumeissa. Sirpaleisesta ja vaja-vaisestä aineistosta on osoitettavissa säännönmukaisuuksia ja ajallisia muutostrendejä.

Turun kaupunki syntyi 1200- ja 1300-lukujen taitteessa Aurajoen varteen kaupan kannalta suotuisaan paikkaan (Hiekkänen 2003; Pihlman 2010: 11–12; Seppänen 2012: 941; Ratilainen ym. 2016). Kaupungin perustaminen tuki Varsinais-Suomen alueiden aiempaa tiiviimpää sitomista Ruotsin valtakuntaan, jonka osaksi Pohjanlahden itäpuoliset alueet oli liitetty 1100- ja 1200-lukujen kuluessa. Monille muille keskiaikaisille kaupungeille tuttuun tapaan Turkuun perustettiin kaikki maallisen ja kirkollisen hallinnon sekä kaupankäynnin kannalta olennaiset instituutiot: linna, tuomiokirkko ja raati. (Kallioinen 2000: 38–44; Hiekkänen 2003.)

Turun linna perustettiin Aurajoen suulle jokiliikenteen kontrolloimista varten. Puolustuksen tarpeiden vuoksi linnaa ei rakennettu keskustaan vaan muutaman kilometrin etäisyydelle siitä. Linnan rakentaminen aloitettiin 1280-luvulla (Drake 1994). Myöhemmin keskiajalla linna toimi puolustuksen ohella maallisen hallinnon ja veronkeruun keskuksena; keskiajalla siellä piti majaa Ruotsin kuninkaan nimittämä ja Turussa hallitsijaa edustanut linnanvouti (Gardberg 1971).

Kaupungin ja kaupunkilaisten elämää ei ohjailtu Turun linnasta käsin, vaan sitä varten kaupungissa toimi raati, jonka tehtäviin kuului kaupungin hallinnoiminen ja kaupankäynnin kontrollointi sekä oikeudenhoito ja järjestyksen ylläpitäminen yhteistyössä voudin kanssa. Keskiaikaiset lähteet eivät paljasta, milloin raati perustettiin Turkuun. Tämän on arveltu tapahtuneen 1200- ja 1300-lukujen taitteessa, sillä vuo-

delta 1309 on säilynyt tieto asiakirjasta, jonka Turun porvarit ovat vahvistaneet omalla sinetillään. Samalta ajalta olevista kirjallisista lähteistä tavataan myös ensimmäiset maininnat turkulaisista porvareista. (DF 259; FMS 291; Kallioinen 2000: 42–43.) Vuoden 1350 tienoilla Ruotsin valtakunnassa käyttöön otettu niin kutsuttu Maunu Eerikinpojan (r. Magnus Eriksson) kaupunginlaki (MEKL) määräsi, että kaupunkien raadin tuli koostua kolmestakymmenestä raatimiehestä ja kuudesta pormestarista (MEKL, Kg I-II; R II). Se, että Itämeren alueen kauppa oli tiiviisti saksalaisten käsissä, näkyy myös Ruotsin kaupunginlaissa, joka määrää, että puolet pormestareista ja raatimiehistä tuli olla ruotsalaisia eli isän puolelta paikallista syntyperää olevia ja puolet isän puolelta saksalaisia.

Turku ei ollut vain Pohjanlahden itäpuolisen alueen merkittävien kauppapaikka, vaan sieltä käsin hallittiin myös myöhäiskeskiajalla suurin piirtein nykyisen Suomen aluetta vastanneen Turun hiippakunnan (lat. *Aboensis diocesis*) kirkollista toimintaa. Tieto kristinuskosta saapui nykyisen Suomen länsiosiin viimeistään 1000-luvulla, mutta alue liitettiin katolisen kirkon alaisuuteen vasta vuosisata myöhemmin. Kirkollinen hallinto ja seurakunnat alkoivat vakiintua 1200-luvulla, ja 1270-luvun osalta puhutaan jo Suomen lähetyshiippakunnan sijasta Turun hiippakunnasta. Tämä muutos tarkoitti, että Turussa oli tuomiokirkon lisäksi kaupungissa vakituisesti asunut piispa sekä piispaa hallinnollisissa ja liturgisissa tehtävissä avustanut tuomiokapituli. Turun tuomiokapituli mainitaan perustetuksi vuonna 1276 (Pirinen 1956), ja tuomiokirkko nousi nykyiselle paikalleen Unikankareen kummulle noin vuoden 1300 tienoilla. Koska katolisen kirkon laki eli kanoninen oikeus antoi tuomiokapitulin tehtäväksi pappiskoulutuksen, on Turkuun syntynyt 1200-luvun kuluessa myös maamme ensimmäinen koulu, katedraaliskoulu – joskin ensimmäiset lähteissä olevat maininnat koulusta ja sen opettajista ovat vasta 1300-luvulta (Salonen 2018a; 2018b; 2018c).

Kristinuskon leviämisen myötä Suomen alueelle löysivät tiensä myös dominikaanien sääntökuntaan kuuluneet kerjäläisveljet. Dominikaanit perustivat konventtejaan yleensä kaupunkeihin, koska niissä heille elannon tuonut saarnatoiminta oli helpompaa kuin harvaan asutuilla alueilla. Ei olekaan yllättävää, että ensimmäinen nykyisen Suomen alueelle

perustettu konventti sijaitti juuri Turussa. Dominikaanit tulivat keskiaikaisten lähteiden mukaan Suomeen niinkin varhain kuin vuonna 1249, mutta ei ole varmaa tietoa siitä, missä he toimivat ennen kuin Kaskenmäen alarinteeseen rakennettu konventti valmistui 1300-luvun taitteen tienoilla. (Jakobsen & Räsänen 2018: 133–137.)

Turussa keskiajalla eri tarkoituksia palvelleilla instituutioilla oli keskeinen rooli maamme kirjallisen kulttuurin synnyssä, sillä kauppa ja hallinto – oli se maallista tai kirkollista – vaativat ja edellyttivät asioiden kirjoittamista muistiin. Kirkollinen hallinto tuli Suomen alueelle ennen Turun kaupungin perustamista; vanhimmat Turkuun liittyvät kirjalliset todisteet ajoittuvatkin 1200-luvulle ja ovat latinankielisiä. Suomen keskiaikaisten lähteiden tietokannassa *Diplomatarium Fennicumissa* on tiedot 810:stä Turussa keskiajalla laaditusta asiakirjasta ja niiden kielestä. Olemme koonneet tietokannan pohjalta tilaston asiakirjoista niiden pääasiallisen kielen ja kirjoitusvuoden perusteella (ks. taulukko 1).

Taulukko 1. Turussa keskiajalla laadittujen asiakirjojen kieli.

Kieli/vuosisata	1200-luku	1300-luku	1400-luku	1500-luku ¹	Yhteensä
Latina	1	81	49	5	136
Ruotsi	0	25	369	127	521
Keskialasaksa	0	8	111	34	153
Yhteensä	1	114	529	166	810

Lähde: *Diplomatarium Fennicum* -tietokanta (<http://df.narc.fi/>).

Taulukon luvut todistavat, että Turussa käytettiin keskiajalla kolmea kirjoitettua kieltä: latina oli hallitseva kieli 1200- ja 1300-luvuilla, ja muilla kielillä alettiin kirjoittaa vasta 1300-luvulta lähtien. Taulukko osoittaa myös, että ruotsin käyttö asiakirjoissa alkoi 1300-luvun puolella ja että ruotsi vakiinnutti asemansa tärkeimpänä Turussa hyödynnettynä kirjallisena kielenä 1400-luvun aikana. Syynä ruotsin käyttöönottoon oli 1350-luvulla voimaan astunut valtakunnan laki, joka määräsi, että oikeudelliset asiakirjat oli laadittava ruotsiksi (MEKL, Kg VI). Turussa kirjoitetut asiakirjat vahvistavat, että turkulaiset alkoivat noudattaa määräystä nopeasti sen tultua voimaan, sillä 25:stä Turussa 1300-luvulla laaditusta ruotsinkielisestä asiakirjasta kaksi ajoittuu vuosisadan ensimmäiselle puoliskolle ja 23 vuoden 1350 jälkeiselle ajalle. Keskialasaksan käyttö

vakiintui hieman ruotsia myöhemmin, mutta sekin saavutti tärkeän aseman 1400-luvun kuluessa. Taulukosta on myös nähtävissä, että latinan käyttö kirjallisen kulttuurin kielenä alkoi hiipua vähitellen keskiajan lopulle tultaessa (vrt. kuitenkin Sarasti-Wilenius tässä teoksessa).² Minkälaisia muita todisteita kolmen kirjallisen pääkielen sekä vain suullisena kielenä käytetyn suomen käytöstä Turussa on säilynyt?

Jälkiä latinan kielestä

Koska latina oli kirkon kieli, on kirkollinen hallinto Turussa jättänyt jälkeensä runsaasti latinankielistä materiaalia, joka on edelleen arkistoista saavutettavissa. Kirkollinen hallinto omaksui asiakirjojen käytön aikaisemmin kuin maallinen. Kirkon piirissä tuotettiin ja säilytettiin niin kirkolle tärkeitä asiakirjoja ja niiden kopioita kuin liturgista ja teologista materiaalia papiston tarpeisiin. Näistä valtaosa on tuhoutunut, mutta jotakin Turun keskiaikaisesta latinankielisestä kirjallisesta kulttuurista on myös säilynyt.

Tärkein keskiaikainen Turkua ja Suomea koskeva yksittäinen latinankielinen kirjallinen jäännös on niin kutsuttu *Turun tuomiokirkon Musta kirja* (*Registrum ecclesiae Aboensis*). Tämä 1400-luvun toisella puoliskolla laadittu käsikirjoitus on Turun piispan, tuomiokapitulin ja tuomiokirkon tarpeisiin koottu kopiokirja, johon on jäljennetty lähes tuhat kirkollisen hallinnon kannalta tärkeää asiakirjaa.³ Musta kirja ei ole suinkaan ainoa keskiaikainen turkulainen kopiokirja, vaan tuomiokapitulin piiristä on säilynyt toinenkin pitkälti samansisältöinen käsikirjoitus, niin kutsuttu *Skokloster Codex Aboensis*.⁴ Näiden lisäksi on olemassa kolmas kirkollinen kopiokirja, Turun piispan Magnus Nicolain (Maunu Särkilahti) henkilökohtainen kopiokirja, johon piispa on koonnut itsensä kannalta tärkeitä asiakirjoja.⁵ Valtaosa näissä käsikirjoituksissa olevista asiakirjoista on laadittu latinaksi, mikä on osoitus kielen merkittävydestä Turun kirkollisena kielenä läpi keskiajan. Eräät käsikirjoituksiin sisällytetyistä teksteistä ovat jäljennöksiä muualta tulleista kirjeistä, mutta suuri osa on kopioita Turussa laadituista asiakirjoista.⁶ Latinan sujuva käyttö kirjeenvaihdon kielenä osoittaa, että turkulaiset papit (joista moni oli

opiskellut ulkomailla ja jotkut olivat kotoisin muualta kuin Suomesta, esimerkiksi Ruotsista) hallitsivat katolisen kirkon keskushallinnon kielten yhtä hyvin kuin virkaveljensä missä tahansa kristikunnan kolkassa (Pirinen 1956, *passim*; Nuorteva 1999, *passim*).

Valtaosa Turussa keskiajalla kirjoitetuista latinankielisistä asiakirjoista on säilynyt kopioina kirkollisissa kopiokirjoissa. Kaupungissa laadittuja alkuperäisiä latinankielisiä asiakirjoja tai muita keskiaikaisia alkuperäiskirjoituksia sen sijaan on välittynyt huomattavasti huonommin. Koska luostarit ja kirkolliset keskuksset ovat tyypillisesti olleet ahkeria pyhien tekstien ja muiden kirkollisten teosten kopioijia, on oletettu, että näin on ollut myös Turussa. Tutkijat ovat arvelleet, että pyhän Olavin mukaan nimetyssä Turun dominikaanikonventissa tai tuomiokirkon piirissä olisi kopioitu uskonnollisia tekstejä. Niitä on mahdollisesti laadittu myös muiden tarpeisiin, kuten Naantalissa sijainneessa birgittalaisluostarissa, jossa on tuotettu suuri määrä asiakirjoja sekä muuta kirjallisuutta (erit. luostarissa eläneen Jöns Budden lukuisat käännökset latinasta ruotsiksi) (Kauko 2015, *passim*; Kauko & Lamberg 2017, *passim*; Wollin 2019, *passim*). Myös muut todisteet, kuten Turkuun yhdistetyt Kansallisarkiston fragmenttikokoelmassa⁷ olevat pergamenttilehdet sekä Turun hiippakuntaa varten tarkoitettun messukirjan, *Missale Aboensin*, painattaminen Lyypekissä vuonna 1488, tukevat tulkintaa siitä, että Turussa on ollut keskiajalla aktiivista kirjallista toimintaa. Turussa on myös laadittu itse uskonnollista kirjallisuutta. Tästä tunnetuin on 1200-luvun viimeisinä vuosikymmeninä valmistunut pyhän Henrikin latinankielinen legenda, *Legenda Sancti Henrici*. (Heikkilä 2010, *passim*; 2012: 20–22, 26–28.)

Latina oli keskiajan Turussa myös opetuskieli. Kirkollinen lainsäädäntö velvoitti kunkin hiippakunnan palkkaamaan tuomiokirkon yhteydessä toimineeseen katedraalikouluun koulumestarin. Turun katedraalikoulun perustamisen ajankohtaa ei tunneta, mutta tiedossa on, että vuonna 1355 kuollut ja testamentin tehnyt Henrik Tempil oli toiminut Turun koulumestarina ja että jo kolme vuosikymmentä aikaisemmin, 1320-luvulla, Turussa oli kerätty varoja kaupungin köyhille koululaisille (REA 160; DF 328). Turun katedraalikoulun opetus noudatteli kanonisen oikeuden määräyksiä katedraalikoulujen opetuksen sisällöstä. Niiden

mukaan koululaisille tuli opettaa ainekokonaisuuksia, joita kutsuttiin *triviumiksi* (grammatiikka, retoriikka ja dialektiikka) ja *quadriviumiksi* (aritmetiikka, geometria, musiikki ja tähtitiede). *Triviumin* opinnot antoivat koululaisille pappiskoulutuksen perustan: latinan kielen ja kieliopin alkeet, saarnaamisen perustaidot sekä kyvyn ymmärtää teologisia kysymyksiä ja väitellä niistä. *Quadriviumin* kautta oppilaille taas pyrittiin antamaan papin ammatissa tarvittavia käytännön taitoja. Vaikka kirkon virallinen opetuskieli ja opetuksessa käytetyt tekstit olivat latinaa, opetuksessa käytettiin apuna myös paikallisia kieliä. (Nuorteva 1999: 26–27; Salonen 2016.)

Koulussa käytetyistä oppikirjoista tai lukemistosta ei ole säilynyt tietoa, mutta arkeologinen todistusaineisto Turun katedraaliskoulun paikalta antaa tietoa koulun opetusvälineistä. Turun tuomiokirkon kupeessa vuosina 2005–2006 tehdyissä arkeologisissa kaivauksissa löydettiin runsaasti kirjoittamiseen liittyvää esineistöä, kirjoituspuikkoja ja puisten vahataulujen kappaleita (kuva 1).⁸

Kuva 1. Vahatauluja ja kirjoituspuikkoja Turun Tuomiokirkon torin kaivauksilta. Kuva: Jari Nieminen 2013. Aboa Vetus & Ars Nova.

Löydöt voidaan liittää noin 50–70 metrin etäisyydellä kaivauspaikasta sijainneeseen keskiaikaiseen katedraaliskouluun ja ajoittaa 1400-luvun puoleenväliin ja vuosisadan jälkipuolelle (Harjula 2012). Arkeologiset

löydöt ovat erityisen merkittäviä osoittaessaan sen, että vahatauluja käyttivät porvariston ohella Turussakin myös koululaiset (Harjula 2015a). Vahataulut ja kirjoituspuikot kertovat kirjoitustaidosta keskiajan Turussa, mutta koska tauluissa ei ollut säilynyt merkintöjä, vaikenevat ne niihin kirjoitetuista kielistä. Tauluihin aikanaan kirjoitetut tekstit lienevät heijastelleet oppisisältöjen kieliä (latina) ja niitä arakisempia muistiinpanojen ja viestien kieliä (suomi, ruotsi ja alaksa).

Vaikka koulun arjesta kertovat kirjalliset lähteet ovat lähes olemattomat, poikkeuksiakin on. Yksi mielenkiintoisimmista liittyy koulun opetusvälineisiin ja keskiajalla eläneen turkulaisen klerkin (*clericus*)⁹ Ragvaldus Gicin koulunkäyntiin ja tulevaan papinuraan. Elokuussa 1475 Ragvaldus anoi paavi Sixtus IV:ltä erivapautta (*dispensatio*), jotta hän voisi ottaa vastaan ylimmät pappisvihkimykset siitä huolimatta, että oli koulussa tapahtuneessa onnettomuudessa menettänyt näkökyvyn vasemmasta silmästään. Koska silmävammaisia nuorukaisia ei kelpuutettu pappisuralle ilman paavillista erivapautta, kääntyi Ragvaldus Sixtus IV:n puoleen. Tämä myöntyi pyyntöön (FMU 3603; Hanska & Salonen 2004: 86).

Myös Ragvalduksen silmää vahingoittaneen koulutoverin saman vuoden syyskuun lopussa paaville tekemä latinankielinen anomus on säilynyt. Olavus Kirwis pyytää siinä, että saisi ryhtyä aiheuttamastaan onnettomuudesta huolimatta kirkolliselle uralle. Kanonisen oikeuden määräykset pitivät pappissäädyn jäseniä fyysisesti vahingoittaneita henkilöitä virkakelvottomina. Anomustekstin mukaan Olavus oli 12-vuotiaana koulupoikana pahaa tarkoittamatta heittänyt leikkiessään ilmaan *stipulam siue paruum lingnj particulamin* eli stipulan tai pienen puunpalan, joka oli osunut hänen koulutoverinsa (Ragvaldusta ei mainita nimeltä, mutta kyse täytyy olla hänestä) silmään vahingoittaen tämän näkökykyä (FMU 3611). Olavus anoi paavilta erivapautta tekonsa vuoksi painottaen erityisesti sitä, että teko oli tapahtunut hänen ollessaan vielä hyvin nuori ja että hänen tarkoituksenaan ei ollut vahingoittaa ystäväänsä. Vakuutukset tehosivat paaviin. Olavus saattoi siis ottaa vastaan pappisvihkimyksen ja hoitaa myös alttaripalvelusta (Harjula & Salonen 2014).

Anomuksissa mainitun latinankielisen *stipula*-sanon suomennos on ”olki” tai ”korsi”. Sanan synonyymi on *festuca*, joka tarkoittaa paitsi

heinäkasveja myös esinettä, jota on käytetty osoittamaan tekstiä lukemaan opeteltaessa tai opetettaessa. Tällaista välinettä hyödynnettiin keskiajalla yleisesti monenlaisissa lukemis- ja oppimistilanteissa sekä oppilaan että opettajan käyttämänä. Ehkä stipulalla tarkoitettiin osoitinta eli lukutikkua (vrt. myös opettajan välineisiin myöhemmin kuuluva karttakeppi). Tällainen kärjellinen esine olisi mahdollisesti myös kokonsa ja painonsa takia ollut riittävä aiheuttamaan edellä kuvatun onnettomuuden (Harjula & Salonen 2014).

SINETIT JA LATINA

Keskiajan kirjalliseen kulttuuriin ja asiakirjoihin liittyvät kiinteästi sinettileimasimet ja niillä tehdyt vahasinetit. Sinettien tehtävä oli todentaa asiakirjan allekirjoittajien henkilöllisyys tai instituution edustajuus (Männikkö 2009; Immonen 2011). Suomen vanhin tunnettu sinettileimaus on piispa Bero I:n vuonna 1253 vahaan painama (FMS 6). Reinhold Hausenin kokoamassa suomalaisten keskiajan sinettien luettelossa (FMS) on kaikkiaan 378 sinettiä, joista 24 kuuluu Turun piispoille, 11 Turun tuomiorovasteille ja arkkidiakoneille sekä 9 Turussa toimineille kaniikeille ja maarovasteille sekä vielä kaksi Turun dominikaanikonventin prioreille. Virka- ja henkilösinettejä hieman myöhemmin otettiin käyttöön instituutioiden sinetit. Turun kapitulin käyttämiä sinettikuvia on säilynyt kolme, joista vanhin vuodelta 1332 (FMS 30), ja Turun dominikaaniluostarin sinettejä yksi vuodelta 1450 (FMS 83).

Keskiaikaisissa sineteissä keskustan kuva-aiheen ympärillä reunaa kiertää latinankielinen teksti, jossa ilmoitetaan, kenelle sinetti kuuluu. Sen latina oli hyvin pitkälle formuloitua, ja yleiseurooppalaista tyyliä noudattaen teksti toistuikin samanlaisena sinetistä toiseen. Piispojen sinettejä kiertävän tekstin formula kuuluu *Sigillum NN Dei gracia episcopi Aboensis* 'NN:n, Jumalan armosta Turun piispan, sinetti'. Usein sanat ovat vahvasti lyhennettyjä, ja esimerkiksi sinettiin viittaava sana *sigillum* voidaan ilmaista pelkällä S-kirjaimella.

Latina piti pintansa sinettien kielenä kaikissa yhteiskuntaryhmissä. Varhaisimmat maalliset sinetit kuuluvat ylimmälle aatelille, vanhimpana Bengt Birgerssonin sinetti vuodelta 1283 (FMS 1). Kaikkiaan Hausenin teoksessa on viiden herttuan ja 208 rälssin edustajan sinetit. Sinettien

sosiaalinen kattavuus kuitenkin laajeni seuraavalla vuosisadalla, kun myös aatelittomat sekä maalliset instituutiot eli maakunnat, kaupungit ja kyllät omaksuivat sinettikäytännön. Turun kaupungin vanhin tunnettu sinetikkuva on vuodelta 1309 (FMS 291), ja vanhin aateloimattoman sinettileimaus on vuodelta 1344. Se kuuluu laamanni Björnille (Anthoni 1955). Seuraava säilynyt aatelittoman tekemä sinettileimaus on vuodelta 1380 (FMS 300). Yhteensä aatelittomien sinettejä on Hausenilla 65.

Nykyisen Turun alueelta on löydetty kolme keskiaikaista sinettileimasinta, jotka kaikki ovat ilmeisesti kuuluneet maallikoille – ainakaan niissä ei ole viitteitä kirkollisuuteen. Kaksi niistä on Maarian pitäjään kuuluneelta Koroistenniementä, ja ne on ajoitettu 1300-luvulle (Immonen 2009: Cat. 26:1–2; 2018a). Kolmas on löydetty Kaarinan pitäjään kuuluneesta Haritun kylästä, ja se ajoittuu 1400-luvun jälkipuoliskolle (Immonen 2017). Nämä kolme leimasinta kuvastavat inskription¹⁰ pelkistymistä sen mukaan, mitä etäämmälle kirkollisista, institutionaalisista ja aatelisista yhteyksistä siirrytään: latinasta ei muistuta enää muu kuin kirjain S sanan *sigillum* lyhenteenä. Muutoin sinettitekstissä on vain omistajan nimi, usein perusmuodossaan.

LATINAA KIRKKOMUISTOISSA

Latinaa on säilynyt asiakirjojen ohella kirkkointeriööreissä ja -esineistöissä. Turun tuomiokirkossa on säilynyt joitakin keskiaikaisia hautalaa-koja, joihin on kaiverrettu latinankielisiä piirtokirjoituksia.¹¹ Vanhimmat niistä ajoittunevat 1300-luvulle, mutta laakojen kuluneisuuden ja fragmentaarisuuden vuoksi vain joitakin sanoja on mahdollista enää lukea. Vanhimpiin sisältyy keskiaikainen hautalaa-ko, joka on 1920-luvulla koottu palasista (EFIL 772; Laaksonen 1984: 10–11). Sen reunaan on hakattu teksti, josta jäljellä on neljä viimeistä sanaa: [– –]a(n)i(m)a sit in pa[ce] 'olkoon sielu rauhassa'. Ilmaisua on tyyppinen aikakauden hautakivissä, ja se esiintyy myös toisessa 1300-luvun kalkkikivisessä hautakivessä (Laaksonen 1984: 12). Siinä luettavissa ovat sanat *Anno Domini* M[– –]cui(us) a(n)i(m)a sit i(n) pa(ce) 'Herran vuonna [– –] jonka sielu olkoon rauhassa' (EFIL 786). Kolmannessa huonokuntoisessa hautalaa'assa on nähtävissä kirjoitus *Obiit do[– –]iter [– –] (Lev)iter letare* 'kuoli herra [– –] (?)' (EFIL 773; Laaksonen 1984: 11–12).

Edellisiä jonkin verran nuoremmissa hautalaaioissa latinankieliset inskriptiot ovat säilyneet paremmin. Vanhin on kalkkikivinen hautakivi, jonka reunoja kiertää goottilaisin minuskelikirjaimin laadittu teksti (Laaksonen 1984: 12–13): *Anno D(omi)ni MCCCXCV nona d(ie) post festu(m) pe(n)tecoste(s) o(biit) Henric(us) fili(us) Straturece. Orate (pro eo)*. Suomennettuna teksti kuuluu (EFIL 774): ”Herran vuonna 1395, yhdeksäntenä päivänä helluntain jälkeen, kuoli Henrik Straturekanpoika. Rukoilkaa (hänen puolestaan).” Toinen hautakivi on inskriptionsa perusteella kuulunut valtaneuvos Olof Nilsson Tavastille, joka kuoli vuonna 1460. Kiven reunoja kiertävässä tekstissä todetaan *Anno D(omi)ni MCCCCLX I(n) Crastino S. Pet(ri) d(e) cathedra o(biit) nobil(is) vir Olauu(s) Thavasth mile(s) o(r)ate p(ro) eo*, jonka voi kääntää suomeksi: ”Herran vuonna 1460, pyhän Pietarin istuimen muistojuhlan (22.2.) jälkeisenä päivänä, kuoli jalosukuinen ritari Olavi Tavast, rukoilkaa hänen puolestaan” (Laaksonen 1984: 14–15). Kolmas kivi on Turun piispan Conradus Bitzin (k. 1489) (Laaksonen 1984: 15). Sen keskelle on kuvattu pukkihelainen ja piispanhiipalla kruunattu vaakuna, jonka yläpuolelle on hakattu: *S(epulcrum) venerabilis p(at)ris, d(omi)ni Co(n)radi, ep(iscop) i Ab(oe)n(sis) O(biit) an(n)o MCDLXXXIX XIII die Martii*. (kuva 2). Suomennettuna teksti kuuluu (EFIL 775): ”Kunnianarvoisan isän, herra Conraduksen, Turun piispan hauta. Hän kuoli vuonna 1489, maaliskuun 13. päivänä.”

Edellä mainittujen nykypäivään säilyneiden hautakivien lisäksi kahden keskiaikaisen kiven latinankieliset tekstit tunnetaan vain muinaistutkija ja taiteilija Elias Brennerin vuosina 1670–1672 tekeminä piirustuksina. Toinen niistä on kuulunut suurkauppias Fredrik Freselle (k. 1454), toinen taas presbyteeri Nicolaus Andreenille. Jälkimmäinen on valmistettu mahdollisesti 1400-luvun viimeisellä neljänneksellä (Laaksonen 1984: 13). Hautakivien ohella Turun tuomiokirkossa on säilynyt takoraudasta valmistettu ristikko, joka erottaa Pyhän Ruumiin kuorin eli Tavastin kappelin kirkkosalista. Aitauksen koristeluun sisältyy latinankielinen teksti (Laaksonen 1984: 69–70): *An(n)o D(omi)ni MCDXXV Magnus Olai e(pisco)pus fecit fe(r)i h(oc) op(us) Help [M]aria b(eata)*, suomennettuna (EFIL 776): ”Tämän aitauksen teetti piispa Maunu Olavinpoika Herran vuonna 1425. Auta, pyhä Maria!”

Kuva 2. Turun piispa Conradus Bitzin hautakivi. Kuva: Visa Immonen 2009.

Latinankieliset tekstit ovat tavallisia kirkollisessa esineistössä.¹² Turun tuomiokirkossa säilytetyssä keskiaikaisten pyhänjäänösten eli reliikkien kokoelmassa on useita pergamentin suikaleelle kirjoitettuja nimilappuja. Ne on kiinnitetty teksteihin, joihin reliikit on kiedottu, ja niihin on kirjoitettu latinaksi, mille pyhimykselle sisältö kuuluu (Rinne 1932: 365–378; Taavitsainen 2011). Erityisen runsaasti latinaa tavataan kirkon metalliesineistössä. Turun tuomiokirkon Ejbryn kalkiksi nimiteytyn ehtoollismaljan parina 1470- tai 1480-luvulla valmistetun lautasen reunaa kiertää teksti: *hoc facite in meam commemoracionem* (Luuk. 22:19; Immonen 2009: Cat. 2:17). Kyseessä on loppuosa Jeesuksen ehtoollisen asetussanoista (EFIL 792): ”Tämä on minun ruumiini, joka annetaan teidän puolestanne. Tehkää tämä minun muistokseni.” Toiseen, yksinäiseen ehtoollislautaseen, joka valmistettiin 1400-luvun viimeisellä neljänneksellä, on kaiverrettu teksti *O Ihesus Criste, fili Dei unii, miserere nobis*, suomeksi ”Oi Jeesus Kristus, ainoan Jumalan poika, armahda meitä!” (EFIL 793; Immonen 2009: Cat. 2:19).

Turun tuomiokirkon kalustoon on kuulunut ehtoollismalja, joka on nykyisin Pedersören kirkon omaisuutta (Immonen 2009: Cat. 2:8). Sen pohjaan on kaiverrettu teksti *Testamentu(m) D(omi)ni Gregori Monch, qui obiit anno D(omi)ni 1429 in die S(anc)ti (Bar)nabe AD ALTARE · S · IOAN(nis): BAPT(ist)æ*. Teksti kääntyy suomeksi (EFIL 567): ”Herra Gregorius Monachin, joka kuoli Herran vuonna 1429 pyhän Barnabaan päivänä, testamenttilahjoitus pyhän Johannes Kastajan alttarille.” Ehtoollisastioiden ohella Turun tuomiokirkossa säilytetään vielä 1300- tai 1400-luvun ciboriumia eli ehtoollisleipien säilytysastiaa, jonka jalkaan on kaiverrettu teksti (EFIL 791; Immonen 2009: Cat. 4:2): *Ave Maria, gracia plena! Dominus t(ecum)!* Taustalla on enkeli Gabrielin tunnettu tervehdys Neitsyt Marialle (vrt. Luuk. 1:28): ”Ole tervehditty, Maria, sinä armon saanut! Herra kanssasi!” Neitsyt Marian latinankielinen tervehdys oli tärkeä rukous, joka toistuu niin kirkollisissa kuin maallisissa yhteyksissä. Turun tuomiokirkon seinämaalauksissa ei ole säilynyt tekstejä, mutta Maarian kirkon etelälaivan neljänteen holviin on vuosina 1440–1460 maalattu sanat *Ave Maria* ja *Sancta Mar(ia)* sekä pyyntö *Ora pro nobis* ’rukoile puolestamme’ (EFIL 800; Hiekkänen 2014: 92).

LATINAA KIRKKOJEN ULKOPUOLELLA

Kuten edellä todettiin, enkelin tervehdys Marialle toistuu myös maallisiin yhteyksiin liittyvissä Turusta löytyneissä esineissä. Åbo Akademin tontin arkeologisissa kaivauksissa vuonna 1998 paljastui 1300-luvun jälkipuoliskolta peräisin oleva suola-astian tinakansi (Immonen 2013). Esineen runsas koristelu esittää muun muassa enkeli Gabrielin tervehtimässä Neitsyt Mariaa kädessään tekstinauha: *ave [maria] gr[atia plena]*. Sama tervehdys on Tuomiokirkkosillan kupeesta löydettyssä 1300-luvun rengassoljessa ja Åbo Akademin tontin kaivauksissa löydetyn 1300-luvun rengassoljen kehässä (Immonen 2009: Cat. 19:65, 19:66). Teksti koristaa niin ikään Koroistenniementä löydettyä, sittemmin museokoelmista hävinnyttä, 1200-luvun jälkipuoliskon hopeasormusta. Sen kehästä erottuvat kirjaimet *A V* [– –] *A*. Hartaudellisiin inskriptioihin on luettavissa myös Åbo Akademin tontilta paljastunut kullattu hopeasormus 1300- ja 1400-lukujen taitteesta (Immonen 2009: Cat. 23:7, 23:14). Siihen on kaiverrettu kolmen itämaan tietäjän nimet: *baltazar iaspar melch(ior)* (vrt. Rinne 1906–1912b; Immonen 2009: Cat. 12:1).

Turun Vanhan Suurtorin läheltä Raatihuoneen tontilta löytyi vuonna 1888 tinakannu, joka on valmistettu vuoden 1500 tienoilla (Rinne 1906–1912a). Osana astian koristelua sen pintaan on kaiverrettu kaksi inskriptiota. Ensimmäinen on latinankielinen: *mane surgemus cum kristi(anis)* 'nouskaamme varhain ylös kristittyjen kanssa' (vrt. Laul. l. 7:12). Ilmaus liittyy aamurukousperinteeseen (Taavitsainen 2003: 12). Kannun toinen inskriptio on saksaa: *in maria muter reine* 'puhtaan äiti Marian (nimeen)'. Ilmaisu oli tyyppillinen hartaudellisissa teksteissä ja osa suosittua Maria-kulttia.

Raamatullisiin hahmoihin ja pyhimyksiin liittyvä nimimagia on varsin tavallista keskiajan esineistössä. Latinan voimakas yhteys kristillisyyteen ja hengellisyteen johti siihen, että kieli sekä tekstit sellaisenaan saivat maagista voimaa. Muualta Euroopasta tunnetaan runsaasti koruja, joita koristavat inskriptiot koostuvat sattumanvaraisilta vaikuttavista kirjainsarjoista tai vain kirjaimia muistuttavista viivoista. Auransillan lähetyviltä on löydetty 1300-luvun rengassolki, jota koristaa teksti *IAI IVI IANR* (Immonen 2009: Cat. 19:71). Luultavasti inskription ei ole tarkoituksaan olla sisällöltään mielekäs, vaan sen tehtävänä on edustaa

kirkolliseen kieleen ja teksteihin ladattua voimaa. Kirjainten vaikuttavuudesta kertoo myös Koroistenniementä arkeologisissa kaivauksissa löydetty A-kirjainta esittävä kuparinen hela 1300- tai 1400-luvulta (Immonen 2018b: 22; kuva 3). Kirjain saattaa olla viittaus *Ave Maria* -tervehdykseen. (Latinan käytöstä ks. myös jäljempänä luku ”Kirjoittaminen muilla kuin roomalaisilla aakkosilla: riimut ja niiden kieli”.)

Kuva 3. Koroisten piispanistuimen arkeologisista kaivauksista löytnyt goottilaista A-kirjainta esittävä kuparisekotteinen hela (korkeus 20 mm) (KM 52100:1098). Kuva: Visa Immonen 2009.

Ruotsin kielen ilmentymät

Kuten taulukosta 1 kävi ilmi, ensimmäiset Turussa laaditut ruotsinkieliset asiakirjat ovat peräisin 1300-luvulta ja 1300-luvun puolivälistä lähtien niiden määrä lisääntyi suuresti. Ruotsia on käytetty Turussa erityisesti maallisen hallinnon ja oikeuslaitoksen kielenä, ja Maunu Eerikinpojan maan- ja kaupunginlaisissa annetun määräyksen vuoksi kaikki hallintoa tai oikeuslaitosta koskeneet tai niiden piirissä syntyneet asiakirjat laadittiin ruotsiksi 1300-luvun puolivälistä lähtien.¹³ Jotkut tunnetuista säilyneistä asiakirjoista sisältyvät edellä jo mainittuihin Turun kirkollisiin kopiokirjoihin, mutta suuri osa tunnetuista ruotsinkielisistä lähteistä on säilynyt itsenäisinä asiakirjoina arkistojen kokoelmissa, ja ne on julkaistu *Diplomatarium Fennicum* -tietokannassa. Tärkeän säilyneiden asiakirjojen ryhmän muodostavat Turun linnanvoudin kirjeenvaihto joko emämaahan Ruotsiin tai Suomessa asuneiden henkilöiden kanssa. Turussa on myös vastaanotettu suuri määrä Ruotsista tulleita kuninkaallisia määräyksiä ja muita kirjeitä, joita on säilytetty asianmukaisesti Turun linnassa. Myös Turussa laaditut oikeudellisesti merkittävät kauppakirjat tai lahjoitusasiakirjat on tyypillisesti laadittu ruotsiksi.¹⁴

Ruotsin kielen käytöstä on säilynyt myös muita todisteita kuin kirjeenvaihtoa, nimittäin kopioita Ruotsin lakikirjoista. Tunnetuin näistä lienee niin kutsuttu *Codex Aboensis*, jonka luultiin pitkään olevan kotimaista tekoa mutta joka on kuitenkin valmistettu Ruotsissa ruotsalaisen valtaneuvoksen Bengt Jönsinpoika Oxenstiernan tilauksesta (Ferm & Nyström 2004, *passim*). Lakikäsitkirjoitus on kuitenkin ollut pitkään käytössä Turun linnan voudeilla, joten tämä upeasti kuvitettu teos voidaan laskea niihin jäänteisiin, jotka kertovat ruotsin kielen käytöstä Turussa keskiajalla.

Muita oikeudellisia asiakirjoja Turusta ei ole säilynyt. Joistakin Ruotsin valtakunnan kaupungeista, kuten esimerkiksi Tukholmasta tai Raumalta, on säilynyt raastuvanoikeuksien ruotsiksi laadittuja pöytäkirjoja eli *tänkebokeja*. Turusta tällaisia asiakirjoja ei valitettavasti ole säilynyt, vaikka kaupungissa on täytynyt sellaisia olla käytössä, sillä vuodelta 1449 peräisin olevassa kauppakirjassa mainitaan, että kaupan kohteena oleva tontti on kirjattu kaupungin tänkebokiin: ”(– –) scriffuit staar j standzsins

thænke book (– –)” (REA 551). Pöytäkirjoihin on kirjattu kunakin päivänä oikeudessa käsitellyt asiat, todistajien antamia lausuntoja ja mahdollisia tuomioita myöten (Salonen 2009: 26–28). Vaikka puolet oikeutta istuneista raatimiehistä olikin äidinkieleltään saksankielisiä, on tänkebookit laadittu kauttaaltaan ruotsin kielellä, sillä Ruotsin lain mukaan kaupunginkirjurin piti olla äidinkieleltään ruotsinkielinen (MEKL, Kg VI).

Koska muutkin turkulaiset kuin voudit ovat käyneet kirjeenvaihtoa, on Turusta säilynyt myös muuta ruotsinkielistä kirjemateriaalia. Parhaiten tästä on tunnettu Turun tuomiorovastiksi kohonneen Paulus (Paavali/Pävel) Scheelin (n. 1465–1516) kirjeenvaihto, johon kuuluu myös ruotsinkielisiä kirjeitä. Kirkonmiehenä Scheel kirjoitti ilman muuta myös latinaksi, minkä lisäksi hän hallitsi keskialasaksaa, sillä hänellä oli tiiviitä kauppasuhteita Tallinnaan ja muihin hansakaupunkeihin.¹⁵

Keskialasaksan kielen jäänteet

Vaikka keskialasaksa oli hansaliiton vuoksi koko Itämeren piirissä kaupan virallinen kieli ja turkulaisilla porvareilla on ollut tiiviit suhteet hansakaupunkeihin, ei Turussa päivättyjä alasaksankielisiä asiakirjoja ole säilynyt kuin noin 150. Suurin osa näistäkin on säilynyt arkistoissa maamme rajojen ulkopuolella, erityisesti Tallinnassa. Keskialasaksankielisistä Turussa laadituista asiakirjoista enemmistö on Turun ja Tallinnan (tai jonkin muun hansakaupungin, kuten Lyypekin) raatien välistä kirjeenvaihtoa,¹⁶ mutta joukkoon mahtuu myös luonteeltaan henkilökohtaisia ja muitakin kuin virallisia aiheita käsitteleviä kirjeitä. Hyvä esimerkki henkilökohtaisesta kauppakirjeenvaihdosta on edellä mainitun Paulus Scheelin ja hänen Gdanskissa asuneen kauppakumppaninsa Hans Chonnertin välinen kirjeenvaihto. Kuten kirjeitä tutkinut Ilkka Leskelä (2007: 28–94) huomauttaa, siitä käy hyvin ilmi, että Scheel ja Chonnert ystäväystyivät monivuotisen kauppakumppanuutensa kuluessa ja alkoivat pikkuhiljaa sisällyttää kirjeisiinsä yhä enemmän henkilökohtaisia asioita ja kuulumisia.¹⁷ Scheelin ja Chonnertin välinen kirjevaihtokumppanuus ei liene poikkeus, vaan turkulaiset ovat oletettavasti luoneet useita saksankielisiä ystävyysuhteita ympäri Itämeren rannikon.

Kirkollisessa esineistössä keskialasaksa tavataan kahdessa yhteydessä. Ensimmäinen on Turun tuomiokirkon 1420-luvun ehtoollismalja, jonka jalan alareunaa koristaa kaiverrus *dessen kelich ghif heyne watmal to zunte hinrikes altar to abo* 'Tämän kalkin antoi Heyne Watmal pyhän Henrikin alttarille Turussa' (Immonen 2009: Cat. 2:7). Lahjoittajan nimi viittaa saksalaiseen alkuperään. Toinen tapaus on pyhän Yrjänän hospitaalinn kappelille kuulunut, 1440-luvulla valmistettu kalkki (Immonen 2009: Cat. 2:10). Sen jalkaa kiertää lahjoittajien nimisarja *larens hannes son cristrin thomas walborgh ihesvs maria*, jonka on tulkittu viittaavan Laureus Hannessoniin, Cistrin Laurensdotteriin sekä Thomas Korroon ja Walborgiin. Kolme heistä tunnetaan muista tekstilähteistä. Vuonna 1453 Cistrin Laurensdotter lahjoitti siskonsa Walborgin suostumuksella irtainta omaisuutta ja maata Liedosta Naantalinn birgittalaisluostarille (DF 2929). Sisko Walborg oli turkulaisen porvarin Thomas Korron vaimo (DF 2930). Nimilitania voi yhtä hyvin olla saksaa kuin ruotsia, mutta maljan varteen on kaiverrettu selvästi saksaksi *ihesus cristus sone marien* 'Jeesus Kristus Marian poika'. Thomas Korroa voidaan sukunimensä perusteella kuitenkin epäillä suomalaista alkuperää olevaksi. Muut nimet ovat ruotsinkielisiä, eikä henkilöiden mahdollisista saksalaisista juurista ole kirjallisia tietoja.

Saksan kieltä on tallentunut jonkin verran myös keskiajalle ajoittuviin Turun arkeologisiin löytöihin. Åbo Akademin tontin kaivauksissa löytyneeseen laukun läpäiksi tulkittuun esineeseen on tehty goottilaisilla minuskelikirjaimilla kaiverretut ja koristekuviolla toisistaan erotetut sanat *got* ja *woldes*. Tekstissä on kyse saksankielisestä uskonnollisesta fraasista, 'Jumala suokoon' (Harjula 2015b). Vuoden 1445 vaiheille ajoittuvassa saksalais-latinalaisessa sanakirjassa (ks. Poppenborg 2008: 378) esiintyy sanatarikka ilmaus *Gotwoldes* ja sen vastineena latinan *deus proficiat perficiat regat etc.*¹⁸ Viittaus Jumalaan on kaiverrettu myös Itäinen Hämeenkatu 17:n tontilta löydettyyn 1300-luvun kultasormukseen, jonka ulkokehää kiertää keskialasaksalainen teksti *help got* 'Auta, Jumala' (Immonen 2009: Cat. 23:11).

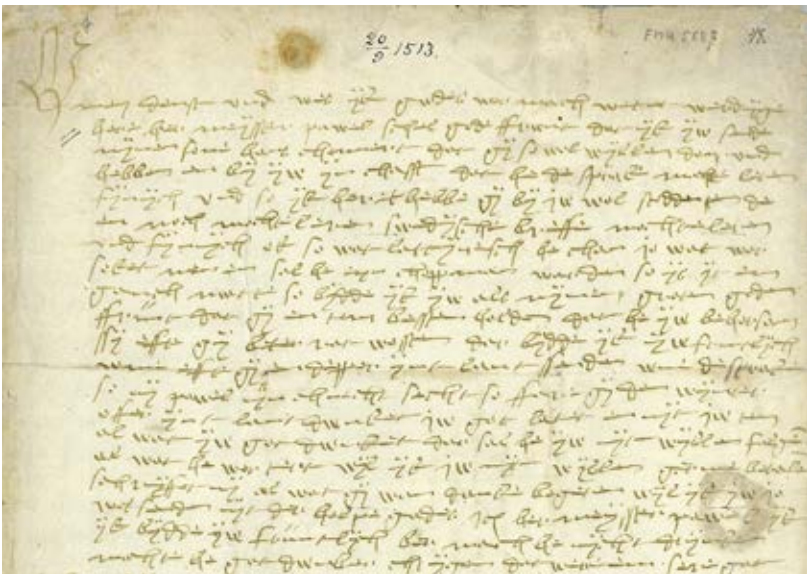
Suomen kielen todisteet

Säilyneissä suomalaisissa keskiaikaisissa kirjallisissa lähteissä ei ole ainoatakaan suomen kielellä kirjoitettua asiakirjaa. Näin ollen myöskään Turusta ei ole säilynyt mitään suomeksi kirjoitettua. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, ettei Turussa olisi käytetty keskiajalla myös suomea. Katolinen kirkko edellytti papiston saarnaavan kansan kielellä, ja tärkeimmät kirkolliset tekstit, kuten kasteen kaava tai *Isä meidän* -rukous,¹⁹ tuli osata omalla kielellä. Vaikka saarnoista tai muista suomenkielisistä kirkollisista teksteistä ei ole säilynyt keskiaikaisia kirjallisia todisteita, on suomen kieltä käytetty maassamme laajalti eikä ole syytä epäillä, että Turku olisi muodostanut poikkeuksen tästä.

Keskiaikaiset lähteet todistavat monella tavalla siitä, että Turussa on ollut suomea ymmärättäviä henkilöitä. Yksi viite tähän on, että useilla keskiaikaisilla ja uuden ajan alun turkulaisilla porvarissuvuilla on selvästi suomenkielisiä sukunimiä (Kallioinen 2000, liite Turun porvareista). Eräs näistä on kaupungin ylimpään porvaristoon kuulunut Suurpäiden suku, jonka jäsenistä eräs, Laurentius Suurpää, kohosi Turun piispaksi vuonna 1500 (Leskelä 2010).²⁰ Koska keskiajan normaali nimimuoto oli etunimi ja isännimi, kertovat suomenkieliset suku- tai lisänimet omalta osaltaan suomen kielen käytöstä keskiaikaisessa Turussa. Suomenkielinen suku- tai lisänimi ei tietysti todista mitään siitä, että kyseinen henkilö olisi välttämättä ollut suomenkielinen, mutta nimien säilyminen ja periytyminen viittaa siihen, että ainakin osa kaupungin asukkaista on myös ymmärtänyt nimien merkityksen. Oikeuslähteissä mainitaan lisäksi esimerkiksi todistajina Turun alueella asuneita henkilöitä, joiden nimien muodot viittaavat selvästi suomen kieleen ja siihen, että nimiä ylös kirjannut kirjuri ymmärsi suomen sijamuotoja. Kesäkuussa 1450 on Turussa tehtyä kauppakirjaa todistamassa olleet esimerkiksi *Jaco Loyalanen* (Jaakko Lojalainen/Luojalainen?) ja *Hekkj Harala* (Heikki Harala?), ja sama asiakirja mainitsee myös *Waywastinkyla*-nimisessä paikassa (myöh. Vaistenkylä) pidetyt käräjät (REA 556).

Turun kaupungin monikielisydestä kertoo hyvin konkreettisella tavalla jo edellä mainitun Paulus Scheelin ja Hans Chonnertin kirjeenvaihdesta ilmi tuleva seikka, että Chonnert lähetti syksyllä 1513 poikansa

Hans nuoremman Turkuun oppimaan paikallista kieltä, kuten hän oli kolme vuotta aikaisemmin tehnyt oppipoikansa Pawelin kanssa. Hans Chonnert vanhemman kirjeen mukaan hän halusi lähettää poikansa Hansin Turkuun oppimaan Paulus Scheelin johdolla latinaa, suomea ja ruotsia, joita hän tarvitsisi tulevalla kauppiaan uralla: *dat ijk iju sende mijnen sone Hans Chonnert (–) dat he de sprake mochte leren fjinnijch; vnd, so ijk heret, hebbe gij bij jw wol stoddenten, de en noch mochte leren swedijtsche breffe mochte leren, vnd fjinnijch ok so wat lattijnesch; he chan jo wat worsoket, wen en sal he eyn choppman werden, so ijs ijt em ganch nwtte* (DF 5687, kuva 4).

Kuva 4. Kappale Hans Chonnert vanhemman kirjeestä Paulus Scheelille syksyllä 1513. Kuvallähde: *Diplomatarium Fennicum* [<http://df.narc.fi/document/5687>]. Haettu 22.11.2019.

Hans Chonnert vanhemman pyyntö on selkeä todiste siitä, että hän tiesi poikansa voivan oppia suomen kieltä Scheelin johdolla Turussa. Keskeisen kaupungissa käytetyn puhekielen hallitsemisella oli käytännöllisiä etuja.

Kirjoittaminen muilla kuin roomalaisilla aakkosilla: riimut ja niiden kieli

Kirjoittamisen ja lukemisen kulttuuri erityisesti keskiajan kaupunki-ympäristöissä on ollut monimuotoista. Kirjallisen kulttuurin vaikutuspiiriin ovat tavalla tai toisella kuuluneet lähes kaikki, myös luku- ja kirjoitustaidottomat. (Lindell 1994; Salminen 2003; Nedkvitne 2004.) Arkeologinen tutkimus on vahvistanut tätä uudemman historiantutkimuksen luomaa kuvaa kaikki yhteiskunnan kerrokset läpäisseestä kirjallistumisesta. Pohjoismaissa kaupunkiarkeologinen tutkimus alkoi kehittyä ja kaivauksissa talletetun löytöaineiston määrä kasvaa voimakkaasti 1950-luvulta alkaen. Kasvaneen lähdeaineiston joukkoon sisältyy huomattava määrä kirjoittamisesta ja lukemisesta kertovia löytöjä. Esimerkiksi kirjoituspuikko- ja vahataululöytöjen myötä on saatu paljon uutta tietoa muistiinpanojen tekemisen merkityksestä eri elämänalueilla. Rakennuksissa ja esineissä säilyneet tekstit ovat laajentaneet käsityksiä erilaisten inskriptioiden sisällöistä ja myös inskriptiokulttuurin ulottumisesta eri yhteiskuntaryhmiin. (Andersson 1994.)

Turun arkeologisista kaivauksista on otettu talteen kolme pienen puisen kimpiastian pohjaa, joiden alapinnalla on keskiaikaiseksi *futhork*-riimukirjoitukseksi tulkittavia tekstejä. Ensimmäinen esineistä löytyi Vanhan Suurtorin kaivauksissa vuosina 1986–1987. Roomalaisella B-kirjaimella alkavan riimukirjoituksen (ks. kaavio 1, teksti 1) voi tulkita latinankieliseksi toivotukseksi *Bene vale* 'Voi hyvin'.²¹ Toinen astianpohjista on peräisin Aboa Vetus -museon alueen arkeologisista tutkimuksista vuodelta 1992. Riimukirjoituksen (ks. kaavio 1, teksti 2) tulkinta *Ave Maria gratia plena Dominus* on alkuosa latinankielisestä *Enkelin tervehdys*-rukouksesta. Kolmas astianpohja (ks. kaavio 1, teksti 3) löytyi Åbo Akademian tontin kaivauksissa vuonna 1998. Siinä on edellistä lyhyempi katkelma samasta rukouksesta: *Ave Maria gratia* (Harjula 2016; Palumbo & Harjula, tulossa). Viimeisin turkulainen riimuhavainto on samalta kaivaukselta löytyneessä keskiaikaisessa sarvesta tehdyssä kammassa. Siihen on yhdellä yhdistelmäriimulla raaputettu *Ave*-sanaksi tulkittava ilmaus (ks. kaavio 1, teksti 4) (Harjula 2019).

	Tulkinta
Teksti 1	<i>Bene vale</i>
Teksti 2	<i>Ave Maria gratia plena Dominus</i>
Teksti 3	<i>Ave Maria Gratia</i>
Teksti 4	<i>Ave</i>

Kaavio 1. Turun arkeologisissa kaivauksista peräisin olevat riimuilla kirjoitetut tekstit. Lähde: Harjula 2016; Palumbo & Harjula, tulossa.

Erityisesti *Ave Maria* -tekstejä voi pitää rukouksina tai siunauksina, joiden tarkoitus oli paitsi osoittaa kiitosta Neitsyt Marialle myös suojella astian sisältöä, ruokaa tai juomaa, ja sitä kautta aterian nauttijaa. Tässä yhteydessä kiinnostavaa on myös riimukirjoitusten kieli, latina. Pohjoismaisessa kontekstissa riimuilla kirjoitetuista latinankielisistä teksteistä suurin osa on nimenomaan uskonnollisia fraaseja, erityisesti *Enkelin tervehdys*- (*Ave Maria*) ja *Isä meidän* (*Pater noster*) -rukousten katkelmia. Tekstejä esiintyy monenlaisissa artefakteissa ja rakenteissa, mikä viittaa rukousten käyttöön sekä julkisissa ja virallisissa kirkollisissa yhteyksissä että kodin piirissä. Turun löydöt ovat peräisin kaupungin porvariston-teilta. Löytöpaikkojen ja esineiden luonne yhdistää esineet ja riimutekstit kodin piirissä tapahtuneeseen hartauden harjoittamiseen, jossa on magiaan vivahtavia kansanuskon piirteitä (esim. Zilmer 2013).

Riimuja ei varmastikaan opetettu Turun kouluissa, vaan niiden oppimisen on täytynyt tapahtua kodin piirissä. Toisaalta kirjoituksissa käytetty latina oli kieli, jota käytettiin kirkossa ja koulussa opittujen rukousten kirjoittamiseen ja lausumiseen. Astianpohjien riimurukouksissa ”epävirallinen” kirjoitusjärjestelmä (riimut) yhdistyykin kiinnostavalla tavalla ”viralliseen” kirkon kieleen. Lyhyet kirjoitetut fraasit antavat viitteitä myös keskiajan Turun latinan kielen lausumisesta, jos kirjoitettujen fraasien ajatellaan noudattavan rukousten äänneasua. Esimerkiksi *gracia* on molemmissa astianpohjissa kirjoitettu k:lla, joten ehkä se myös lausuttiin täällä niin (Harjula 2016; Palumbo & Harjula, tulossa).

Itsenäinen mutta teknisesti riimuihin liittyvä ilmiö ovat puumerkit. Ne ovat yleensä helposti kaiverrettavista tai viilletävistä suorista viivoista suunniteltuja geometrisia kuvioita, jotka sijoitetaan asiakirjaan tai esi-

neeseen osoittamaan sen olevan jonkin yksilön tai yhteisön tekemä tai omistama. Puumerkit eivät muodosta selkeästi kodifioitua merkistöä, vaan tiettyjä kuva-aiheita varioitiin henkilöistä ja paikoista riippuen. Puumerkkien valtava kirjo merkitsi sitä, että ne olivat tunnistettavissa ja tiettyihin henkilöihin yhdistettävissä vain tietyn yhteisön piirissä tai lisäämällä niiden yhteyteen muita tekstuaalisia tai kuvallisia merkkejä. Pohjoismaissa vanhimmat tiedot puumerkeistä ovat 1100-luvun islantilaisista lakiteksteistä. Turussa puumerkkejä tunnetaan erityisesti astioiden ja lusikoiden kaltaisista puuesineistä (Immonen 2003), mutta ne olivat tavallisia myös porvarien vaakunoissa (Tertti 1985). Suomessa vanhin tunnettu rälssiin kuulumattoman sinetti vuodelta 1344 perustuu nimenomaan puumerkkiin (Anthoni 1955). Pääosa puumerkkiin perustuvista sinettimerkeistä ajoittuu kuitenkin 1400-luvulle, ja ne edustavat Suomen keskiaikaisista sinettileimuksista kaikkiaan noin 15:tä prosenttia. Puumerkit sisältyvät ilmiöihin, joita kirjallinen kulttuuri synnytti ja tuki.

Lopuksi: kirjallisen kulttuurin moninaisuus keskiajan Turussa

Turun keskiaikainen kirjallisesta kulttuurista kertova aineisto on suppeudessaan ja hajanaisuudessaan haasteellinen tutkimuskohde. Kaikkien keskiajan Turusta säilyneiden kirjallisten, esineellisten ja arkeologisten kielenkäytön ilmentymien yhdistäminen tutkimuksessa tuo monipuolisesti esiin keskiaikaisen, Itämeren rannalla sijaitsevan kaupungin monikielisuuden. Eri kielten käytön voi todeta olleen institutionaalisesti, sosiaalisesti ja funktionaalisesti eriytynyttä.

Kirkon hallinnolla oli tärkeä asema Turussa hiippakunnan keskuksena. Kirkon kieli oli keskiajalla latina, ja myös Turun vanhimmat 1200-luvulta peräisin olevat tekstilähteet ovat latinankielisiä. Hallinnollisten tarpeiden ohella latinaa käytettiin uskonnon kielenä sekä kielenä, jolla osoitettiin auktoriteettia ja oppineisuutta (ks. myös Sarasti-Wilenius tässä teoksessa). Tämä näkyy asiakirjojen ohella sinettiperinteessä siinä, että traditio säilyi latinankielisenä, sekä erityisesti siinä, että pisimmät

latinankieliset tekstit ovat kirkon ylimmän hallinnon sekä aatelin sineiteissä. Sitä vastoin rälssiin kuulumattoman porvariston sineiteissä latina kutistui sinettisanan lyhenteeksi eli S-kirjaimeksi. Sineiteissä näkyy myös keskiajan latinalle tyypillinen piirre eli runsas lyhenteiden käyttö. Paikoin lyhenteiden käyttö eri lähteissä on niin runsasta, että se vaikuttaa ylittäneen käytännölliset tarpeet ja olleen pikemminkin oppineisuuden osoituksen keino.

Kirjallisen kulttuurin saralla keskeisiä instituutioita Turussa tuomiokirkon ja hiippakuntahallinnon ohella olivat katedraalikoulu ja dominiikanikonventti, jotka nekin pitivät yllä ja levittivät nimenomaan kirkollista, latinankielistä kirjallista kulttuuria. Suomen keskiajan historian keskeisiä asiakirjalähteitä ovat kopiokirjat. Lähteet osoittavat, että turkulaisten kirkonmiesten kompetenssi niin latinassa kuin kirkon asiakirjaperinteessä oli samantasoinen kuin muualla Euroopassa. Kuten artikkelissämmekin laajimman osan vievä latinan käsittely osoittaa, latina jätti jälkensä kaikkeen kirkolliseen kulttuuriin. Säilyneessä aineistossa keskeisiä ovat hautakivien ja liturgisten esineiden piirtokirjoitukset. Molemmissa esineryhmissä korostuu latinankielisten fraasien toistuminen samanlaisina käyttöyhteyden mukaan. Ehtoollisvälineissä latinaksi kerrotaan lahjoittajien tiedot sekä viitataan erityisesti esineiden käyttöön ehtoollisella ja ehtoollisen ihmeeseen.

Aineistoomme sisältyvät arkeologiset löydöt täydentävät kuvaa kirkon keskeisyydestä kirjallisessa kulttuurissa. Ensinnäkin kirjoittamiseen ja sen harjoitteluun liittyvät löydöt on tehty pääosin katedraalikoulun läheisyydestä. Toiseksi muussa esineistössä käytetty latina on lyhyitä *Ave Maria* -tervehdyksiä sekä pyhimysten nimiä. Niissä painotetaan latinan yhteyttä kristillisyyteen sekä kirjoitettuihin teksteihin liitettyjä maagisia ja suojelevia ominaisuuksia.

Tilastoimamme tutkimusaineiston perusteella latina hallitsi Turun kirjallista kulttuuria 1200- ja 1300-luvuilla mutta ruotsin ja keskialasaksan käyttö yleistyi 1300-luvulla. Siinä missä latinan merkitys väheni keskiajan lopulle tultaessa, ruotsin käyttö asiakirjoissa vakiinnutti johtavan asemansa 1400-luvulla. Ruotsista tuli maan- ja kaupunginlain määräyksen vuoksi maallisen hallinnon, oikeudenkäytön ja asiainhoidon kieli. Toisin kuin kopiokirjojen latinankieliset asiakirjakokonaisuudet, valta-

osa ruotsinkielisistä lähteistä on säilynyt itsenäisinä asiakirjoina arkistojen kokoelmissa. Keskialasaksan käyttö lisääntyi 1400-luvulla ruotsin rinnalla, koska se oli Itämerellä käydyn kaupan kieli. Kirjeenvaihdon ja kauppa-asiakirjojen ohella keskialasaksaa tavataan kahdessa Turun tuomiokirkon ehtoollisastiassa sekä arkeologisen aineiston nahkaisessa laukun läpässä ja kultasormuksessa. Näissä esineellisissä jäänteissä kielien funktio ei ole asiainhoitoon liittyvä vaan kristillinen. Suomi on keskiajan Turusta säästyneessä lähdeaineistossa heikoimmin edustettuna. Se olikin puhekieli, jolla oli oma paikkansa, mutta kirjallisissa lähteissä sitä tavataan lähinnä vain yksittäisinä sanoina ja erisniminä.

Kirjallisesta kulttuurista kumpuavia ilmiöitä Turussa olivat myös puumerkit ja riimut. Ne muodostavat suhteellisen pienen lukumääränsä ja vaikeatulkintaisuudensa vuoksi ongelmallisen aineiston. Ne kuitenkin täydentävät kuvaamme kirjallisen kulttuurin merkityksestä asiakirjalähteissä yliedustettujen kaupunkiyhteisön ylimpien kerrosten ja kirkollisen hallinnon ulkopuolella. Riimut saattavat esimerkiksi kytkeytyä kielien ja sukupuolen problematiikkaan. Lähtökohtana voidaan pitää ajatusta, että riimujen laatiminen opittiin kotona ja niiden kirjoittaminen ja käyttö osana astian funktiota tapahtui kodin piirissä. Sama konteksti (koti) oli myös tyttöjen opetuksen ja koulutuksen pääasiallinen paikka. Virallinen koulutie katedraalikoulussa tai dominikaanikonventin koulussa oli naisilta suljettu. Riimukirjoitusten mahdollista feminiinisyyttä kirjoituskontekstin (kodin piiri) ja kirjoitusten sisältöjen (Neitsyt Marian kunnioitus) perusteella ei juurikaan ole tutkittu tai edes nostettu esiin. Ei liene mahdotonta, että kodin piirin puuastiat riimuilla laadittuine *Ave Maria* -rukouksineen olisivat esineellinen jäännös erityisesti naisten omaksumasta traditiosta keskiajan kirjallisen kulttuurin kentällä.

LYHENTEET

Kg	Konungabalken (Kuninkaan kaari)
MEKL	Maunu Eerikinpojan kaupunginlaki
R	Rådstugubalken (Raastuvan kaari)
RA	Riksarkivet

VIITTEET

- 1 1500-luvun osalta on tärkeä muistaa, että *Diplomatarium Fennicum* -tietokanta kattaa asiakirjat tässä yhteydessä Suomen keskiajaksi lasketun ajan loppuun eli 1530-luvulle saakka.
- 2 Taulukossa esitetty kielijakauma ei ole tyypillinen ainoastaan Turulle, vaan sama kehitys – ruotsin kielen yleistyminen latinan kustannuksella 1300-luvun puolivälistä eteenpäin – näkyy myös muussa suomalaisessa sekä ruotsalaisessa asiakirja-aineistossa (<http://df.narc.fi/>). Suomalaisen asiakirja-aineiston analyysi osoitti, että lähes kaikki 1200-luvun asiakirjat ovat latinaksi mutta että 1300-luvulla niiden osuus vähenee 70 %:iin. 1400-luvun asiakirjoista enää noin 20 % on laadittu latinaksi, ja 1500-luvulla osuus pienenee vielä hieman. Ruotsalaisessa aineistossa (<https://sok.riksarkivet.se/sdhk>) latinankieliset asiakirjat dominoivat 1200-luvulla 98 %:n osuudella; 1300-luvulla kaksi asiakirjaa kolmesta oli latinaksi, mutta 1400-luvulla enää 20 %. Ruotsissa latinan korvasivat lähes yksinomaan ruotsinkieliset asiakirjat. Keskialasaksan kielellä laadittuja asiakirjoja oli alle 10 %. Keskialasaksankielisten asiakirjojen suurempi määrä suomalaisessa kuin ruotsalaisessa aineistossa johtunee siitä, että keskialasaksaksi käydyin kaupparienvaihdon osuus on suurempi säilyneessä suomalaisessa kuin ruotsalaisessa lähdemateriaalissa.
- 3 Käsikirjoitus on nykyisin Ruotsin kansallisarkiston kokoelmissa (RA, Ms. A 10). Mustassa kirjassa olevat asiakirjat on julkaistu moneen kertaan, mutta merkittävin lähdejulkaisu on Reinhold Hausenin vuonna 1890 toimittama *Regstrum ecclesiae Aboensis – Åbo domkyrkas Svartbok*. Käsikirjoituksesta on käytetty 1500-luvun puolivälistä lähtien nimitystä Musta kirja; nimitys lienee peräisin käsikirjoituksen mustista nahkakansista, joihin se sidottiin vuonna 1554 (Jaakkola 1952: XXVI).
- 4 Käsikirjoitus on nykyisin Ruotsin kansallisarkiston (Riksarkivet) kokoelmissa (RA, Skokloster samlingen, Ms. E8689). Käsikirjoituksessa olevat asiakirjat on sisällytetty *Regstrum ecclesiae Aboensis* -lähdejulkaisuun.
- 5 Käsikirjoitus on nykyisin Ruotsin kansallisarkiston kokoelmissa (RA, Ms. A 3). Käsikirjoituksessa olevat asiakirjat ovat editoituina *Diplomatarium Fennicum* -tietokannassa.
- 6 Kopiokirjoista ks. Kallio 2016. Varhaisempaa tutkimusta kirkollisista kopiokirjoista edustavat mm. Jaakkola 1931 sekä Pirinen 1956.
- 7 Kansalliskirjastossa oleva ns. *Fragmenta membranea* -kokoelma koostuu noin 1500 keskiaikaisesta kirjasta peräisin olevista noin 9 300 pergamenttilehdestä. Kaikki pergamenttilehdet on digitoitu ja käytettävissä elektronisesti osoitteessa <https://www.kansalliskirjasto.fi/fi/kokoelmat/fragmenta-membranea-kokoelma>.
- 8 Tuomiokirkon kaivauksen löytöaineistossa on kappaleita vähintään 15 vahatauluista ja 50 kirjoituspuikosta. Tämä tarkoittaa, että yli puolet kaikista tunnetuista Turun kirjoituspuikoista (69 %) ja vahatauluista (52 %) on peräisin tästä kaivauksesta.
- 9 Latinalainen termi *clericus* viittaa henkilöön, joka oli ottanut vastaan alemmat kirkolliset vihkiasteet (*hostiarius*, *lector*, *exorcista*, *acolutus*) mutta jota ei vielä ollut vihitty korkeampiin vihkiasteisiin (*subdiaconus*, *diaconus* ja *presbyter*). Alempien vihkiasteiden vastaanottamisen jälkeen henkilön katsottiin kuuluvan kirkolliseen säätyyn, hänen tuli ajella päänsä (*tonsuuri*) ja hän sai nauttia kaikista säädylle kuuluvista etuoikeuksista.

- 10 Inskriptio = muille alustoille kuin paperille tai pergamentille laadittu teksti tai merkintä riippumatta kirjoitusvälineestä ja -tavasta.
- 11 Lisäksi Maarian kirkon sakaristossa säilytetään hautakiveä vuoden 1290 tienoilta (Riskä 1964: 89–90; Laaksonen 1984: 9–10). Sen keskelle on kaiverrettu Kristuksen nimeen viittaavat kirjaimet IHC. Reunoja kiertää teksti [Anno] *Domini millesimo [ducentesimo XC^o] [obiit In]gigerdis, uxor q(u)onda(m) Pet(ri). Req(u)iescat [n] pace*. Suomeksi teksti kuuluu (EFIL 798): ”Ingigerd, edesmenneen Petruksen vaimo, kuoli Herran vuonna 1290. Levätköön rauhassa.”
- 12 Maarian kirkon esineistöön sisältyy hopeinen kalkki ja lautanen 1300-luvulta (Immonen 2009: Cat. 2:2). Jälkimmäisen reunaa kiertää ehtoolliseen viittaava inskriptio: *De vera vite fert hoc vas pocula vita(e)*, suomeksi ”Tämä malja tarjoaa elämän juomaa totisesta viinipuusta” (EFIL 799).
- 13 Esim. Itämaan (eli Ruotsista katsoen Pohjanlahden itäpuolella sijainneiden alueiden) laamannin Klaus Flemingin antama tuomio liittyen maaomaisuuteen Tenholan pitäjässä (DF 1553, 24.1.1419). Ks. suomenruotsista keskiajalla ja uuden ajan alussa myös Orrman 2019.
- 14 Esim. Turun porvari Michel Smed vaihtoi Meniko Skytthen kanssa Paraisilla sijainneen Lillgårdin (Litzlagord) tilan Kaarinan pitäjässä sijainneeseen Pisun (Pysw) tilaan (DF 871, 4.7.1378).
- 15 Scheelin kirjekokoelma on nykyisin Kansalliskirjaston kokoelmissa. Kaikki asiakirjat on editoitu, ja ne löytyvät *Diplomatarium Fennicum* -tietokannasta. Scheelin kirjeenvaihdosta ks. Leskelä 2007: 15–20.
- 16 Esim. Turun raadin kirje Tallinnan raadille liittyen takavarikoituun omaisuuteen (DF 977, 6.11.1388).
- 17 Scheelin kirjeenvaihdosta ovat säilyneet ainoastaan hänen vastaanottamansa kirjeet, joten ei voida varmuudella sanoa, millä kielellä hän on kirjoittanut. On kuitenkin oletettava, että Scheel on kirjoittanut kirjeensä samalla kielellä kuin kirjeen vastaanottaja on hänen kanssaan kommunikoinut eli alasaksaksi.
- 18 Sanonnan latinankielisiä vastineita ovat mm. ensimmäisten ristiretkeläisten sotahuuto *Deus vult!* ’Se on Jumalan tahto!’ sekä ehdollisempi *Deo volente* ’jos Jumala suo’.
- 19 *Isä meidän* -rukouksen käännöksistä ja niiden kehityksestä suomen kielessä ks. Uusitalo 2015, *passim*; Kallio 2017, *passim*.
- 20 Turkulaisen Laurentius Suurpään lisäksi tuomiokapitulissa sekä Turun piispan virassa on ollut monia syntyjään suomenkielisiä henkilöitä, kuten Ruskolla syntynyt Magnus (Maunu I) (piispana 1291–1308), Vehmaalla syntynyt Bero Balk (piispana 1385–1412) ja Turun viimeinen katolinen piispa, Vesilahdella syntynyt Arvidus Kurck (Palola 2000a, *passim*; 2000b, *passim*; Suvanto 2000, *passim*).
- 21 Riimukirjoitusten transkriptio noudattaa yleensä seuraavaa kaavaa. Ensin riimut translitoidaan vastaaviksi latinalaisiksi aakkosiksi, jotka kirjoitetaan **lihavoituina**. Seuraavaksi päätellään, miten kirjoitus on lausuttu, ja sitten tämä normalisoitu teksti kirjoitetaan *kursiivilla*. Viimeinen vaihe on käännös, joka merkitään ’(puoli)lainausmerkeillä’ (Benneth ym. 1994: 8). Yhdistelmäriimut (kun samassa riimuvärressä on monta merkkiä) merkitään translitterointiin kirjaimia sitovalla kaarella (ks. kaavio 1). Tekstirivien välinen raja merkitään kappaleen merkillä ¶.

LÄHTEET

AINEISTO

- DF = *Diplomatarium Fennicum* -tietokanta [verkkoaineisto]. [viitattu 14.6.2019]. Saatavissa: <http://df.narc.fi/>.
- EFIL = *Ecclesiarum Finlandiae Inscriptiones Latinae – Suomen kirkkojen latina*, Reijo Pitkäranta (toim.). 2004. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- FMS = *Finlands medeltidssigill*, Reinhold Hausen (toim.). 1900. Helsingfors: Kejserliga senatens tryckeri.
- FMU = *Finlands medeltidsurkunder samlade och i tryck utgifna af Finlands statsarkiv genom Rein. Hausen I–VIII*. 1910, 1915, 1921, 1924, 1928, 1930, 1933, 1935. Helsingfors: Statsarkivet.
- REA = *Registrum ecclesiae Aboensis – Åbo domkyrkas Svartbok*, Reinhold Hausen (toim.). 1890. Helsingfors: Finlands statsarkiv.

KIRJALLISUUS

- Andersson, Hans. 1994. Staden och runorna. Julkaisussa: Benneth, Solbritt, Ferenius, Jonas, Gustavson, Helmer & Åhlén, Marit (toim.) *Runmärkt från brev till klotter. Runorna under medeltiden*. Tukholma: Riksantikvarieämbetet & Stockholms medeltidsmuseum, 33–40.
- Anthoni, Eric. 1955. Tvenne finländska sigil från medeltiden. *Historisk Tidskrift för Finland* 1955: 74–75.
- Benneth, S., Ferenius, J., Gustavson, H. & Åhlén, M. (toim.). 1994. *Runmärkt. Från brev till klotter. Runorna under medeltiden*. Tukholma: Carlsson.
- Drake, Knut. 1994. Iikka Kronqvists tolkning av Åbo slotts medeltida byggnadshistoria. *Turun maakuntamuseo: Rapportteja* 16: 49–57.
- Ferm, Olle & Nyström, Staffan (toim.). 2004. *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld*. Tukholma: Sällskapet Runica et Mediaevalia.
- Gardberg, C. J. 1971. Turun kaupungin historia 1100-luvun puolivälistä vuoteen 1366. Julkaisussa: *Turun kaupungin historia 1. Kivikaudesta vuoteen 1366*. Turku: Historiatoimikunta, 115–338.
- Hanska, Jussi & Salonen, Kirsi. 2004. *Kirkko, kuri ja koulutus. Hengellisen säädyn moraalihistoriaa myöhäiskeskijalla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 968. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Harjula, Janne. 2012. Glimpses of the writing and reading culture of the medieval Cathedral School of Turku based on archaeological observations and historical documents. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 40: 151–184.
- Harjula, Janne. 2015a. Keskiajan kirjoitusvälineet ja -alustat arkeologisen tutkimuksen valossa. Julkaisussa: Clerc, Ulla (toim.) *Kirjain kerrallaan. Lukemisen ja kirjoittamisen jäljet*. Turun Historiallinen Arkisto 66. Turku: Aboa Vetus & Ars Nova & Turun Historiallinen Yhdistys, 13–31.

- Harjula, Janne. 2015b. Keskiajan turkulaisesta inskriptiokulttuurista. Julkaisussa: Clerc, Ulla (toim.) *Kirjain kerrallaan. Lukemisen ja kirjoittamisen jäljet*. Turun Historiallinen Arkisto 66. Turku: Aboa Vetus & Ars Nova & Turun Historiallinen Yhdistys, 38–51.
- Harjula, Janne. 2016. Runic inscriptions on stave vessels in Turku: Materializations of language, education, magic, and domestic religion. Julkaisussa: Jervis, Ben, Broderick, Lee G. & Idoia Grau Sologestoa (toim.) *Objects, Environment, and Everyday Life in Medieval Europe*. Studies in the History of Daily Life (800–1600) 3. Turnhout: Brepols, 213–234.
- Harjula, Janne. 2019. For the sake of hair and soul – Medieval antler comb with runic inscription Ave from Turku. Julkaisussa: Ljung, Cecilia, Sjögren, Anna Andreasson, Berg, Ingrid, Engström, Elin, Stenholm, Ann-Mari Hällans, Jonsson, Kristina, Klevnäs, Alison & Qviström, Linda (toim.) *Tidens landskap – en vänbok till Anders Andréén*. Lund: Nordic Academic Press, 242–244.
- Harjula, Janne & Salonen, Kirsi. 2014. Ragvaldus Gici ja kohtalokas stipula. Kappale Turun keskiaikaisen katedraalikoulun elämää. Julkaisussa: Happonen, Päivi & Strömberg, John (toim.) *Kleion pauloissa*. Kirjokansi 53. Arkistoyhdistyksen julkaisuja 11. Arkistolaitoksen toimituksia 17. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 73–82.
- Heikkilä, Tuomas (toim.). 2010. *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Historiallisia Tutkimuksia 254. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Heikkilä, Tuomas. 2012. Turku. Keskiajan Suomen kirjallinen keskus. Julkaisussa: Räsänen, Marika, Välimäki, Reima & Kaartinen, Marjo (toim.) *Turun tuomiokirkon suojissa. Pohjoinen hiippakuntakeskus keskiajan ja uuden ajan alun Euroopassa*. Historia mirabilis 8. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys, 19–42.
- Hiekkanen, Markus. 2003. Turun kaupungin perustaminen. Tulkintayritys uusien arkeologisten tutkimusten perusteella. Julkaisussa: Seppänen, Liisa (toim.) *Kaupunkia pintaa syvemmältä. Arkeologia näkökulmia Turun historiaan*. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX. Turku: TS-Yhtymä & Suomen keskiajan arkeologian seura, 42–52.
- Hiekkanen, Markus. 2014. *Suomen keskiajan kivikirkot*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1117. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Immonen, Visa. 2003. Lusikat arvoesineinä, arkiesineinä ja arkeologisen luokittelun kohteena. Julkaisussa: Seppänen, Liisa (toim.) *Kaupunkia pintaa syvemmältä. Arkeologia näkökulmia Turun historiaan*. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX. Turku: TS-Yhtymä & Suomen keskiajan arkeologian seura, 241–254.
- Immonen, Visa. 2009. *Golden Moments. Artefacts of Precious Metals as Products of Luxury Consumption in Finland c. 1200–1600. II Catalogue*. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae XVI. Turku: Society for Medieval Archaeology in Finland.
- Immonen, Visa. 2011. Henkilövaakunat kulta- ja hopeaesineissä ennen vuotta 1600. Julkaisussa: Matikkala, Antti & Brummer, Wilhelm (toim.) *Henkilö- ja sukuvaakunat Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1323. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 76–88.
- Immonen, Visa. 2013. A lid from a 14th century salt cellar found in Turku, Finland. *Fornvännen* 108: 196–208.
- Immonen, Visa. 2017. Keskiaikainen sinettileimasin Turun Haritusta. *SKAS* 3/2016: 37–41.
- Immonen, Visa. 2018a. Kaksi sinettileimasinta. Julkaisussa: Harjula, Janne, Hukantaival, Sonja, Immonen, Visa, Salonen, Kirsi & Ratilainen, Tanja (toim.) *Koroinen. Suomen en-*

- simmäinen kirkollinen keskus*. Turun Historiallinen Arkisto 71. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys, 273–275.
- Immonen, Visa. 2018b. Korut ja muut pukeutumiseen liittyvät esineet. Julkaisussa: Harjula, Janne, Hukantaival, Sonja, Immonen, Visa, Salonen, Kirsi & Ratilainen, Tanja (toim.) *Koroinen. Suomen ensimmäinen kirkollinen keskus*. Turun Historiallinen Arkisto 71. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys, 208–225.
- Jaakkola, Jalmari. 1931. *Vanhimmat historialliset kopiokirjamme. Tutkimuksia kirkollisen renessanssimme lähde-, kopiointi- ja kulttuurihistoriassa*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 30. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Jaakkola, Jalmari. 1952. Esipuhe. *Codices medii aevi Finlandiae 1, Registrum ecclesiae Aboensis*, Jalmari Jaakkola (toim.). Helsinki: Societas Finlandiae Historica.
- Jakobsen, Johnny G. G. & Räsänen, Marika. 2018. Dominikaanien vaikutus Koroisissa. Julkaisussa: Harjula, Janne, Hukantaival, Sonja, Immonen, Visa, Ratilainen, Tanja & Salonen, Kirsi (toim.) *Koroinen. Suomen ensimmäinen kirkollinen keskus*. Turun Historiallinen Arkisto 71. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys, 132–139.
- Kallio, Maria. 2016. Reformoitu muisti. Turun tuomiokapitulin keskiaikaisten kopiokirjojen uusi elämä. Julkaisussa: Heinonen, Mari & Räsänen, Marika (toim.) *Pohjoinen Reformaatio*. Turun Historiallinen Arkisto 68. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys & TUCEMEMS, 93–96.
- Kallio, Petri. 2017. Sebastian Münsterin Isä meidän -rukous. *Virittäjä* 121: 3, 430–436.
- Kallioinen, Mika. 2000. *Kauppias, kaupunki, kruunu. Turun porvari yhteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskialta 1570-luvulle*. Bibliotheca historica 59. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kauko, Mikko. 2015. *Jöns Budde och hans skrifter – yngre fornsvenskt textmaterial och mannen bakom det*. Väitöskirja. Turun yliopisto, pohjoismainen filologia. Saatavissa: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-6145-0>.
- Kauko, Mikko & Lamberg, Marko. 2017. *Naantalin luostarin kirja*. Tietolipas 254. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laaksonen, Hannu. 1984. *Turun latinankieliset piirtokirjoitukset*. Turun maakuntamuseo: Raportteja 7. Turku: Turun maakuntamuseo.
- Leskelä, Ilkka. 2007. *Kauppa, verkosto ja kaapparisota. Turkulaisen kirkonmiehen Paavali Scheelin ja Danzigin porvarin Hans Chonnertin kauppayhteydet 1509–1516*. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto, yleinen historia.
- Leskelä, Ilkka. 2010. Suurpää. Julkaisussa: *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997– [verkkoaineisto]. [viitattu 14.6.2019]. Saatavissa: <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilö/9376>.
- Lindell, Inger (toim.). 1994. *Medeltida skrift- och språkkultur. Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv II. Nio föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1992 med en inledning av Barbro Söderberg*. Tukholma: Sällskapet Runica et Mediævalia & Medeltidsseminariet och Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet.
- Männikkö, Kyllikki. 2009. Sinetit. Julkaisussa: Lamberg, Marko, Lahtinen, Anu & Niiranen, Susanna (toim.) *Keskiajan avain*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1203. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 265–280.

- Nedkvitne, Arnved. 2004. *The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia*. Turnhout: Brepols.
- Nuorteva, Jussi. 1999. *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun Akatemian perustamista 1640*. Bibliotheca Historica 27 & Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 58. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura & Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Orrman, Eljas. 2019. Historiska källor av det svenska språket i Finland från medeltid till 1600-tal. Julkaisussa: Marika Tandefelt (toim.) *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenskan i Finland – i dag och i går III: 1. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 829. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 69–95.
- Palola, Ari-Pekka. 2000a. Balk, Bero (ennen 1355–1412). Julkaisussa: *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997– [verkkoinaisto]. [viitattu 14.6.2019]. Saatavissa: <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/213>.
- Palola, Ari-Pekka. 2000b. Magnus (K 1308). Julkaisussa: *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997– [verkkoinaisto]. [viitattu 14.6.2019]. Saatavissa: <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/223>.
- Palumbo, Alessandro & Harjula, Janne. (Tulossa). Material and written culture in medieval Turku: Runic inscriptions on stove vessels. Julkaisussa: Wilson, Kendra (toim.) *Runes in Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Pihlman, Aki. 2010. Turun kaupungin muodostuminen ja kaupunkiasutuksen laajeneminen 1300-luvulla. *Turun museokeskus: Raportteja* 22: 9–29.
- Pirinen, Kauko. 1956. *Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 58. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Poppenborg, Annette. 2008. *Das deutsch-lateinische Vokabular des Johannes Harghe in der Handschrift Universitätsbibliothek Basel, Mscr. F IV 9. Edition und Untersuchung einer Vokabularhandschrift des 15. Jahrhunderts*. Münster (Westfalen) [verkkoinaisto]. [viitattu 14.6.2019]. Saatavissa: <http://d-nb.info/990471829/34>.
- Ratilainen, Tanja, Harjula, Janne, Immonen, Visa & Saloranta, Elina. 2016. The medieval town of Turku. Its roots, founding and development till the 14th century. Julkaisussa: Gläser, Manfred & Schneider, Manfred (toim.) *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum X: Vorbesiedlung, Gründung und Entwicklung*. Lyypekki: Schmidt-Römhild, 559–578.
- Rinne, Juhani. 1906–1912a. Ett medeltida dryckeshorn. Julkaisussa: *Åbo stads historiska museum. Kulturhistoriska bilder*. Åbo: Föranstaltande af bestyrelsen för Åbo stads historiska Museum, 57–65.
- Rinne, Juhani. 1906–1912b. En medeltida dryckeskanna. Julkaisussa: *Åbo stads historiska museum. Kulturhistoriska bilder*. Åbo: Föranstaltande af bestyrelsen för Åbo stads historiska Museum, 129–137.
- Rinne, Juhani. 1932. *Pyhä Henrik. Piispa ja marttyyri*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia XXXIII. Helsinki: Otava.
- Riska, Tove. 1964. *Turun tuomiorovastikunta I. Suomen Kirkot – Finlands Kyrkor* 3. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Salminen, Tapio. 2003. Unknown hands, trusted men. Professional writing in Finnish medieval town administration. Julkaisussa: Niemi, Marjaana & Vuolanto, Ville (toim.)

- Reclaiming the City. Innovation, Culture, Experience.* Studia Fennica Historica 6. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 99–120.
- Salonen, Kirsi. 2016. Katolisen ajan koulutus Suomessa. Julkaisussa: Heinonen, Meri & Räsänen, Marika (toim.) *Pohjoisen reformaatio*. Turun Historiallinen Arkisto 68. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys ja TUCEMEMS, 119–123.
- Salonen, Kirsi. 2018a. Kristinusko saapuu Suomeen ja juurtuu pikku hiljaa. Julkaisussa: Harjula, Janne, Hukantaival, Sonja, Immonen, Visa, Ratilainen, Tanja & Salonen, Kirsi (toim.) *Koroinen. Suomen ensimmäinen kirkollinen keskus*. Turun Historiallinen Arkisto 71. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys, 47–50.
- Salonen, Kirsi. 2018b. Suomen lähetyshiippakunta muodostuu. Julkaisussa: Harjula, Janne, Hukantaival, Sonja, Immonen, Visa, Ratilainen, Tanja & Salonen, Kirsi (toim.) *Koroinen. Suomen ensimmäinen kirkollinen keskus*. Turun Historiallinen Arkisto 71. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys, 65–72.
- Salonen, Kirsi. 2018c. Koroinen piispanistuimena. Julkaisussa: Harjula, Janne, Hukantaival, Sonja, Immonen, Visa, Ratilainen, Tanja & Salonen, Kirsi (toim.) *Koroinen. Suomen ensimmäinen kirkollinen keskus*. Turun Historiallinen Arkisto 71. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys, 126–132.
- Seppänen, Liisa. 2012. *Rakentaminen ja kaupunkikuvan muutokset keskiajan Turussa. Erityis-tarkastelussa Åbo Akademin pääarakennuksen tontin arkeologinen aineisto*. Väitöskirja. Turun yliopisto, arkeologia [verkkoaineisto]. [viitattu 14.6.2019]. Saatavissa: <http://urn.fi/URN:IS-BN:978-951-29-5231-1>.
- Suvanto, Seppo. 2000. Kurck, Arvidus (noin 1460–1522). Julkaisussa: *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997–[verkkoaineisto]. [viitattu 14.6.2019]. Saatavissa: <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/27>.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka. 2003. Piirteitä Turun arkeologian historiasta. Julkaisussa: Seppänen, Liisa (toim.) *Kaupunkia pintaa syvemmältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan*. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX. Turku: TS-Yhtymä & Suomen keskiajan arkeologian seura, 9–24.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka. 2011. Interdisciplinary perspectives on the medieval relics and reliquaries of Turku Cathedral, Finland. *Material Religion. The Journal of Objects, Art and Belief* 7: 3, 447–450.
- Tertti, Aarno. 1985. Porvarilliset vaakunat ja vaakunasinetit. *Genos* 4/1985: 173–184.
- Uusitalo, Harri. 2015. *Reformaatioajan suomenkielisten Isä meidän -rukousten erot*. Pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto, suomen kieli.
- Wollin, Lars. 2019. Jöns Budde – Finlands förste litteratör. Julkaisussa: Tandefelt, Marika (toim.) *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenskan i Finland – i dag och i går III: 1. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 829. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 97–126.
- Zilmer, Kristel. 2013. Christian prayers and invocations in Scandinavian runic inscriptions from the Viking Age and Middle Ages. *Futhark* 4/2013: 129–171.

Suomalaissiat, saksalaiskoirat ja skottirotat – Turun kieliolot 1600-luvun oikeuspöytäkirjojen ja lääninhallinnon asiakirjojen valossa

Veli Pekka Toropainen

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5586-6253>

Turun raati oli 1600-luvulla niin tottunut kuulemaan istunnoissaan useita kieliä, ettei sen eteen astuneen äidinkieltä erikseen mainittu oikeuden pöytäkirjoissa. Suomi, ruotsi, saksa, hollanti ja skotti kaikuivat istuntohuoneessa raastupapäivinä. Myös raadin jäsenistä löytyi mainittuja kieliä puhuneita miehiä, sillä jäsenet kuuluivat lähes poikkeuksetta ulkomailta muuttaneeseen valtaporvaristoon.

Turussa 1600-luvulla käytettyjä kieliä voi etsiä raadin eli maistraatin laatimista raastuvanoikeuden ja sen alioikeutena toimineen kämnerinoikeuden pöytäkirjoista sekä lääninhallinnon asiakirjoista. Niissä suoraan kieliin liittyviä seikkoja mainitaan kuitenkin vain harvojen oikeusjuttujen yhteydessä. Ensi näkemältä vaikuttaa siltä, että oikeuspöytäkirjojen ja lääninhallinnon luetteloiden ja kuittien sisältämien tietojen perusteella on mahdollista saada vain varsin hajanainen kuva 1600-luvun Turun kielioloista. Kuten edellisessä artikkelissa kuvattu keskiaika (Salonen, Harjula ja Immonen tässä teoksessa) myös 1600-luku on siinä määrin kaukaista historiaa, ettei aikakaudelta säilyneistä vähäisistä lähteistä ole

helppo luoda kokonaiskuvaa aikakauden kaupungin oloista ja asukkaista. Lähiluvulla voi kuitenkin kurkistaa rivien välistä muun muassa kaupungin kielioloihin.

Kun raadin pöytäkirjoja lukee toistuvasti, tulee tutustuneeksi kaupunkilaisiin, jotka esiintyvät niissä jopa vuosikymmenien ajan. Oikeusjutuissa mainitaan ohimennen heidän kotipaikkojaan, tietoja kielitaidosta sekä lausahduksia ja sanoja heidän äidinkielillään. Lääninhallinnon virkamiesten laatimat ulkomaalaisten luettelot ja yksityishenkilöiden kirjoittamat kuitit kertovat kaupungissa kuulluista kielistä, sillä esimerkiksi kuitit laadittiin tyypillisesti omalla äidinkielellä. Lisäksi asukkaiden kansallisuuteen liittyvät tiedot tarjoavat lähtökohdan kieliolojen tutkimiseen. Oikeuslähteistä nousevat esiin myös lasten kieltenopetus sekä riidat, joita aiheutui nimitettäessä kirkon virkoihin Ruotsissa syntyneitä ja suomen kieltä taitamattomia miehiä. Lähteiden perusteella voidaan tarkastella, mitä kieliä Turussa puhuttiin, kuka niitä puhui ja millaisessa asemassa kielet olivat suhteessa toisiinsa. Luon artikkelini aluksi yleiskatsauksen 1600-luvun Turkuun ja sen kielitilanteeseen, minkä jälkeen siirryn analysoimaan varsinaista tutkimusaineistoa ja vastaamaan kysymykseen, mitä tuo aineisto kertoo turkulaisten kielistä.

Taustaa: monien kielten kaupunki

RUOTSIN VALTAKUNNAN KASVUKESKUS

Turku muodostui keskiaikaisen saksalaisen kaupunkimallin mukaisesti neljästä korttelista eli kaupunginosasta, joista Kirkko, Luostari ja Mätäjärvi sijaitsivat Aurajoen eteläpuolella ja Aninkainen sen pohjoispuolella. Turun sillan kahden puolen kohtasivat merkittävät tiet, joita kuljettiin Uudellemaalle, Viipuriin, Hämeeseen ja Pohjanmaalle. Lisäksi Aurajoki vei Itämerelle. (Laitinen 2006: 2; Seppänen 2015: 129.) Kaupungin väestön yläkerros eli raadin jäsenet ja ulkomaankauppaa harjoittava valtorvaristo asui pääosin Kirkko- ja Luostari-kortteleissa sekä torilta Aninkaisiin johtaneen kaupungin ainoan sillan pielessä joen pohjoispuolella. Torin laidoille sijoittuivat keskeiset kaupankäyntiin liittyvät rakennukset, kuten raatihuone sekä tulli- ja pakkahuone. (Lamberg 2001: 139.)

Turun 1600-luvun kielioloja on syytä avata hieman taustoittamalla edeltäneiden vuosisatojen tilannetta. Kuten jo edeltävissä artikkeleissa on käynyt ilmi, saksalainen vaikutus oli Turussa vahva jo keskiajalla. Saksalaiset kauppatavat, saksalainen kaupunkikulttuuri ja keskialasaksa kauppiaiden kielenä hallitsivat Itämeren piirissä. Tuonti- ja vientikauppa oli hansakauppiaiden käsissä, ja Turussakin pormestarit ja raatimiehet olivat usein saksalaisia. Kun Ruotsin valtaneuvosto kielsi kirjeellään vuonna 1471 saksalaisilta pääsyn valtakunnan kaupunkien hallintoon, ei kiellolla ollut vaikutusta näiden hallitsevaan asemaan kaupan alalla. Ruotsin kuningas Juhana III:n aikana 1500-luvun loppupuolella suhtautuminen saksalaisiin oli jälleen myönteinen ilmeisesti heidän pääomansa, kauppasuhteidensa ja ammattitaitonsa vuoksi. (Nikula & Nikula 1987: 129–132.) 1500-luvulla valtaosa Turun porvareista oli kuitenkin suomenkielistä syntyperää. Suomenkielisyydestä todistavat kaupungin tonttien ja porvariston pääosin suomenkieliset lisänimet. Suomea käytti äidinkielenään myös osa suurkauppiaista, ei ainoastaan pienporvaristo. Varsinkin 1500-luvulla kaupungin pormestareista ja raatimiehistä merkittävä osa oli kotimaista syntyperää ja suomenkielisiä. (TKA = Turun kaupunginarkisto, TRO = Turun raastuvanoikeuden pöytäkirjat Bla 1–Bla 39, 1623–1670, *passim*; KA = Kansallisarkisto, TKO = Turun kämnerinoikeuden pöytäkirjat z:171–187, 1639–1670, *passim*.)

Monien saksalaisten porvareiden palattua keskiajan lopulla kotimaahansa täyttivät ruotsinkieliset rannikkopitäjien asukkaat heidän paikkansa (ks. myös Grönholm tässä teoksessa). Nimistä ja nimityypistä *Korpo Bengt*, *Pargas Märten* ja *Nagu Sigfrid* voidaan päätellä nimen kantajan äidinkieli ja kotipaikka (Nikula & Nikula 1987: 129–132). Osa ruotsia puhuvista saapui Turkuun emämaan puolelta. Kaikkiaan ulkomaalaisten määrä Tukholman porvaristosta oli vuonna 1582 jopa 15 %. Turusta ei ole mahdollista laskea porvariston määrää samalta ajalta, mutta ulkomaisen porvariston osuus oli ilmeisesti jonkin verran kotimaista pienempi. Turun koko väkiluvusta ulkomaalaissyntyisten määrä ylitti 15 % viimeistään 1600-luvun alkupuolella. (Lager 1962: 123–135; von Bonsdorff 1892: 600–601, 604, 607.) 1600-luvulla Turun porvarieliittiin kuului saksalaisten ohella useita hollantilaisperheitä. Itämeren kauppasa merkittävän kansakunnan vähittäistä sulautumista saksalaisiin edisti

perehtyneisyys toistensa kaupankäyntimenetelmiin sekä se, että keski-alasaksa ja sen läntinen murre hollanti olivat vielä suhteellisen lähellä toisiaan. Myös skotlantilaisten kauppaorganisaatio muistutti saksalaista. (Möller 1954: 59.)

Turku oli 1600-luvulla tuhansine asukkaineen Tukholman ja Göteborgin rinnalla Ruotsin valtakunnan suurimpia ja tärkeimpiä kaupunkeja. Se sijoittui toiseksi tai kolmanneksi suurimmaksi vuorotellen Göteborgin kanssa väkiluvun kasvutahdin mukaan. Turku kuului myös Pohjois- ja Keski-Euroopan kaupunkien joukossa suuriin kaupunkeihin. Se oli Suomen merkittävin kauppakaupunki, sillä 1600-luvun alussa sen tavaravaihto oli 40 % koko Suomen alueen kaupunkien vaihdosta. (Kallioinen 2000: 50; Laitinen 2006: 2; Pihkala 2001: 50; ks. myös Savolainen 2014: 10; Niukkanen ym. 2014: 46–47.) Turun väkiluku nousi välillä nopeammin ja välillä hitaammin kaupan suhdanteiden mukaan. 1600-luvun alkupuolella kaupungissa asui yli 3 500 henkeä. Asukasluvu nousi vuosisadan puoliväliin mennessä noin 5 000:een; seuraavalla vuosikymmenellä se oli jo yli 6 000. Suurimmassa osassa valtakunnan kaupunkeja asukkaita oli vain joitakin satoja. Vuoden 1635 henkiveroluettelon mukaan varsinaiseen porvaristoon ja virkamiehiin kuuluneita oli 554 perhettä eli 1 721 henkilöä. He muodostivat kolme viidesosaa kaupungin väestöstä. Vuonna 1638 Turussa asui Suomen koko kaupunkiväestöstä kaksi viidesosaa. (Ranta 1975: 145, 149, 151–152; Voionmaa 1913: 135–142.)

PORVAREITA, KÄSITYÖLÄISIÄ, PAPPEJA, VIRKAMIEHIÄ JA MUITA ULKOMAALAISIA

Turkuun saapui 1600-luvun alkupuolella uusi aalto ulkomaalaissyntyisiä porvareita. Saapujien määrä väheni kuitenkin huomattavasti 1640-luvulta lähtien. Tämä liittyi kaupungin taantuvaan kehitykseen sen menetettyä tärkeän tervakaupan lähes kokonaan Tukholmalle. Samalla aiemmin vilkas Pohjanlahden kauppa keskittyi pääkaupunkiin. (Ranta 1997: 12–13.) Syyt Turkuun muuttoon vaihtelivat lähtöalueittain. Manner-Euroopassa liikehdintää aiheuttivat sota ja kaupunkien tuhot. Vuosina 1618–1648 käyty 30-vuotinen sota heikensi laajalla alueella kaupankäynnin mahdollisuuksia. Pohjois-Saksan kaupungit välttyivät

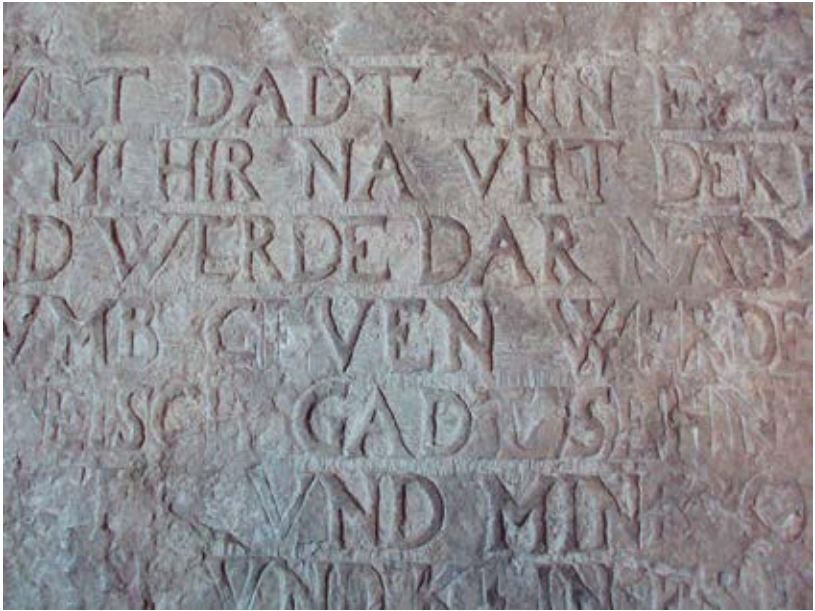

Kartta 1. Olaus Gangiuksen vuonna 1634 laatimassa kartassa Turku ulottuu Aura-joen eteläpuolella Ryssänmäeltä eli nykyiseltä Yliopistonmäeltä alalaitaan sijoittuvan Kaskenmäen juurelle ja idässä Uudenmaan tulliin. Niin kutsutulla kaupungin pienellä puolella rannan asutus kiipeää kapeana kaistaleena Aninkaistenmäelle. Karkeasti jaotellen saksaa, skottia ja ruotsia äidinkielenään puhuneet kaupunkilaiset asuivat jokirannassa ja torin ympäristössä. Suomenkieliset sijoittuivat laitalueille. Ryssänmäen vanha nimi oli Miehenmäki, ja uuden nimensä sen oletetaan saaneen mäen rinteellä 1500-luvun puolivälissä asuneesta porvari Jakob Ryssistä (Jacob Rydz) ensin muodossa Ryssinmäki, josta nimi muuntui Ryssänmäeksi. Kuva: Pasi T. Kuusiluoma 2006, Turun museokeskus.

tuholta, mutta niiden eteläiset kauppa-alueet kärsivät. Itämeren rannikkokaupungeissa oli tässä tilanteessa luontevaa kiinnittää huomio Ruotsin kaupunkeihin. Saksasta muutti vuosina 1600–1660 Turkuun ainakin 60 porvarisperhettä. Huomattavasti vähemmän uusia porvareita saapui Baltiasta ja Ruotsista. (TKA, TRO B1a 1–30, 1624–1660, *passim*; Carpelan 1890, *passim*.) Osasyynä tähän oli, että näiden alueiden rikkaat kaupungit olivat Turkuä vetovoimaisempia. Turkulaiset olivat myös vastahakoisia ottamaan emämaalaisia kaupunkinsa porvareiksi. Heiltä saatettiin yksinkertaisesti evätä porvarisoikeudet. Myöskään Tallinna ei ollut suosiossa, sillä Turun porvareiden mielestä sen kauppiaille oli mielessään vain taloudellinen voitto (Ranta 1975: 165).

Saksasta vuosina 1600–1660 Turkuun muuttaneita kauppiasperheitä olivat muun muassa *Bochmöller*, *Bugenhagen*, *Eichman-Eckman*, *Franck*, *Gribbenow*, *Holst*, *Hörnigk*, *Isebeen*, *Jessenhausen*, *Kröger*, *König*, *Lambertz*, *Magnus-Magens*, *Mattzen*, *Plagman*, *Rancken*, *Roskamp*, *Sager* eli *Såger*, *Scheffer*, *Schlüter*, *Schultz*, *Storack*, *Wargentin*, *Wedrich*, *Wernle* ja *Wölich*. Tulijoiden tarkkaa lähtöpaikkaa ei lähteissä yleensä mainita, vaan sitä olennaisempi paikkatieto liittyi kaupan suuntautuneisuuteen. Suurin osa saapuneista oli kotoisin hansaliiton entisiltä alueilta. Tämä näky Turun raadin pöytäkirjoissa vielä 1630-luvulla, sillä porvareiden nimet kirjoitettiin niihin hansan käyttämällä keskialasaksalla, vaikka sen käyttö varsinaisena asiakirjakielenä oli käynyt vanhanaikaiseksi jo 1500-luvulla (keskialasaksasta ks. myös Salonen, Harjula & Immonen tässä teoksessa). Niinpä esimerkiksi *Scheffer* on kirjattu asussa *Schepper* ja *Holmdorff* asussa *Holmdorph*. Alasaksan ja saksan suhteesta kaupungissa puhuttuina kielinä ei voi 1600-luvun alun raastuvanoikeuden pöytäkirjojen perusteella tehdä juuri päätelmiä. Vielä 1600-luvun alkupuolella myös keskialasaksa ja hollanti muistuttivat toisiaan siinä määrin, ettei pelkkien nimien perusteella voi päätellä perheiden alkuperäistä kotipaikkaa. (Kallioinen 2000: 103; Möller 1954: 55.) Hollantilaista syntyperää olivat ilmeisesti ainakin *Thorwöste*, *Facht* ja *Platz* mutta mahdollisesti myös *Gerdt*, *Keding* ja *Stamer* (Carpelan 1890, *passim*). Vuorovaikutuksen näkökulmasta läheinen kielisukulaisuus oli etu, eli edellä mainittujen kielimuotojen puhujat ymmärsivät toisiaan. Keskialasaksasta siirtyi ruotsiin runsaasti sanoja, joten edellä mainittuja kieliä puhuneet ja ruotsinkieliset kauppiat ymmärsivät todennäköisesti toisiaan ainakin yksinkertaisissa keskusteluissa (Moberg 1989: 11–13).

Skotlannista muutti Turkuun 1600–1660-luvulla noin 20 perhettä, tosin usein Saksan kautta. Siellä perheet olivat omaksuneet sikäläisen nimimuodon ja saksalaistuneet osittain. Turkuun asettuneita skotlantilaisia perheitä olivat esimerkiksi *Affleck*, *Baxter*, *Bellckow*, *Bruun*, *Duvall*, *Gerdner*, *Gerri*, *Gutthrie*, *Hervie*, *Ogilvie*, *Ross*, *Trumbell*, *Watson* ja *Wolle*. Skotlannin kauppiasluokka oli kasvava, sillä maata omistavissa perheissä vain vanhin poika peri omaisuuden ja aseman. Myös maan uskonnollinen ja poliittinen tilanne oli levoton; Englannin ja Skotlannin yhdistyminen vuonna 1603 johti siihen, että Skotlannin presbyteerisen kirkon

Kuva 1. Kielten kehitys näkyy asiakirjoissa mutta myös niitä harvinaisemmissa dokumenteissa, kuten Turun tuomiokirkossa olevassa alasaksan mutta myös yläsaksan kielellisiä piirteitä sisältävässä tuntemattoman porvarin hautapiirtokirjoituksessa 1600-luvun alusta. Teksti on Jobin kirjasta (19:25–27) ja alkaa suomeksi sanoin ”Minä tiedän minun lunastajan elävän / ja hän herättä minun wijmein maasta” (v. 1642 suomennos) (tulkinta Tuomo Fonsén, henkilökohtainen tiedonanto, 2.3.2016). Kuva: Veli Pekka Toropainen 2016.

johtoa karkotettiin maasta. (Möller 1954: 59; Somerset Fry & Somerset Fry 1992: 165–166.) Myös tiukimmat Skotlannin kirkon kannattajat siirtyivät muualle uskonvainoja pakoon. Pohjoismaissa oli samaan aikaan pyritty luomaan uusia kauppasuhteita Brittein saarille, sillä Saksan kauppa oli lamassa. Tässä tilanteessa skotlantilaiset kauppiaat löysivät Turun. Heillä oli lisäksi valmiit kauppasuhteet kotimaansa kauppiasiin ja siksi mahdollisuudet tuottavaan ulkomaankauppaan.

Turkuun muuttaneiden skotlantilaisten porvareiden tulon syitä ei asiakirjoissa yleensä mainita, mutta esimerkiksi Wellam Gerdnerin isä oli paennut Skotlannista nimenomaan uskonvainoja Tukholmaan (Ranta 1975: 169). Yhteyttä kotimaahan pidettiin yllä vielä Turustakin käsin.

Kauppakirjanpito hoidettiin omalla äidinkielellä ja kotimaan perintö-asioita selvitettiin sikäläisten asiainhoitajien kanssa. (TKA, TRO BIa 7, 18.2.1635: 9; 1.7.1635: 51v; TKA, TRO BIa 12, 2.8.1638: 128v; KA z:171, TKO 1.7.1640: sp.) Tärkein syy 1600-luvun alkupuolella ulkomaalaisten siirtymiseen Ruotsin valtakunnan kaupunkeihin oli kuitenkin se, että näihin aikoihin Euroopan markkinoilla lisääntyi kysyntä tuotteille, joita Ruotsissa oli runsaasti, kuten metalleja ja tervaa (Möller 1954: 69).

Tiettyyn kieliryhmään kuuluneet porvarit seurustelivat keskenään ja solmivat myös avioliittonsa saman kieliryhmän jäsenten kesken ainakin ensimmäisissä Turkuun muuttaneissa sukupolvissa. Yhteinen kieli ja kulttuuri vaikuttivat käytäntöön, mutta näitä tärkeämpi tekijä oli se, että samaan kieliryhmään kuuluneet perheet kuuluivat myös varallisuudeltaan samaan luokkaan. Esimerkiksi sopii turkulainen Trällin perhe, jossa solmittiin edellä mainitun kaltaisia avioliittoja. Skotlantilaiseen sukuun kuulunut kauppias Thomas Träll oli nainut Magdalena Trumbellin, joka myös oli skotlantilaista kauppiassukua, vaikka hänen perheensä olikin muuttanut ensin Saksaan. Myös Magdalena Trumbellin veli Jakob Trumbell asettui kauppiaksi Turkuun (Möller 1954: 171). Thomas ja Malin Trällin kaikki tyttäret avioituivat skotlantilaistaustaisten kauppiaiden kanssa. Karin Träll sai ensimmäiseksi puolisoakseen kauppias Alexander Hebronin, joka kuoli vuonna 1630. Karinin toinen puoliso oli kauppias Alexander Wattson, joka irtisanoi porvarisoikeutensa vuonna 1640 mutta jatkoi silti kauppaa Turussa ja toimi myös oluenpanijana. Wattson kohosi raatimieheksi vuonna 1671 ja kuoli vuonna 1676. (Toropainen 2014: 132–133.) Hanna Träll (TKA, TRO BIa 11, 1639, liite, s.p. Thomas Trällin perinnönjako 22.11.1639) avioitui kauppias Anders Merthenin kanssa. Merthen toimi Turussa kauppiana jo vuonna 1624. Hannan kuoltua keväällä 1630 Merthen avioitui uudelleen skotlantilaissyntyisen Turussa toimineen kauppiaan Wellam Gerdnerin tyttären Karinin kanssa. Thomas ja Malin Trällin kolmas tytär Elin Träll avioitui kauppias Greger Bellckow'n kanssa. (Carpelan 1890: 39–40.)

Kotimaista syntyperää olleet turkulaisen valtaporvariston perheet muodostivat tutkimusajanjaksolla oman ryhmänsä, jonka jäsenistä vain harvat avioituivat ulkomailta Turkuun tulleiden kanssa. Perheet olivat lähinnä suomalaisia, vaikka osan äidinkieli oli ruotsi. Tällaisia suomalaisia

perheitä olivat *Blom, Fläske* eli *Fläskilä, Hersten, Hoen, Jämse, Kauhanen, Ketara, Kohma, Lintu, Pargas, Rautala, Ryttare, Salko, Tolpo, Wächtare, Åhrapää* ja *Äijälä* (Ranta 1975: 161–164).

Valtaporvariston ulkomaankauppaa vähäisempää kotimaankauppaa käyneitä kauppiasperheitä kutsuttiin suomalaiseksi porvaristoksi eli pienporvaristoksi. He toivat maaseudun markkinoilta raaka-aineita kaupunkiin ja myivät niitä vientiin tukkukauppiaina toimineille valtaporvareille. Ulkomaalaisilta kauppiailta he puolestaan ostivat esimerkiksi suolaa, kankaita ja rihkamatavaraa myydäkseen ne sitten maaseudun markkinoilla maalaisväestölle. Pienporvaristoa edustavat perheet olivat kotoisin Turun kauppa-alueelta Varsinais-Suomesta ja Hämeestä, ja he olivat pääosin suomenkielisiä. Turun pienporvaristoon kuului vuonna 1637 noin 350 perhettä. Perheiden määrä kasvoi vuosisadan mittaan taiseasti niin, että vuonna 1697 niitä oli jo 573. Valtaporvariston kauppiasperheitä oli samana vuonna 28. (Von Bonsdorff 1894: 351–360; Ranta 1975: 170–174.)

Käsityöläisperheitä oli Turussa vuonna 1637 yhteensä 143. Samalla vuosikymmenellä alkanut lamakausi vaikutti kuitenkin kaupungin vetovoimaan ja käsityöläisten määrään. Vuonna 1656 Turussa oli 106 käsityötä harjoittanutta perhettä; vuonna 1680 heitä oli enää 101. Vuosisadan lopulla käsityöläisperheiden määrä jälleen kasvoi, ja vuonna 1697 niitä oli 204. (Von Bonsdorff 1894: 351–360; Ranta 1975: 170–174.) Käsitöyön ytimen muodostavat tehtävät kuuluivat miehille, ja siten suutari valmisti koulutuksen saaneena mestarina itse kengät ja hatuntekijä hatut. Tavallista oli, että käsityöläisperheiden naiset hoitivat raaka-ainehankinnat. (Stadin 2004: 250–251.) Suuri osa Turun käsityöläisistä oli muuttanut kaupunkiin Ruotsista, Saksasta tai Baltiasta. Esimerkiksi nahkuri Joachim Bock muutti Turkuun Riiasta vuonna 1636 (Toropainen 2002a: 151). Suurin osa pienporvareista ja käsityöläisistä asui kaupungin kortteleiden laita-alueilla Aninkaistenmäellä, Ryssänmäellä ja Mätäjärvellä (Wuorinen 1959: 158).

Suomalaiset ja ulkomaalaiset käsityöläiset muodostivat omat ryhmänsä. Esimerkiksi Turun suutarit olivat jakaantuneet selvästi kahteen ryhmään. Ylempään kuuluivat kunnollisen ammattikoulutuksen Saksassa tai Baltiassa saaneet, muotia seuranneet mestarit, jotka olivat pääasiassa

saksalaissyntyisiä. Heitä alempana olivat suomalaiset mestarit, jotka suostuivat usein vähäisempää ammattitaitoa vaativia tehtäviä. Saksalaisten mestareiden asiakaspiiri muodostui varakkaista kauppiaista ja käsityöläismestareista. (Raustela 1968: 105.) Saksalaisten ja kotimaisten suutarimestareiden välillä oli kilpailua ja kahnausta. Suomalaisilla mestareilla olikin suoranaisia vaikeuksia päästä ammattikuntaan. Heidän asemansa helpottui väliaikaisesti, kun toiseksi oltermanniksi eli ammattikunnan vanhimmaksu valittiin vuonna 1636 suomalainen Brusius Sigfridsson. Toimikautenaan hän suosi suomalaisten valintoja mestareiksi. Vuosiksi 1638–1641 saksalaisten johtaman ammattikunnan onnistui puolestaan saada maaherran myötävaikutuksella aikaan kielto, etteivät kaupunkilaiset saaneet ottaa kotiinsa työskentelemään suomalaisia suutareita. Tämä johti siihen, että nämä joutuivat luopumaan elinkeinostaan tai toimimaan laittomasti. (Ranta 1975: 429–430; Raustela 1968: 106–107; ks. myös Kallio 2000.)

Varsinaisen kaupunkiporvariston lisäksi Turussa asui runsaasti muita ulkomaalaisia. Kaupungin musikanteri Michael Speleman sai kesäkuussa 1633 raadilta passin, jotta hän pääsisi matkustamaan Stettiniin tapaamaan vanhempiaan (Toropainen 2002a: 148). Myös musikanteri Erenfrid Speleman ja Jakob Wein olivat saksalaisia: urkujenrakentaja Anders Bruse sekä urkuri Michael Nächtergal olivat puolestaan ruotsalaisia. Kaupunkilaisia viihdyttivät musiikilla ja näytelmillä myös ylioppilaat, jotka olivat usein saapuneet Turkuun emämaa Ruotsin puolelta (TKA, TRO BIa 1–39 1623–1670, *passim*). Monien porvareiden palvelijat olivat saksalaisia. Esimerkiksi saksalaisen raatimies Gewert Bugenhagenin luottopalvelija, niin ikään saksalainen Gabriel Gottleben, sai isännältään merkittävän rahasumman palveluksistaan, jotta voisi aloittaa oman kauppiasuransa. Kauppiasperheitä kotimaasta seuranneilla palvelijoilla oli huomattavasti paremmat mahdollisuudet päästä tapaamaan omaisiaan kuin varakkailta isänniltään. Niinpä vuosikymmenet Turussa palvelleet saksalainen piika sai turhaan haaveilla kotimaahan matkustamisesta. (TKA, TRO BIa 1–39 1623–1670; Toropainen 2002a: 151; 2002b: 152.)

Papiston ja virkamiesten perheet muodostivat huomattavan osan kaupungin ylemmistä kerroksista. Ainoana kaupunkina Ruotsin valtakunnassa Turkuun oli sijoitettu piispanistuun ja tuomiokapituli, Suomen

keskushallinnosta vastannut kenraalikuvernööri virkakuntineen, läänin hallinnosta vastannut maaherra lääninkanslioineen ja -konttoreineen, hovioikeus virkakuntineen sekä akatemia professoreineen. Nämä virkamiehet olivat 1600-luvun lopulle asti pääosin kotoisin emämaa Ruotsin puolelta. Ruotsalaissyntyisiä piispoja lukuun ottamatta papisto sen sijaan oli pääasiassa suomalaissyntyistä. (Carpelan 1890, *passim*; Laitinen 2006: 2; Müller 1998: 25–27, 32–33.)

Välähdyksiä arjen kielistä asiakirjoissa

Pääasiassa jokainen 1600-luvun turkulainen sai esittää asiansa oikeudessa omalla kielellään. Ainakin suomea ja saksaa puhuneille ja ruotsia ymmärtämättömille raati selitti saadut tuomiot heidän kielillään, vaikka päätös kirjattiinkin pöytäkirjaan ruotsiksi. Mikäli raati piti jollakin muulla kielellä kuin ruotsiksi lausuttuja sanoja asian käsittelyn kannalta merkittävänä, kirjattiin ne pöytäkirjaan alkuperäisinä. Näin tehtiin esimerkiksi Ketaran perheen perintöriidassa vuonna 1636, kun riidan yhtä osapuolta kehoitettiin sanoilla: *Anna heiden idtze pittä afvemenss.* ('Anna heidän pitää avaimensa.'). (TKA, TRO Bl a 8, 24.3.1636: 38–38v.) Turun kaupunginkirjureiden omalla kielitaidolla oli suuri vaikutus siihen, missä muodossa he kirjasivat oikeudessa käsitellyt asiat pöytäkirjaan. Esimerkiksi heidän suomen kielen taitonsa näkyy suomeksi kirjoitetussa tekstissä. Myös saksankielisissä tekstipätkissä voi olla merkkejä keski-alasaksasta, kirjurista riippuen (Thylin-Klaus 2019: 127–145).

Valankaavat osoittavat hyvin, että jokaisen tuli ymmärtää oikeudenkäyntinsä merkitys. Tämä tapahtui luonnollisesti asianomaisen äidinkiellellä tai ainakin kielellä, jota hän ymmärsi. Kauppiaan leski Malin Trumbell vannoi itsensä vapaaksi herjaavista sanoista ruotsiksi vuonna 1634 näin:

Jagh Magdalena Peersdotter S. Thomas Trälls, Sver vedh Gudh och Hans Helige Evangelium, att Jagh det ährerörige taalet som Hustru Margareta Hendrih Skeppers, Uthi kommen är, icke uphoff är, således att iagh dedh på henne skulle af migh sielf updichtat hafua,

uthan hvadh som skeedt kan vara, så är dedh effter det taal som tilförenne i Staden gick, efftertalat, migh Så sandt Gudh hielpe till Lijf och Siell (TKA, TRO BIa 6, 30.4.1634: 65v–66).

Minä Thomas Trällin leski Magdalena Persdotter vannon Jumalan ja Hänen pyhän evankeliuminsa kautta, etten ole syypää siihen kunnialle käyvään puheeseen, jota on levitelty Henrik Schefferin vaimosta Margaretasta. Olen ainoastaan toistanut sen, mitä kaupungilla on puhuttu jo aiemmin. Jumala auttakoon tässä hengelläni ja sielullani.

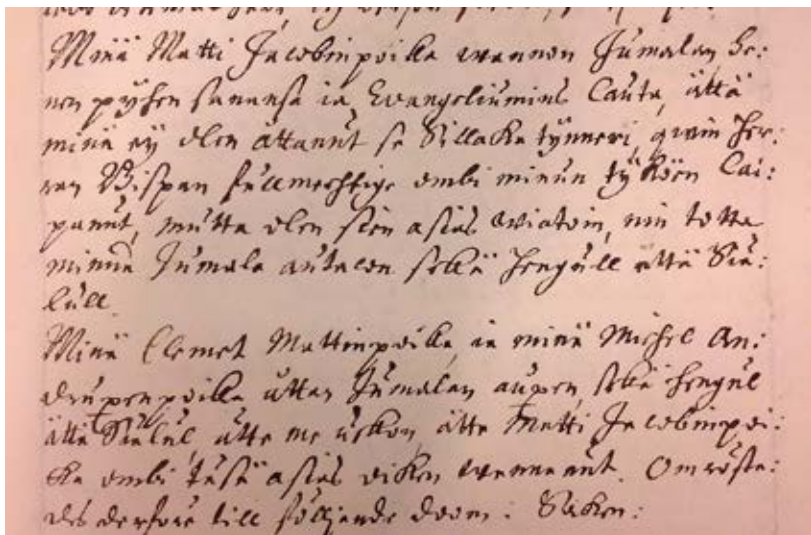
Matts Jakobsson ja hänen myötävannojansa, jotka todistivat hänen kunniallisuutensa puolesta, saivat puolestaan suorittaa valansa raastuvassa suomeksi vuonna 1662:

Minä Matti Jacobin Poica wannon Jumalan Hänen Pyhän sanansa ia Evangeliumins kautta, että minä en ole ottanut se Silacka tynnöri, qwin Herran Bispan fulmechtige ombi minun tyköni caipanut, Mutta olen sinä asias wiatoin, nijn totta minua Jumala auttakon sekä Hengell että Siälull.

Minä Clemet Matinpoica ia minä Michel Andruxenpoica ottan Jumalan auxen, sekä Hengell että Sielull. että me uskom, että Matti Jacobinpoica ombi täsä asias oikein wannonut. (KA z:31, TRO 7.4.1662, 106.)

Raadin pöytäkirjaan kopioitiin myös saksankielisiä velkakirjoja asianomaisen niin pyytäessä. Esimerkiksi vuodelta 1645 peräisin olevassa kuitissa Turun kauppias Casper Eickman ilmoittaa olevansa Lyypekin Assmus Hanssonille velkaa runsaat 997 Lyypekin markkaa, jotka hän sitoutuu maksamaan takaisin kolmessa erässä alkuperäisen takaisinmaksuajan umpeuduttua jo vuonna 1643:

Ich Untergeschriebne bekenne hir mitt, Wor mich, undt meine Erben das ich den Erbaren Aßmus Hansson burger in Lübeck, bin

Kuva 2. Turun raastuvanoikeuden pöytäkirjan valankaavojen kirjoitusasu poikkeaa hieman edellä siteeratusta hovioikeuden puhtaaksi kirjoitetusta pöytäkirjasta: "Minä Matti Jacobinpoika wannon Jumalan Henen pyhen sanansa ia Evangeliumin cauta, ättä minä eij olen ättanut se Sillaka tynneri, qwin Herran Bispan fullmechtige ombi minun tyköin caipanut, mutta olen siin asias wiatoin, nin totta minua Jumala autacon sekä hengull ättä Siälull – Minä Clemet Mattinpoika ia minä Michel Andruksenpoika ättan Jumalan auxen, sekä hengul ättä Sielul, ätte me uskon, ätte Matti Jacobinpoika ombi täsä asias oiken wannonut." (TKA, TRO Bla 32, 7.4.1662: 108–109.) Myös muiden Turussa käytettyjen kielten kirjoitusasut vaihtelivat vielä 1600-luvulla. Kuva: Veli Pekka Toropainen 2019.

schuldigh geworden Ao 1642 den 25 Augusti Wor gute abgekauffe laken. So ich zur genäge won ihme empfangen dar won die Summa ist Negenhundert Sieben Undt Neuntzich Marck 1 β. lübisch. Welche gemelte 997 mr. 1 β. lübisch ich ihme in Wor jahr Ao 1643 Solte betzahlen. Weillen ich aber biß dato noch nichtes dar auff betzahlt, alß gelobe ich hir mitt obengemelte Summa in dreijen terminen zu betzalen (–) Gegeben in Åboo den 3 Novembr. Ao 1645. Casper Eickman. (KA z 16, TRO 4.7.1646: 299–300.)

Tarvittaessa raati lähetti esimerkiksi skotiksi kirjoitetun kirjeen käännettäväksi jollekin kielttä taitaneelle kauppiaalle. Aina tämä ei ollut tarpeen,

sillä raadissa istui esimerkiksi vuosina 1632–1645 skotlantilaissyntyinen pormestari Hans Gutthrie. Julkinen asioiden hoito saattoi siis tapahtua monella kielellä. Kielten ymmärtämistä auttoi se, että kauppiaat olivat sangen liikkuvaa ammattikuntaa. Monet skotit olivat muuttaneet ennen Turkuun asettumistaan Saksaan tai Ruotsiin, monet saksalaiset Ruotsiin ja hollantilaiset Saksaan. Esimerkiksi Jost Schultzin ilmoitettiin muuttaneen Lyypekistä vuonna 1636 Turkuun opetellakseen ruotsin ja suomen kielen. Hänen tehtävänsä oli näin edistää syntymäkaupunkinsa kanssa käytävää kauppaa. Jo aiemmin, vuonna 1624, Jostin veli Joachim Schultz oli asettunut Turkuun. (TKA, TRO BIa 1–BIa 39 (1624–1670), *passim*; Carpelan 1890, *passim*.)

Raastuvanoikeuden istunnoissa esiintyi tapauksia, joissa kielellä oli merkittävä sija. Kun syyskuussa 1659 valittiin yleisessä raastuvankokouksessa kaupungin edustajia valtiopäiville, ehdotti raati tehtävään englantilaistaustaista pormestari Laurentius Brochiusta. Suomalainen porvaristo halusi toiseksi edustajaksi suomalaisen Lars Kangarin. Koska tämä ei osannut kirjoittaa ja oli lisäksi kokematon ruotsin kielen käyttäjä, raati katsoi hänet sopimattomaksi. Raadin ja ruotsinkielisen porvariston uudeksi ehdokkaaksi nostettiin ensin raatimies Petter Jessenhausen ja sitten raatimies Johan Olofsson. Suomalainen porvaristo vastusti kuitenkin kummankin valintaa, sillä he eivät halunneet pormestarin lisäksi toiseksi edustajakseen raatimiestä. Viikkoa myöhemmin suomalaiset porvarit esittivät edustajakseen suomalaista Jöran Krydmaata. Kauppias Albrecht Rosskamp totesi, että mikäli pormestari sairastuisi matkalla, jäisivät kaupungin edut hoitamatta, sillä Krydmaa oli valtiopäiväyöskentelyssä kokematon. Vaalin tuloksena Jessenhausen määrättiin matkustamaan valtiopäiville. (Von Bonsdorff 1892: 337–338.) Vuonna 1660 valtiopäiville oli puolestaan menossa ruotsalaissyntyinen pormestari Nicolaus Lietzen. Porvaristolta kysyttiin, kelpaisiko heille toiseksi edustajaksi saksalaistaustainen raatimies Hans Plagman. Ruotsalainen ja saksalainen kansakunta, jollaisiksi äidinkieliensä perusteella jakautunutta porvaristoa kutsuttiin, myöntyi heti, mutta suomenkielinen pienporvaristo halusi mieltä asiaa. (TKA, TRO BIa 30, 15.8.1660: 267.)

Saksalaistaustaista kauppapalvelijaa ja myöhemmin Turun porvaria Frans Stockmania syytettiin vuonna 1635 kämnerinoikeuden halven-

tamisesta. Hän oli saapunut oikeuteen kylkimyyryä ja kysynyt olkansa yli, mitä herroja oikeudessa istui. Lisäksi hän oli vaatinut pormestarin paikalle tuomitsemaan ja lopuksi kumartanut tehden suurieleisen tervehdyksen jaloillaan. Paikalla olleet suomalaiset porvarit sanoivat, että jos kyseessä olisi ollut suomalainen, häntä olisi rangaistu käytöksestä, mutta kun kyseessä oli saksalainen, pääsisi hän rangaistuksesta. Niinpä hekään eivät katsoneet olevansa velvollisia kunnioittamaan oikeutta. Lopulta oikeuden puheenjohtajana toiminut kämneri tyytyi siihen, että Stockman vannoi, ettei ollut tarkoituksella loukannut oikeutta. (TKA, TRO BIa 7, 26.9.1635: 82.)

Ruotsalaiset, saksalaiset ja skotit muodostivat Turun laajimmat ulkomaalaissyntyisten ryhmät, ja heihin kohdistuivat myös useimmat suomenkielisten lausumat kansallisuuteen kohdistuvat loukkaukset. Loukkaukset juontuivat tyypillisesti siitä, että ulkomailta muuttaneet kauppiaat ja virkamiehet olivat varakkaita ja heidän katsottiin vievän muilta mahdollisuuden taloudelliseen menestykseen. Niinpä suomalainen Mickel Paickar haukkui vuonna 1624 kauppias Henrik Frågeria ja useita muita sanoilla *Rodzin kelloi, pärsis nelkemedt connadt* ('Ruotsin kellokkaat, perseitä nylkevät konnat', tjms.) (KA z:1, TRO 27.2.1624, s.p.). Samoin Jöran Krydmaa hyökkäsi ylioppilas Laurentius Lundeniuksen kimppuun pakkahuoneessa ja haukkui koko ruotsalaista kansakuntaa (TKA, TRO BIa 27, 12.12.1657: 320). Henrik Scheffer taas valitti maaliskuussa 1633, että porvari Erik Målare oli halventanut hänen palveluspoikaansa sanomalla: *Mikäs näsäviisas skottipoika se siinä seisoo hattu päässä?* Lisäksi hän oli kumarrellut pojalle pilkallisesti. Tästä syystä skotti Alexander Wattson kysyi Målarelta, mitä tällä oli skottien kansakuntaa vastaan. Kun Målare pyysi anteeksi, ei häntä sillä kertaa tuomittu. (TKA, TRO BIa 5, 6.3.1633: 19v.) Ruotsissa syntynyt kämneri Håkan Andersson haukkui vuonna 1647 skotlantilaissyntyistä pormestari Hans Gutthrieta *skottirotaki* (TKA, TRO BIa 19, 3.4.1647: 242). Kansallisuuteen liittyvät myös haukkumanimitykset *sakramentatun skotti*, *saksalaiskoira* ja *ruotsalainen korkoperse*, joista viimeksi mainitulla tarkoitettiin hovioikeuden ruotsalaistaustaista virkamiestä, joka ilmeisesti käytti muodikkaita korkeakorkoisia kenkiä ja käveli siksi huomiota herättävällä tavalla (TKA, TRO BIa 2, 9.5.1625: 2–2v).

Todistajat joutuivat toisinaan toteamaan raastuvanoikeudessa, etteivät he olleet ymmärtäneet (ruotsiksi, saksaksi tai suomeksi) käytyä keskustelua. Esimerkiksi äidinkieleltään ruotsinkielinen maaherran räätäli Håkan Bengtsson Skraddare oli vuonna 1639 todistajana raastuvanoikeudessa mutta ilmoitti, ettei voinut todistaa asianmukaisesti, sillä jutun osapuolet, räätälit Hans Brink ja Knut Viisas, olivat puhuneet suomea, jota hän ei ymmärtänyt. (KA z:9, TRO 27.3.1639: 83–84.)

Monet 1600-luvun turkulaiset osasivat kuitenkin muutakin kieltä kuin äidinkieltään ja toisinaan myös useita kieliä. Esimerkiksi porvaristolla oli hyvät mahdollisuudet oppia kieliä arkisissa kanssakäymistilanteissa. Ainakin ulkomaankauppaa harjoittaneiden kauppiaiden oli taidettava Itämeren rannikoilla kaupan yleiskielenä käytettyä saksaa. Hallinnon kielenä ruotsi oli kaupungissa jokapäiväisessä käytössä, mutta arkikielenä se ei ollut vielä 1600-luvun Turussa yleistynyt. (Von Bonsdorff 1894: 328–329.) Suurin osa Turun väestöstä olikin suomenkielisiä, ja myös ruotsinkieliset porvarit käyttivät jokapäiväisissä keskustelutilanteissa suomea ruotsin rinnalla. Jotkin raastuvanoikeuden jutut viittaavat siihen, että myös suomenkieliset pienporvarit taisivat jonkin verran ruotsia. Oikeuden asiakirjojen perusteella ei ole aina selvää, mikä yksittäisen henkilön äidinkieli on, sillä esimerkiksi sukunimen omaisesti käytetyt kaupunkitalojen nimet eivät paljasta tätä. Näin on erityisesti silloin, kun asiakirjoissa tavataan sekä suomea että ruotsia. (TKA, TRO B1a 1–39 (1624–1670), *passim*.)

Esimerkiksi syyskuussa 1645 Turun raastuvanoikeudessa käsiteltiin tappelua, joka oli tapahtunut hieman aiemmin kadulla Lars Kangarin antaessa muurata kellariaan Karjakadun varrella. Porvari Nils Silli oli saapunut paikalle ja seurannut jonkin aikaa töiden edistymistä. Paikan oli ohittanut myös porvari Matts Tontti, joka oli ollut matkalla kaalimalleen kuokka olallaan. Hän oli toivottanut paikalla olleille hyvää päivää ja jatkanut matkaansa. Hetken kuluttua Silli oli huutanut hänen peräänsä: *Hwadh säger tu tin liugare, Pirttimies, Böffwell och Murhamies.* ('Mitä sinä sanot senkin valehtelija, pirttimies, pyöveli ja murhamies.') Silli käytti siis suomenkielisiä sanoja *pirttimies* eli aisankannattaja ja *murhamies*, mutta valehtelijan ja pyövelin hän sanoi ruotsiksi. (KA z:15, TRO 24.9.1645: 389–391.) Bertil Stickku taas valitti vuonna 1655, että Hans

Kallian leski haukkui hänen vaimoan. Tämä käytti sekä ruotsia että suomea kuvaillessaan humalassa vaimo Valborg Theofilusdotteria sanoilla *du din uppensbara och julkine hora* ('sinä senkin ilmiselvä ja julkinen huora'). (KA z:179, TKO 28.II.1655: 48v–49.) Kummastakaan tapauksesta ei selviä yksiselitteisesti puhujan äidinkieli (kaksikielisyydestä ks. myös Grönholm tässä teoksessa).

Turun raastuvanoikeuden pöytäkirjoissa on säilynyt myös Suomen oloissa ainutlaatuisen harvinainen joukko perukirjoja 1630- ja 1640-luvuilta. Niiden sisältämät tiedot kotitalouksien omistuksessa olevasta kirjallisuudesta tarjoavat yhden kurkistusikkunan kaupunkilaisten kielioloihin. Esimerkiksi kauppias Thomas Trällin ja hänen vaimonsa Malin Trumbellin suvut olivat alun perin Skotlannista, mutta perheet olivat saapuneet Turkuun Saksan kautta. Niinpä perheen omaisuuteen kuului vuonna 1639 saksankielinen Raamattu. (TKA, TRO BIa II, 22.II.1639: 397.) Myös Greger Belckow'n suku oli alun perin Skotlannista mutta muuttanut Saksaan. Kun Belckow kuoli vuonna 1640, jäi häneltä harvinaisen laaja kirjasto. Siihen kuului kahdeksan saksankielistä kirjaa; Raamatun, postillan ja muiden uskonnollisten teosten lisäksi kirjoihin lukeutui historiateos keisari Octavianuksesta. (TKA, TRO BIa 12, 15.II.1640: 382.)

Kaupunkilaisille vieraita kieliä

Erityisesti lääninhallinnon mutta myös oikeuslaitoksen asiakirjoihin merkittiin 1600-luvulla nekin henkilöt jotka eivät asuneet Turussa vaan oleskelivät kaupungissa tilapäisesti. He kuuluivat yleensä Turun herttualliseen hoviin, ulkomailta värvättyihin sotajoukkoihin tai sen mukana kaupunkiin tulleisiin henkilöihin tai venäläisiin kauppiaisiin. Turussa saattoikin uuden ajan alussa kuulla suomen, ruotsin, saksan, hollannin ja skotin lisäksi muutamia harvinaisempia kieliä. Herttua Juhanan ja herttuatar Katariina Jagellonican hovissa puhuttiin 1500-luvun jälkipuolella sekä italiaa että puolaa. Seuraavan vuosisadan alussa Turun linnassa oli vankina puolalaisia, jotka kuuluivat kuningas Sigismundin kannattajiin. Sotajoukkojen mukana matkustivat myös espanjalainen Pedro

de la Villa nueva ja italialainen Bona Ventura. Joitakin puolalaisia päätyi asumaan Turkuun vielä 1650-luvulla, kun heitä tuli Puolasta sodasta palaavien upseerien palvelijoina tai armeijan kuormaston mukana. Kaupungissa viivähtäneet ranskalaisetkin kuuluivat sotajoukkoihin tai olivat muualta Suomesta läänityksiä saaneita upseereita, jotka vain poikkesivat välillä kaupungissa hoitamassa asioitaan. (KA 1713, Turun linnan tilikirja 1609–1610: 47–69v; KA 1749, Turun linnan tilikirja 1612: 24–27.)

Ruotsin armeijaan kuului vielä 1600-luvun alussa runsaasti muualta Euroopasta hankittuja palkkasotureita. Turkulaiset porvarit joutuivat majoittamaan esimerkiksi marraskuusta 1609 heinäkuuhun 1610 ranskalaisia, englantilaisia ja saksalaisia ratsumiehiä ja sotilaita. Kaikkiaan majoitusluetteloon merkittiin satoja porvareita ja yli kymmenentuhatta majoitusviikkoa. Toiset majoittivat sotilaita vain joitakin viikkoja mutta toiset koko majoitusluettelon kattaman ajan. Majoitettavien kokonaismäärä oli 438 miestä. Useiden ranskalaisten komppanioiden upseerit kuittasivat kruunulta muonaa miehistölleen. Niinpä Nicolas de Chales kuittasi 26.7.1610 kuukausimuonaa 93:lle ja Regis Duernet 76:lle miehelle *pour la compagnie du sieur de Bouvier* -joukkojen ollessa lähdössä sotaan Liivinmaalle. Majoitusvelvollisuus tarkoitti konkreettista ja läheistä tutustumista ulkomaalaisiin sotilaisiin. Saksaa ja skottia äidinkielenään puhuneilla porvareilla oli mahdollisuus myös seurustella vieraidensa kanssa. Suomenkielisen porvariston mahdollisuudet ymmärtää majamiehiään oli sen sijaan heikompi. (KA 248b, Turun kaupungin porvariston majanpitoluettelo 1610: 1–10; KA 1712: 60–60v, Turun linnan tilit 1610.)

Turussa käyneet venäläiset kauppiat muodostivat ryhmän, jonka kieltä ymmärrettiin kaupungissa huonosti (TKA, TRO BIa 15, 16.1.1643: 164–170, 173–175; TKA, TRO BIa 16, 2.9.–2.12.1644: 499–510). Heidän kanssaan ei aina löytynyt yhteistä kieltä, vaan tarvittiin tulkkia tai asiat hoidettiin muilla keinoilla. Osa venäläisistä saattoi tosin puhua jotakin karjalan kielen murretta ja tulla siten ymmärretyksi paremmin kuin pelkkää venäjää puhuneet. Tulkkia tarvittiin kaupankäynnissä mutta myös muiden asioiden hoidossa. Kaksi venäläistä Tihvinän porvaria Simon Michitin ja Ivan Wasilievitch olivat majoittuneet vuonna 1643 Sigfrid Karan taloon. Kara oli määrätty vuoden 1638 kaupanjaotuksen yh-

teydessä yhdeksi kaupungin kestikievariksi, ja hänen velvollisuutenaan oli majoittaa erityisesti Venäjältä tulevat kauppiaat. Kaupanjaotuksessa hänen ammattinimikkeekseen merkittiinkin *ryssän kestikievari*. Mainitut Tihvinän kauppiaat joutuivat tappeluun turkulaisen luutnantti Johan Spåran kanssa. Raastuvanoikeudessa heillä oli mukanaan oma David-niminen tulkkinsa. Michitin ja Wasilievitch kertoivat tuoneensa samana päivänä kahdeksan kuormaa jäisiä kauppatavaroitaan Turun saaristosta. Kun David oli mennyt juottamaan heidän hevosiiaan Kroopille, oli luutnantti Spåra huutanut: *Ryssänkoirat, kelmit, ostakaa vaan kaikki parhaat hevoset, älkääkää jättäkö muille mitään!* Upseerina Spåra tiesi, että myös oma armeija oli kipeästi hevosten tarpeessa. (TKA, TRO BIa 15, 16.I.1643: 164–170, 173–175.) Venäläinen kauppias Jakob Nefedjeff tarvitsi tulkkia valittaessaan marraskuussa 1721, että renki Jakob Larsson oli varastanut hänen aitastaan neljä tynnyriä rukiita sekä ruutia ja kuivalihaa. Tulkkina toimi Simon Agaffenoff. (KA z:82, TRO 18.II.1721: 4–5v; 20.II.1721: 6v–8.)

Turkuun kulkeutui venäläisten kauppiaiden mukana myös muuta väkeä. Narvassa syntynyt Sofia Henriksdotter kertoi raastuvanoikeudessa maaliskuussa 1689 syyllistyneensä varkauteen Tartosta tulleen Brita Larsdotterin kanssa. Sofia kertoi erään Narvassa asuneen venäläisen kauppiaan myyneen hänet kymmenellä ruplalla Venäjälle eräälle pajarille. Tämä oli antanut kastaa hänet ortodoksiseen uskoon kolme vuotta aiemmin Sofian ollessa 17-vuotias. Pappi Oleksi oli kastanut hänet siten, että hänet upotettiin kokonaan paljuun ja pappi oli lukenut hänelle jotakin, mitä hän ei ymmärtänyt. Hänelle annettiin risti, ja ehtoollisen hän sai siten, että pajari puhalsi savua hänen nenäänsä. Pajari oli lahjoittanut hänet vävyllleen, joka toimi everstinä Novgorodissa. Tältä hän oli siirtynyt palvelukseen eräälle saksalaiselle ja lopulta Novgorodiin venäläiselle kauppiaalle Anders Simonowitzille, joka oli Turussa oleskelleen kauppiaan Michel Anderssonin isä. Michel oli tuonut hänet Turkuun edellisenä syksynä yhdessä renkiensä Ivanin ja Jakobin kanssa. (KA z:56, TRO 22.4.1689, 252–260; 26.10.1689, 703.) Osa venäläisistä kauppiaista oli juutalaisia, jotka käyttivät mahdollisesti venäjän lisäksi jiddiisiä. Ainakin Philip Wele mainitaan nimenomaan juutalaisena, mutta heitä olivat nimestä päätellen myös esimerkiksi Ivan Mosetz ja Hirsch

Mickaleo. (KA z:46, TRO 28.4.1679: 229–232; KA z:48, TRO 29.1.1681: 8–15; KA z:49, TRO 17.5.1682: 183; KA z:53, TRO 10.7.1686: 407.)

Sota katkaisi venäläisten kauppiaiden vierailut Turkuun, mutta venäläisten valloitus vuonna 1713 toi heidät jälleen kaupunkiin myymään niin kutsuttuja ryssänhanskojaan, -hattujaan ja -saappaitaan. Kaupunkiin luotiin venäläinen paikallishallinto, joka toimi vuonna 1721 solmittuun Uudenkaupungin rauhaan asti. Vaikka itse valloituksen ajalta ei ole oikeuspöytäkirjoja, ilmenee venäläisvaikutus ja sen puuttuminen sotaa edeltävistä ja sen jälkeisistä oikeuspöytäkirjoista (ks. esim. KA z:57–84, TRO 1690–1712, 1721–1723, *passim*). Turkuun valittiin myös venäläinen pormestari, Ivan Savinov Ponomaroff (KA z:83, TRO 28.1.1722: 52). Monet venäläisistä kauppiaista olivat asettuneet kaupunkiin pysyvästi, eivätkä he muuttaneet pois rauhan tultua. Vasta 1730-luvulla venäläisten määrä alkoi Turussa huomattavasti laskea (KA z:82–95, TRO 1721–1734, *passim*).

Tallinnasta kotoisin olleen ja Gävlen kautta vuonna 1632 Turkuun muuttaneen saksankielisen kupariseppä Ingelbrecht Kopparslagaren nimestään päätellen ruotsinkielinen vaimo Anna Ingemarsdotter oli käynyt miehensä kanssa 1. syyskuuta 1644 vieraisilla saksankieliseltä alueelta Turkuun muuttaneen lankonsa Erenfrid Spelemanin ja tämän vaimon luona. Vierailu venähti, ja pariskunta oli palaamassa kotiin vasta kello kymmenen aikaan illalla. Vaimo päätti kuitenkin poiketa vielä venäläisen kauppiaan Mickel Phomittzin aittaan hakemaan aiemmin ostamansa saippuan. Siellä hän jatkoi iltaa kauppiaan tarjoamalla vahvalla oluella ja simalla. Koska heillä ei ollut yhteistä kieltä, keskittyi Anna tutkiskelemaan ja ihailemaan venäjänkielistä Raamattua, joka poikkesi hänelle tutusta kirjasta. (TKA, TRO Blä 16, 2.9.–2.12.1644: 499–510.)

Kun Ingelbrecht Kopparslagaren ensimmäinen vaimo kuoli vuonna 1636, kuului pesään saksankielinen Raamattu. Huomio kiinnittyy myös siihen, että turkulaiset pesältä rahavelkaa velkoneet olivat kaikki ulkomaalaissyntyisiä: *Affleck, Bogge, Bugenhagen, von Drentelen, Kyrchner, Nettler, Rosskamp, Schlüter, Schultz, von Schwaben, Speleman, Thorwöste, Wattson* ja *Wolle*. Syntyperältään tuntemattomat velkojat Kristian Filipsson ja Sten Kristersson vaikuttavat myös nimistä päätellen muualta tulleilta. Ilmeisesti yhdistävänä tekijänä oli kulttuuritausta ja kieli. Sen sijaan viisi

suomalaisyyntyistä velkojaa vaativat työpalkkaa tai maksua kaupasta. Ei liene ihme, että vasta vuonna 1632 Turkuun muuttanut Ingelbrecht pyrki hoitamaan suhteitaan äidinkielellään saksalla. (TKA, TRO BIa 8, 28.II. 1636, liitteet, s.p.; Carpelan 1890: 152, 169; Toropainen 2002a: 148.)

Koulun penkiltä seurakunnan kieliriitoihin

Turun katedraalikoulussa pääpaino oli latinan opiskelussa; kieltä opetettiin esimerkiksi vuoden 1649 koulujärjestyksen mukaan peräti 23 tuntia viikossa, kun viikkotunteja oli kaikkiaan 44 (katedraalikoulusta ks. myös Salonen, Harjula & Immonen sekä Sarasti-Wilenius tässä teoksessa). Kokonaistuntimäärästä kreikan kielen opiskelu vei 10 tuntia. Nämä kielet olivat tarpeellisia papeiksi valmistuville pojille, mutta koulusta oli hyötyä myös kaupan alalle pyrkiville oppilaille, sillä äidinkieleltään suomenkieliset oppivat siellä ruotsia. Turussa katedraalikoulua pitivät paikalliset papit. (Laaksonen 2006: 35–39.) Valtaporvaristoa koulun opetus ei aina tyydyttänyt, sillä he halusivat lastensa oppivan kaupankäynnissä tarpeellisia taitoja. Turkuun perustettiin myös saksankielinen koulu sellaisille kauppiaiden pojille, jotka aikoivat suuntautua ulkomaankauppaan. Tätä ennen ja tämän lisäksi kaupunkiin tuli joko omin päin tai kutsutuna opettajia lähinnä Saksasta, josta valtaporvaristo oli itsekin kotoisin. Turkulaisten valtaporvarien lapsilla olikin omia saksankielisiä opettajia jo pienestä pitäen, esimerkiksi kuri- ja koulumestari Johannes Gabriel von Braunsseifen aüss Mehren vuonna 1634. Hieman vanhempien lasten yksityisopettajia kutsuttiin pelkästään koulumestareiksi. Esimerkiksi elokuussa 1626 haudattiin tuomiokirkkoon saksalainen koulumestari Pethar Willam. (KA 263, Turun tuomiokirkon tilit 1623–1627: 64v; Toropainen 2006: 193.) Samana vuonna koulumestari Johann Kilian määrättiin hankkimaan Saksasta mainetodistus syntyperästään ja koulutuksestaan, sillä hänen huhuttiin toimineen aiemmin merirosvona Bremenin edustalla. Nimitys kurimestari sopi ajan opettajille, sillä vitsalla kurittaminen oli vakiintunut eurooppalaiseen koulutukseen päärankaisumuodoksi viimeistään 1500-luvun kuluessa. (Hanska & Lahtinen 2009: 24; Toropainen 2006: 193.)

Saksalainen koulumestari Hans Winbärger ilmoitti 27. huhtikuuta 1642 jättävänsä kaupungin ja pyysi itselleen todistusta. Raati kirjasi todistukseen, että hän oli saapunut kaupunkiin edellisenä kesänä ja toiminut joidenkin lasten informaattorina eli kotiopettajana saksan kielessä. Hän sai omasta pyynnöstään eron koettaakseen onneaan jollakin toisella paikkakunnalla. (TKA, TRO BIa 14, 27.4.1642: 244.) Koulumestari Hieronymus Alexandri taas ilmoitti syyskuussa 1651 kirjallisesti vaimonsa kautta, että hän aikoi muuttaa Tukholmaan jatkaakseen siellä nuorison opettamista laskemisessa ja kirjoittamisessa sekä muissa taidoissa. Hänen todettiin opettaneen Turussa seitsemän vuoden ajan vanhempien täydeksi tyydytykseksi. Lisäksi hänen todetaan olleen oppilailleen aina kauniina esimerkkinä. (TKA, TRO BIa 6, 17.5.1634: 76v; TKA, TRO BIa 22, 13.9.1651: 227; KA 263, Turun tuomiokirkon tilit 1623–27: 64v; Ariès 1960: 258–261; Nallinmaa-Luoto 1973: 14; Toropainen 2006: 193.)

Korkeampaan aatelistoon kuuluvilla nuorukaisilla saattoi olla yksityisopettajia, joiden tarkoituksena oli antaa viimeinen silaus heidän kielitaidolleen. Hovioikeuden presidentti Jöns Kurckin poika, akatemialainen Gabriel Kurck, oli muuttanut huhtikuussa 1642 Vanhan Hakolan talon Kirkkokadun puoleisen rakennuksen yläkertaan tuvan ja kamarin käsittävään huoneistoon. Hänen mukanaan muuttivat hänen saksalainen ja ranskalainen palvelijansa, joilta hän oppi kieltä. Katosta mureni laastia heidän päälleen, ja Gabrielin isä oli määrännyt paikalle muurarin tarkastamaan tilanteen. Tämä ei ehtinyt kuitenkaan saapua paikalle ajoissa: 15.4.1642 kello neljä iltapäivällä rakennuksen pääty romahti yllättäen. Gabriel istui pöydän vieressä ja hänen ranskalainen palvelijansa Nicolaus Champagnie ikkunapenkillä. Champagnie ehti vain huudahtaa *Jesus Maria*, kun katosta putoavat palkit iskivät hänet kuoliaaksi pudotessaan katosta kadulle. Saksalainen palvelija oli tulossa kamarista, ja hän sai palkeista iskun, joka tainnutti hänet. Yli tunti onnettomuuden jälkeen Gabriel kaivettiin sorasta, johon hän oli hautautunut kainaloitaan myöten. Kuin ihmeen kautta hän ei loukkaantunut. Hänen koiransakin, joka kaivettiin esiin useiden päivien kuluttua, oli vahingoittumaton. (Hausen 1906: 4–10.)

Turussa toimineita saksalaisia koulumestareita mainitaan lähinnä ajalta ennen Turun akatemian perustamista vuonna 1640. Tämän jäl-

keen ylioppilaat ottivat ainakin osittain huolehdittavakseen porvariston lasten alkeiskoulutuksen. Osa yksityisopettajina toimineista ylioppilaista asui perheissä, joiden lapsia he opettivat; osa taas opetti omissa asunnossaan muiden kuin isäntäväkensä lapsia. Raadin pöytäkirjoissa on vuosilta 1640–1665 mainintoja kuudestatoista ylioppilaasta, jotka antoivat yksityisopetusta porvariston lapsille. Heistä yksitoista oli kotoisin emämaan puolelta Ruotsista. Akatemian konsistori valvoi jossakin määrin tätä opetustoimintaa, sillä siltä tiedusteltiin kotiopettajiksi sopivia ylioppilaita ja se saattoi määrätä ylioppilaan tähän tehtävään. Esimerkiksi edesmenneen vaimo Karin Köppilän lasten kotiopettajana oli toiminut vuonna 1668 ylioppilas Jonas Olai Eek. Köppilän perhe ei kuulunut johtavaan porvaristoon, ja tapaus osoittaa, että myös alemmalla porvaristolla oli kiinnostusta kouluttaa lapsiaan. Alemman porvariston pojille olikin tärkeää oppia kielistä ainakin ruotsia, sillä sen osaaminen mahdollisti paremman sijoittumisen ammattiin. (TKA, TRO B1a 37, 13.7.1668: 319–333; Nallinmaa-Luoto 1973: 14.)

Kuten edellä todettiin, Turun akatemian perustaminen vaikutti kaupungin kielirakenteeseen muun muassa ruotsinkielisen opettajakuntansa myötä. Kaupunkiin saapui jo heti perustamisvaiheessa myös kymmeniä opiskelijoita emämaan puolelta ja Baltiasta. Vähitellen opetusohjelmaan tuli myös uusia kieliä, kuten ranska 1600-luvulla, saksa 1680-luvulla ja italia 1690-luvulla. Akatemian kirjasto sai suuria lahjoituksia lähinnä keskisestä Euroopasta sotasaaliina saaduista kirjoista. Akatemian kirjaston myötä erikieliset tekstit ja kansainvälinen kirjallisuus olivat hyvin ainakin kaupungin oppineen säädyn ulottuvilla. (Laaksonen 2006: 54–57; Lagus 1891, *passim*.)

Turun seurakunta oli jakautunut jo ennen 1600-lukua suomenkieliseen ja ruotsinkieliseen seurakuntaan. Ruotsinkielinen seurakunta oli 1600-luvun alkupuolelle saakka niin pieni, että se sopi pitämään jumalanpalveluksensa tuomiokirkon ympärystymuurissa olleessa rakennuksessa, johon myöhemmin perustettiin akatemian kirjasto. Kun Turkuun perustettiin hovioikeus vuonna 1623 ja akademia vuonna 1640, lisääntyi ruotsinkielisten ja samalla ruotsinkielisen seurakunnan väkimäärä, sillä suurin osa virkamiehistä ja professoreista oli ruotsinkielisiä. Myös lääninhallinnon virkamiehissä oli paljon Ruotsista muuttaneita viran-

haltijoita. (Von Bonsdorff 1894: 329; Westerlund 1923.) Samaan aikaan saaristosta muutti kaupunkiin ruotsinkielistä väestöä (ks. myös Grönholm tässä teoksessa), minkä seurauksena ruotsinkielisen seurakunnan jumalanpalvelukset siirrettiin tuomiokirkkoon. Suomenkielinen ja ruotsinkielinen jumalanpalvelus pidettiinkin tästä lähtien peräkkäin samassa kirkkotilassa. (Von Bonsdorff 1894: 330–331.)

Kuten on todettu, Turkuun muutti 1600-luvun alkupuoliskolla kymmeniä uusia saksalaisia kauppiasperheitä. Saksalaiset hallitsivat myös monia käsityöammatteja. Heille järjestettiinkin oma saksankielinen jumalanpalveluksensa tuomiokirkon muurissa olleeseen Gertrudin kirkoksi kutsuttuun tilaan. Kun saksalaisperheiden lapset omaksuivat vähitellen ruotsin kielen, lakkasi myös erillisen jumalanpalveluksen pitäminen; saksalaiset liitettiinkin ruotsalaiseen seurakuntaan jo vuosisadan alkupuolella. Myös kaupungin oikeuspöytäkirjoissa näkyy jako niin sanottuihin kansakuntiin eli eri kieliryhmiin, sillä asioiden käsittelyssä mainitaan erikseen saksankielinen, ruotsinkielinen ja suomenkielinen porvaristo. Kaksi ensin mainittua saatettiin tosin toisinaan yhdistää. (Von Bonsdorff 1894: 332–334.)

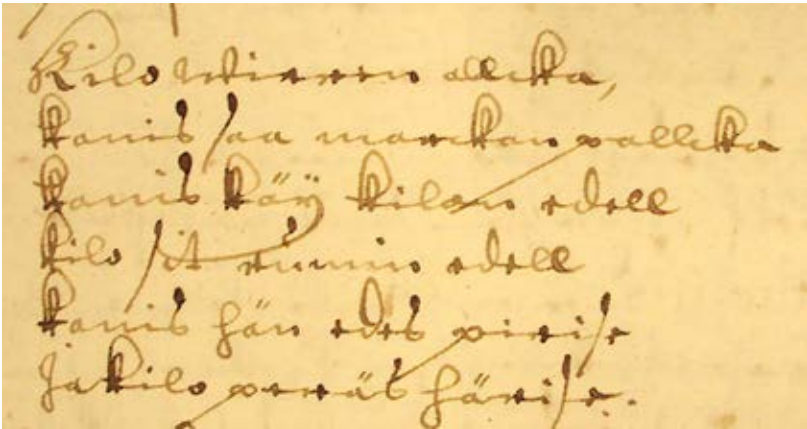
Suomenkielinen pienporvaristo koki etujensa heikkenevän, kun 1630-luvulla tuomiokirkon pappisvirkoihin pyrittiin asettamaan emämaasta Ruotsista tulleita suomea osaamattomia miehiä. Tätä ruotsalaistamispolitiikkaa ajoi myös itse virkaan emämaasta saapunut Turun piispa Isaacus Rothovius (piispana 1627–1652). Hänen välinsä turkulaiseen porvaristoon eivät muodostuneet kovin lämpimiksi; Rothoviuksen mielestä hän joutui asumaan Turussa barbaarien ja skorpionien kanssa (Heininen 2006: 385–388). Suomenkieliset porvarit valittivat vuonna 1634 piispa Rothoviuksesta hallitukselle, sillä tämä oli heidän mukaansa kutsunut saarnassaan suomalaisia pahemmiksi kuin luonnottomat luontokappaleet. Piispan mukaan he kyllä huusivat kirkossa Jumalaa mutta ajattelivat enemmänkin vellipataa. Piispan kappalaisesta Staffan Galliuksesta suomenkieliset porvarit totesivat, ettei tämä ollut heidän pappinsa eikä osannut opettaa heitä heidän kielellään. He kertoivat myös, että Gallius haukkui heitä saarnassaan suomalaisiksi koiriksi ja sioiksi. Valitukseen osallistui yli 60 porvaria, ja vielä useampi oli siitä tietoinen. Huhtikuussa 1635 raastuvanoikeus tuomitsi valituksen taka-

na olevista porvareista 11 miestä korkeisiin sakkoihin oikean virkatien ohittamisesta. Porvareiden olisi tuomion mukaan tullut kääntyä ensin hovioikeuden ja maaherran puoleen eikä lähettää kirjelmänsä suoraan hallitukselle. (TKA, TRO BIa 6, 22.11.1634: 121–122; TKA, TRO BIa 6, 24.11.1634: 123; von Bonsdorff 1892: 336.)

Kun Turun kirkkoherra Joachimus Stutaeus (kirkkoherrana 1615–1633) kuoli, kutsuttiin porvaristo joulukuussa 1633 raatihuoneelle keskustelemaan hänen seuraajastaan. Aluksi kaikki olivat Viipurin koulumestarina toimineen Martinus Stodiuksen (Turun kymnaasin eli lukion lehtorina 1634–1640 ja akatemian professorina 1640–1675) puolella, mutta raadin esitettyä sopivampaa miestä hänen tilalleen päädyttiin Turun kymnaasin ruotsalaissyntyiseen teologian lehtoriin Eskil Petraeukseseen (kirkkoherrana 1634–1652; kuoli piispana 1657), joka lupasi pitää saarnan joulun aikaan suomeksi. Yllättäen tammikuussa 1634 esitettiin kirjelmä, jonka oli allekirjoittanut 85 porvaria. Siinä suomenkielinen porvaristo esitti toiveensa saada kuitenkin papikseen Stodiuksen, joka oli kotoisin Turusta ja koulutettu kaupungin rahoilla. Lisäksi he ilmoittivat, etteivät halunneet vierasta pappia, jonka kieltä he köyhät suomalaiset eivät ymmärtäneet. Kirjeen esittäjät sanoivat muidenkin suomalaisten porvareiden kuin allekirjoittaneiden kannattavan Stodius-ta. Kolme päivää myöhemmin Turun kaikki suomalaiset porvarit jättivät kirjelmän hallitukselle, jotta he saisivat sellaisen papin, joka ymmärtäisi heidän kieltään, mitä korkeasti oppineet ehdotetut miehet eivät tehneet. Vuoden 1634 valtiopäivillä asia päätettiin Petraeuksen hyväksi. Valittu kirkkoherra oli kuitenkin aktiivinen suomen kielenkin saralla, sillä hän julkaisi ensimmäisen suomen kieliopin, *Linguae Finnicoe brevis institution*, vuonna 1649. (Von Bonsdorff 1892: 335–336; Häkkinen 1994: 87.) Kielioppi oli laadittu nimenomaan muuta kuin suomen kieltä äidinkielenään puhuville, erityisesti ruotsalaisille, saksalaisille ja skotlantilaisille, suomen kielen oppimisen avuksi (Laine 1997: 208). Lisäksi Petraeus toimi vuonna 1642 julkaistun ensimmäisen suomenkielisen kokoraamatun eli Biblian käännöstoimikunnan jäsenenä (Häkkinen 1994: 105).

Turun suomalaisen seurakunnan ja köyhäinhuoneen alempi papisto eli kappalaiset ja kuoripapit olivat kyllä suomenkielisiä, sillä he olivat yleensä syntyjään kaupungin pienporvaristoa, mutta heihinkään ei aina

oltu tyytyväisiä. Alemman papiston palkkaus oli niin huono, että he pyrkivät lisäämään tulojaan kaikin keinoin. Kaupunkilaiset saattoivatkin kokea rahan olevan papille velvollisuudentuntoa tärkeämpi vaikutin. Papistolle oli esimerkiksi tapana maksaa hautajaisprosessiin osallistumisesta. Porvarisvaimo Gertrud Ambrosiusdotter sepitti vuonna 1669 uudet suomenkieliset sanat virteen *Herra minun kilpeni* viitaten niissä suomalaisen kappalaisen Lars Kaniksen² ja hospitaalinsaarnaaja Jakob Kiloviuksen käytökseen:

Kuva 3. Turun raastuvanoikeuteen toukokuussa 1669 suomeksi kirjattu pilkkavirsi Lars Kaniksesta ja Jakob Kiloviuksesta. Kuva: Veli Pekka Toropainen 2016 (TKA, TRO Bla 38, 19.5.1669: 248–254).

Kilo wirren allcka,
Kanis saa marckan pallcka,
Kanis käy Kilon edell,
Kilo sit rumin edell.
Kanis hän edes pirise,
Ja Kilo peräs härise.

Toisen version mukaan Gertrud lauloi seuraavasti:

Kanis käy Kilon edell,
Kilo sitt rumin edell,
puall marcka aja taka,
eij hän sijt ikän laka (TKA, TRO Blä 38, 19.5.1669: 248–254).

Lopuksi: kielten sekoituksesta yhteiseen ymmärrykseen

Tämän artikkelin tekstiotteet ja kuvat kertovat Turun monikielisyydestä 1600-luvulla. Niistä ilmenee myös, että kielet, niiden käyttö ja kieltenväliset suhteet ovat olleet jatkuvassa muutoksessa ja muuttuneet monin tavoin meidän päiviimme tultaessa. Turun väestö elikin 1600-luvulla voimakkaan muutoksen aikaa, sillä vuosisadan kuluessa väkiluku yli kaksinkertaistui, jopa lähes kolminkertaistui. Kaupunkiin tulijoilta puutui kuitenkin yksi yhteinen kieli, mikä väistämättä vaikutti kaupungin arkeen.

Vuosisadan alkupuolella Turun kaupungilla oli vetovoimaa, joka houkutteli ulkomaisia kauppiaita ja heidän jäljessään käsityöläisiä asettumaan kaupunkiin. Tämä näkyy Turun oikeuslähteissä voimakkaana saksan kielen lisääntymisenä. Pöytäkirjoihin merkittiin raadin eteen tulleiden kauppiaiden kirjeitä ja anomuksia heidän äidinkiellillään, vaikka asiakirjojen virallinen kieli oli valtakunnan virkakieli ruotsi. 1600-luvun puoliväliin tultaessa saksankieliset muodostivatkin Turkuun ulkomailta siirtyneen porvariston pääkieliryhmän. Koska ruotsi toimi virkakielenä, oli ulkomailta kaupunkiin muuttaneiden ymmärrettävä myös sitä. Tilanetta helpotti se, että kaupungin hallinnossa oli saksaa ja hollantia äidinkielenään puhuvia miehiä. Lisäksi ajan alasaksa ja ruotsi muistuttivat toisiaan niin, että puhujien oli mahdollista ymmärtää toisiaan. Kaupunkiin saapuneissa ulkomaalaisissa perheissä kasvoi kuitenkin uusi sukupolvi, joka oppi myös ruotsia lapsesta saakka. Vuosisadan ensimmäinen puoli päättyi kuitenkin lamaan, joka vaikutti Turun houkuttelevuuteen uusien ulkomaisten yrittäjien silmissä ja vähensi heidän määräänsä. Väestö jatkoi tästä huolimatta kasvuaan, sillä tulijoita riitti kaupungin laajalta markkina-alueelta Varsinais-Suomesta ja Hämeestä. Tulijat asettuivat porvareiksi, jotka kävivät kotimaankauppaa, sekä varsinaisen por-

variston ja kaupungin lukuisten virkamiesten palvelijoiksi, laivamiehiksi, reingeiksi ja piioiksi. Tämä väestönosa pärjäsi yhteisössään pääasiassa suomen kielellä.

Ulkomailta Turkuun muuttaneissa perheissä näkyi ensimmäisessä ja toisessa sukupolvessa ryhmittymistä omaa kieltä puhuvien kesken ja oman kulttuurin ympärille. Avioliitot solmittiin mielellään samaa kansallisuutta edustavien ja samaa kieltä puhuneiden kesken, mutta jo kolmannessa sukupolvessa ryhmäytyminen hajosi ja avioliitot alettiin solmia selvästi vain taloudellista ja sosiaalista pääomaa silmällä pitäen. Vuosisadan loppuun mennessä Turun vuraat kauppiasperheet ja virkamiessuvut muodostivat laajan vertikaalisen sukulaisuusverkoston, jonka keskiössä olivat sekä runsaslapsiset saksalaistaustaiset kauppiassuvut että ruotsalaistaustaiset virkamiessuvut.

Suurimman kieliryhmän muodostivat koko 1600-luvun ajan suomea äidinkielenään puhuvat kaupunkilaiset. Lisäksi ruotsi yleistyi sekä porvariston että palvelusväen piirissä lisääntyneen ruotsalaisen virkamiehistön ja Turun saaristosta muuttaneen väestön myötä. Tulokkaat eivät välttämättä aluksi ymmärtäneet toistensa kieliä, mutta ajan mittaan, kaupunkiin asetuttuaan, he oppivat tarpeidensa mukaan myös muita kieliä. Tämä päti erityisesti ruotsin ja suomen suhteen. Sekä porvaristoon että palkollisiin kuuluneet henkilöt oppivat tarvitsemaansa vierasta kieltä arjessaan. Esimerkiksi ruotsinkielisessä taloudessa saattoi palvella suomenkielinen piika, mikä vaati molemmilta osapuolilta jonkinasteista kaksikielisyyttä (ks. myös Grönholm tässä teoksessa). Saksalaiset kauppiasperheet tuottivat osan palvelusväestään kotimaastaan, mutta kotiinsa ikävoivä saksalaispiika alkoi olla jo vuosisadan puolivälin jälkeen harvinaisuus; hänet oli korvannut paikallinen, ruotsin- tai suomenkielinen piika. Ylintä kauppiaskuntaa myöten kieliä myös opiskeltiin aktiivisesti jopa ennen Turkuun muuttoa. Tällä haluttiin varmistaa oman taloudellisen toiminnan menestys. Esimerkiksi edellä mainitut saksalaiset Schultzin veljekset opiskelivat sekä ruotsia että suomea.

Turussa elettiin 1600-luvulla kaupungin monikielisyyden huippua verrattuna edeltävään ja seuraavaan vuosisataan. Kaupungissa yleisesti puhuttujen kielten määrä taantui 1700- ja 1800-luvuilla, sillä suurin osa kasvavan kaupungin uudesta väestöstä oli suomen- ja ruotsinkielistä.

Myös Keski-Euroopasta 1600-luvun kuluessa Turkuun muuttaneet suvut olivat 1700–1800-luvulle tultaessa jo omaksuneet ruotsin kielen.

VIITTEET

- 1 Olen kääntänyt ruotsinkieliset lausumat nykysuomeksi mutta jättänyt suomenkieliset alkuperäiseen muotoonsa.
- 2 Lars Kanis: Auran kappalainen vuonna 1650, erotettu kahden päivän kuluttua; Turun hospitaalisarnaaja vuonna 1656, pidätetty virantoimituksesta vuonna 1657; sotilas-pappi, tuomittu maanpakoon vuonna 1662, armahdettu vuonna 1663; haudattu Turussa 16.1.1670 (RA = Riksarkivet, Stockholm, RR = Riksregistraturet, KA Turku Mf RR 53, 25.2.1642: 307v–308; Hausen 1901: 185; Kotivuori 2005: nro 180).

LÄHTEET

AINEISTO

JULKAISEMATON ALKUPERÄISAINESTO

Kansallisarkisto (KA, Digitaaliarkisto), Helsinki

Raastuvanoikeuksien renovoidut pöytäkirjat

KA z:171–187, Turun kämnerinoikeuden pöytäkirjat (TKO), 1639–1670.

KA z:1, 46–95, Turun raastuvanoikeuden pöytäkirjat (TRO), 1624, 1679–1734.

Voudintilit

KA 248b, Turun kaupungin porvariston majanpitoluettelo 1610.

KA 263, Turun tuomiokirkon tilit 1623–1627.

KA 1712, Turun linnan tilit 1610.

KA 1713, Turun linnan tilikirja 1609–1610.

KA 1749, Turun linnan tilikirja 1612.

Kansalliskirjasto, Helsinki

Historiallinen sanomalehtikirjasto (digitaalinen)

Åbo Tidningar No 41, 25.5.1839.

Riksarkivet (RA), Stockholm

Riksregistraturet 25.2.1642 (KA Turku Mf RR 53).

Turun kaupunginarkisto, Turku

Maistraatin arkisto

Bla 1–Bla 39, Turun raastuvanoikeuden pöytäkirjat (TRO), 1623–1670.

Turun museokeskus, Turku

Olaus Gangiuksen kartta 1634.

KIRJALLISUUS

- Ariès, Philippe. 1962. *Centuries of Childhood. A Social History of Family Life*. Ranskankielisestä alkuteoksesta *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime* (1960) englanniksi kääntänyt Robert Baldick. New York: Vintage Books.
- Bonsdorff, Carl von. 1892. *Åbo stads historia under sjuttonde seklet*. Bidrag till Åbo stads historia. Utgifna på föranstaltande af Bestyrelsen för Åbo stads historiska museum. Helsingfors.
- Bonsdorff, Carl von. 1894. *Åbo stads historia under sjuttonde seklet*. Bidrag till Åbo stads historia. Utgifna på föranstaltande af Bestyrelsen för Åbo stads historiska museum. Helsingfors.
- Carpelan, Tor. 1890. *Åbo i genealogiskt hänseende på 1600- och början af 1700-talen*. Länsi-Suomi – Västra-Finland III. Bidrag till kännedom af Västra Finland, utgifna af Västfinska Afdelningen. Helsingfors.
- Hanska, Jussi & Lahtinen, Anu. 2009. Keskiajalta 1500-luvun lopulle. Kotikutoinen kasvatusta ja koulutus rahvaasta rällsiin. Julkaisussa: Hanska, Jussi & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.) *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1266: 1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 17–23.
- Hausen, Reinhold. 1901. *Utdrag ur Åbo domkyrkas räkenskaper 1634–1700*. Bidrag till Åbo stads historia XI–XII. Helsingfors.
- Hausen, Reinhold. 1906. *Landshöfdingen Friherre Gabriel Kurcks lefnadsminnen upptecknade af honom själf*. Helsingfors: Finlands Statsarkiv.
- Heininen, Simo. 2006. Rothovius, Isaacus (1572–1652). Turun piispa, Turun akatemian varakansleri. Julkaisussa: Aro, Kaarina, Keravuori, Kirsi, Litzen, Aulikki, Marjomaa, Ulpu, Valjus, Risto & Virtanen, Maria (toim.) *Suomen kansallisbiografia* 8. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 385–388.
- Häkkinen, Kaisa. 1994. *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. Helsinki: WSOY.
- Kallio, Anni. 2000. *Rätätälimestari yhteisönsä jäsenenä Turussa vuosina 1625–65*. Historian laitoksen julkaisu 27. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Kallioinen, Mika. 2000. *Kauppias, kaupunki, kruunu. Turun porvari yhteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle*. Bibliotheca Historica 59. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kotivuori, Yrjö. 2005. *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852*. [verkkoinen]. [viitattu 5.6.2019]. Saatavissa: <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=180>.
- Laaksonen, Hannu. 2006. *Alma Mater Aboensis. Turkulaiset koulut ja yliopistot 1200-luvulta itsenäisen Suomen syntyyn*. Turku: Turun yliopisto.
- Lager, Birgitta. 1962. *Stockholms Befolkning på Johan III:s tid*. Stockholm: Stadshistoriska institutet.
- Lagus, Wilhelm. 1891. *Åbo Akademis studentmatrikel I: 1640–1740*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Laine, Tuija (toim.). 1997. *Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laitinen, Riitta. 2006. 1600-luvun kaupunkia rakentamassa. Katsaus Turun kaupungin ma-

- teriaaliseen järjestykseen. *Ennen ja nyt – historian tietosanomat*. 2/2006. [verkkoaineisto]. [viitattu 11.6.2019]. Saatavissa: http://www.ennenjany.net/2006_2/referee/laitinen.html.
- Lamberg, Marko. 2001. *Dannemännens i stadens råd. Rådsmanskretsen i nordiska köpstäder under senmedeltiden*. Monografier utgivna av Stockholms stad 155. Tukholma: Stockholmia.
- Moberg, Lena. 1989. *Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi LVIII. Uppsala: Gustaf Adolfs Akademien.
- Müller, Leos. 1998. *The Merchant Houses of Stockholm, ca. 1640–1800. A Comparative Study of Early Modern Entrepreneurial Behavior*. Studia Historica Upsaliensia 188. Uppsala: Uppsala University.
- Möller, Sylvi. 1954. *Suomen tapulikaupunkien valtaporvaristo ja sen kaupankäyntimenetelmät 1600-luvun alkupuolella*. Historiallisia tutkimuksia XLII. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Nallinmaa-Luoto, Terhi. 1973. *Ylioppilaitten ja kaupunkilaisten suhteet Turun vanhan akatemian alkuaikoina*. Pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto, Suomen historia.
- Nikula, Oscar & Nikula, Sigrid. 1987. *Turun kaupungin historia 1521–1600 I–II*. Turku: Turun kaupunki.
- Niukkanen, Marianna, Seppänen, Liisa & Suhonen, Mervi. 2014. Kaupunkirakentaminen Suomessa keskiajalla. Julkaisussa: Lilius, Henrik & Kärki, Pekka (toim.) *Suomen kaupunkirakentamisen historia I*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pihkala, Erkki. 2001. *Suomalaiset maailmantaloudessa keskiajalta EU-Suomeen*. Tietolipas 181. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ranta, Raimo. 1975. *Turun kaupungin historia 1600–1721 I–II*. Turku: Turun kaupunki.
- Ranta, Raimo. 1997. Suomi ja Itämeren kauppasuhteet keskiajalta 1600-luvulle. Julkaisussa: *Vuosikirja XVIII*: 1. Tampere: Tampereen seudun sukututkimusseura ry, 5–20.
- Raustela, Lasse. 1968. *Turkulaisen käsityön ja teollisuuden vaiheita*. Turku: Turun käsi- ja pieneollisuusyhdistys.
- Savolainen, Panu. 2014. *Tirkistelyä förmaakeihin ja ylishuoneisiin. Turkulaista asumista kahden vuosisadan takaa*. Turun museokeskuksen julkaisuja 67. Turku: Turun museokeskus.
- Seppänen, Liisa. 2015. Kadut ja kaupunkisuunnittelu keskiajan Turussa. *HAIK* 2/2015: 123–136.
- Somerset Fry, Peter & Somerset Fry, Fiona. 1992. *The history of Scotland*. Lontoo: Routledge.
- Stadin, Kekke. 2004. *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*. Lund: Nordic Academic Press.
- Thylin-Klaus, Jennica. 2019. Stadsskrivare på 1600-talet. Julkaisussa: Tandefelt, Marika (toim.) *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenskan i Finland – i dag och i går III: 1. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 829. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 127–145.
- Toropainen, Veli Pekka. 2002a. Tietoja 1600-luvun turkulaisten sukulaisuussuhteista. Julkaisussa: *Aikakauskirja Genos* 3/2002. Helsinki: Suomen Sukututkimusseura, 146–157.
- Toropainen, Veli Pekka. 2002b. Tietoja 1600-luvun turkulaisten sukulaisuussuhteista. Julkaisussa: *Aikakauskirja Genos* 4/2002. Helsinki: Suomen Sukututkimusseura, 215–221.
- Toropainen, Veli Pekka. 2006. Turun porvariston keskinäiset verkostot vuosina 1549–1660. Julkaisussa: *Suomen Sukututkimusseuran vuosikirja* 47. Helsinki: Suomen Sukututkimusseura, 101–341.

- Toropainen, Veli Pekka. 2014. Valtaporvari Thomas Trällin perhe Turussa 1630-luvulta 1730-luvulle. Julkaisussa: Juuti, Sirpa & Kokki, Kari-Paavo (toim.) *Barokki – Barock*. Heinolan kaupunginmuseon julkaisuja 25. Lahti: Heinolan kaupunginmuseo.
- Westerlund, A. W. 1923. *Turun hovioikeuden presidentit jäsenet ja virkamiehet 1623–1923 I–II. Elämäkerrallisia ja sukuhistoriallisia muistiinpanoja*. Turku: Turun kirjapaino ja sanomalehti osakeyhtiö.
- Voionmaa, Väinö. 1913. *Turun kansanluokat v. 1635*. Historiallinen aikakauskirja 1913. Yhdes-toista vuosikerta. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura & Historian Ystävien Liitto.
- Wuorinen, Aimo. 1959. *Turku kauppakaupunkina Ruotsin vallan loppukautena I. Kaupan edellytykset*. Väitöskirja, Turun yliopisto.

Aboa Latina – arki- ja juhlalatinää 1600-luvun Turussa

Raija Sarasti-Wilenius

© <https://orcid.org/0000-0002-5084-1591>

Insigne Civitatis Aboae est litera A quae pro sigillo Civitatis usurpatur sine dubio quod A est prima litera in nomine Civitatis aut quod etiam illa prima sit inter omnes sicut in alphabeto est A primum (Justander 1679: A3v).

Turun kaupungille on tunnusomaista kirjain A, jota käytetään kaupungin sinetissä epäilemättä siksi, että A on kaupungin nimen alkukirjain, tai oikeastaan siksi, että kaupunki itsekin on ensimmäinen muiden joukossa, kuten A on ensimmäinen aakkosissa.

Turun akatemian opiskelija, tuleva hospitaalinosaaja, Samuel Justander korosti stipendiaattina vuonna 1679 pitämässään puheessa Turun asemaa Suomen alueen merkittävimpänä kaupunkina. Turun asema oli johtava myös latinan käytössä, sillä kieltä puhuttiin, kuultiin ja sillä tuotettiin tekstejä Turussa enemmän kuin missään muussa suomalaisessa kaupungissa kautta historian. Latina oli läsnä kaupungissa heti kato-lisen kirkon vaikutuksen levittyä sinne keskiajalla (ks. myös Salonen, Harjula & Immonen tässä teoksessa). Katolisen kirkkolain mukaisesti Turun tuomiokapitulin yhteyteen perustettiin latinan kielellä toimiva

katedraalikoulu todennäköisesti 1200- ja 1300-lukujen taitteessa huolehtimaan papiston koulutuksesta (Hanska & Lahtinen 2010: 50). Vaikka reformaation myötä kansalle alettiin pitää jumalanpalveluksia ja opettaa uskonoppia sen omalla kielellä, muutos ei horjuttanut latinan asemaa opetuksessa eikä kirkon piirissä; se oli edelleen opin ja kansainvälisyyden kielenä papeille välttämätön. Kun synodaali- eli pappeinkokouksien yhteydessä alettiin vuonna 1628 järjestää teologisia väitöksiä, ne laadittiin ja käsiteltiin akateemisten väitösten tavoin latinaksi. Käytännöstä luovuttiin vasta vuonna 1842 (Widén 1967: Bilaga I).

Turun katedraalikoulu muutettiin vuonna 1630 kymnaasiksi, joka taas korotettiin vuonna 1640 yliopistoksi eli Turun akatemiaksi. Akatemian sisäinen hallintokieli oli perustamisesta lähtien ruotsi, mutta opetuksessa, opinnäytteissä ja kaikissa akateemisissa yhteyksissä käyttökielenä oli universaali oppineiden äidinkieli (*lingua erudita*), latina. Tehokkaan kouluopetuksen ja latinankielisen yliopistoelämän ansiosta Turussa tuotettu ja vuodesta 1642 lähtien siellä myös painettu latinankielinen kirjallisuus edusti kielellisesti ajan yleiseurooppalaista tasoa. (Kajanto 2000: 188.)

Latinan vaikutteita siirtyi kieltä taitavien mukana myös koulujen, yliopiston ja kirkon ovien ulkopuolelle. 1600-luvulla Ruotsin suurvallan keskitettyyn hallintoon kaivattiin enenevässä määrin päteviä virkamiehiä, ja Turun akatemiasta valmistuneita nuoria miehiä siirtyi kirkon ja opetustehtävien ohella esimerkiksi alue- ja verohallinnon ja oikeuslaitoksen palvelukseen. Monet opiskelijat kuvasivat akatemiaa Cicerolta (*De oratore* 2,94) lainatun kielikuvan mukaan Troijan hevoseksi, jonka vatsasta erinomaiset ja kyvykkäät nuoret miehet astuivat ulos yhteiskunnan palvelukseen (Sarasti-Wilenius 2019: 75). Kaikki nämä virkamiehet eivät jättäneet jälkeensä dokumentteja latinan käytöstä, mutta perusteelliset latinan ja retoriikan opinnot painoivat lähtemättömän leimansa heidän kielelliseen ilmaisuunsa ja ajatteluunsa. Latinan vaikutus levisi jossain määrin myös latinaa ymmärtämättömien 1600-luvun turkulaisien elinpiiriin seremoniallista arvokkuutta luovana ja piirtokirjoituksia ikuistavana kielenä.

Tarkastelen artikkelissani latinan käyttöä osana Turun monikielistä historiaa konkreettisten käyttötilanteiden näkökulmasta. Kiinnitän huo-

miota erityisesti sellaisiin käyttöyhteyksiin, joissa latinaa todellisuudessa kuultiin, puhuttiin tai sitä nähtiin kirjoitettuna. Tämän lisäksi pyrin valottamaan sitä, missä määrin latinaa käytettiin muussa tarkoituksessa kuin puhtaasti opetuksen tai tieteellisen kommunikoinnin kielenä. Tarkasteltava ajanjakso painottuu 1600-luvulle ja 1700-luvun ensimmäiselle vuosikymmenelle. Kaiken latinankielisen toiminnan keskiössä oli tuolloin luonnollisesti koulutettu väestö ja erityisesti Turun akatemia, jonka piirissä suurin osa latinan kielellä kirjoitetusta materiaalista tuotettiin. Tutkimusaineistona on käytetty latinankielisiä oppikirjoja, akateemisia kutsukirjeitä, dissertaatioita, akatemian luento-ohjelmia, puheita, runoja, kirjeitä ja piirtokirjoituksia. Artikkelini pohjautuu osin aiempaan tutkimustietoon mutta tarkastelee aineistoa uudesta näkökulmasta tuoden siten esiin joitakin aiemmin vähälle huomiolle jääneitä latinan käyttöön liittyneitä ilmiöitä.

Aloitan tekemällä huomioita latinan käytöstä arkisen keskustelun kielenä. Tämän jälkeen tarkastelen Turun akatemian retoriikan ja runouden opetuksen sisältöjä ja vaikutusta sekä opetukseen liittyviä latinankielisiä suullisia harjoituksia ja esiintymistilanteita. Hankittuja taitoja sovellettiin ahkerasti laatimalla erilaisiin sosiaalisiin yhteyksiin latinankielisiä runoja ja puheita, joita käsitelen seuraavaksi. Sitten siirryn tarkastelemaan latinan käyttöä yksityisessä kirjeenvaihdossa. Viimeisenä tarkasteltavana aineistona ovat kiveen kaiverretut piirtokirjoitukset, joissa latina oli konventionaalinen kieli. Artikkelin lopuksi luon lyhyen silmäyksen latinan valta-aseman murtumiseen 1700-luvulla.

Miten keskustella latinaksi?

Latina oli vuosisatojen ajan kouluopetuksen keskeisintä sisältöä. Se oli avain kaikkiin korkeimpiin opintoihin, joista pitkään tärkein oli pappien koulutus. Uskonpuhdistuskaan ei muuttanut tilannetta, sillä latinan kielellä ja humanistisesti suuntautuneilla opinnoilla oli keskeinen rooli Philipp Melancthonin vuonna 1528 Wittenbergissä laatimassa koulujärjestyksessä, joka vaikutti laajalti kaikkien Pohjoismaiden opetukseen. Latinan taidon merkitys käy ilmi siitä, että sen tasoa pidettiin reformaatio-

ajan kouluissa koululuokalta toiselle siirtymisen perusteena (Hanska & Lahtinen 2010: 82–83).

Melanchthonin pedagogisen periaatteen mukaisesti Ruotsin vuoden 1571 koulujärjestyksessä opettajia kehoitettiin käyttämään ensisijaisesti latinaa oppilaille puhuessaan. Myös oppilaiden tuli käyttää keskenään latinaa koulupäivän aikana (Hanska & Lahtinen 2010: 83). Latina ei ollut monien vuosisatojen ajan ollut enää kenenkään äidinkieli, eikä arkisissa tilanteissa tarvittavia sanoja ja fraaseja opittu kieliopin esimerkeistä tai opiskeltavista teksteistä. Kouluopetukseen tarkoitetuissa sanakirjoissa selostettiin latinalaisia hakusanoja usealla kielellä. Esimerkiksi ensimmäinen suomea sisältävä sanakirja, Erik Schroderuksen *Lexicon latina-scondicum* (1637), selosti latinalaiset hakusanat ruotsin, saksan ja suomen kielellä ja Henricus Florinuksen *Nomenclatura* (1678) ruotsiksi ja suomeksi.

Sanakirjoista oli toki apua, mutta ne eivät tarjonneet esimerkkiä luontevasta latinankielisestä vuoropuhelusta. Sitä tarvetta paikkasivat erilaiset keskusteluoppaat, jotka noudattivat ikivanhaa mallia. Antiikin maailmassa oli käytössä kreikan- ja latinankielisiä vuoropuheluita rinnastavia opetustekstejä, joiden avulla roomalaislapset opettelivat kreikkaa, mutta myös Roomaan saapunut latinaa osaamaton kreikankielentaitoinen saattoi opiskella niistä jokapäiväisen elämän tilanteissa hyödyllisiä latinankielisiä fraaseja. (Dickey 2016: 10–58.) Uuden ajan alussa koulupoikien opetuksessa suositettiin Erasmus Rotterdamilaisen keskustelun muotoon laadittua *Colloquia familiaria* -teosta ('Tuttavallisia vuoropuheluita', 1518), josta Erasmus julkaisi vuosina 1522–1533 useita laajennettuja laitoksia. Viimeinen editio sisälsi noin viisikymmentä kepeän humoristisesti yksinkertaisella ja selkeällä latinan kielellä etenevää vuoropuhelua useista eri aiheista, kuten matkoista, unesta, hautajaisista ja kirjallisuudesta.

Turkulaiset koulupojat lukivat ahkerasti saksalaisen Christoph Helvigin (1581–1617) teosta *Familiaria colloquia*, joka vastaa kaikin puolin Erasmusuksen teosta. Ollessaan noin viisivuotias (n. vuonna 1665) Michael Wexionius-Gyldenstolpen (ks. tarkemmin jäljempänä) poika Gustaf Gyldenstolpe, joka opiskeli Turussa kotiopettajan johdolla, kertoi isoveljelleen kirjoittamassaan kirjeessä päivänsä rytmittyvän siten, että hän luki aamupäivisin Janus Comeniuksen (Jan Amos Komenský) kuvitettua al-

keisoppikirjaa *Orbis sensualium pictus* 'Kuvitettu maailma' ja iltapäiväisin Christoph Helvigin keskusteluja (*Nordinska samlingen* 470:44, Gustaf Gyldenstolpe Nils Gyldenstolpelle, päiväämätön kirje). Comeniuksen oppikirjassa *Janua linguarum* ('Kielten portti', 1631), joka opetti latinan ohella maailmantietoutta, latinankielinen ja kansankielinen teksti oli painettu rinnakkain (Hanska & Lahtinen 2010: 119–120). Myös Comeniuksen kuvakirjasta tehtiin kaksikielisiä laitoksia. Gustaf Gyldenstolpe luultavasti luki kuvakirjaa kuitenkin pelkästään latinankielisenä, tai jos se oli kaksikielinen, toinen kieli oli jokin muu kuin ruotsi, sillä ensimmäinen latinan- ja ruotsinkielinen laitos julkaistiin vasta vuonna 1682, yli kymmenen vuotta hänen kirjeensä jälkeen. *Orbis sensualium pictus* oli suosittu alkeisoppikirja yli sadan vuoden ajan, ja Turussa siitä julkaisiin vuosina 1680–1698 viisi uusintapainosta (Leinonen 2006: 368–382).

Turkulaisilla koulupojilla oli käytössään myös arkipäivän tilanteita sanoittava keskusteluopas, *Formulae puerilium colloquiorum* ('Poikien keskustelukaavoja'). Sen vuonna 1644 julkaistussa editiossa latinankielisiin repliikkeihin yhdistettiin ruotsinkieliset ja ensimmäistä kertaa myös suomenkieliset vastineet. Kansankielisten vuorosanojen laatijat eivät käy ilmi teoksesta. Opas perustui saksalaisen pedagogin ja reformaattorin Sebald Heydenin latinankieliseen teokseen, jota toimitettiin eri maissa ja kielialueilla liittämällä latinankielisiin repliikkeihin kansankieliset vastineet. Rivi riviltä etenevä dialogi mahdollisti kunkin kielen idioomaattisen tuottamisen, mikä ei olisi onnistunut sana sanalta edettäessä. Latinankielinen osuus on painettu sivun vasemmalle antiikvalla ja suurimmalla kirjasinkoolla, sen perään ruotsinkielinen teksti edellistä pienemmällä fraktuuralla ja oikeanpuolimmaisena suomenkieliset tekstit ruotsinkielistä tekstiä pienemmällä fraktuuralla (kirjasinten käytöstä ks. myös Nordlund tässä teoksessa). Tukholmassa Ignatius Meurerin kirjapainossa vuonna 1644 julkaistuun kirjaseen liitettiin mukaan edellä mainittuja sanakirjoja vastaava *Variarum rerum vocabula Latina cum Svetica et Finnonica interpretatione* ('Valikoitu latinan sanasto ruotsalaisin ja suomalaisin käännöksin'). (Häkkinen 2009: 10–14.) Tämä yhteisnide saattoi palvella myös muita kuin latinankielistä keskustelua harjoittelevia koulupoikia; esimerkiksi ruotsintaitoiset kauppiat pystyivät opet-

telemaan siitä vuorovaikutuksessa yleisesti hyödyllisiä suomenkielisiä fraaseja.

Keskusteluoppaassa on 27 dialogia, joista ensimmäiset esittelevät vuorokauden eri hetkiin soveltuvia tervehdyksiä ja toivotuksia. Muut keskustelut liittyvät koulupäivän eri tilanteisiin sekä ruokailuihin, esittäytymiseen, hautajaisvalmisteluihin ja muihin sosiaalisiin yhteyksiin. Herääminen aamulla, kouluun meneminen ja useat muut tilanteet ovat samoja kuin antiikin keskusteluoppaissa (ks. Dickey 2016: 12–22). Lähes kaikki vuoropuhelut on otsikoitu, tosin pelkästään latinaksi, esimerkiksi *Dialogus Dum itur ad scholam* ('Keskustelu kouluun mennessä'), *Dialogus De ferula* ('Keskustelu kepeistä' ts. fyysisestä kurinpidosta), *Dialogus Agnoscentium sese mutuo* ('Toisiinsa tutustuvien välinen keskustelu') (ks. esim. Häkkinen 2009: 39, 47, 70–71). Vuoropuhelua käyvät pojat on mainittu nimeltä jokaisen dialogin alussa ikään kuin näytelmän henkilöt. Koulussa pelaavien dialogissa (*Dialogus XVIII*) välitunnilla nopilla salaa pelaavat Henricus ja Thomas pelästyvät, että koulurakennuksen portaille ilmestynyt opettaja on nähnyt heidän pelinsä. Seuraavassa esimerkinäytteenä on osa heidän vuoropuhelustaan, johon olen liittänyt omat nykykieliset suomennokseni sulkeisiin.

Thomas: Vidit ne nos ludere? Sågh han at wij lekte?
Näkikö hän meidän hilawan? (Näkikö hän meidän pelaavan?)

Henricus: Id est quod timeo. Thet är thet iagh fructar.
Sepä se on, jota minä pelkän. (Juuri sitä pelkään.)

Thomas: Quid ergo agamus? Hwadh skole wij tå göra?
Mitäst sijs me teemme? (Mitä meidän pitäisi tehdä?)

Henricus: Amove orbiculos. Tagh bort kulronar.
Ota pois pricut. (Laita pelinopat pois.)

Thomas: Recte admones. Tu råder migh rätt.
Sinä neuwot oikein. (Neuvot oikein.)

Henricus: Explicemus libros. Låtom vp Bökerna.
Awatcan kirjan. (Avatkaamme kirjat.)

Thomas: Certe astutus es. Wisseligha tu åst listigh.
Sinå tosin olet cawala. (Olet totisesti ovela.)

Henricus: Sic reditur nos discere. Så ska han mena at wij lärom.
Nijn hän luulee meidän oppewan. (Nåin hän luulee meidän
opiskelevan.)

Oppaan mallikeskustelut on laadittu autenttisia tilanteita varten. Edellinen keskustelukin jäljitteli elävää tilannekuvaä välitunnilta, kun poikien taskuissa poltelleet pelinopat houkuttelivat luvattomaan huvitukseen. Oppaaseen katsottiin tarpeelliseksi sanoittaa myös kaksi riitelydialogia, joista toisessa Jonas ja Laurentius kinaavat istuinpaikasta (*Litigantium de sessione Dialogus XX*) ja toisessa Marcus syyttää Henricusta hänelle kuuluvan esineen anastamisesta (*Litigantium de re ablata Dialogus XXVI*).

Koulu- ja yliopistoalueen ulkopuolella latinan käyttö erotti sen puhujat muista kaupunkilaisista. Opiskelijat saattoivat puhua latinaa vaikkapa kapakkapöydän ääressä eristäytyäkseen omaksi sisäpiirikseen ja korostaakseen oppineisuuttaan, ehkä jopa pöyhkeilläkseen sillä. Latinalla on saattanutkin olla oma roolinsa esimerkiksi maaliskuussa 1678 merimiesten ja opiskelijoiden välille kehkeytyneissä vakavissa yhteenotoissa, joiden vuoksi merimiesten riidanjohtaja tuomittiin sakkorangaistukseen ja kuolemaan (*Nordinska samlingen* 469:128, Samuel Gyldenstolpe Nils Gyldenstolpelle 23.3.1678; *Consistorii Academici Aboensis åldre protokoller* 4: 437, 440).

Retoriikan ja runouden opetusta Turun akatemiassa

Kun Turun katedraaliskoulu muutettiin hiippakunnan pääkaupungissa toimivaksi kymnaasiksi eli lukioksi vuonna 1630, latinan ja retoriikan opetuksesta vastasi kaunopuheisuuden eli eloquentian lehtori. Samaa tehtävää hoiti vuonna 1640 perustetussa Turun akatemiassa kauno-

puheisuuden professori (*professor eloquentiae*). Turun akatemiassa opinnot olivat luonteeltaan yleissivistäviä, ja niiden keskeinen päämäärä oli latinan kielen hallinta ja looginen päättely- ja analyysitaito (Klinge 1987: 369). Kaunopuheisuuden professorin oppilaina olivat jossakin vaiheessa opintoursaansa lähes kaikki akatemian opiskelijat, varsinkin jos aiemmissa opinnoissa latinan taitoon oli jäänyt toivomisen varaa. Termi *kaunopuheisuus* saattaa antaa oppiaineesta yksipuolisen ja harhaanjohtavan kuvan tyhjiillä sanoilla taiteilusta ja keinotekoisesta mahtipontisuudesta. Retoriikkaa opetettiin kuitenkin kaiken kielellisen ilmaisun ja kommunikaation teoriana, joka valmensi eri elämänaloilla tarvittaviin suullisiin ja kirjallisiin taitoihin ja kehitti argumentointi-, päättely- ja analysointikykyä. Kaunopuheisuuden professorit opettivat laatimaan puheita, kirjoitteja ja muita käytännön elämässä tarvittavia tekstejä kiinnittäen huomiota niiden kielelliseen asuun, retoriseen muotoon ja asiasisältöön. Koska kielelliseen ilmaisuun tuli yhdistyä sisällöllistä viisautta, kaunopuheisuuden professorit suosivat mielellään monitieteisyyttä ja yhdistivät retoriikan opintoihin varsinkin historian, valtio-opin ja moraalifilosofian sisältöjä. Laaja-alainen lähestyminen käy ilmi esimerkiksi vuoden 1654 luento-ohjelmasta, jossa professori Enevaldus Svenoniuksen (professorina 1650–1660) ilmoitettiin luennoivan Ciceron puheita kieliopin, retoriikan, logiikan, etiikan ja politiikan näkökulmista (*Elenchus lectionum publicarum* 1654).

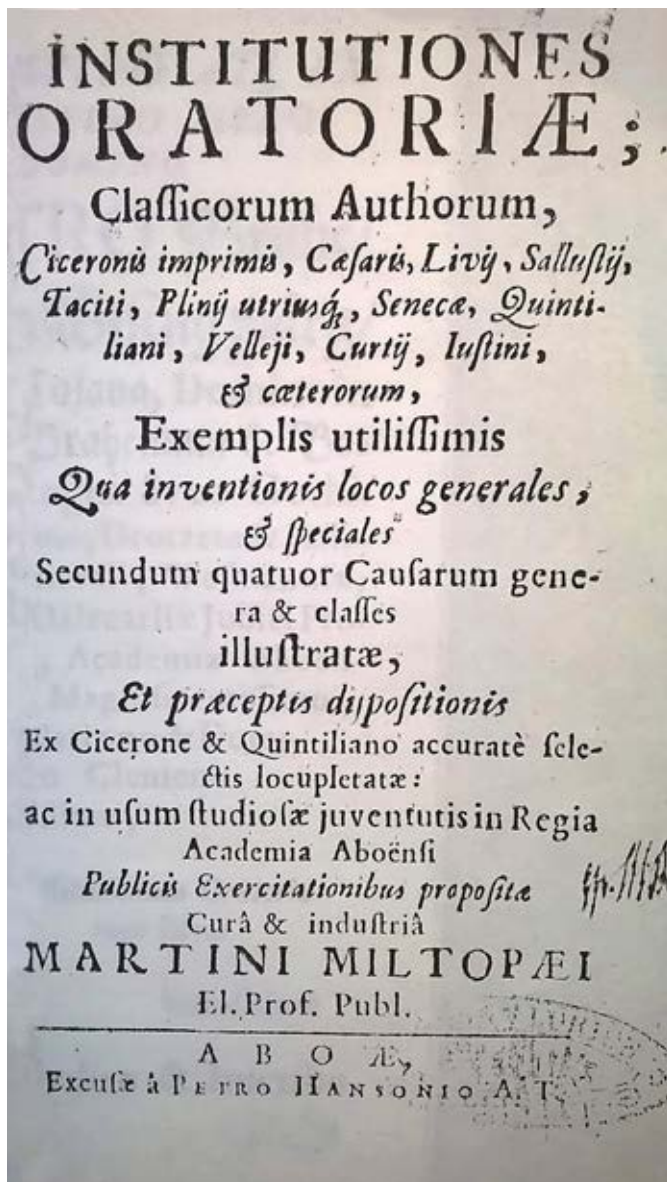
Vuosikymmenten ajan Turun akatemian kahden lämmittämättömän luentosalin seinien sisällä kaikui yksinomaan latinankielinen puhe, sillä 1700-luvun puoliväliin saakka kaikki luennot pidettiin latinaksi ja osa sen jälkeinkin. Opettaminen ja oppiminen luennoilla perustuivat pitkälti siihen, mitä ja miten opettaja puhui ja mitä opiskelija kuuli ja mahdollisesti kirjoitti muistiinpanoihinsa. Opettajan puhumalla latinalla oli niin tärkeä merkitys, että sitä voi pitää itsessään eräänlaisena opetusmetodinä.

Luennoilla yleensä luettiin ja selitettiin akatemian perustamissäännöissä mainittuja teoksia, joista kaunopuheisuuden opetuksessa Ciceron *De oratore* (suom. *Puhujasta*) oli yksi keskeisimpiä. Sen rinnalla käytettiin eri aikoina useita muita teoksia. (Klinge 1987: 355, 358–362.) Kaunopuheisuuden professorit luennoivat *publice* ('julkisesti') kello neljä iltä-

päivällä maanantaisin, tiistaisin, torstaisin ja perjantaisin. Latinankielisistä luento-ohjelmista oli yliopiston ilmoitustaululla nähtävillä foliokokoisena painettu kopio, josta ilmeni usein professoreiden julkisten luentojen aiheiden lisäksi heidän *privatim* ('yksityisesti') pitämänsä opetuksen sisällöt. Vuoden 1689 luento-ohjelmassa kaunopuheisuuden professori Daniel Achreliuksen (professorina 1679–1692) ilmoitetaan luennoivan julkisesti Caesarin teoksia niiden esimerkillisen kielen ja rakenteen vuoksi. Yksityisesti Achrelius aikoi ohjata opiskelijoiden kirjoitus- ja tyyliharjoituksia sekä tarkastella Cornelius Nepoksen tekstiä ja panygyristin eli ylistyspuheen laatijan tehtävää ja häneltä vaadittavia taitoja. Lisäksi hän tarkasteli erilaisia ihmisluonteita ja toimintatapoja Terentiuksen komedioiden pohjalta. (*Elenchus lectionum publicarum* 1689.)

Turun akatemian kaunopuheisuuden professorien opetussisältöjä ja näkemyksiä voidaan jäljittää luento-ohjelmien lisäksi heidän laatimistaan oppikirjoista. Vuoden 1673 luento-ohjelmassa professori Martin Miltopaeuksen (professorina 1660–1679) ilmoitettiin käsittelevän julkisilla luennoilla kolmen retoriikan lajin (epideiktinen retoriikka, deliberatiivinen retoriikka ja oikeuspuhe)¹ ohjeita ja esimerkkejä hänen oman oppikirjansa *Institutiones oratoriae* ('Puhetaidon menetelmä', 1669) pohjalta. Oppikirjan nimi palautuu Quintilianuksen teoksen *Institutio oratoria* nimeen, joka toistuu monissa uuden ajan alun retoriikan oppi- ja käsikirjoissa. Miltopaeuksen yli 700-sivuinen teos käsitteli retoriikan kahta ensimmäistä osa-alueetta, inventiota eli aineiston ja argumenttien kokoamista sekä dispositiota eli aineiston järjestämistä. Hänen suunnitelmansa muiden osien käsittelystä eivät ehtineet toteutua. Kirjan otsikkosivu, joka on ajan yleisen tavan mukaan pitkä ja koukeroinen, lupaa käsikirjamaista opastusta yksityiskohtaisine ohjeineen ja laajoine esimerkkiaineistoineen:

Institutiones Oratoriae Classicorum Authorum, Ciceronis imprimis, Caesaris, Livij, Sallustij, Taciti, Plinij utriusque, Senecae, Quintiliani, Velleji, Curtij, Iustini et caeterorum Exemplis utilissimis Qua inventionis locos generales et speciales Secundum quatuor Causarum genera & classes illustratae, Et praeceptis dispositionis Ex Cicerone & Quintiliano accurate selectis locupletatae ac

Kuva 1. Nimiölehti Martin Miltopaeuksen retoriikan oppikirjasta *Institutiones oratoriae* (Turku 1669). Kansalliskirjasto. Kuva: Raija Sarasti-Wilenius 2019.

in usum studiosae juventutis in Regia Academia Aboënsi Publicis Exercitationibus propositae Cura & industria Martini Miltopaei El(oquentiae) Prof(esoris) Publ(ici). Aboae, Excusae a Petro Han-sonio A(cademiae) T(ypographo).

Puhetaidon opit, neljän retoriikan lajin mukaiset, invention yleiset ja erityiset argumenttipaikat² havainnollistettuna klassisten auk-toreiden, erityisesti Ciceron, Caesarin, Liviuksen, Sallustiuksen, Tacituksen, molempien Pliniusten, Senecan, Quintilianuksen, Vel-leiuksen, Curtiuksen, Iustinuksen ja muiden auktureiden käyttö-kelpoisilla esimerkeillä, sekä dispositio täydennettynä Cicerolta ja Quintilianukselta huolellisesti valikoiduilla dispositiota koskevilla ohjeilla. Tarkoitettu Turun kuninkaallisessa akatemiassa opiskele- van nuorison käyttöön ja julkisesti ohjattavia harjoituksia varten. Martin Miltopaeuksen huolella ja tarmokkuudella laatimana. Pai- nettu Turussa, Peter Hansonius, Akatemian kirjapainaja.

Otsikkosivulta käy ilmi, kuinka Miltopaeus oli koonnut ohjeet ja esi- merkit eri lähteistä valiten materiaalin harkitusti luodakseen nimen- omaan Turun akatemian opiskelijoiden tarpeisiin mahdollisimman hyvin soveltuvan kokonaisuuden. Vaikka 1600-luvulla oli runsaasti sup- peita ja laajoja retoriikan oppikirjoja, manuaaleja ja erilaisia kokooma- teoksia, jotka sisälsivät antiikin ja myöhempien aikojen kirjallisuudesta poimittuja sitaatteja, runosäkeitä, kielikuvia, paradigmaattisiksi muo- dostuneita esimerkillisiä tarinoita ynnä muita tekstejä, näitä teoksia ja ylipäättään oppikirjoja oli Turussa saatavilla tarpeeseen nähden aivan liian vähän. Helpottaakseen tilannetta piispa Johannes Gezeliuksen kus- tannusliike toimitti huomattavan määrän oppikirjoja koulujen ja yliopis- ton käyttöön (Laine 2010: 123). Kirjapula käy ilmi esimerkiksi vuoden 1690 luento-ohjelmasta, jossa mainitaan professori Achreliuksen jou- tuneen muuttamaan suunnitelmiaan, koska opiskelijoilla ei ollut käytet- tävissään tarvittavia Caesarin ja Tacituksen tekstejä (*Elenchus lectionum publicarum* 1690). Oman yliopiston professoreiden laatimat teokset tuli- vat siis turkulaisille opiskelijoille polttavaan tarpeeseen.

Myös Miltopaeuksen seuraaja Daniel Achrelius kantoi kortensa kekoon julkaisemalla tiiviin kokonaisesityksen *Oratoria* ('Puhetaito', 1687), joka käsittelee invention ja disposition lisäksi retoriikan osa-alueita *elocutio* ('ilmaisutapa' tai 'tyyli') ja *actio* ('esittäminen').³ Achrelius julkaisi myös kirjeoppaan *Epistolarum conscribendarum forma et ratio* ('Kirjeenkirjoittamisen muoto- ja teoriaoppi', 1689), joka sisälsi kolmitasoisien kirjeiden kirjoittamisen kurssin. Ensimmäisellä tasolla käytössä oli yksinkertaiset mallidispositiot, joiden avulla harjoiteltiin kirjeiden rakennetta ja lajikohtaisia vakioiteemoja. Toisella tasolla kehitettiin sanallista ilmaisua laatimalla kuvauksia ja muita rikkaaseen kielelliseen ilmaisuun perustuvia kirjoituksia. Kolmannella tasolla keskityttiin työelämään (*diplomatia* 'hallinto') soveltuvien kirjoitustehtävien avulla hiomaan latinankielistä ilmaisua mahdollisimman selkeäksi, tyylikkääksi ja tarkoitusta vastaavaksi. Oppiminen perustui imitaatioon. Aluksi seurattiin yhtä esimerkillistä lähdettä, sitten jäljiteltiin useita kirjailijoita valikoivasti yhdistellen, kunnes lopulta esikuvien mallit juurtuivat osaksi kirjoittajan omaa ilmaisua ja ajattelua. (Achrelius 1689: 112–141.)

Opiskelijoiden latinan taitoa hiottiin myös runouden opetuksessa. Akatemian alkuaikoina tästä vastasi logiikan ja metafysiikan professori, kunnes vuonna 1655 perustettiin runouden oppituoli. Runouden professorin (*professor poesis*) tehtävä oli opastaa nuorisoa taidossa laatia korrekisti säkeitä (*in arte recte conscribendi versus*). Taiteellista inspiraatiota tai syvällistä tunnetta tämä ei edellyttänyt, vaan tavoitteena oli sivistyneen miehen perustaitoihin kuuluva kyky laatia kielellisesti, metrisesti ja temaattisesti korrekkeja latinankielisiä säkeitä eri tilaisuuksia varten. Runouden professorit selittivät enimmäkseen Vergiliusta, Horatiusta ja Ovidiusta mutta myös uskonnollista ja myöhempää runoutta. Antiikin esikuvallisten runoilijoiden ilmaisu haluttiin istuttaa oman ajan sisältöihin. Tämä käy ilmi esimerkiksi runouden professori David Lundin (professorina 1688–1691) vuoden 1689 luento-ohjelmasta:

(–) expositionem grandiloqvi Virgilio ita continuabit, ut sufficiente vires Altissimo, his scholis poemata sacri argumenti recentiorum Poëtarum, temporibus & solennioribus festis congruentia usus amplioris causa interserere possit (*Elenchus lectionum publicarum* 1689).

(– –) aikoo Luojan suomien voimiensa mukaisesti jatkaa kunnioitetun Vergiliuksen luennointia ja avartaa tarkastelua yhdistämällä siihen myöhempien runoilijoiden runoja ja uskonnollisiin juhliin soveltuvia runoja.

Turun akatemian vuoden 1673 luento-ohjelman mukaan Lundin edeltäjä Petrus Laurbecchius (professorina 1668–1688) tarkasteli Senecan tragediatekstien rinnalla Mikael Agricolan laatimaa Psalmien kirjan suomenkielistä käännöstä, *Daavidin psalmtaria*, sekä kahta muuta vastaavaa runomuotoista Psalmien käännöstä (*Elenchus lectionum publicarum* 1673).

Suullisia harjoituksia ja esiintymisiä: draama, disputaatiot, opiskelijapuheet

Latinan suullista taitoa harjoiteltiin koulussa ja yliopistossa deklamaatioharjoituksissa, jotka olivat noudattaneet samaa metodia antiikin retoriikkakouluista lähtien. Reetori Senecan teoksista tunnettuja antiikin historiaan ja mytologiaan pohjautuvia aiheita käytettiin ja mukailtiin vuosisatojen ajan eurooppalaisissa opinahjoissa. Deklamaatioita oli kahta päätyyppiä: oikeusjuttuun perustuvia (*controversiae*) ja deliberatiivisia eli pohdiskelevia (*suasoriae*). Jälkimmäisen tyyppin harjoituksissa voitiin esimerkiksi vastata kysymyksiin: ”Tuleeko mennä naimisiin?” tai ”Kannattaako Hannibalin marssia Alppien yli hyökätäkseen Roomaa vastaan?” Harjoitukset kehittivät opiskelijoiden suullista esiintymis- ja väittelytaitoa ja opettivat heitä puhumaan vakuuttavasti sekä argumentoimaan *pro et contra* (’puolesta ja vastaan’) mistä aiheesta tahansa. Turun kouluissa ja akatemiassa harjoitukset kuuluivat normaaliin opetusohjelmaan, mutta niistä on jäänyt meille kovin vähän todisteita.

Myöskään Euroopan kouluissa ja yliopistoissa tavanomaiseen opetusohjelmaan kuuluneesta latinankielisen draaman harjoittelemisesta ei ole jäänyt Turusta merkittäviä konkreettisia tietoja. Kouludraamaa suositeltiin harjoiteltavan ja esitettävän sekä latinan- että ruotsinkielisenä Ruotsin koulujärjestyksessä jo vuonna 1575. Reformaattorit käyttivät sitä

oppiensa levityksessä, sillä huvi ja hyöty yhdistyivät siinä onnistuneesti. Retoriikan opintojen menetelmänä koulu- ja ylioppilasdraama olikin varsin monipuolinen. Se kehitti sanallista ilmaisua, osoitti retoristen keinojen käytännön sovellutuksia, harjoitti muistia, ääntämystä ja julkista esiintymistä, ja kaiken kukkuraksi näytelmiin sisältyi moraalinen opetus. (Dietl 2013: 146–150.) Turkulaisen opiskelijan Jacobus Chronanderin (n. 1620–1694) mukaan draaman etuihin lukeutui myös se, että näytelmäharjoitukset piristivät raskaan koulutyön uuvuttamia opiskelijoita lisäten heidän elämäniloaan ja motivaatiotaan. Chronander kirjasi draamaa koskevat huomionsa opiskeluaikanaan kirjoittamansa ylioppilasnäytelmän *Surge eller Flijt och Oflitighetz Skode Spegel* (1647) esipuheeseen. Se esitettiin maisteripromootion yhteydessä toukokuussa 1647 ruotsiksi, jotta tarina ahkerasta ja laiskasta opiskelijasta tavoittaisi myös opiskelijoiden vanhemmat.

Turun akatemian perustamisjuhlallisuuksien kolmannen päivän ohjelmaan vuonna 1640 kuulunut Christoph Stymmeliuksen suosittu komedia *Studentes* ('Opiskelijat') esitettiin Johannes Gevaliuksen ruotsinkielisenä sovituksena (1589). Näytelmän opetus vanhemmille oli, että liian antelias taloudellinen tuki viivytti helposti opiskelijan opintoja ja houkutteli häntä paheisiin; niukempi tuki sen sijaan motivoi opiskelemaan tehokkaasti. (Dietl 2013: 155–157.)⁴

Piispa Johannes Gezelius vanhemman vuonna 1683 julkaisemassa triviaalikoulujen opetusohjelmassa *Methodus informandi* ('Opetusmetodi') suositeltiin toiseksi ylimmällä luokalla hollantilaisen näytelmäkirjailijan Cornelius Schonaeuksen latinankielisiä kouludraamoja. Kristityksi Terentiukseksi kutsuttu Schonaeus käsitteli raamatullisia aiheita, joiden katsottiin soveltuvan koululaisten käyttöön antiikin draamoja paremmin (Bloemendal 2013: 333–335). Suulliset näytelmätekstien lukuharjoitukset olivat vain muutaman askeleen päässä esityksistä, joten epäilemättä luokkahuoneissa kyhättiin kokoon ja toteutettiin monia pienimuotoisia näytelmäesityksiä. Gezelius luonnollisesti sisällytti kustannusohjelmaansa Schonaeuksen näytelmiä, kuten vuonna 1670 ilmestyneen komedian *Dyscolos* ('Ihmisvihaaja'):

Comoedia Dyscoli Quae Stylo Terentiano a Cornelio Schonaeo
Goudano Quondam Gymnasiarcha Harlemensi Conscripta est et
Nunc In usum Scholarum Trivialium Magni Ducatus Finlandiae
Seorsim edita.

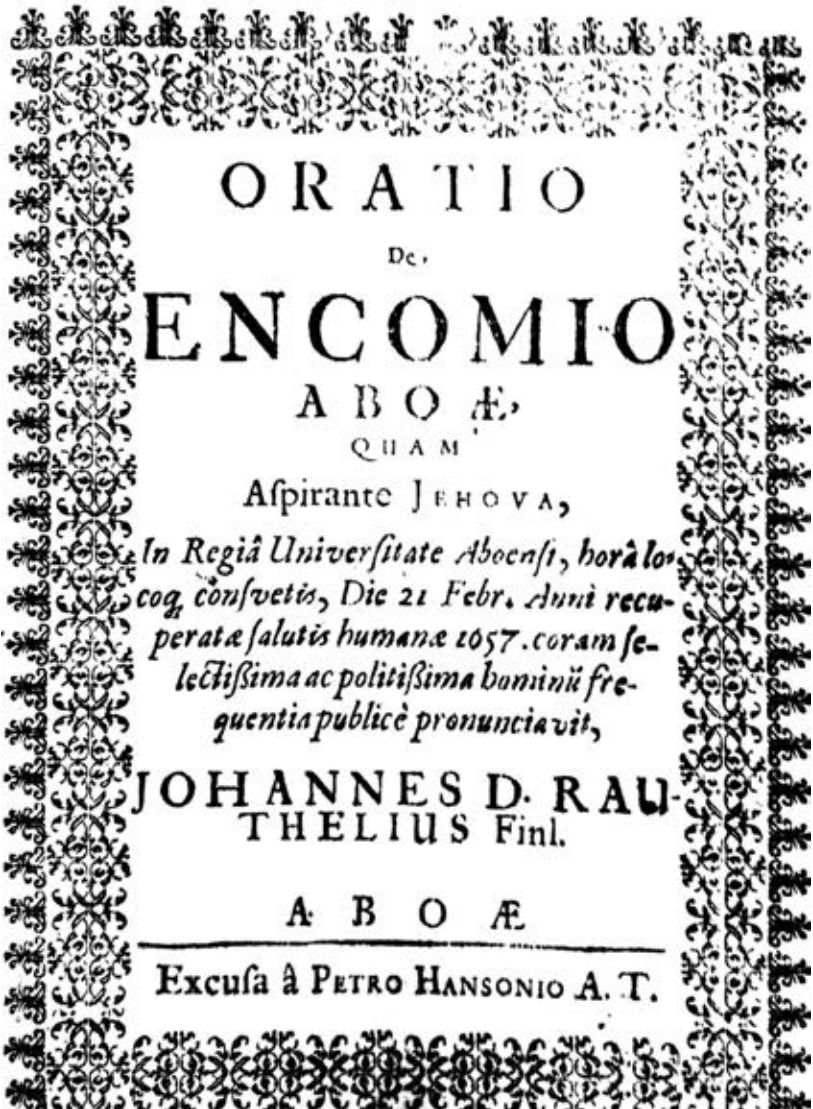
Komedia Ihmisvihaaja jonka on kirjoittanut Terentiuksen tyyliin
goudalainen Cornelius Schonaeus, aiemmin Haarlemin kymnaa-
sin opettaja. Erikseen toimitettuna Suomen suuriruhtinaskunnan
triviaalikoulujen käyttöön.

On mielenkiintoista, että ruotsinkielisilläkin näytelmillä on 1600-luvulla
usein latinankielinen kehys. Esimerkiksi Chronanderin näytelmissä
henkilöluettelot ja näytösten ja kohtausten otsikot ovat latinankielisiä,
personifioidut hyveet ja paheet on nimetty latinaksi samoin kuin yleis-
nimillä mainitut henkilöt, esimerkiksi *Diligentia* ('Tunnollisuus'), *Neg-
legentia* ('Huolimattomuus'), *mercator* ('kauppias'), *senex* ('vanhus') ja
scriba ('kirjuri'). Lisäksi kuoro-osuuksiin sisältyi latinankielisiä repliik-
kejä. (Sarasti-Wilenius 2013: 664.)

Kaunopuheisuuden professoreiden velvollisuuksiin kuului opetta-
misen ohella ohjata dissertaatioita eli väitöskirjoja ja järjestää niihin
liittyen väitöstilaisuuksia (*disputatio*). Dissertaatioiden rinnastaminen
moderniin väitöskirjaan on harhaanjohtavaa, sillä monissa tapauksissa
harjoituskirjoituksina (*pro exercitio*) tai maisterinarvoa varten (*pro gradu*)
laaditut dissertaatiot eivät olleet muutamaa kymmentä sivua laajempia.
Dissertaatiota julkisessa disputaatiossa puolustava opiskelija (*respondens*)
ei useinkaan ollut kirjoittanut tekstiä itse, vaan sen oli laatinut osin tai
kokonaan väittelyä ohjaava professori (*praeses*). Miltopaeuksen ja Achre-
liuksen edellä mainitut retoriikan oppikirjat syntyivät alun perin sarjana
heidän laatimiaan dissertaatioita, joita eri respondentit vuorollaan puo-
lustivat. Jos dissertaation sisältö ei tarjonnut sopivaa ainesta väittelyn
pohjaksi, sen loppuun voitiin liittää erillisiä lyhyitä teesejä, joita respon-
denti puolusti tai kumosi kykyjensä mukaan. Disputaatiossa opiskelija
antoi näytteen väittelytaidoistaan ja kyvystään puolustaa ja kumota ar-
gumentteja vakuuttavalla tavalla – ja luonnollisesti myös latinan kielen
taidostaan. (Kajanto 2000: 77–78, 85.)

Latinankieliset puheet, joita opiskelijat pitivät opinnäytteinään, eivät aina poikenneet suuresti dissertaatioista. Puheita pidettiin 1600-luvulla yleensä akatemian suuremmassa auditoriossa keskiviikkoisin ja lauantaisin kahdeksalta aamulla. Vuonna 1680 akatemian konsistori päätti lisätä esityspäiviä yhdellä, minkä seurauksena keskiviikko-, torstai- ja perjantapäivät varattiin tähän tarkoitukseen. Puheita ei pidetty samaan aikaan kuin professoreiden luentoja, sillä mahdollisimman monen akatemialaisen odotettiin osallistuvan yleisönä puheesitykseen. Paikalla saattoi olla myös muuta Turun sivistyneistöä ja muita akatemian ulkopuolisia kuulijoita. Ohjaava professori, useimmiten kaunopuheisuuden professori, tarkasti tekstin ja laati ilmoitustaululle kiinnitettävän kutsun eli akateemisen programman, jossa esiteltiin puhuja ja puheen aihe. Osa opiskelijapuheista painettiin, ja niiden dedikaatioissa eli alkuun liitetyissä omistuskirjoituksissa mainittiin taloudellisia tukijoita, opettajia ja sellaisia korkea-arvoisia henkilöitä, joilla oli valtaa vaikuttaa puhujan tulevaan uraan ja asemaan.

Puheiden aiheet vaihtelivat ihmissilmän tarkastelusta runomuotoiseen kevään ylistykseen. Suosituimpia olivat kuitenkin uskonnolliset ja moraalifilosofiset aiheet. Raamatun kertomukset ja Uuden testamentin tapahtumat, kuten joulun ja varsinkin pääsiäisen tapahtumat, kerrattiin useissa puheissa. Monissa pohdittiin ystävyyttä, hyveitä, kuten vaatimatonta ja lempeyttä, sekä paheita, kuten ylpeyttä, kateutta ja juoppoutta. Tiedonhalu ja arvokkuus sekä Turun akatemiassa harjoitetut eri tieteet, kuten filosofia, lääketiede, kaunopuheisuus, runous ja oikeustiede, olivat myös usein toistuvia teemoja. Kotimaakunnan tai -paikkakunnan ylistykset muodostavat oman huomattavan kokonaisuuden säilyneiden opiskelijapuheiden joukossa. Erityisesti Martin Miltopaeus näyttää mielellään rohkaisseen opiskelijoita tarttumaan näihin aiheisiin. Esimerkiksi Gabriel Leanderin *Parociae Lethala encomia* ('Laitilan ylistys', 1664) ja Daniel Jusleniuksen tunnetun Turun kuvauksen *Aboa vetus et nova* (1700, suom. *Vanha ja uusi Turku*) kaksi 1600-lukulaista edeltäjää, Johannes Rautheliuksen *Oratio de encomio Aboae* ('Turun ylistyspuhe', 1657) ja Samuel Justanderin *Oratio brevis de quibusdam antiquitatibus Abogicis* (–) ('Lyhyt puhe Turun historiasta', 1679), esitettiin opiskelijapuheina hänen professorikaudellaan.

Kuva 2. Opiskelija Johannes Rautheliuksen puheen *Oratio de encomio Aboae* ('Turun ylistyspuhe') nimiölehti (Turku 1657). Kansalliskirjasto. Kuva: Raija Sarasti-Wilenius 2019.

Johannes Rauthelius puhutteli helmikuun 21. päivänä vuonna 1657 pitämässä puheen avauksessa piispaa, rehtoria, varakansleria, professoreita, maistereita ja akatemian opiskelijoita. Puhe käsitteli tavanomaisia kaupunkikuvausten teemoja, joiden tarkasteluun Miltopaeuksen retoriikan oppikirja antoi yksityiskohtaisia ohjeita. Tällaisia vakioiteemoja olivat perustaminen, historia, maantieteellinen sijainti, ihmiset, huomattavat kansalaiset, elinkeinot, instituutiot, hyvä hallinto, oikeuslaitos ja oikean uskonnon harjoittaminen (Miltopaeus 1669: 354–375). Seuraavissa Turun asukkaita ja rakennuksia luonnehtivissa otteissa näkyy, kuinka puute käännettiin kehuksi mutta uskottavuuden nimissä liiallisia ylilyöntejä vältettiin. Rauthelius viittaa puheessaan useaan otteeseen edellisenä vuonna raivonneeseen tulipaloon.

quamvis urbs haec, ex veteri Finnonum instituto & more, munita non sit, exemplo multarum clarissimarum urbium, quae murorum loco invictos hostibus animos opposuerunt (– –) Aedificia tamen & domos habet (imo habuit, possum jam dicere) satis frequentes pulchras & nitidas; non quidem ad magnarum apud exteros urbium splendorem & magnificentiam, ejusmodi tamen, ut omnes Finnoniae civitates longe superet, cum plerisque etiam Sueciae & hac in parte certet. (Rauthelius 1657: A4r–A4v.)

Vaikka tätä kaupunkia ei suomalaisten vanhan tavan mukaan ole varustettu muureilla, on se monien kuuluisien kaupunkien esimerkkiä noudattaen asettanut muurien asemesta voittamattomia mieliä vastustamaan vihollisia (– –) Sillä on (tai nyt voin pikeminkin sanoa oli), paljon komeita ja vauraita rakennuksia, ei suurten ulkomaisten kaupunkien loistoa ja mahtavuutta, mutta kuitenkin sellaista, mikä vie voiton kaikista Suomen kaupungeista ja kilpailee monien Ruotsinkin kaupunkien kanssa.

Turku nautti Rautheliuksen mukaan hyvästä ja terveellisestä ilmanalasta, ja sillä oli hedelmälliset pellot ja tuottoisia elinkeinoja, mutta sen paras omaisuus olivat kuitenkin asukkaat:

ipsi incolarum plerorumque jam ad omnem humanitatem asvefacti mores, candor, comitas & probitas Aboam nostram pulcherrimam & amoenissimam efficiunt. Procul hinc est omnis fastus, mala aemulatio, invidia, obtrectatio, luxuria & quae plerumque magnas urbes inhabitare solent vitia (– –). (Rauthelius 1657: B2r–B2v.)

juuri asukkaiden enemmistön kaikin tavoin sivistyneet tavat, rehellisyys, ystävällisyys ja kunnollisuus tekevät Turustamme mitä kauneimman ja miellyttävimmän. Täältä on kaukana poissa kaikkinaisen kopeus, vääränlainen kilvoittelu, kateus, toisten halventaminen, ylellisyys ja ne paheet, joilla on tapana pesiä suuriin kaupunkiin (– –).

Runoja ja puheita merkkihenkilöiden, akatemialaisten ja muiden kaupunkilaisten juhliin

Latinankielisten puheiden eli oraatioiden laatiminen ja suullinen esittäminen sekä runon säkeiden sepittäminen eri tilaisuuksia varten olivat olennainen osa yliopisto-opetusta ja akateemista elämää. Tavaksi vakiintui kunnioittaa häitä, hautajaisia, promootioita, rehtorinvaihdosjuhlia, virkaanastujaisia, merkkihenkilöiden vierailuja, valtiollisia merkkipäiviä ja kuningashuoneen juhlapauksia latinankielisillä puheilla, runoilla sekä lyhyillä proosateksteillä ja niin sanotuilla kivittyisillä teksteillä. Kivityyli, josta käytetään myös nimitystä proosaepitafi ja vapaa säe, sijoittuu proosan ja runouden välimaastoon ja oli erityisessä suosiossa 1600-luvun viimeisinä vuosikymmeninä (Kajanto 1989: 30–32). Tilaisuuksia juhlistavia tekstejä julkaistiin painettuina viikkosina runsaasti niiden kukoistuskaudella 1600-luvulla. Toini Melander, joka on luetteloinut tämän materiaalin, käyttää siitä ruotsinkielistä termiä *personskrifter* (Melander 1951). Yleisesti käytössä olevaa suomenkielistä nimitystä *tilapäisrunous* paremmin latinankieliselle materiaalille oikeutta tekisi nimitys *tilapäiskirjallisuus*. Siitä huolimatta, että puheiden rakenne, aiheet ja tyyli olivat tarkoin ennalta määriteltyjä ja runot melko stereotyyppisiä toistuvine vakioiteemoineen ja kirjallisine kuvastoineen, ne välittävät

runsaasti esimerkiksi henkilöhistoriaa ja tapakulttuuria valaisevaa kiinnostavaa tietoa (De Smet 2014: 1145).

Erityisen mielenkiintoista tämä materiaali on sosiaalisten verkostojen näkökulmasta. Kuka kirjoitti kenelle, keiden kanssa ja mistä syystä? Yksi sosiaalisen elämän muoto oli laatia säkeitä huomionsoituksina henkilöille, joiden yhteydessä kirjoittajan nimen odotettiin näkyvän tai joiden yhteydessä hän itse halusi tuoda nimensä esiin. Perheenjäsenet, sukulaiset, opiskelu- ja osakuntatoverit ja kollegat liittivät tekstejään yhteisiin painettuihin vihkosiin, jotka olivat eräänlaisia sosiaalisten verkostojen heijastumia. Kirjoittamisen motiivina oli sosiaalisten suhteiden ylläpito velvollisuudesta, toveruudesta, kunnioituksesta tai kiitollisuudesta kyseistä henkilöä kohtaan. Kirjoittaja saattoi vastavuoroisesti toivoa palvelusta, suosionosoitusta tai muuta kompensatiota vaivan palkaksi. (Vrt. de Beer 2014: 1143–1144.) Useiden kirjoittajien teksteistä kootut vihkoset sisälsivät useita kieliä kuten ruotsia, suomea, saksaa, kreikkaa ja jopa hepreaa, mutta 1600-luvulla latina oli ylivoimaisesti käytetyin kieli. Käyttöyhteys vaikutti luonnollisesti kielen valintaan, samoin se, keiden odotettiin ymmärtävän teksti.

Toukokuun 4. päivänä vuonna 1643 vietettiin ensimmäistä Turun akatemian promootiota. Ohjelma maisterinkysymyksineen ja vastauksineen sekä juhla- ja kiitospuheineen esitettiin latinaksi. 1600-luvulla vakiintui tavaksi, että promootion juhlaväki kokoontui illalla promoottorin luokse promovoitavien kustantamiin pitoihin. Siellä viinin ja juhlaoluen virratessa vastavalmistuneita maistereita onniteltiin runosäkein ja puhehin, joissa riemuuttiin nuoruudesta, saavutetusta oppiarvosta ja sen symbolista laakeriseppeleestä. Apollo, Pallas Athene (Minerva) ja muut vilahtelivat säkeissä monin eri nimityksin. Vuoden 1643 promootiota on säilynyt yksi painettu vihkonen *Carmina gratulatoria* ('Onnitellurunoja') (Melander 1951: nro 189), jossa yhdeksän södermanlantilaista maakuntatoveria onnitteli latinalaisilla säkeillä vastavalmistunutta maisteria Anders Nycopensistä. Latina vakiintui itseoikeutetusti alusta alkaen promootioiden kieleksi, ja sen vuositaisesta roolista akateemisen juhlan ylevöittäjänä on säilynyt piirteitä nykyiseen promootioperinteeseen.

Häissä, joissa avioliittoa juhlittiin koko yhteiskuntaa ylläpitävänä instituutiona, tilanne oli toisenlainen kuin akateemisessa juhlassa. Toinen

keskushenkilö, morsian, ei kaikella todennäköisyydellä osannut latinaa 1600-luvun Turussa. Poikkeustapauksia on toki saattanut olla, mutta niistä ei ole tietoa. Usein häärunoissa puhuteltiin henkilökohtaisesti sekä sulhasta että morsianta, ja ruotsinkielinen runo oli niissä tapauksissa kohtelias ele morsianta kohtaan. Häärunoja kirjoitettiinkin ruotsiksi suhteessa enemmän kuin muita tilapäisrunoja. Joskus hääonnitteluvihkosiin on painettu sekä latinankielinen runo että sen ruotsinkielinen käännös, joista toinen tai ehkä molemmat saatettiin häissä kuulla lyhyinä maljapuheina tai pienimuotoisina esityksinä. Dialogin muoto oli hyvin suosittu häärunoissa. Useimmiten keskustelijoina ovat morsian ja sulhanen, mutta myös morsiusparin perheenjäsenet, rakkauden jumala Venus, Cupido ja muut antiikin mytologian hahmot sekä erilaiset personifikaatiot olivat yleisiä. Peter Gyllenius hyödynsi paikallisväriä viehättävässä Aurajoen ja Kupittaaan lähteen välisessä latinankielisessä dialogissa (*Dialogus nuptialis inter Auram flumen et Cupisalem fontem*) (Melander 1951: nro 337), jonka hän laati Olof Wexioniuksen ja Catharina Petraean häiden kunniaksi vuonna 1654. Sisällöltään dialogi on tyypillinen hääruno, jossa onnittelujen lisäksi ylistetään morsianta ja sulhasta, heidän perheitään ja avioliiton etuja sekä lausutaan toivotuksia sopuisasta yhteiselosta, runsaasta jälkikasvusta, pitkästä elämästä ja hyvästä kuolemasta. (Gyllenius 1654: A1v–A3v; Sarasti-Wilenius 1997: 230–234.)

Hautarunojen ja muistopuheiden tärkeä tehtävä puolestaan oli ilmaista surua, ylistää vainajaa ja lohduttaa hänen omaisiaan ja läheisiään. Hautarunoja toimitettiin omaisille usein heti kuolemantapauksen jälkeen, ja niitä lausuttiin ja jaettiin saattoväelle hautajaisissa. Hautarunoja painettiin erillisten vihkosteen lisäksi muistopuheisiin eli parentatioihin. Akatemian edesmenneitä professoreita kunnioitettiin aina latinankielisellä muistopuheella, jolloin suremaan jäänyttä leskeä oli tarpeen huomioida ruotsinkielisillä runoilla. Hää- ja hautarunoja ryhdyttiin ensin laatimaan akateemisissa piireissä, mistä tapa levisi aatelisten ja sitten myös porvariston piiriin. Painetut onnittelu- ja muistojulkaisut olivat osoituksia kohdehenkilöiden sosiaalisesta statuksesta, minkä vuoksi runoja myös erikseen tilattiin akatemian opiskelijoilta. Latinan kielen käytöllä katsottiin olevan arvoa sinänsä, eikä ollut täysin välttämätöntä, että asianosaiset ymmärsivät tekstin yksityiskohtaisesti. Opiske-

lijat mielellään ohittivat tilaustöitä toimittaessaan akatemian tarkastuksen, minkä vuoksi akatemian konsistorissa hermostuttiin ja vaadittiin, että kaikki runot piti ohjata runouden professorin kontrolliin ennen niiden painattamista. Koska runoissa oli humanistisen tradition mukaisesti runsaasti antiikin kuvastoa ja viittauksia antiikin mytologiaan ja jumaluuksiin, kritisoiitiin niitä luterilaisen puhdasoppisuuden aikana muutamaaan otteeseen liiallisesta pakanallisuuden leimasta. (Kajanto 2000: 96–97, 106–109; Sarasti-Wilenius 1997: 238–239.)

Latinankieliset oraatiot eli puheet rajoittuivat runoja kiinteämmin Turun akatemian piiriin. Sen omina juhlapäivinä, valtion ja kuningas-huoneen merkkipäivinä, huomattavien henkilöiden vierailujen yhteydessä ja merkkihenkilöiden hautajaisia seuranneena päivänä Turun sivistyneistö kokoontui akatemian auditorioon kuuntelemaan tilaisuutta kunnioittavaa puhetta. Tilaisuuden alussa soitettiin joskus musiikkia, kuten vuonna 1690 pidetyssä yliopiston 50-vuotisjuhlassa, jossa professori Achrelius piti retorisen mestarinäytteensä *Scientiarum magnæ* ('Tieteiden magneetti') (Melander 1951: nro 1177) juhlistaen samalla kuningas Kaarle XI:n 35-vuotissyntymäpäivää. Painettu puhe on 70-sivuinen, ja tilaisuuden erityisen juhlavuuden vuoksi Achrelius puhuikin todennäköisesti pidempään kuin yleensä oli tapana. Arvovaltaisissa tilaisuuksissa puhujina esiintyivät usein akatemian opettajat ja professorit. Achreliukselle tehtävä uskottiin muun muassa aatelisrouva Christina Hornin (1682) ja piispa Johannes Gezelius vanhemman (1690) muistotilaisuuksissa sekä juhlistettaessa Ruotsin ja Tanskan välistä rauhansopimusta (1679) ja kuningatar Ulrika Eleonoran kruunajaisia (1681).

Turun akatemian kateederille asteli välillä myös kunnianhimoisia nuoria miehiä. Michael Wexionius-Gyldenstolpen poika, Gabriel Gyldenstolpe, oli 15-vuotias pitäessään panegyyrin eli ylistyspuheen vapaa-herra Lorentz Creutzille vuonna 1655 (Melander 1951: nro 345). Vaikutusvaltaisia henkilöitä kunnioittavat panegyyrin olivat tapa osoittaa kiittolisuutta jo saadusta tuesta tai tavoitella sitä. Ilman korkea-arvoisten tahojen suosiota silloisessa sääty-yhteiskunnassa oli miltei mahdoton edetä uralla tai ajaa omia asioitaan. Oma kysymyksensä on, tavoittivatko akatemiassa pidetyt puheet kaikki sinne kokoontuneet kuulijat vai oliko yleisön joukossa latinaa kokonaan taitamattomia tai sitä vain osin ym-

märtäviä. Kuinka hyvin ylhäisaatelinen kohdehenkilö, jonka oma koulutus ei painottunut vahvasti latinaan, ymmärsi puheen kaikki retoriset hienoudet? Osittaista ymmärtämistä, joka oli varmasti yleistä, kompensoi se, että pelkkä latinan käyttö korosti kohdehenkilön arvovaltaa ja sosiaalista asemaa.

Kirjeet: esimerkkejä latinan käytöstä yksityisessä kirjeenvaihdossa

Kirjeet olivat 1600-luvulla keskeinen väline kaikessa asioiden hoidossa, ja joissakin yhteyksissä, kuten kirjeen muotoon laadituissa stipendihakemuksissa, latinan käyttö oli odotettavaa. Yksityisessä kirjeenvaihdossa 1600-luvun Turussa latina ei kuitenkaan ollut aivan tavallinen kielivalinta. Ei se myöskään ollut täysin yllättävä valinta sellaisten henkilöiden kohdalla, jotka toimivat pitkälti latinankielisessä ympäristössä. Turun akatemian ensimmäinen historian ja valtio-opin professori Michael Wexionius-Gyldenstolpe (1609–1670),⁵ joka oli hyvin vaikutusvaltainen hahmo akatemian lisäksi Turun hovioikeuden piirissä, otti tavakseen käyttää ensisijaisesti latinaa poikiensa kanssa käymässään kirjeenvaihdossa. Sama käytäntö siirtyi hänen kuuden poikansa keskinäiseen kirjeenvaihtoon. Latinan käytön lisäksi heidän kirjeenvaihtonsa tuo esiin muita kieliin liittyviä kiinnostavia seikkoja.

Wexionius-Gyldenstolpen toisiksi vanhin poika, Nils Gyldenstolpe (1642–1709), muutti vuonna 1660 Tukholmaan ja loi merkittävän virkauran valtion korkeimmassa hallinnossa ja diplomaattina. Varsinkin isä ja kaksi Turkuun pysyvästi juurtunutta veljeä, hovioikeuden asessori Daniel Gyldenstolpe (1645–1691) ja akatemian historian ja valtio-opin professori Samuel Gyldenstolpe (1649–1692), kirjoittivat ahkerasti Nilsille Tukholmaan tai muualle Eurooppaan tämän ulkomaankomennusten aikana. (Ström 2014: x–xix.) Kirjeiden yksityinen luonne ei tarkoittanut tuolloin useinkaan sitä, että niiden sisältö jäi kirjoittajan ja vastaanottajan väliseksi tiedon- ja ajatustenvaihdoksi. Oli kirjeitä, joiden sisältöä piti varoa vuotamasta laajempaan ympäristöön, mutta kun Turkuun tuli kirje Tukholmasta tai ulkomailta, se tai osia siitä usein luettiin ääneen

perheen, sukulaisten ja tuttaviensa kuullen. Latinan käyttö sulki naiset ulkopuolelle, mutta heille voitiin referoida tärkeimmät asiat.

Perheen naispuoliset henkilöt kirjoittivat kirjeensä ruotsiksi; samoin heille henkilökohtaisesti osoitetut kirjeet oli laadittu ruotsiksi. Latina ei kuulunut heidän opintoihinsa eikä ilmeisesti myöskään ranskan taito, ainakaan siinä määrin, että he olisivat kyenneet ilmaisemaan sillä itseään (vrt. Vainio-Korhonen 2011: 147–149). Poikien kieliohjelmiin sen sijaan sisältyi äidinkielen (ruotsin) lisäksi suomi, saksa, ranska ja luonnollisesti latina ja kreikka. Michael Wexionius-Gyldenstolpe näki laajan kielitaidon vahvistavan poikiensa mahdollisuuksia menestyä urallaan. Perheellä ei ollut mittavia maaomistuksia tai muuta varallisuutta, joten pojille täytyi taata hyvät edellytykset säädyllyiseen toimeentuloon. Myös suomen kielen taito tarjosi mahdollisuuksia. Wexionius-Gyldenstolpe nimittäin ehdotti pojalleen, että tämä pyrkisi kreivi Per Brahen suosiossa avustuksella kruununprinssin (tulevan Kaarle XI:n) latinan ja suomen opettajaksi (*Nordiska samlingen* 468:1, M. Wexionius-Gyldenstolpe Nils Gyldenstolpelle 18.1660). Muistopuhe, jonka Samuel Gyldenstolpe piti Ruotsin armeijan palveluksessa vuonna 1666 menehtyneen veljensä Gabrielin muistolle, korostikin monipuolista kielitaitoa perheen sivistyksen kulmakivenä ja ylpeyden aiheena. Isän kanssa puhuttiin latinaa ja ranskaa, joskus jopa kreikkaa, ja tämä mielellään esitteli poikiensa kielitaitoa ja otti siitä vastaan kehuja viedessään heitä mukanaan Tukholman vierailuille. (Samuel Gyldenstolpe 1667: A6v.)

Latinan käyttö sisäisessä kirjeenvaihdossa oli konkreettinen tapa tuoda esiin perheen oppineisuutta ja sivistyneitä arvoja. Se määritteli perheen identiteettiä uudessa aatellisessa yhteiskuntaluokassa, johon Wexionius-Gyldenstolpe oli ylennetty opillisten meriittiensä ansiosta. Tämä oli harvinaista, sillä yleensä aatelointi perustui sotilasuralla saavutettuihin ansioihin. Gyldenstolpe-kirjeiden kokoelmassa on kolmen veljeksensä jo pikkupoikina kirjoittamia kirjeitä, joista voidaan seurata heidän edistymistään kirjoittajina ja latinan kielen taitajina. Jo ensimmäiset noin viisivuotiaana kirjoitetut tervehdykset ovat latinaksi. Myöhemmin pojat selostavat kirjeissään muun muassa opintojaan, joita he kävivät alkuvaiheessa kotiopettajan johdolla. Pojat oppivat ensin kirjeen rakenteen sekä konventionaaliset tervehdykset ja toivotukset. Vähitellen run-

gon ympärille alkoi rakentua enemmän sisältöä, ja poikien ilmaisu alkoi vapautua esimerkillisten mallien havaittavasta vaikutuksesta ja kulkea omalla painollaan. (Sarasti-Wilenius 2015: 46–48.)

Gyldenstolpe-perheen miehet käyttivät kirjeissään latinan ohella, joskin huomattavasti vähemmän, ruotsia ja ranskaa. Vaihtelivatko kirjoittajat kieliä vain siksi, että se oli mahdollista kirjoittajan ja vastaanottajan hallitessa useita yhteisiä kieliä? Oliko kielen valinta aina tietoista? Millä perusteella kirjeessä käytetty kieli valikoitui? Oliko tapana vastata samalla kielellä, jolla itse oli vastaanottanut kirjeen? Vaikuttiko kirjeen sisältö kielen valintaan? Valitettavasti Gyldenstolpe-kirjeet eivät auta vastaamaan kaikkiin näihin kysymyksiin. Vastavuoroisuuden ideaa ei voi todentaa, sillä vain Nilsille lähetetyt ja hänen kokoamansa kirjeet ovat säilyneet. Ainoastaan yksi hänen Turkuun perheelleen lähettämänsä kirje (tai sen luonnos) on säilynyt (*Nordinska samlingen* 470: 101, Nils Gyldenstolpe Samuel, Carl ja Gustaf Gyldenstolpelle 30.1. s.a.). Kirjoittajat eivät myöskään yleensä kommentoi, miksi he käyttivät latinan asemesta välillä ruotsia tai ranskaa. Jonkinasteiseen tietoiseen kielivalintaan saattavat viitata sellaiset kommentit kuin ”ruotsinkielisessä kirjeessäni kirjoitin, että (– –)”. Ammatillinen ympäristö todennäköisesti vaikutti kielen valintaan. Armeijan tehtävissä palvellessaan kaksi nuorinta veljestä, Carl ja Gustaf, käyttivät kirjeissään suhteessa enemmän ruotsia kuin muut veljet. Käsiteltävillä asioilla oli varmasti myös merkitystä; perheen taloudenpitoon liittyviä ruotsinkielisiä kuitteja ja luetteloita on kopioitu tai liitetty muutoin latinankieliseen kirjeeseen. Opintomatallaan Samuel lähetti veljelleen Nilsille Hollannista italiankielisen kirjeen, jossa hän ilmaisi toiveensa ulottaa matkansa Espanjaan ja Italiaan asti (*Nordinska samlingen* 469: 121, Samuel Gyldenstolpe Nils Gyldenstolpelle 3.10.1676). Tämän kirjeen poikkeukselliselle kielivalinnalle oli selkeä syy: näyte italian taidosta vahvisti kirjoittajan mahdollisuuksia saada toivomaansa taloudellista tukea matkaansa varten.

Michael Wexionius-Gyldenstolpe kantoi käytännön vastuuta poikien- ja kieliopinnoista liittämällä kirjeisiin ortografiaa koskevia korjauksia ja selityksiä ja neuvomalla tyylitaitoa kehittäviä harjoituksia. Hän ohjeisti muun muassa kääntämään tekstiä ranskasta latinaan tai saksaan, kääntämään sitten saman tekstin omin avuin takaisin alkuperäiseen

kieleen ja vertaamaan näitä tekstejä toisiinsa (M. Wexionius-Gyldenstolpe Nils Gyldenstolpelle 22.7.1661, Nordin 468:18, UUB). Nilsia hän patisti erityisesti ranskan opinnoissa, sillä tämän lähettämät ranskan-kieliset kirjeet olivat isän mielestä luvattoman huonoja. Isän ennakointi osui oikeaan, ja ranskasta tuli olennainen taito Nilsin virkauralla. Koska hänen oma perheensä käytti pääosin ranskaa keskinäisissä kirjeissään, huolestui hän vuorostaan latinan taka-alalle jäämisestä ja kehotti omia poikiaan aika ajoin kirjoittamaan kirjeitä latinaksi ja määräsi heille latinankielisiä kirjoitustehtäviä. Nils yleni aatelisarvoltaan ensin paroniksi ja sitten kreiviksi, joten hänen oma perheensä eli erilaisessa kulttuurisessa ja sosiaalisessa ympäristössä kuin hänen isänsä perhe Turussa. Hän halusi kuitenkin siirtää itse lapsena omaksumiaan arvoja edelleen pojilleen, ja latina oli siinä pyrkimyksessä olennainen väline. (Sarasti-Wilenius 2015: 25–26.)

Piirtokirjoitukset Turun kaupunkikuvassa: latinaa rakennuksissa ja muistomerkeissä

Latinankielistä tekstiä ei vain kirjoitettu, puhuttu ja kuultu vaan sitä myös nähtiin. Hannu Laaksonen (1984) ja Reijo Pitkäranta (2004) ovat luetteloineet, kuvanneet ja suomentaneet Turun latinankieliset piirtokirjoitukset. Nykyisin tunnetut rakennuspiirtokirjoitukset ja esimerkiksi muistomerkkeihin liitetyt kunniapiirtokirjoitukset ovat pääosin peräisin 1800-luvulta tai sitä myöhemmiltä ajoilta. Latinankielisiä piirtokirjoituksia on kuitenkin saattanut olla kaupunkikuvassa nähtävissä jo tätä aiemminkin, mutta ne ovat kadonneet muun muassa tulipalojen ja muutostöiden seurauksena. Yksi 1700-luvun rakennuspiirtokirjoitus, yksinkertainen vuosiluku *Anno 1724*, löytyy Vanhan Suurtorin varrella sijaitsevista Katedraalikoulun portaalista (Laaksonen 1984: 46). Niin ikään Turun ja sen lähialueen kirkoissa, erityisesti Maarian kirkossa, oli 1600- ja 1700-luvuilla nähtävillä keskiaikaisia ja uuden ajan alun piirtokirjoituksia rakenteissa, esineistössä ja hautakivissä (Pitkäranta 2004: 533–568).

Turun tuomiokirkossa 1600-luvun kävijät tottuivat näkemään latinankielisiä hautakiviin ja muistomerkkeihin laadittuja hautakirjoituksia

eli epitafeja ja muita piirtokirjoituksia. Lukutaitoinen latinaa taitamatonkin saattoi tavalla vieraskielistä tekstiä ja ehkä tunnisti sieltä nimen tai vuosiluvun. Sisällöltään hautakivien tekstit olivat usein varsin stereotyyppisiä: niissä mainittiin vainajan nimi, ammatti tai arvo sekä kuolin-aika, joskus joitakin muita tietoja. Gunbara Paavalintytär, joka ehti olla naimisissa Turun katedraalikoulun kahden rehtorin kanssa, sai hautakiveensä aviosäätä korostavia adjektiiveja:

GUNBARA PAULI DUORUM RECTO-
RUM SCHOLAE ABOENS. LEGITIMA
ET ELECTISSIMA CONJUX. OBIIT VII
APRILIS A:O 1623.

Gunbara Paavalintytär, Turun koulun kahden rehtorin laillinen ja säädyllinen puoliso. Kuoli 7. huhtikuuta vuonna 1623.

Hautakirjoitus oli aiemmin Turun tuomiokirkon lattiassa lähellä Tavastien hautaa, mutta se on joutunut kadoksiin (Laaksonen 1984: 19). Ennen vuoden 1681 tulipaloa tuomiokirkossa oli nähtävillä myös hautakiveen kiinnitetty kuparilaatta, jossa mainittiin kaksi Turun keskiaikaista piispaa, Magnus Olai (Maunu Tavast) ja Olaus Magni (Olavi Maununpoika).

ANNO DOMINI MCCCCLII DIE IX
MENSIS MARTII OBIIT REVERENDUS
IN CHRISTO PATER ET DOMINUS
D:NUS MAGNUS D. G. EPISCOPUS
ABOENSIS HUIUS CAPELLAE FUNDATOR,
QUI SEDIT ANNOS QUADRAGINTA

ANNO DOMINI MCDLX DIE XXIV
MENSIS FEBR. OBIIT REVERENDUS
IN CHRISTO PATER AC DOMINUS
OLAVUS D. G. EPISCOPUS ABOENSIS.

Vuonna 1452 maaliskuun 9. päivänä kuoli Kristuksessa kunnioitettava isä ja herra, herra Magnus (Maunu), Jumalan armosta Turun piispa, tämän kappelin perustaja, joka istui (piispanistuimella) neljäkymmentä vuotta.

Vuonna 1460 helmikuun 24. päivänä kuoli Kristuksessa kunnioitettava isä ja herra Olaus (Olavi), Jumalan armosta Turun piispa.

Alkuperäisen laatan, jonka teksti noudatti yleiseurooppalaista muotoilua, tilasi Flanderista piispa Magnus Nicolai (Maunu Särkilahti). Laatta tuhoutui tulipalossa, mutta sen teksti oli taltioitu, ja siten sen tilalle voitiin teettää 1800-luvulla uusi graniittinen muistolaatta. Se sijaitsee nyt Turun tuomiokirkossa sijaitsevassa Tavastien kappelissa, ja siinä mainitaan kahden edellä mainitun piispan lisäksi heidän seuraajansa, Magnus Nicolai. Maininnat alkuperäisestä laatasta löytyvät Paulus Juustenin *Piispainkronikasta* ja Henrik Gabriel Porthanin siihen liittämistä kommentteista (ks. esim. Porthan 1981: 538, 725).

Joissakin 1600-luvun epitafeissa oli huomattavasti edellisiä enemmän tekstiä. Tällainen on esimerkiksi Per Brahen teettämä kuningatar Kaarina Maununtyttären epitafi, joka on ripustettu melko korkealle tuomiokirkon Tottien kappelin eteläpuoleiselle seinälle. Tottien kappelissa on myös sotamarsalkka Åke Tottin barokin tyyli-ihanteen mukainen hautamuistomerkki, joka viesti loistokkuudesta ja suvun korkeasta sosiaalisesta asemasta. (Laaksonen 1984: 26–36.) Sen jalustan marmorilaatassa on kullatuin kirjaimin pitkäkö latinankielinen kirjoitus, joka on elämäkerrallisine tietoineen, ylhäisen sukutaustan selvityksineen ja henkilökohtaisten saavutusten ylistyksineen kuin 1600-luvun latinankielinen muistopuhe tiivistetyssä muodossa.

Latina oli vakiinnuttanut asemansa hautakivissä ja epitafeissa kestämään tarkoitettujen tekstien ikuistajana. Koska se oli onnistunut kantamaan viestiä menneiden vuosisatojen läpi, ajateltiin, että se tekisi todennäköisesti niin myös tulevien vuosisatojen aikana. Tätä eräänlaista ikuisuuden kielen roolia latina ei ole edelleenkään kokonaan menettänyt.

Lopuksi: latinan valta-aseman murtuminen 1700-luvulla

Turun akatemian perustamisvuodesta 1640 vuoteen 1713 ajoittunut latinankielisten puheiden ja runojen kukoistus johtui ennen kaikkea yliopiston humanistisesti painottuneesta opetusohjelmasta ja latinan itseoikeutetusta asemasta. Akademia suljettiin vuonna 1713 isonvihan vuoksi, ja sen toiminnat siirrettiin väliaikaisesti Tukholmaan. Kun toiminta käynnistettiin maanpaon jälkeen uudelleen Turussa vuonna 1722, vaikutti luonnontieteiden vahva esiintulo ilmapiiriin. Hyötyajattelusta tuli uusi ohjenuora, minkä fysiikan professori Carl Fredrik Mennander toi selkeästi esiin vuonna 1750 Ruotsin kruununprinssin, tulevan kuninkaan Adolf Fredrikin, syntymäpäivää kunnioittavassa puheessaan painottaen, että aika suosi tieteitä, joista oli odotettavissa valtion hyvinvoinnille välitöntä hyötyä (Mennander 1750: B11). Kuvaavaa on, että uuden ajan hengessä runouden professuuri lakkautettiin vuonna 1747 ja muutettiin taloustieteen professuuriksi. Latinankielinen runous kärsi dramaattisimman romahduksen syrjäytyen nopeasti eri yhteyksissä ruotsinkielisen tieltä. Dissertaatioihin liitetyt dedikaatiot ja onnittelevat kirjoitukset eli gratulaatiot alkoivat olla voittopuolisesti ruotsinkielisiä (af Hällström-Reijonen & Thylin-Klaus 2019: 160). Latinankielisiä puheitakaan ei enää 1700-luvulla pidetty 1600-luvun tapaan itsesäänselvyyksinä. (Kajanto 2000: 198–203.)

Kouluissa latinaa opetettiin pitkälti samaan tapaan kuin 1600-luvulla, mutta yliopistossa kielen yksinoikeutettua asemaa alettiin kyseenalaistaa. Kannattaisiko kallisarvoista aikaa käyttää johonkin tuottoisampaan kuin vaativiin latinan opintoihin? Toisaalta miten kansainvälisen oppillisen kommunikaation kävisi, jos yhden kielen asemasta olisikin osattava monia? Näistä ja muista latinan asemaa pohtivista kysymyksistä lausuttiin 1700-luvulla monenlaisia kannanottoja. Talousopin professorin Pehr Kalmin johdolla julkaistussa dissertaatiossa *De impedimentis linguae Latinae addiscendae* ('Latinan oppimisen esteistä', 1766) huomautetaan, että monet oppineet ymmärsivät ja myös puhuivat jo ranskaa, italiaa, englantia, saksaa ja muita kieliä. Silti kirjoittaja piti latinan opiskelua edelleen erittäin suositeltavana, sillä se hyödytti merkittävästi muiden kielten oppimista. (Kalm & Nyman 1766: 7–8.) Latinan ymmärtämi-

nen oli välttämätöntä, sillä sen pitkää historiaa tieteen ja opin kielenä ei voitu pyyhkiä olemattomiin.

Turun akatemian pitkäaikainen kaunopuheisuuden professori Henrik Hassel (professorina 1728–1776) ryhtyi latinan opetuksen ohella ohjaamaan harjoituksia ruotsiksi. Taloustiedettä, kemiaa ja muita uusia tieteitä voitiin käsitellä ruotsinkielisissä dissertaatioissa, koska niiden kansakuntaa hyödyttävät tulokset katsottiin aiheellisiksi saattaa yleiseen tietoisuuteen (af Hällström-Reijonen & Thylin-Klaus 2019: 152–153). Tällöin ei myöskään tarvinnut nähdä vaivaa kaikkien uusien asioiden nimeämiseksi latinaksi. Vaikka latinan itseoikeutettu asema oli peruuttamattomasti ohi, se ei suinkaan väistynyt vielä syrjään. Vuosisadan lopulla vaikuttaneen uushumanismin myötä kiinnostus taiteisiin ja kirjallisuuteen voimistui, mikä osaltaan piti yllä latinan tärkeää roolia. Hasselin seuraajan ja uushumanismin merkittävän edustajan Henrik Gabriel Porthanin (professorina 1777–1804) huomattavan laaja dissertaatiotuotanto on kokonaan latinankielistä. Myös väitökset ja julkiset luennot ja kuulustelut pidettiin edelleen latinaksi aina vuoteen 1828 saakka. Yliopiston virallisen kielen aseman latina menetti vasta vuonna 1852, jolloin yliopisto oli jo muuttanut Turusta Helsinkiin.

VIITTEET

- 1 Klassisessa retoriikassa erotettiin kolme puheenlajia: epideiktinen laji (*genus demonstrativum*) tarkoitti ylistys- ja moitepuheita, deliberatiivinen (*genus deliberativum*) poliittisia puheita ja oikeuspuheiden laji (*genus iudiciale*) oikeudessa pidettäviä syytös- ja puolustuspuheita.
- 2 Retoriikassa *locus* (monikossa *loci*) 'paikka' oli jokin aihe tai teema, josta puhuja saattoi löytää tarkoitukseen sopivia argumentteja. Nämä olivat osin yleisiä (*loci communes*) eli soveltuivat kaikkiin puheenlajeihin tai erityisiä (*loci speciales*) eli olivat luonteenomaisia yhdelle tietylle puheenlajille.
- 3 Klassisen retoriikan viides osa *memoria* (muisti) jäi 1500-luvulta lähtien esityksistä usein pois, sillä sen ei katsottu kuuluvan ainoastaan retoriikkaan vaan olevan luonteeltaan yleisempi.
- 4 Turun akatemian alkuaikoina 1600-luvulla tuotettiin näytelmiä erityisesti promootioiden ja rehtorinvaihdosjuhllisuuksien yhteyteen. Kaikkien näiden esitysten kielenä oli latinan sijaan ruotsi.

- 5 Wexionius-Gyldenstolpen johdolla ilmestyi ensimmäinen Turun akatemiassa painettu dissertaatio *De prudentia* ('Järkevyydestä', 1641). Hänen kirjalliseen tuotantaansa kuuluu mm. historiallis-maantieteellis-etnografinen *Epitome descriptionis Sueciae, Gothiae, Fenningiae et subiectarum provinciarum* ('Lyhyt Ruotsin, Göötanmaan, Suomen ja kukistettujen provinssien kuvaus', 1650), jossa kuvataan myös Ruotsin valtakunnassa puhuttuja kieliä.

LÄHTEET

AINEISTO

- Achrelius, Daniel. 1687. *Oratoria*. Turku: Turun akatemia.
- Achrelius, Daniel. 1689. *Epistolarum conscribendarum forma et ratio*. Turku: Turun akatemia.
- Achrelius, Daniel. 1690. *Scientiarum magnae*. Turku: Turun akatemia.
- Carmina gratulatoria*. 1643. Turku: Turun akatemia.
- Chronander, Jacobus. 1647. *Surge eller Flijt och Oflitighetz Skode Spegel*. Turku: Turun akatemia.
- Consistorii Academici Aboensis äldre protokoller 4 (1671–1679)*. 1912. Finska historiska samsfundet. Helsinki: Suomen Keisarillinen Aleksanterin yliopisto.
- Elenchus lectionum publicarum*. 1654–1690. Turun akatemian luento-ohjelmat. Turku: Turun akatemia.
- Gyldenstolpe, Gabriel. 1655. *Perbrevis panegyricus virtuti & honori Domini Laurentii Creutz*. Turku: Turun akatemia.
- Gyldenstolpe, Samuel. 1667. *Panegyris seu Parentatio in memoriam Dn. Gabrielis Gyldenstolpens*. Turku: Turun akatemia.
- Gyllenius, Peter. 1654. *Dialogus nuptialis inter Auram flumen et Cupisalem fontem*. Julkaisussa: *Carmina Gratulatoria ... Auspicatissimis Nuptiis Olai Wexionii et Catharinae Petraeae*. Turku: Turun akatemia, A1v–A3v.
- Juslenius, Daniel. 1700. *Aboa vetus et nova*. Turku: Turun akatemia.
- Justander, Samuel. 1679. *Oratio brevis de quibusdam antiquitatibus Abogicis*. Turku: Turun akatemia.
- Kalm, Pehr & Nyman, Erik. 1766. *Meditationes subitaneae de impedimentis linguae Latinae addiscendae*. Diss. Turku: Turun akatemia.
- Leander, Gabriel. 1664. *Declamatio succincta paroeciae Lethala... encomia*. Turku: Turun akatemia.
- Mennander, Carl Fredrik. 1750. *Genethliacus augustissimo & serenissimo domino Friderico Adolpho*. Turku: Turun akatemia.
- Miltopaeus, Martin. 1669. *Institutiones oratoriae*. Turku: Turun akatemia.
- Porthan, Henrik Gabriel. 1981. *Opera omnia* 7. Turku: Porthan-seura.
- Rauthelius, Johannes. 1657. *Oratio de encomio Aboae*. Turku: Turun akatemia.

KIRJALLISUUS

- Beer, Susanna de. 2014. Poetic genres – occasional poetry: Practice. Julkaisussa: Ford, Philip, Bloemendal, Jan & Fantazzi, Charles (toim.) *Brill's Encyclopaedia of Neo-Latin World. Micropaedia*. Leiden: Brill, 1142–1144.
- Bloemendal, Jan. 2013. Neo-Latin drama in the Low Countries. Julkaisussa: Bloemendal, Jan & Norland, Howard B. (toim.) *Neo-Latin Drama and Theatre in Early Modern Europe*. Leiden: Brill, 293–364.
- De Smet, Ingrid A. R. 2014. Poetic genres – occasional poetry: Theory. Julkaisussa: Ford, Philip, Bloemendal, Jan & Fantazzi, Charles (toim.) *Brill's Encyclopaedia of Neo-Latin World. Micropaedia*. Leiden: Brill, 1144–1146.
- Dickey, Eleanor. 2016. *Learning Latin the Ancient Way. Latin Textbooks from the Ancient World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dietl, Cora. 2013. Neo-Latin humanist and protestant drama in Germany. Julkaisussa: Bloemendal, Jan & Norland, Howard B. (toim.) *Neo-Latin Drama and Theatre in Early Modern Europe*. Leiden: Brill, 103–183.
- Hanska, Jussi & Lahtinen, Anu. 2010. Keskiajalta 1500-luvun lopulle. Julkaisussa: Hanska, Jussi & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.) *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1266: 1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 17–111.
- Häkkinen, Kaisa (toim.). 2009. *Formulae puerilium colloquiorum*. Wanhan suomen arkisto 2. Turku: Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos.
- Hällström-Reijonen, Charlotta af & Thylin-Claus, Jennica. 2019. Akademiskt skrivande i 1700-talets Åbo. Julkaisussa: Tandefelt, Marika (toim.) *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenskan i Finland – i dag och i går III: 1. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 829. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 147–168.
- Kajanto, Iiro. 1989. *Humanism in a Christian Society I. The Attitude to Classical Mythology and Religion in Finland 1640–1713*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Kajanto, Iiro. 2000. *Latina, kreikka ja klassinen humanismi Suomessa keskiajalta vuoteen 1828*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Klinge, Matti ym. 1987. *Kuninkaallinen Turun akatemia*. Helsingin yliopisto 1640–1990, ensimmäinen osa. Helsinki: Otava.
- Laaksonen, Hannu. 1984. *Turun latinankieliset piirtokirjoitukset. Latinska inskrifter i Åbo*. Turun maakuntamuseon raportteja 7. Turku: Turun maakuntamuseo.
- Laine, Tuija. 2010. Koulujen oppikirjojen tuotanto ja levitys. Julkaisussa: Hanska, Jussi & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.) *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1266:1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 123–125.
- Leinonen, Markku. 2006. Johannes Gezelius den äldre (1615–1690) och utgivningen av *Orbis pictus* på svenska. Julkaisussa: Lindström, Lars (toim.) *Janus Comenius. Orbis pictus. Johan Amos Comenius, Orbis sensualium pictus. Den synliga världen*. Första upplagan på svenska och latin 1682 i faksimil med nyöversättning, inledning, tre efterord och bibliografi. Tukholma: HLS Förlag, 368–391.

- Melander, Toini. 1951. *Personskrifter hänförande sig till Finland 1562–1713*. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto.
- Nordinska samlingen* vols. 468–470 (Gyldenstolpen perheenjäsenten kirjeitä Nils Gyldenstolpelle). Uppsala universitets bibliotek (UUB).
- Pitkäranta, Reijo. 2004. *Suomen kirkkojen latina. Piirtokirjoitukset kirkoissa, kellotapuleissa ja hautausmailla*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 193. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sarasti-Wilenius, Raija. 1997. Latinankielinen promootio-, hää- ja hautarunous Suomessa. Julkaisussa: Laine, Tuija (toim.) *Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja*. Tietolipas 169. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 224–239.
- Sarasti-Wilenius, Raija. 2013. Latin drama in the Nordic countries. Julkaisussa: Bloemendal, Jan & Norland, Howard B. (toim.), *Neo-Latin Drama and Theatre in Early Modern Europe*. Leiden: Brill, 657–686.
- Sarasti-Wilenius, Raija. 2015. *Dear Brother, Gracious Maecenas. Latin Letters of the Gyldenstolpe Family (1661–1680)*. Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia: Humaniora 374. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Sarasti-Wilenius, Raija. 2019. Praises of towns and provinces at the Academy of Turku in the seventeenth century. Julkaisussa: Roling, Bernd & Schirg, Bernhard (toim.) *Boreas Rising: Antiquarianism and National Narratives in the 17th and 18th Century Scandinavia*. Berliini: De Gruyter, 61–79.
- Ström, Annika. 2014. *Professor Michael Wexionius Gyldenstolpes brev till sonen Nils 1660–1669*. Utgåva av latinsk text med översättning. Tukholma: Kungliga Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia.
- Vainio-Korhonen, Kirsi. 2011. Sisaruskia ja sukulaisia. Suomalaisten aatelisnaisten kirjeenvaihtoa 1600- ja 1700-luvulla. Julkaisussa: Leskelä-Kärki, Maarit, Lahtinen, Anu & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.) *Kirjeet ja historiantutkimus*. Historiallinen arkisto 134. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 141–162.
- Widén, Bill. 1968. *Prästmötet i Åbo stift 1629–1864*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 77. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

II

Kieliä ja kulttuureja 1700-luvulta 1800-luvulle

Kirkossa kuulutettu – ruotsi ja suomi Kaarinan seurakunnan kirkonkuulutuksissa 1700–1800-luvulla

Taru Nordlund

 <https://orcid.org/0000-0001-9046-0163>

Useimmat nykysuomalaiset tunnistavat sanonnan *ei ole kirkossa kuulutettu*, joka tarkoittaa, ettei jokin asia ole vielä lopullisesti varma. Sanonnan historia sen sijaan ei välttämättä ole nykynäkökulmasta enää läpinäkyvä. Kirkonkuulutukset ovat olleet keskeinen osa varhaista tiedonvälitystä. Tuttu sanonta on lähtöisin aikakaudelta, jolloin esimerkiksi hallitsijan käskyt, asetukset, avioliittoaikeet, etsintäkuulutus ja julkinen tilaisuus katsottiin laillisesti kaikkien tietoon saatetuksi vasta, kun asia oli kuulutettu ääneen kirkossa. Laitkin tulivat virallisesti voimaan vasta, kun ne oli kirkossa kuulutettu.¹ Kuulutukset luettiin kirkossa niiden luonteen mukaan kerran (esim. useimmat viralliset kuulutukset), useaan kertaan (esim. kuulutukset rikoksista) tai toistuvasti (pahimpia rikoksia kuten lapsenmurhaa käsittelevät kuulutukset) (Laine & Laine 2010: 305–306). Usein kuulutus määrättiin luettavaksi kolme kertaa, ja tämän toteutuminen (ja tiedot kuulutusten päivämääristä) on yleensä kirjoitettu käsin kuulutustekstiin.

Menneillä vuosisadoilla verbi *kuuluttaa* on tarkoittanut sekä evankeliumin että maallisten ilmoitusten julkistamista ja ilmoittamista (Alanko

1999: 88; Laine 2002: 48–49; Kivekäs 2008: 4); ”[Jeesus] **cuulutta** heille [opetuslapsille] rauhan” (Biblia 1642, lihavointi kirjoittajan; VKS s.v. *kuuluttaa*). Nykyisinkin virallisia hallintoasioita kuulutetaan eli tiedotetaan esimerkiksi sanomalehdissä tai ilmoitustauluilla ja kirkolliseen avioliittoon aikovat kuulutetaan kirkossa ennen vihkimistä. Arkisessa käytössä puhutaan ohjelman tai ohjelmanumeroiden kuuluttamisesta ja pejoratiivisesti asioiden suuriäänisestä ”toitottamisesta”. (KS s.v. *kuuluttaa*.)

Tarkastelen tässä artikkelissa, millä tavoin ruotsin ja suomen kieliä käytettiin Kaarinan² seurakunnan kirkonkuulutuksissa³ 1700- ja 1800-luvuilla. Kaarinan seurakunnan arkisto tarjoaa erinomaisen aineiston muuttuvan kielitilanteen tutkimukseen, sillä kieltenvälisiä suhteita ja kaksikielisiä käytänteitä on mahdollista seurata poikkeuksellisen hyvin säilyneen kuulutusaineiston pohjalta.⁴ Tarkastelen käsillä olevassa tutkimuksessani erityisesti 1700-luvun lopun aineistoja; ajankohtaa on pidetty kirkonkuulutusten kulta-aikana. Olen käynyt läpi aineistoa myös 1800-luvun alusta, puolivälistä ja lopusta. Vuosisadan alun ja puolivälin aineisto muistuttaa suuresti 1700-luvun aineistoa, painettujen kuulutusten lisääntymistä lukuun ottamatta. Tilanne muuttuu selvästi vasta 1800-luvun lopulla, jolloin kirkonkuulutusten rinnalle alkaa jo tulla muita tiedostusvälineitä, erityisesti sanomalehtiä.

Olen valokuvannut arvioni mukaan noin 300 kuulutusta Turun maakunta-arkistossa eri yhteyksissä, joten uskon valitsemani aineiston kuvaavan hyvin, miten kielet arkistossa edustuvat ja milloin tekstien kieli muuttuu. Aineiston pohjalta on mahdollista analysoida myös kielten valtasuhteita tarkastelemalla esimerkiksi erikielisten kuulutusten aiheita tai tekstien typografisia piirteitä.

Historiallisen monikielisyyden tutkimus kuuluu historiallisen sosiolingvistiikan tai lähemmin historiallisen kielisosiologian alaan. Voidaan ajatella, että kielisosiologisessa suuntauksessa fokus on enemmän siinä, mitä eri kielten tai kielimuotojen käyttö kertoo yhteiskunnasta ja sen valtarakenteista, kun taas sosiolingvistiikassa tutkimuksen kohteena on itse kieli, jonka muutosta ja vaihtelua peilataan sosiaaliin ja yhteiskunnallisiin olosuhteisiin. Erontekoa voidaan pitää veteen piirrettyinä viivana ja jopa mahdottomana varsinkin silloin, kun tutkimuksen kohteena ovat historialliset tekstit. Historiallisten kielimuotojen ymmärtäminen

edellyttää kielenkäyttäjien historian tuntemusta. Kieli taas on sosiolingvistille lähtökohtaisesti sosiaalinen ilmiö: kielen tarkastelu kertoo tietenkin kielen rakenteesta ja kielestä itsestään systeeminä, mutta se avaa aina ikkunan myös kielen käyttäjiin. Kieli on kuitenkin varsin harvoin esillä historiankirjoituksessa, kuten myöhemmin tässä artikkelissakin käy ilmi. (Kielisosiologian ja sosiolingvistiikan rajanvedosta ks. myös Paunonen 2009; Auer ym. 2015.)

Koska kuulutukset ovat olleet keskeinen osa oikeuslaitoksen ja hallinnon toimintaa, esittelen aluksi suomalaisen lakikielen historiaa. Tämän jälkeen valaisen, miten kirkonkuulutukset ovat toimineet tiedonvälityksenä, ja esittelen aiempaa kuulutusten tutkimusta. Näiden taustalukujen jälkeen kerron Kaarinan kunnan kielitilanteesta historiankirjoituksen pohjalta, minkä jälkeen valotan kielten käyttöä, kielellisiä valtasuhteita ja samalla myös kaarinalaisten elämää kuulutusaineiston perusteella. Tarkastelen aluksi 1700-luvun aineistoa ja lopuksi 1800-luvun aineistoa, minkä jälkeen pohdin arkistoaineiston antaman kuvan suhdetta kielten todennäköiseen todelliseen käyttöön eri aikoina.⁵

”Ruotsalainen kieliaisti”: suomalainen laki- ja hallintokieli Ruotsin ja Venäjän vallan aikana

Suomen oikeusjärjestelmä on ruotsalaista perua. Suomalaisten lakiteksten alkuperä on ruotsalaisessa maan- ja kaupunginlaissa, jotka periytyvät jo esikirjalliselta ajalta. Lait puhuttiin ääneen ja opittiin ulkoa, minkä vuoksi varhaiset lait olivat kieliasultaan tiiviitä. Niissä hyödynnettiin muistin tueksi myös poettisia keinoja, esimerkiksi alku- ja loppusointua. (Palmgren 2017; Ruskeepää, tulossa.) Suomenkielisiä lakitekstejä esiintyi Ruotsin aikana vuosisatoja pelkkinä käsikirjoituksina. Käännöstoiminta oli aluksi pienimuotoista ja tilapäistä, sillä keskushallinnon näkökulmasta kokonaisten lakiteosten suomentamista ei pidetty tärkeänä ja oikeuslaitoskin toimi pääasiassa ruotsiksi. Vasta vuonna 1759 ilmestyi suomeksi painettuna *Ruotzin Waldacunnan Laki*, josta julkaistiin 1800-luvun aikana uudistettuja painoksia.⁶ (Häkkinen 1994: 98–102; Pajula 1960: 71–74.)

Kuninkaallisia asetuksia alettiin antaa Ruotsissa 1500-luvulta lähtien, kirjallisena aikana, ja painaminen edisti niiden vakiintumista leksikaalisesti ja syntaktisesti mutkikkaiksi. Asetustekstit siis poikkesivat kielellisesti eri lähtökohtaa olevista lakiteksteistä. Toisin kuin lakikirjoja, asetuksia käännettiin ja painettiin myös suomeksi jo 1500-luvun lopulta lähtien, ja myös suomeksi vakiintui näin kaksi toisistaan poikkeavaa lakikielen muotoa, lakikirjojen kieli ja asetusten kieli. (Ruskeepää, tulossa.) Ruotsin vallan aikana suomeksi käännettiin erityisesti sellaisia asetuksia, joiden katsottiin liittyvän aihepiireiltään suoraan suomenkielisen talonpoikaisväestön elämään; tällaisia aiheita olivat esimerkiksi palkolliset, metsäpalojen estäminen, rakennusten katselmus ja sotavarustelu. (Pajula 1960: 71–74.)

Suomenkielinen lakikieli oli alkuaan vahvasti ruotsinmukaista paitsi sanastoltaan myös syntaksiltaan. Tämä on kiinnostavaa verrattaessa lakikieltä varhaiseen uskonnolliseen kirjallisuuteen ja erityisesti ensimmäiseen suomenkieliseen Raamattuun vuodelta 1642. Vuoden 1642 Biblian kääntämistä ohjasi selvästi puhdaskielisyyden ihanne, jonka perusteella tekstistä karsittiin ruotsinmukaisia rakenteita, kuten postpositiorakenteita tai artikkelimaisesti käytettyjä pronominitarkenteita (Rapola 1942; 1963).⁷ Lakikielessä ruotsinmukaisuuksia taas voidaan pitää jossakin määrin jopa tavoiteltavina: esimerkiksi Abraham Kollaniuksen ruotsalaisten lakikirjojen suomennos, joka valmistui tarkastuksen jälkeen vuonna 1653, sisälsi runsaasti omaperäisiä sanoja, joko Kollaniuksen itsensä muodostamia tai murre sanoja. Käännös sai kuitenkin huonon vastaanoton lakimiesten keskuudessa. Näyttäisikin siltä, että laki- ja hallintokieli oli jo tuolloin siinä määrin eriytynyt omaksi lajikseen, että tällaista puhdaskielisyyttä ei lain ammattilaisten keskuudessa odotettu tai osattu ottaa vastaan. (Pajula 1960: 58–63.) Yksi varteenotettava vaihtoehto juuri Biblian puhdaskielisyydelle taas on Harri Uusitalon (2019: 134) mukaan se, että Bibliaa oli toimittamassa kokonainen käännöskomitea, kun taas lakikäännökset olivat tavallisesti vain yhden ihmisen käsialaa. Tämä ei tietenkään selitä sitä, miksi lakikieli pysyi arkaaisempuna vielä vuosisatojen jälkeenkin. Siihen ehkä on jo vaikuttanut lakikielen genreen vakiintuneiden piirteiden näkeminen osana ammattikieltä ja ammatin harjoittamista.

Suomalaisen lakikielen edistyminen oli hidasta, sillä suoraan suomalaisia talonpoikia koskevia lakeja lukuun ottamatta hallitsijalla ei ollut juuri mielenkiintoa tekstien saattamiseksi suomen kielelle. Uudenkaupungin rauhan jälkeen suomalaiset talonpojat kantelivat asetusten keinoista suomennoksista, minkä seurauksena vuonna 1735 perustettiin Tukholmaan ensimmäinen ”suomen kielen translaattorin” virka. Vuonna 1741 määrättiin lisäksi, että suomennokset tulee lähettää kaikkiin Suomen kirkkoihin seurakuntalaisille tiedotettaviksi ja kirkonarkistossa säilytettäväksi. Kopioita ei painettu kuitenkaan kaikkia Suomen kirkkoja varten, vaan käytännössä tekstit kiersivät kirkosta toiseen. (Pajula 1960: 81–83.) Tämä on varmasti yksi syy siihen, ettei kuulutuksia ole niiden säilytysmääräyksestä huolimatta säilynyt kirkoissa. (Kaarinan kuulutuksista historiantutkimuksen aineistona ks. myös Kivekäs 2008: 11–14.) Varsinkin paikallisia asioita käsittelevät pienimuotoiset ilmoitukset on saatettu hävittää tai niitä on voitu satunnaisesti säilyttää jossakin toisaalla ja tätä kautta tallettaa jälkipolville. Esimerkiksi Urjalan pitäjän käsikirjoitettuja kuulutuksia on löytynyt seurakunnan kirkonkirjojen välistä. (Kauko 2014.)

Laki- ja hallintokielten näkökulmasta kielitilanne ei juurikaan muuttunut Suomen siirryttyä osaksi Venäjän keisarikuntaa, sillä ruotsin kielen käyttö laki- ja hallintokielenä jatkui entisellään (Pajula 1960: 128–133). Vuoden 1863 kieliasetus määrätti muun muassa, että suomenkielisillä alueilla viranomaisten tuli vastaanottaa suomenkielisiä asiakirjoja ja hallita suomea. Asetukselle annettiin kuitenkin 20 vuoden siirtymäaika, ja käytännössä suomen kielen käyttö laki- ja hallintokielenä edistyi erittäin hitaasti. (Mt. 178–181.) Ensimmäiset lainopilliset käsikirjat ilmestyivät 1840-luvulla: Pietari Hannikaisen suomennos vuonna 1847 ja Gustaf Cannelinin vuonna 1849. Kummankin suomennoksen lähtöteksti oli sama Gustaf Trappin lainopillinen käsikirja. (Häkkinen 1994: 101.) Varsinkin 1860-luvulta eteenpäin alkoi suomeksi ilmestyä opaskirjoja erilaisiin käytännön tarkoituksiin (esim. sopimukset, velkakirjat, perukirjat ja pesänjako). Paavo Pajulan mukaan näillä ei ole ollut kovinkaan paljon vaikutusta lakikielen kehitykseen (Pajula 1960: 188), mutta todennäköisesti niillä on kuitenkin ollut merkitystä maaseudulla, jossa opaskirjat ovat todennäköisesti mahdollistaneet välttämättömien asiakirjojen laati-

misen laajemmalle joukolle, siis myös pelkästään suomen kieltä taitaville kirjoitustaitoisille kirjureille. Kielimuodon käyttö on tätä kautta ulottunut ”ammattilaisten”, koulutuksen saaneiden lakimiesten ulkopuolelle.⁸

Suomen kieli alkoi saada sijaa hallintokielenä vasta 1800-luvun viimeisillä vuosikymmenillä: vuodesta 1883 lähtien alioikeuksien pöytäkirjat tuli viimein laatia suomeksi suomenkielisillä paikkakunnilla, 1880-luvulla ilmestyi laaja suomalainen laki- ja virkakielen sanasto, ensimmäiset suomenkieliset oikeustieteen väitöskirjat ilmestyivät 1890-luvulla ja vuonna 1898 perustettiin Suomenmielisten juristien klubi (myöh. Suomalainen Lakimiesyhdistys), jonka ruotsinkielinen vastapari (Juridiska Föreningen i Finland) oli perustettu jo vuonna 1862. (Pajula 1960: 194–201, 219–220.) Lakiasioiden hoitamista suomeksi vaikeutti vielä 1800-luvun lopullakin se, että yliopisto-opetuksen kieli oli ruotsi eikä oppikirjojakaan ollut saatavilla suomeksi (mt. 213). Tilanne muuttui ratkaisevasti, kun yliopisto vähitellen suomenkielistyi, ja erityisesti eduskuntalaitoksen syntyessä 1900-luvun alussa. Vuonna 1905 eduskuntaan valituista 90 % oli suomenkielisiä (mt. 223). 1900-luvun alun kielellisestä käänteestä kertoo senaatin kielenkääntäjien määrä. Vuosien 1902–1905 senaatissa oli eniten venäjän kielenkääntäjiä mutta myös suomen kielen kääntäjiä oli kahdeksan. Vuonna 1915 suomen kielen kääntäjiä oli kuitenkin enää kaksi; kun lakeja valmisteltiin yhä enenevässä määrin suomeksi, kääntämisen tarvetta alkoi vähitellen tulla suomen sijasta ruotsin kielelle. (Mt. 228.)

Pajulan suomalaisen lakikielen historia (1960) kuvaa, miten suomen kieli on tullut lakikieleksi ja levittäytynyt yhä laajemmalle. Itse kielen näkökulmasta teos tarkastelee lähinnä terminologiaa ja sen vakiintumista. Oikeustieteilijänä Pajula ei ole lähtökohtaisesti ollut kiinnostunut kielen rakenteesta, varsinkin kun vanhaa suomalaista lakikieltä on pidetty vakiintumattomana, kömpelönä ja ruotsia mukailevana. Kielitieteen näkökulmasta varhainen lakikieli on kuitenkin monella tapaa hyvin kiinnostava tutkimuskohde: eriytyvien tekstilajien näkökulmasta näyttäisi siltä, että lakikieli on jo varhain toiminut ammatillisena erikoiskielenä, jonka muoto on ikään kuin jähmettynyt paikoilleen. Sten Palmgren (2017) on esittänyt vastaavanlaisen huomion ruotsinkielisen lakikielen säilyttämästä arkaistisuudesta.⁹ Tuomioistuintyyli kehittyi Suomessa

ruotsalaisen kuriaalityylin mallin mukaan. Lakikielen piirteitä ovat Pajulan (1960: 202–205) mukaan mutkikkuus, niin kutsutut juridiset pronomininit, joita käytetään viittaamaan aiemmin mainittuihin tarkoitteisiin (esim. *edellä sanottu, äsken kosketeltu*), sekä pitkät virkkeet, joissa lauseita yhdistellään muun muassa konjunktioilla (*sen vuoksi, kun, sen tähden*).¹⁰ Lain ja hallinnon kieli on tullut tavallisellekin kansalle tutuksi erityisesti suullisena kielimuotona varsinkin kirkonkuulutusten kautta.

Kirkonkuulutukset tiedonvälityksenä

1800-luvun Suomessa kirkko toimi keskeisenä tiedon välittämisen ja vastaanottamisen keskuksena (*site of knowledge*, käsitteestä ks. Burke 2000). Kirkko yhtäältä kontrolloi tiukasti ylhäältäpäin lukutaitoa ja uskonnollisen opetuksen omaksumista mutta toimi toisaalta myös paikallisen yhteisön luontevana sosiaalisena keskuksena, kun jumalanpalvelusten yhteydessä tavattiin ihmisiä ja vaihdettiin kuulumisia. Kirkonmäällä myytiin myös esimerkiksi luonnonmullistuksista ja onnettomuuksista kertovia arkkiveisuja (Kivekäs 2008: 44; Tommila 1983; 1988: 29–30). Kirkollinen ja hallinnollinen valta erotettiin virallisesti vasta 1860-luvun kuntalakimuutoksessa. Kirkon keskeisyys myös kunnallisessa hallinnossa näkyi vielä paljon myöhemminkin. Esimerkiksi Kaarinassa kuntakokoukset järjestettiin kirkossa vielä 1880-luvulla, ja kirkossa myös kuulutettiin ja ilmoitettiin paikallisyhteisön asioista. Virallisesti kuulutuksista luovuttiin Suomessa vasta vuonna 1925 (joitakin poikkeuksia lukuun ottamatta, kuten *Ylipäällikön päiväkäsky Suomen äideille* 1942¹¹). (Kivekäs 2008: 6.)

Jo Ruotsin ajalta periytyneen tavan mukaan papit lukivat kirkossa jumalanpalveluksen yhteydessä tai sen jälkeen ääneen niin kutsuttuja kirkonkuulutuksia, jotka olivat alkuaan kruunun ja sittemmin keisarinhallinnon ajankohtaisia julistuksia, asetuksia tai määräyksiä. Ne koskivat esimerkiksi verotusta, sotilaspalvelua, terveydenhuoltoa tai köyhäinhoitoa. Kuulutukset käsitelivät myös yhteisiä paikallisia asioita, kuten teiden ja yhteisten tilojen kunnossapitoa ja paikallisten viranomaisten ilmoituksia. Kirkossa kuulutettiin syntyneet, kuolleet, parantuneet, avio-

liittoon aikovat ja vihityt. Kuulutukset luettiin saarnan jälkeen. Aluksi luettiin väestöasioihin liittyvät ja sen jälkeen kruunun tai keisarin ja maaherrojen kuulutukset. Näiden jälkeen luettiin paikalliset tiedonannot. Jumalanpalveluksen pituus ehtoolliskäynteineen saattoi usein venyä moniksi tunneiksi. (Murtorinne 1992: 81.) Yksittäinenkin ihminen saattoi pyytää pappia lukemaan ääneen ilmoituksen esimerkiksi karanneesta palvelijasta, varastetusta hevosesta tai kirkonpenkkiin jääneestä myssystä. Tekstin kirjurina toimi tällöin usein lukkari, mutta kirjoitustaitoinen saattoi saada myös itse kirjoittamansa tekstin luettavaksi. Kirkko oli monella tapaa pitäjän keskipiste, ja kuulutuksissa välitetty tieto tavoitti kansan tehokkaasti. Historioitsijat ovat luonnehtineet kirkonkuulutuksia nerokkaaksi tiedonvälityksen muodoksi aikana ennen moderneja joukkotiedotusvälineitä. (Tommila 1983; 1988; Villstrand 2008a.)

Kirkonkuulutukset tutkimuksen kohteena

Kirkonkuulutuksia on aiemmin tutkittu jonkin verran historian tutkimuksen alalla. Ruotsalaisen Elisabeth Reuterswärdin väitöskirja (*Ett massmedium för folket*, 2001) käsittelee kuulusjärjestelmää massatiedotusvälineenä 1700-luvun Ruotsissa (Ruotsi-Suomessa) ja Åbo Akademin kirkkohistorian professorin Bill Widénin teos (*Predikstolen för massmedium*, 2002) kirkkoa tiedonvälityksen keskuksena ja alamaisten mielihiteen muokkaajana keskiajalta suurvaltakauden loppuun. Molemmat teokset keskittyvät keskushallinnon, siis kuninkaan tai keskusvirastojen, antamiin kuulutuksiin. Myös Åbo Akademin pohjoismaiden historian professori Nils Erik Villstrand on käsitellyt kirkonkuulutuksia useissa tutkimuksissaan (esim. 1999; 2008a; 2008b). Villstrandin tutkimukset ovat käsitelleet esimerkiksi talonpoikaisen kansanosan mahdollisuuksia yhteiskunnalliseen osallistumiseen. Hänen ilmauksensa *att läsa med örat eller skriva genom munnen* (Villstrand 1999: 93) kiteyttää erinomaisesti ajatuksen siitä, että esimodernissa kulttuurissa kirjalliset taidot ja vaikuttaminen olivat – ainakin jossakin määrin – myös luku- ja kirjoitustaidottomien ihmisten saavutettavissa siten, että ihmisille oli mahdollista kuunnella hallinnollisia tekstejä ääneen luettuna tai toisaalta

saada mielipiteitänsä esille kirjoitustaitoisen kirjurin avulla. Villstrand käyttää tällaisesta kirjallisesta kyvystä käsitettä poliittinen kirjoitustaito (Villstrand 1999: 95–96).

Kuulutuksia on käsitelty myös muutamassa Suomen historian alan pro gradu -tutkielmassa. Aki Alangon tutkielma *Seurakuntalaisille tiedoksi. Kirkonkuulutukset osana tiedonvälitysjärjestelmää ja tiedotusvälineinä Jyväskylän maaseurakunnassa 1807–1837* (1999) käsittelee muun muassa kirkonkuulutusten aiheita, tavoitettavuutta ja nopeutta kvantitatiivisesti, kun taas Pasi Kivekkään tutkielma *Ilmoitetan ja tiettäväxi tehdän täsä Herran seuracunnas. Kaarinan kirkonkuulutukset paikallisyhteisön kuvaajina Ruotsin ajan lopulla* (2008) on mikrohistoriallinen kuvaus, joka valaisee Kaarinan pitäjän asukkaiden elämää, seurakuntaelämää, yhteisöä ja ihmisen elämänkaareen liittyviä tapahtumia kirkonkuulutusten avulla. Kivekkään tutkimus siis poikkeaa muista edellä mainituista sekä metodiltaan että näkökulmaltaan: tutkimus edustaa arjen historian tutkimusta, jossa tutkimuksen kohteena ovat tavalliset ihmiset, ei esimerkiksi yhteiskunnan eliitti tai hallintojärjestelmä. Oma aineistoni ennen 1800-lukua on osittain samaa kuin Kivekkään käyttämä aineisto. Varhaisen tiedonvälityksen näkökulmasta Suomessa kirkonkuulutuksia on tutkinut Päiviö Tommila (1983; 1988). Kielentutkijat sen sijaan eivät ole juurikaan käsitelleet kirkonkuulutuksia. Esko Koivusalo (1983) on tarkastellut Ilmajoen kirkkoherra Gabriel Peldanin suomenkielisiä kuulutuksia vuosilta 1736–1746. Koivusalo analysoi kuulutusten aiheita ja sanastoa. Lisäksi kuulutuksia on käsitelty itseoppineiden kirjoittajien tekstejä tarkastelevissa tutkimuksissa. Näissä tutkimuksissa on osoitettu, että kuulutukset ovat (jumalanpalveluksissa ääneen luetun ja muun uskonnollisen kirjallisuuden lisäksi) toimineet tärkeinä kirjoittamisen malleina tavallisille ihmisille, jotka eivät ole saaneet muodollista koulutusta kirjoitustaitoon. (Laitinen & Nordlund 2012.)

Kaarinan kunnan kielitilanne 1800-luvulla

Kielellisestä tilanteesta on historianteoksissa yleensä hyvin vähän tietoa – kieltä on ehkä pidetty siinä määrin itsestään selvänä, että esimerkiksi

1800-luvun merkkihenkilöidenkin äidinkieltä saattaa olla joskus vaikea päätellä. Toisaalta eriasteinen kaksikielisyyskin on todennäköisesti ollut tavallisempaa kuin yleensä on ajateltu: ennen 1800-luvun loppupuolta koulunkäynti tapahtui ruotsiksi, joka tavallisesti oli tästä syystä suomenkieliselläkin henkilöllä kirjallisesti (ja esim. virallisissa konteksteissa ehkä myös suullisesti) vahvempi kieli (kaksikielisyystä Uudenmaan, Varsinais-Suomen ja Pohjanmaan maaseudulla ks. Kuvaja 2019; eriasteinesta kaksikielisyystä ks. Paunonen 2006: 27–28). Historian alan kirjallisuus ei siis useinkaan ole kovin rikas lähde kielitilanteen arvioimiseen, vaan historiallisen kielisosiologian tutkimuksessa täytyy usein lähteä liikkeelle alkuperäislähteistä. Tilastotietojakaan väestön kielestä ei ole helppo löytää (ks. kuitenkin Kuvaja 2019). Vanhin suomenkielinen tilastoalkaus on vuonna 1868 julkaistu *Yhteenveto kuvernöörien viisivuotis-kertomuksista vuosilta 1861–1865*. Vuodesta 1879 vuosittain painettu *Suomenmaan tilastollinen vuosikirja* löytyy kokonaisuudessaan digitoituna. Vuonna 1879 painettuun kirjaan on tilastoitu muun muassa kaupungeissa syntyneet, kuolleet ja avioliittoon vihityt sekä tiedot väestön uskonnosta. Sen mukaan koko maassa oli vuonna 1875 luterilaisia 916 020, kreikkalais-venäläisiä ortodokseja 18 198 ja roomalaiskatolisia 510. Tilastoon on kirjattu myös talven yli selvinneet tuotantoeläimet, kuten hevoset, lehmät, siat, lampaat ja vuohet, mutta väestön kielistä ei ole mitään mainintaa. (Tilastolaitoksen historiaa, Suomenmaan tilastollinen vuosikirja 1879; suurimpien kaupunkien väestönlaskennasta v. 1870 ks. kuitenkin Syrjämä & Tunturi; Mäkinen, Peikola & Tyrkkö tässä teoksessa.)

Vuoden 1880 osalta on tilastolliseen vuosikirjaan (painettu vuosikirjassa v. 1886) tilastoitu myös kieli. Tilastojen mukaan koko Suomen väkiluku oli tuolloin hieman yli kaksi miljoonaa eli 2 176 421. Suomen ja ruotsinkielisten osuudet on tilastoitu lääneittäin.¹² Suomenkielisiä oli yhteensä 1 756 381 ja ruotsinkielisiä 294 876. Tilastot on annettu lisäksi kunnittain: Kaarinan kunnassa (Nummi + Kaksikerta¹³) oli asukkaita yhteensä 2 729, joista suomi oli äidinkielenä 2 494:llä ja ruotsi 235:llä. Prosenteissa luvut ovat siis koko Suomessa suomenkielisiä 80,7 % ja ruotsinkielisiä 13,5 % ja Kaarinan kunnassa suomenkielisiä 91,4 % ja ruotsinkielisiä 8,6 %. Jos otetaan huomioon pelkästään Nummen seura-

kunta, jonka kuulutuksia tässä artikkelissa käsitellään, on ruotsinkielisten osuus 2,4 %.

Pinta-ala ja kirkonkirjoihin pantu väkiluku sekä suomea ja ruotsia puhuvien lukumäärä kustakin Suomenmaan kunnasta.

Superficie territoriale et population légale, selon la langue parlée. Spécification par communes.

	Neliökilomeeteriä. Superficie en kilomètres carrés	Wäkiluku 31. p Joulukuuta 1880. Population légale au 31 Décembre 1880.		
		Koko väkiluku. Population totale.	Suomea puhuvia. Finnois.	Ruotsia puhuvia. Suédois.
Nummi	100,1	2,017	1,951	66
Kakskerta		712	543	169

Kuva 1. Kaarinan väestörakenne kielen mukaan joulukuussa 1880 (jäljitelty *Suomenmaan tilastollisen vuosikirjan 1886* mukaan).

Kerttu Innamaan *Kaarinan pitäjän historian* (1952: 187–188) mukaan Kaarinan emäpitäjässä väestö on kautta aikojen ollut suomenkielistä. Lähialueella Kakskerrassa (joka on historian aikana ollut välillä osa Kaarinaa, välillä muodostanut oman kunnan ja on nykyään jo pitkään ollut osa Turkuja) ruotsinkielisten määrä alkoi 1700-luvulla kasvaa niin, että vuonna 1810 Kakskerran kaikkiaan 413 asukkaasta 179 eli 43 % oli suomenkielisiä. Innamaa (mt.) arvioi, että ruotsinkielisyyttä alueella levittivät saariston ruotsinkielisten säätyläisten ja paikallisten asukkaiden väliset avioliitot (ks. myös Grönholm tässä teoksessa). 1840-luvulla suomenkielisiä oli Kaarinan väestöstä Innamaan mukaan noin 60 % ja vuonna 1878 jo 76 %. Sittemmin väestö suomalaistui Innamaan mukaan kokonaan. Tästä yhtenä merkinä on se, että kirkossa pidettiin ruotsinkielinen jumalanpalvelus vain pari kertaa vuodessa. (Innamaa 1957: 161.)¹⁴ Kakskerrassa, jossa ruotsinkielisten osuus oli suurempi, päätettiin vuonna 1809 saarnata joka toinen viikko suomeksi ja joka toinen viikko ruotsiksi sekä pyhäpäivinä kummallakin kielellä. Kakskertaan oli muuttanut saaristosta muun muassa ruotsinkielistä kalastajaväestöä. (Innamaa 1952: 302–303.)¹⁵

Kirkonkuulutusten kielet Kaarinan seurakunnassa Ruotsin aikana 1700-luvun lopussa

1700-lukua on kutsuttu kirkonkuulutusten kulta-ajaksi. Virallisten kuulutusten lisäksi kirkossa ilmoitettiin myös yksityisten henkilöiden tiedotuksia, ja kuulutusten lukemiseen kului paljon aikaa. Tästä syystä jo 1600-luvun lopussa oli Turun piispan Johannes Gezelius vanhemman esityksestä määrätty, että vain viralliset kuulutukset luetaan kirkonmenojen aikana ja yksityiset ilmoitukset luetaan kirkonmenojen jälkeen kirkon ovella tai pitäjäntuvassa. Tästä käytännöstä kuitenkin luovuttiin talonpoikien vastustuksen vuoksi, kun talonpojat vuoden 1765–1766 valtiopäivillä valittivat omien asioidensa tiedottamisen vaikeutta. Vuodesta 1766 lähtien rahvas sai jälleen toimittaa omia asioitaan myös suoraan saarnastuolista, mikä oli merkittävää yhteisön tiedonkulun kannalta. (Kivekäs 2008: 5–6.)

Kaarinan kuulutuksia Ruotsin ajan lopulla tutkineen Kivekkään (2008: 12) mukaan kuninkaan ja lääninhallituksen kuulutukset olivat yleensä ruotsinkielisiä, mutta hänen tutkimusaineistossaan on myös joitakin suomenkielisiä kuulutuksia sekä joitakin, jotka on kirjoitettu kummallakin kielellä. Paikallisviranomaisten kuulutukset ovat hänen aineistossaan pääasiassa suomeksi. Kuten edellä on ollut esillä (ks. myös Kivekäs 2008: 24), vain osa kuulutuksista pystyttiin kääntämään virallisesti suomeksi. Pappien velvollisuus oli kuitenkin kuuluttaa viralliset asetukset ja määräykset kummallakin kielellä niin kirjaimellisesti kuin mahdollista. Kun valmiita käännöksiä ei ollut, kääntäminen jäi pääasiassa pappien tehtäväksi. Koska aikaa käännösten laatimiseen ei useinkaan ollut paljon, on hyvin todennäköistä, että papit ovat selittäneet kuulutusten sisältöä omin sanoin. (Villstrand 2008a: 18–22.) Tämän on täytynyt esimerkiksi Kaarinassa tarkoittaa, että seurakunnan papit ovat olleet sujuvia sekä ruotsiksi että suomeksi. Myös kirkossa ääneen luetut ilmoitukset, joita arkistossa on myös suomeksi, osoittavat pappien hyvää kielitaitoa. Luonnollisesti suomea tarvittiin sekä suullisesti että kirjallisesti myös seurakuntalaisten elämään liittyvissä kirkollisissa toimenpiteissä, kuten kasteessa, ripissä, häissä ja hautajaisissa. (Ks. myös Hakulinen ym. 2009: 17–19.) Kiinnostavaa on, että kuten Kivekkään

tutkimus (2008: 24) ja omatkin huomioni aineistosta osoittavat, arkistossa ei ole säilynyt esimerkkejä pappien kirjallisista käänöksistä, ei edes korkeimmalta hallinnon tasolta tulleista, vaikka ne määräyksen mukaan tuli kuuluttaa kaikkialla samassa muodossa (ks. Hakulinen ym. 2009: 19).

Kaarinan seurakunnan 1700-luvun kuulutuksia on Turun maakunta-arkistossa arkistoituna useassa eri kokoelmassa. Esimerkiksi väestökuulutukset (syntyneet, kuolleet, avioon aikovat) on arkistoitu erilleen tässä artikkelissa käsiteltävistä hallinnollisista ja paikallisista kuulutuksista. Näyttäisi siltä, että painetut ja kansiin sidotut kuulutukset on erotettu käsinkirjoitetuista, mutta aivan systemaattista tämäkään ei ole. Kuulutusaineiston aukkoisuutta voi kaiken kaikkiaan hyvin selittää sekin, että kuulutuksia ei alun perinkään riittänyt kaikkiin seurakuntiin, joten ne on saatettu lähettää eteenpäin muihin seurakuntiin. Vähäisimmät seurakuntalaisten omat ilmoitukset on lisäksi voitu hävittää kuuluttamisen jälkeen. Vanhin aineistokotelo sisältää kotelon otsikon mukaan kuulutuksia vuosilta 1645–1799 (ks. aineistolähteet). Kuulutukset tässä kokoelmassa ovat käsin kirjoitettuja. Ensimmäinen kotelosta löytynyt tarkasti päivätty suomenkielinen kuulutus on vouti Andreas Rautalinin kuulutus vuodelta 1762 ja ensimmäinen arkistosta löytynyt suomenkielinen painettu kuulutus on kruunun verovoudin allekirjoittama kuulutus vuodelta 1788.

Ensimmäinen kahdella kielellä rinnakkain painettu Turun maakansliasta (myöh. lääninhallitus) annettu kuulutus (huom. suomeksi nimetty ”Ilmoitukseksi”) käsittelee lumppujen kokoamista ja on peräisin vuodelta 1763:

(1) Kundgjörelse.

Hans Kongl. Maj:t, vår Allernådigste Konung, hafwer, til befordran af Pappers tilverkningen i Riket, under den 31 Januarii, år 1738, i Nåder förordnat thet Husbonde och Matmoder, högre och lägre, så wäl i Städerna som på Landet, böra hålla noga wård theröfwer, at hwarcken finare eller gröfre ylle= och linne=klutar, eller och af klipt nyt och gammalt papper, måge blifwa bortkastade, eller något linne til sköre förbränt (– –) I öfrigt åligger det Magistraterna i

Kuva 2. Ruotsiksi ja suomeksi painettu kuulutus (alku ja loppu) vuodelta 1763. *Kaarinan seurakunta. Saapuneet kuulutukset ja ilmoitukset (1795–1800)*. Turun maakunta-arkisto. Kuva: Taru Nordlund 2016.

Städerne, och Krono Befallnings=Männerne på Landet, at medela Lump=handlaren, tå han med Mitt Rese=Pass försedd är, all nötig handräckning uti thet som til hans ärendes befordran tjenar: Äfwen som the böra draga försorg, at thenna Kundgjörelse må warda en gång om Året, nemligen Michaelis tiden af Prediko=Stolen i hwar Kyrka, til samtelige wederbörandes århindran kundgjor Åbo i Lands=Cancelliet, den 26 October, År 1763.
Jer Wallen.

Ilmoitus. Hänen Kuningallinen Majestäins, meidän caickein Armollisin Kuningamme, on paperin=tekemisen edesauttamisexi Waldakunnasa, sinä ensimmäisnä päivänä colmattakymmendä Tammikuusa, Wuonna 1738, Armosa säättänyt, että Isännän ja Emännän, ylhäisemmän ja alhaisemman, sekä Kaupungeisa että Maalla, pitä wisun waarin pitämän siitä, ettei, taicka hjenombita eli

kalsiambita willaisia ja liinaisia räpäleitä, eli poisleicattua uutta ja vanhaa paperita, pidä poisheittämän, eli jotacuta lijnaista carrexii ja skörixii poldettaman (– –) Päälisexi tule Magistratein Caupungeisa, ja Kruunun Foudein Maalla, Räpälein=ostajata, koska hänellä on minun matcakirjani, olla awullinen, siinä, kuin tule hänen asians edes=auttamisexi: Pitä heidän myös siitä huolda pitämän, että tämä Ilmoitus kerta wuodesa, nimittäin Mickelin päiwän aicana, Saarnastuolista joka kirkosa, jocaiselle asianomaiselle welwollisexi muistutuxexi, ylösluetan.

Turun Maan=Cancelliesä, sijnä 26 p. Loca Cuusa, 1763.

Jer Wallen.

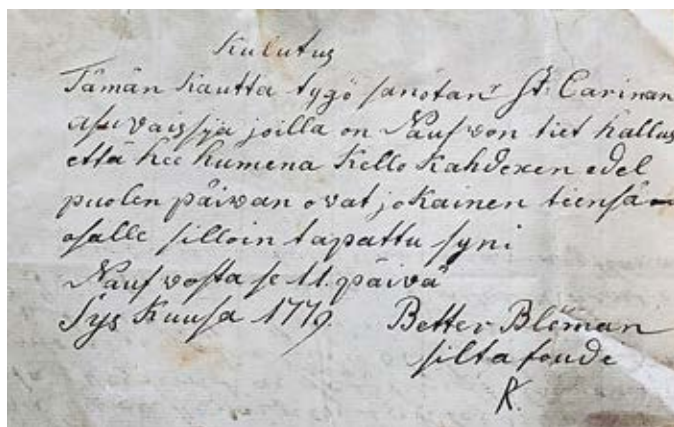
Kuulutusten typografinen asettelu kertoo kielten statuksesta yhteiskunnassa. Varhaisimmissä kaksikielisissä kuulutuksissa ruotsi on aina ensiksi vasemmalla ja suomenkielinen teksti oikealla. Molemmat on vanhimmissa kuulutuksissa kirjoitettu fraktuuralla. Kaarinan aineistossa suomenkielinen teksti on ensimmäistä kertaa vasemmalla puolella vasta vuonna 1885. Myös kirjasinlajin käytössä on vaihtelua: kaksikielisissä kuulutuksissa antiikvaa aletaan käyttää varhemmin ruotsinkielisissä kuulutuksissa, vaikka suomenkielinen teksti olisi vielä fraktuuralla. Kaarinan kuulutuksissa tämä näkyy esimerkiksi siten, että muun muassa verojen laiminlyöntiä käsittelevissä kuulutusteksteissä henkilön ammatti tai titteli kirjoitetaan samalla rivillä ruotsiksi antiikvalla ja suomeksi fraktuuralla ja henkilön oma nimi jälleen antiikvalla. Fraktuuraa pidettiin erityisesti kansan kirjasimena. Esimerkiksi Yrjö Koskinen arvioi Zachris Topeliuksen ja Samuel Roosin koulukirjoja seuraavasti: ”Myöskin on luonnonkirjassa waihetellen suomalaista ja latinalaista pranttii, mutta Luku- ja Oppikirjassa ainoastaan edellistä lajia. Mutta Luku- ja Oppikirjaksi rahwaan kodissa on tämä Tohtori Roos’in suomentama epäilemättä parempi.” (*Mehiläinen* I.I.1862; kirjasinlajin valintaan liittyvistä merkityksistä ks. myös Nordlund 2018; vrt. myös Sarasti-Wilenius tässä teoksessa.)

Kirjasinlajin käyttö vaihteli varmasti myös kirjapainon mukaan. Esimerkiksi vuonna 1891 Helsingin lääninhallituksesta annettu kuulutus on molemmilla kielillä antiikvalla, Hämeenlinnan lääninkonttorista

molemmilla kielillä fraktuuralla ja Kuopion lääninkonttorista annettu ruotsiksi antiikvalla ja suomeksi fraktuuralla.

Arkistossa säilyneet kuulutukset ovat 1700-luvulla valtaosin ruotsinkielisiä. Esimerkiksi vuoden 1798 kotelossa on 43 kuulutusta, joista vain yksi – taksvärkkirahan maksamista käsittelevä – on suomeksi. Nämä kuulutukset ovat kaikki painettuja. Kiinnostavinta aineistossa on kuulutusten kielen vaihtelu ilmoittajan statuksen ja aiheen mukaan. Hallitsijan ja lääninkonttoreiden viralliset kuulutukset ovat pääosin ruotsiksi (ks. yllä kuulutusten kääntämisestä suomeksi), mutta paikallishallinnon tai yksityisten ihmisten asioita käsittelevät pääosin käsinkirjoitetut ilmoitukset ovat useimmiten suomeksi. Tämä ei ole yllättävää, koska Kaarina on jo varhain ollut lähes suomenkielinen kunta. Vuonna 1800 painettuja kuulutuksia on yhteensä 86, ja ne ovat kaikki ruotsiksi. Kolme näistä on käsinkirjoitettuja.

Suomenkielisten kuulutusten aiheet ovat sellaisia, jotka puhuttelevat paikallisia asukkaita suoraan paikallisissa asioissa, kuten kirkon tai kunnan talkootyöt, tienhoito sekä kirkonvartijan tai muiden kirkon toimihenkilöiden palkkioiden maksaminen esimerkiksi jyvänä tai voina.

Kuva 3. Kuulutus tieosuuksien hoitamisesta syyskuussa 1779. Kaarinan seurakunta. Saapuneet kuulutukset ja ilmoitukset (1795–1800). Turun maakunta-arkisto. Kuva: Taru Nordlund 2016.

(2) Kulutus

Tämän kautta tygö sanotan St. Carinan asuvaissija joilla on Naufwon tiet hallus että hee hu[o]mena kello kahdixen edel puolen päivän ovat jokainen tiensän osalle silloin tapattu syni.

Naufwosta se 11. päivä

Syskuusa 1779 Better Blöman
 silta foudi
 K.

Myös varkauksista, kadonneista esineistä ja hevosista kuulutettiin suomeksi. Kuten Kivekäs (2008: 85–98) kirjoittaa, tällaisten kuulutusten perusteella voidaan tehdä päätelmiä seurakuntalaisten sosiaalisesta asemasta ja varallisuudesta. Esimerkiksi kotieläimet olivat tärkeitä elinkeinon kannalta, ja eläimistä arvokkaimpia olivat hevoset:

(3) yhdeldä kunnialiselda mieheldä Turun kaupungissa on pois tullut Turun laitumelda yxi sai musta vanha Dama hewoinen lah-tes on ollut taydes kenkäs se Christellinen ihminen joka sitä olis jo tiedon sanut eli tästä lahin sais weis sen bruslan uden maan Kadulla henen waiwan pitä Kunnialla maxettaman

Vastaava toinen kadonneen hevosen ilmoitus (kummatkin päiväämättömiä mutta arkistopaikan mukaan noin 1770-luvulta) kuuluu seuraavasti:

(4) Yhdeldä Cunialiselda Mieheldä Turun kaupungissa on ~~turun~~ Turun laitumelda pois kadonnut yxi blacki vähäinen laiha tamma hewoinen edestä kucka toista jalkas Se Christellinen ihminen joka sen on havainut eli tästä lahin havaitsis vois sen Turgun Kestkevarin tyijön Uden man cadul henen waiwans pitä cunnial tuleman maxetuxi

Yllä olevat kadonneita hevosia käsittelevät kuulutukset ajoittuvat (arkistosijainnin perusteella, koska niitä ei ole päivätty) samaan ajankohtaan, mutta niitä ei ole kuitenkaan kirjoitettu samalla käsialalla. Kumpaakaan ei myöskään ole kirjoitettu tasaisella ”kansliakäsialalla”, jolla esimerkiksi maakanslian kuulutukset on kirjoitettu.

Kuten esimerkit (3) ja (4) osoittavat, kadonneiden eläinten kuulutusten tyyppiset pienet paikalliset ilmoitukset eivät suinkaan ole sattumanvaraisesti kirjoitettuja, vaan useimmiten ne muistuttavat toisiaan ja seuraavat kieliasultaan muita kirkossa kuulutettuja hallinnollisia tekstejä. Yllä olevissa esimerkeissä mainitaan ensin, keneltä jotakin on kadonnut, ja sen jälkeen ilmaistaan, mitä on kadonnut, ja luonnehditaan kadonnutta (tässä tapauksessa hevosta). Lopuksi vedotaan kristillisiin kunniallisiin ihmisiin, että he toimittaisivat kadonneen eläimen tiettyyn osoitteeseen. Huomionarvoista on muun muassa indefiniittipronominin *yci* käyttö osoittamassa epämääräisiä ja tunnistamattomia tarkoituksia. Tavallisten ihmisten kirjoittamiin teksteihin kohdistunut tutkimus on parin viime vuosikymmenen aikana osoittanut, että koulua käymättömät kirjoittajat ottivat teksteissään käyttöön ilmaisuja ja fraaseja, joita olivat nähneet ja kuulleet omassa tekstimaailmassaan. Keskeisiä malleja olivat luonnollisesti kirkon piirissä luetut ja kuullut uskonnolliset tekstit ja saarnapuhe sekä ääneen luetut hallinnolliset kuulutukset, jotka näyttäisivät vaikuttaneen varsinkin seurakuntalaisten omien ilmoitusten rakenteeseen ja syntaksiin. (Laitinen & Nordlund 2012.)

Kruununasioissa talonpoikia lähestyttiin silloin, kun jokin asia liittyi suoraan heihin. Verotuksen lisäksi yksi paikallisyhteisöjä suoraan koskettava asia oli köyhien ja sairaiden hoito. Perinteisesti näistä ihmisistä huolehtiminen oli kuulunut kirkolle (esim. kolehtien keruu ja avustukset), ja kunnissa oli tyyppillisesti käytössä myös niin kutsuttu vaivaisruotujärjestelmä, jossa kuhunkin ruotuun kuuluvat yhdessä elättivät varattomia. Tämän ihmisryhmän asema yhteiskunnassa oli heikko. (Jaakkola ym. 1994.) 1700-luvun lopussa väestön kasvaessa kasvoi myös heikossa asemassa oleva tilaton väestö. Samalla köyhäinhoitoon alkoi muodostua entistä vakiintuneempia rakenteita. 1760–1780-luvulla kuninkaan asetuksen mukaan jokaisen kunnan tuli huolehtia omista köyhistään, orvoistaan ja vajaakuntoisista asukkaistaan. Tyypillistä oli, että uudistuksia vastustettiin ja haluttiin pysyä vanhoissa käytänteissä. (Mt. 36–50.) Esimerkki talonpoikaisväen vastustuksesta on Kaarinan ja sen lähialueiden talonpoikien valitus kuninkaan määräyksestä rakentaa jokaiseen kuntaan oma ”vaivaistalo”. Tähän valitukseen on Jacob Haartmanin nimissä Turun tuomiokapitulista toimitettu suomeksi käsin kirjoitettu päätös:

(5) Joca Cuningallisen Maijestetin Armollinen säättäminen St. Carinan bitäjän asuwaisille welwolliseski [po. welwolliseksi] tule tiettäväxi tehdyksi yxiwacaisella waroituksella, että alammaisudessa tarckastin waariotta, mikä nytt armosa heidän päällenspandu on. Turusa sinä 8. päiwänä Tammi Cuusa 1777. Duomio Capitlumin puolesta Jacob Haartman.

Kuningas siis suostui talonpoikien vaatimukseen, mutta kuten tekstistä käy ilmi, alamaisia varoitettiin laiminlyömästä velvollisuuttaan köyhien hoidossa. Tässä kopiossa käytetty käsiala ei muistuta sitä käsialaa, jolla tuomiokapitulista tavallisesti annettiin kuulutuksia, ja todennäköisesti päätöskin on aluksi annettu ruotsiksi. On kuitenkin epäselvää, kuka tekstin on kääntänyt. Todennäköisesti siitä on kuitenkin tehty useita suomenkielisiä kopioita, koska valituksen takana olivat Kaarinan lisäksi viiden muun lähipitäjän talonpojat ja päätös on varmasti luettu ääneen kaikissa seurakunnissa.

Suomen ja ruotsin kielten tasapainoilua Kaarinan seurakunnassa 1800-luvulla

Suomen sodan jälkeen vuonna 1809 Suomesta tuli osa Venäjän keisarikuntaa. Suomi sai oman keskushallinnon ja valtiontalouden, mutta uudessa poliittisessa tilanteessa noudatettiin yhä Ruotsin aikaista lakia. Vaikka suomesta tuli ensi kertaa autonomisen alueen enemmistökieli, ruotsin käyttö hallintokielenä jatkui kuten ennenkin. (Hakulinen ym. 2009: 22–24.)

Olen tarkastellut Kaarinan seurakunnan arkiston kuulutus- ja ilmoitusaineistoa arkistokansioista vuosilta 1819–1823, siis reilu kymmenen vuotta poliittisen muutoksen jälkeen. Vuodelta 1819 peräisin oleva aineisto koostuu edelleen enimmäkseen ruotsinkielisistä painetuista ja käsinkirjoitetuista kuulutuksista. Suomeksi arkistossa on enimmäkseen käsinkirjoitettuja pikkuilmoituksia ja muutama virallisempi kuulutus, jotka liittyvät esimerkiksi huutokauppojen käytäntöihin. Vuoden 1819 kansiossa ei ole yhtään suomeksi painettua kuulutusta, mutta vuonna

1820 suomeksi ilmoitetaan vaatteiden myynnistä, muuttaneista, syntyneistä ja kadonneista sekä löydetyistä eläimistä. Kotelossa on lisäksi kolme painettua suomenkielistä kuulutusta, otsikolla ”Yhteinen julistus”, jotka käsittelevät asevelvollisuutta ja sotaväen varustamiseksi tarvittavaa viljaa ja puhuttelevat näin suoraan talonpoikia.

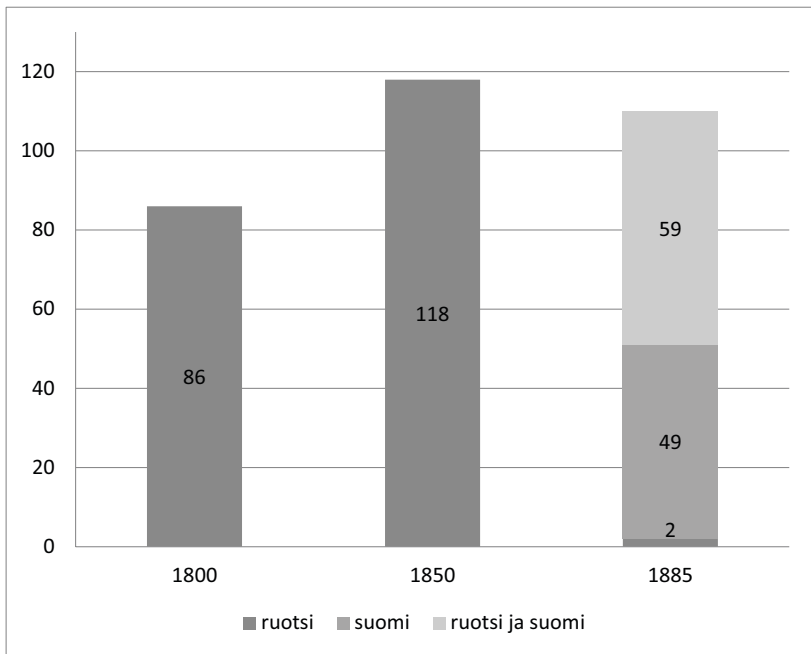
Vuosien 1850 ja 1851 aineistossa kieltenvälinen tilanne on ennallaan: kaikki kotelossa vuodelta 1850 säilyneet kuulutukset ovat ruotsiksi. Niistä painettuja on 61 ja käsinkirjoitettuja 57. Käsinkirjoitetut kuulutukset käsittelevät paikallisia asioita, kuten huutokauppoja, palotarkastuksia ja maanmittauksia. On todennäköistä, että henkilökohtaiset tai pieniyhteisöä käsittelevät suomenkieliset ilmoitukset ovat jääneet arkistoimatta. On myös todennäköistä, että kuulutukset on kirjoitusasusta huolimatta luettu suomeksi, koska jo 1840-luvulla suomenkielisen väestön osuudeksi Kaarinassa on arvioitu 60 %, ja osuus nousi väestön kasvaessa nopeasti siten, että 1880-luvulla se oli jo yli 90 % (ks. tarkemmin edellä).

Suomen kielen kehitys kirjakieleksi tapahtui lyhyen ajan kuluessa 1800-luvun alusta noin vuosisadan vaihteeseen. Perinteisesti tänä niin kutsuttuna varhaisnykysuomen kautena on pidetty lyhyttä vuosiin 1810 / 1820–1870 / 1880 ajoittuvaa jaksoa (Lehikoinen & Kiuru 2001; Häkkinen 1994). Ideologisesti muutos oli suuri jo heti poliittisen tilanteen muututtua 1800-luvun alussa, mutta jo Turun romantiikalla ja Turun akatemialla oli 1700-luvun lopussa ollut suuri ideologinen merkitys; muun muassa Daniel Jusleniuksen, Christfried Gananderin ja H. G. Porthanin työ rakensi pohjaa suomen kielen kehitykselle (esim. af Forselles 2018: 50–73).

Muutokset suomen kielen todellisessa käytössä laajalti yhteiskunnan eri aloilla tapahtuivat kuitenkin vasta vuosisadan loppupuolella. Vuonna 1863 annetun kieliasetuksen täytäntöönpanon kahden vuosikymmenen määräaika hidasti esimerkiksi suomen edistymistä hallinnon kielenä (ks. edellä). Vilkkaimmat kielidebatit ajoittuvat 1870-luvulle, samoin kuin morfologinen vakiintuminen (ks. Huumo ym. toim. 2004; Paunonen 1992; Pitkänen-Heikkilä 2010). Suhtautuminen variaatioon muuttui vuosisadan lopussa tiukemmaksi, ja ajatus muuttumattomasta kirjakielistä vakiintui. Standardikieli-ideologian mukaista ajatusta kirjakielistä parhaana kielimuotona vahvistivat muun muassa kansakoululaitoksen

kehittyminen, suomenkielisen sanomalehdistön laajeneminen ja luonnollisesti myös suomen kielen kirjallisen käytön leviäminen kaikille yhteiskunnan alueille.

Edellä kerrotun valossa ei oikeastaan ole yllättävää, että Kaarinan seurakunnan kirkonkuulutusten kielisuhteet ovat 1880-luvulla muuttuneet päinvastaisiksi aiempiin vuosisatoihin ja vuosisadan puoleen väliin nähden (kaavio 1). Käsittelen seuraavaksi lähemmin vuoden 1885 kuulutuksia.

Kaavio 1. Suomen- ja ruotsinkielisten kuulutusten määrät tarkasteluvuosina.¹⁶

Kaavion 1 mukaan ruotsin kieli oli täysin hallitseva Kaarinan kirkon kuulutuksissa vielä 1850-luvulle saakka. Vuonna 1885 arkistossa oli lähes yhtä paljon suomenkielisiä kuulutuksia (49) kuin kaksikielisiä (51). Yksinomaan ruotsinkieliset kuulutukset olivat loppuneet lähes kokonaan – niitä on vuoden 1885 arkistoaineistossa enää kaksi. Näiden tulosten valossa on oikeastaan pakko päätellä, että arkistossa säilyneiden

kuulutusten kieli ei lopulta kerro kovinkaan paljon siitä, millä kielellä kaarinalaisten arjessa sunnuntaisin kirkossa kuulutettiin. Suurin osa asukkaista oli jo 1850-luvulla suomenkielisiä, joten tekstien kielestä huolimatta asiat on täytynyt toimittaa myös suomeksi. Kiinnostava vastaavanlainen tilanne on Mikko Kaukon (2014: 70–87) tutkimissa Urjalan pitäjän kirkonkuulutuksissa 1800-luvun puolivälissä. Urjalassa säilyneistä kuulutuksista osa on suomeksi ja osa ruotsiksi, mutta Kauko arvelee, että ruotsiksi kirjoitetut on luettu myös suomeksi. Joissakin tapauksissa teksteihin on kirjoitettu ruotsinkielisten sanojen ohien sanoja suomeksi, mutta Kaarinan aineistossa en ole tällaisia tavannut. Tekstien kääntäminen on niin Kaarinassa kuin Urjalassakin ollut todennäköisesti kiireellistä ja spontaania, eikä käännöksistä näin ollen ole jäänyt juurikaan kirjallista todistusaineistoa. Vuonna 1824 annettiin määräys, jonka mukaan suomenkielisiin seurakuntiin pyrkiviltä papeilta vaadittiin suomen kielen koe. Sujuva kahden kielen hallinta on ollut keskeinen taito jo aiemminkin Ruotsin vallan aikana. Yksi tapa varmistua tästä on ollut se, että papit tyypillisesti rekrytoitiin paikallisesti. On myös esitetty, että vapaasti suomeksi paikallisella kielimuodolla käännetty kuulutus ei välttämättä ole ollut papistolle yhtään työlämpi tai paikallisille huonompi vaihtoehto kuin Tukholmassa käännetyt asetustekstit, joiden mutkikasta kieltä ja sisältöä papit olisivat kuitenkin joutuneet selvittämään. (Villstrand 2008b; 2012: 197–198.) Pappien kielitaitoon kiinnitettiin joka tapauksessa paljon huomiota, ja se aiheutti kautta vuosisatojen myös runsaasti keskustelua ja valituksia.

Aineistojen säilymiseen arkistoissa vaikuttaa moni seikka. Virallisimpien kuulutusten säilyttäminen on määrätty asetuksella. Erilaisiin mak suihin ja kunnankokouksiin liittyvät asiakirjat on myös todennäköisesti katsottu säilyttämisen arvoisiksi ja tärkeiksi todisteiksi asioiden hyvästä hoidosta ja tehdyistä päätöksistä. Vähemmän viralliset asiakirjat, kuten ilmoitukset kadonneista eläimistä ja esineistä, on hyvin voitu heittää pois, jos niiden säilyttämiselle ei ole nähty arvoa. Mahdollisesti näitä ”muistolappuja” on pidetty tallessa ja sittemmin säilytetty eri paikassa, kuten esimerkiksi Urjalassa kirkonkirjojen välissä.

Eliitin monikielisyyttä on historiallisessa sosiolingvistiikassa tutkittu paljon esimerkiksi kirjeenvaihdosta, jossa paitsi kielivalinta myös koo-

dinvaihto ja lainaaminen kertovat suoraan useamman kuin yhden kielen läsnäolosta. Myös hallinnon toimimisesta useammalla kuin yhdellä kielellä on yleensä jäänyt kirjallisia muistomerkkejä: kokousasiakirjoja, lakeja ja määräyksiä, ilmoituksia, virallista kirjeenvaihtoa ja niin edelleen. Huomattavasti hankalammin lähestyttävä asia on arjen monikielisyys sellaisessa tilanteessa, jossa yhteiskunnassa käytettävät kielet ovat eriarvoisessa asemassa, kuten Suomessa aina 1800-luvun loppupuolelle saakka. Tiedämme asiakirjojen perusteella, että hallinto toimi Suomessa pitkään ruotsiksi Suomen sodan jälkeisestä valtapoliittisesta muutoksesta huolimatta. Samoin tiedämme tavallisten ihmisten kirjoittamien kertomusten, päiväkirjojen, ilmoitusten ja kirjeenvaihdon perusteella nykyään melko paljon siitä kirjallisesta suomesta, jota he käyttivät arjessaan. Historiallinen arkinen monikielisyys esimerkiksi Kaarinan kaltaisessa paikallisseurakunnassa sen sijaan näyttää helposti piiloutuvan tutkimukselta.

Vuodelta 1885 on Kaarinan seurakunnan arkistossa säilynyt 110 kuulutusta tai ilmoitusta. Näistä kahdella kielellä painettuja on eniten ja lähes yhtä paljon on suomenkielisiä (lähes kaikki käsinkirjoitettuja). Ruotsiksi käsinkirjoitettuja kuulutuksia on vain kaksi; toisaalta vain kolme painetuista on pelkästään suomeksi. Käsinkirjoitettujen suomenkielisten kuulutusten aiheet käsittelevät paikallisia yhteisiä kunnallishallinnon asioita. Tekstit on kahta lukuun ottamatta otsikoitu *kuulutuksiksi*. Vuoden 1885 kuulutusten aiheita ovat muun muassa köyhäinhuolto, pitäjänkoulut, kruununmakasiinit, käräjät ja verotus. Vaikka vastaavat dokumentit puuttuvat varhaisesta aineistosta, on juuri näistä asioista varmasti ollut tarpeen ilmoittaa myös suomeksi. On siis todennäköistä, että vähiten suhteessa todelliseen kielitilanteeseen arkistoista löytyy suomenkielisiä arkisia ja paikallisia ilmoituksia ja kuulutuksia. Kolme yleisintä kuulutusten aihetta oli 1) kehotukset maanteiden kunnostukseen, 2) kuulutukset kunnankokousten järjestämisestä ja 3) erilaisten maksujen suoritukset kruunulle, kirkkoherralle, kappalaiselle, lukkarille, maanmittarille, köyhäinkassaan, viljelysrahastoon ja niin edelleen.

(6a) Kuulutus. Täten saan kehoittaa kaikkia tientekovelvollisia tässä nimismiespiirissä kiiruummiten, palkkamisen uhalla, korjamaan lumen teiden syrjästä niin, että tiet pitävät laissa määrätyn levuuden.

(6b) Kuulutus. Waisinainen [po. Warsinainen; vrt. kunnassa pidetyt välikokoukset] kuntakokous pidetään kunnan huoneessa maanantaina tämän syyskuun 28 p:nä kello 10 e.p.p. seuraavista asioista:

1° Määrätään kunnan maksu- ja tuloarvio tulevalle vuodelle sekä valitaan komitea tämän maksun taksierausta varten.

2° Luetaan viime kuluneen ~~mt~~ maaliskuun 9^{nä} päivänä valitun sovinto-oikeuden päätös, koskewa 1883 vuoden wiinanpolttovaraston tililaskuja.

3° Wiime kuluneen vuoden tilintar[kastajain] (– –).

Vuoden 1885 suomenkieliset kuulutukset on kirjoitettu varmalla käsialalla; vaikka kansakouluja alettiin perustaa varsin hitaasti, vuosisadan loppua kohden kirjoitustaitoisten suomenkielisten määrä kasvoi todennäköisesti nopeasti. Kansakoululaitoksen laajenemisen lisäksi suomenkieliset oppikoulut alkoivat yleistyä vuosisadan lopussa. Ruotsi oli kuitenkin yhä vahvasti maan hallinnon kieli, sillä suurin osa koko vuoden kuulutuksista on painettuja kaksikielisiä kuulutuksia. Kaksikielisyys näyttäisi olevan virkamiesten piirissä sujuvaa, mistä osoituksena ovat esimerkiksi kaksikieliset täytettävät lomakkeet. Esimerkiksi hevosenäyttelyä varten oli painettu lomakkeita, joihin oli mahdollista täyttää muun muassa näyttelyn ajankohta ja paikka sekä paikkakunnat, joiden hevosia kuulutus koski.

Lopuksi: kaksikieliset käytänteet kuulutusten valossa

Vaikka kuulutukset eivät aina avaakaan suoraa ikkunaa arjen kielenkäyttöön, Kaarinan seurakunnan kirkonkuulutukset 1700-luvun lopulta 1800-luvun lopulle kertovat selvästi kahden kielen, suomen ja ruotsin,

rinnakkaiselosta seurakunnassa. Vanhin aineisto on pääasiassa ruotsiksi, mutta 1700-luvun aineistossa esiintyy jo suomenkielisiäkin tekstejä. Kuulutusten antamaa kuvaa kielenkäytöstä ei voi tarkastella vain yhdestä näkökulmasta, vaan on huomioitava, että seurakunnassa oli lukuisia eri kielenkäyttökonteksteja ja kieli valikoitui kontekstin ja vuorovaikutustilanteen osallistujien mukaan. Hallinnon kielenä oli koko 1800-luvun ajan vielä pitkälti ruotsi, ja suuri osa kirkossa luetuista kuulutuksista kytkeytyi ylimmän eli kruunun ja keisarin tai keskushallinnon eli lääninhallinnon pyrkimyksiin ohjailta alamaisiaan. Nämä tekstit oli 1800-luvun lopulle saakka painettu joko ruotsiksi tai vuosisadan lopusta lähtien kahdella kielellä. Suomenkielistä kansanosaa koskevien asetusten ja määräysten suomennoksia oli kyllä olemassa, mutta käytännössä käännöstoiminta ei kattanut läheskään kaikkea materiaalia tai koko maata. Jos jokin asia haluttiin saada kansalaisten tietoon, se oli ilmaistava sillä kielellä, jota kansa hallitsi. Vaikka suomenkielisiä hallinnon kuulutuksia löytyisi arkistosta vain vähän, on selvää, että kuulutuksia on suullisesti täytynyt joko lukea suomeksi tai selittää suomeksi omin sanoin.

Tarkkaa tietoa käytänteistä eri seurakunnissa ei ole, eikä kääntämisestä ole jäänyt paljonkaan jälkiä. Kaarinan kaltaisessa seurakunnassa papit ovat kuitenkin todennäköisesti toimineet sujuvasti sekä ruotsiksi että suomeksi. Suomea tarvittiin luonnollisesti käytännön uskonelämän hoitamiseen: jumalanpalvelukset pidettiin pääasiassa suomeksi, ja kaikissa kristillisissä toimituksissa papin tuli pystyä toimimaan sekä ruotsiksi että suomeksi seurakuntalaisten äidinkielen mukaan. Myös väestökuulutukset kuulutettiin asianomaisen äidinkielellä, ja kaikkein varhaisimmat suomenkieliset merkinnät koskevatkin syntyneiden, avioliittoon aikovien tai kuolleiden kuuluttamista. Kielitaidoissa saattoi olla myös eroja. Paikalliset kappalaiset olivat usein kiinteämmin yhteydessä seurakuntalaisiin kuin kirkkoherrat, joilla saattoi varhaisimpina aikoina olla myös yliopistovirka ja jotka myöhemminkin keskittyivät enemmän kirkon hallintoon ja johtamiseen.

Kirkko oli vielä 1800-luvulla myös paikallishallinnon keskus. Maalliset tehtävät siirtyivät kirkolta kunnallishallinnolle jo vuoden 1865 kunnallisasetuksessa, mutta kuntakokouksista kuuluttaminen jatkui yhä kirkoissa ja monet toimielimet todennäköisesti kokoontuivat kirkon ti-

loissa pitkään ennen varsinaisten kunnallistalojen rakentamista. Maallisen paikallishallinnon siirtyminen kuntakokouksille näkyy hyvin Kaarinan kuulutusaaineistossa, jossa suuri osa vuoden 1885 käsinkirjoitetuista suomenkielisistä kuulutuksista liittyy jollakin tapaa kunnan toimintaan, kokouksiin, koululaitokseen, köyhäinhuoltoon, teiden ylläpitoon tai paikallisten virkamiesten, esimerkiksi nimismiehen, ilmoituksiin. Näistä asioista ei olemassa olevan aineiston perusteella ollut tarvetta kuuluttaa ruotsiksi tuolloin jo lähes täysin suomenkielisessä kunnassa. Kirkko toimi tiedonvälityksen keskuksena myös yksityisissä paikallisissa asioissa. Kirkossa luettiin paitsi lääninhallinnosta lähetettyjä kuulutuksia karaneista vangeista ja sotapalvelusta välttelevistä nuorukaisista myös yksittäisten ihmisten ilmoituksia kadonneista esineistä ja eläimistä. Viimeksi mainitut ilmoitukset ovat suomenkielisiä ja heijastavat konkreettisuudessaan asukkaiden muutakin kuin kielellistä arkea.

Kirkon ja kirkonkuulutusten merkitys tavallisten ihmisten kirjallisten taitojen kehittymisessä on ollut merkittävä. Kuulutusten kieli on ollut se hallinnollinen kielimuoto, joka on ollut vähintään suullisessa muodossa tuttu lähes kaikille suomalaisille. Hallinnollisessa kielessä kohtaavat suomi ja ruotsi kiinnostavasti myös yhden kielimuodon sisällä; ruotsinmukaisia aineksia sisältävä kielimuoto on toiminut tuttuna kirjakielen mallina myös ruotsia hallitsemattomille suomenkielisille.

Kaarinan seurakunnan kuulutusaineisto valottaa myös kielten sosiaalista statusta ja valtasuhteita. Suomen asema ruotsin ohella potentiaalisena ja tasavertaisena kirjakielenä alkoi kohota ideologisella tasolla jo 1800-luvun alussa. 1800-luvun puolivälin jälkeen toteutui merkittäviä suomen käytännön asemaa kohottavia hankkeita, kuten vuoden 1863 kieliasetus ja vuoden 1866 kansakouluasetus. Todellisuudessa näyttää siltä, että keskeinen käänne kohti kielten tasa-arvoa alkoi toteutua vasta 1870- ja 1880-luvuilta lähtien, kun virkamieskunta veloitettiin käyttämään suomea suomenkielisillä alueilla, mahdollisuus saada myös korkeampaa koulutusta suomeksi laajeni ja kun kielikeskustelu ja -debatit saavuttivat sen pisteen, jossa suomesta ryhdyttiin rakentamaan kaikille yhteiskunnan aloille sopivaa varioimatonta yhteistä kirjakieltä ja suomenkielinen sanomalehdistö ja kirjallisuus lisääntyivät. Vaikka ideologinen palo oli suurta, niin ennen vuosisadan loppupuolta Suomessa

näyttäisi vallinneen vielä diglossiatilanne, jossa ruotsi oli pääasiallinen korkeimman hallinnon kirjallinen kieli ja suomi oli erikoistunut tiettyihin käyttöihin palvelemaan esimerkiksi paikallisten asioiden hoitoa, valistusta ja tiedonvälitystä suomenkieliselle kansanosalle. Luonnollisesti suomi toimi myös suomea äidinkielenään puhuvien yksittäisten ihmisten kirjallisen viestinnän välineenä. Ideologisella tasolla suomen käyttö myös eliitin keskinäisenä kommunikaatiovälineenä alkoi jo vuosisadan puolivälissä ylioppilaiden keskuudessa, mutta varsinaisesti sivistyneistön kieleksi suomi vakiintui vasta vuosisadan loppupuolelta lähtien, kun suomenkielisen ja suomeksi korkeakoulutetun väestön osuus alkoi kasvaa.

VIITTEET

- 1 Esim. sortovuosien aikana yksi passiivisen vastarinnan muoto oli papiston kieltäytymisen lakien kuuluttamisesta kirkossa, esimerkkinä mm. asevelvollisuuslait (Hänninen 2013: 36).
- 2 Kaarina rajautuu Turkuun, mutta kuntien rajat ovat aiemmin kulkeneet hieman eri tavoin kuin nykyään. Kaarinan / Nummen keskuskylän alue on nykyään yksi Turun kaupunginosa, ja artikkelissa käsiteltävä Pyhän Katariinan kirkko sijaitsee nykyisessä Ylioppilaskylässä kävelymatkan päässä Turun tuomiokirkosta. Myös Kaarinan väestöhistoria kytkeytyy kiinteästi Turun kaupungin väestöhistoriaan, ja nykyisinkin Turun ja Kaarinan seurakunnat muodostavat yhteisen seurakuntayhtymän. (Mäkelä 1997: 27–34; Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä.)
- 3 Pasi Kivekäs (2008: 1) erottaa toisistaan viralliset kuulutukset ja ilmoitukset. Kuulutuksiksi hän kutsuu kruunun viranomaisten tekstejä, ilmoituksiksi paikallisia ilmoituksia (samanlainen eronteko on tehty Kivekkään käyttämässä lähteissä). Oman aineistoni perusteella vastaava jako ei vaikuta tarkoituksenmukaiselta, joten kutsun kaikkia tekstejä kuulutuksiksi alkuperäisen kuuluttamiskäytännön mukaan. Eronteko ei ole tarpeen myöskään kielen näkökulmasta. Vaikka tekstien kielenpiirteitä ei toistaiseksi ole tutkittu, näyttäisi siltä, että lähes kaikilla näillä teksteillä on joitakin yhteisiä piirteitä. On toki selvää, että kruunun kuulutukset eroavat jossakin määrin esimerkiksi yksityisen henkilön jättämistä kadonneisiin eläimiin liittyvistä ilmoituksista.
- 4 Kaarinan seurakunnan kuulutukset löytyvät Turun maakunta-arkiston kokoelmista (Kaarinan seurakunnan arkisto / Saapuneet kuulutukset ja ilmoitukset).
- 5 Kiitän artikkelin nimettömiä arvioijia ja teoksen toimittajia tarkoista ja hyvistä huomioista ja korjauksista. Lämmin kiitos myös Lea Laitiselle ja Ritva Pallaskalliolle innostavista keskusteluista ja yhteistyöstä aineistojen ja tutkimusteemojen parissa.
- 6 Tätä ennen oli ilmestynyt vuonna 1688 Henricus Florinuksen suomentama *Kircko-Laki ja Ordningi*.

- 7 Toisaalta vuoden 1642 Raamattua on pidetty ajalleen jopa liian "suomalaisena", sillä melko pian sen jälkeen ilmestyi Florinuksen niin kutsuttu sotaraamattu, joka palautti monet muodoista takaisin Agricolalta periytyvään ruotsinmukaiseen muotoon. Nämä muotoilut periytyivät sittemmin raamatunkäännöksiin 1700-luvulle ja aina 1800-luvulle asti. (Kiuru 2009.)
- 8 Pietari Päivärinta kuvaa elämäkerrassaan, miten maaseudun tilanne muuttui, kun pakollisia sopimustekstejä eivät enää kirjoittaneet vain nimismiehet ruotsiksi ja kun suomenkieliset kirjoitustaitoiset henkilöt alkoivat olla maallakin tavallinen näky: "Ennenkuin menen edemmäksi kertomuksessani, mainitsen sivumennen, mitä sellainen koulu on vaikuttanut. Aikoina vielä, joilta kertomus on, ei pidetty yhtään kalukirjoitusta, ei ainoastaan huutokauppaa eikä muita kirjallisia toimia oman pitäjään suomalaisilla asukkailla, vaan ne työt toimitti kaikki toisessa pitäjässä asuva nimismies isosta palkasta, sillä hän otti kalukirjoituksesta ja huutokaupoista sadan ja neljänkymmenen markan vaiheille, kuinka asia oli; maan kauppakirjoista 2 markkaa 40 penniä j.n.e. Nyt on jo pari vuosikymmentä oman kunnan miehet tehneet edelliset työt kolmen ja kahden kymmenen markan vaiheella, ja jälkimäiset 50 pennillä, eikä ole sitten herrasmiestä niissä toimissa nähty, sillä kirjoitusmiehiä on kunnassa kosolta. Silläkin tavoin on jo semmoisestakin koulusta ollut kymmenientuhansien markkojen voitto pitäjällemme, lukematta mitä se muutoin on kansallishenkeen vaikuttanut, vaikka melkein yleiseen vielä tahdotaan kovin peljätä 'puoliherroiksi' tulemistä, väittäin, ettei 'talonpoika tarvitse mitään oppia', jonka mielilauseen pohjalla vastustetaan kansakouluja ja muita oppilaitoksia." (Pietari Päivärinta 1877, Elämäni, s. 18; viitetieto teoksesta Moilanen 2008: 76.)
Kiinnostavaa lisätietoa maallikkojen oikeudellisesta tiedosta ja asemasta sekä maallikoista laki- ja oikeuskielen käyttäjinä on saatu Suomen Akatemian rahoittamassa, Mia Korpiolan johtamassa tutkimushankkeessa "Oikeudellinen tieto ja taito Suomessa n. 1750–1920": <https://blogit.utu.fi/oikeudellinentietotaito/>.
- 9 Kiitän kokoelman toista referettä tästä huomiosta ja lähdetiedosta.
- 10 Säädöskieli ja sen selkeys ja ymmärrettävyys on luonnollisesti ollut myös kielenhuollon kohteena; ks. esim. Kotimaisten kielten keskuksen säädöskielen ohjeita: https://www.kotus.fi/ohjeet/saadoskielen_ohjeita.
- 11 Ylipäällikkö C. G. E. Mannerheim myönsi päiväkäskyssä äitienpäivänä 1942 kaikille Suomen äideille vapaudenristin. Päiväkäsky sijoitettiin kirkkoihin kaikkien nähtäväksi, ja se on yhä esillä monissa kirkoissa. (Kiitän täsmennyksestä teoksen toista referettä.)
- 12 Tilastoihin on eritelty Uudenmaan, Turun ja Porin, Hämeenlinnan, Viipurin, Kuopion, Mikkelin, Vaasan ja Oulun läänit. Muita kuin suomen- tai ruotsinkielisiä (esim. saamen kielten, venäjän, saksan ja muiden kielten puhujat) olisi näin ollen ollut 5,8 % väestöstä.
- 13 Kaarinan seurakunnan ruotsinkielinen nimi on *S:t Karins* ja vanhat nimet *Nummis* ja *Nummi*. Nämä kaikki nimet ovat käytössä myös kuulutuksissa. Kaksikerran kappeli erotettiin Kaarinasta vuonna 1858. (*Papit ja seurakunnat Turun seutu*.)
- 14 Innamaan tiedot perustuvat lähdeviittausten mukaan Veikko Valavaaran (1933) laudaturtyöhön *Varsinais-Suomen suomalaisesta ja ruotsalaisesta asutuksesta*, jota en ole onnistunut saamaan käyttööni. Innamaa ei myöskään mainitse, missä yliopistossa työ on tehty. Näin ollen ei ole tietoa siitä, mihin väestön kielisuhteiden laskennat perustuvat.

- 15 Innamaan teoksesta ei eksplisiittisesti käy ilmi, onko Kaksikerta laskettu mukaan Kaarinan kuntaan ja väestömääriin. Implisiittisesti voi päätellä, että näin on tehty, koska Innamaa käsittelee koko alueen väestöä samassa yhteydessä ilman erillisiä mainintoja. Samoin on tehty tässä artikkelissa, koska väestöluettelo mainitsee Nummen ja Kaksikerran allekkain samassa yhteydessä ja niille on laskettu yhteinen pinta-ala.
- 16 Nämä kolme tarkasteluvuotta, joista olen käynyt läpi kaikki kuulutukset, on valittu satunnaisesti siten, että ne edustavat 1700- ja 1800-luvun vaihdetta, 1800-luvun puoliväliä ja 1800-luvun loppua. Valituiksi ei luonnollisestikaan voinut ottaa vuosia, joilta kuulutuksia on säilynyt poikkeuksellisen vähän, mutta muuten vuosien valinta on sattumanvarainen.

LÄHTEET

AINEISTO

Turun maakunta-arkisto.

Kaarinan seurakunnan arkisto.

Saapuneet kuulutukset ja ilmoitukset.

II Ef:3 Saapuneet kuulutukset ja ilmoitukset (1795–1800).

II Ef:8 Saapuneet kuulutukset ja ilmoitukset (1819–1823).

II Ef:20 Saapuneet kuulutukset ja ilmoitukset (1850–1851).

II Ef:32 Saapuneet kuulutukset ja ilmoitukset (1885–1888).

KIRJALLISUUS

Alanko, Aki. 1999. *Seurakuntalaisille tiedoksi. Kirkonkuulutukset osana tiedonvälitysjärjestelmää ja tiedotusvälineinä Jyväskylän maaseurakunnassa 1807–1837*. Pro gradu -tutkielma.

Jyväskylän yliopisto, Suomen historia.

Auer, Anita, Peersman, Catharina, Pickl, Simon, Rutten, Gijsbert & Vosters, Rik. 2015. Historical sociolinguistics: The field and its future. *Journal of Historical Sociolinguistics* 1: 1, 1–12.

Biblia, Se on: Coco Pyhä Ramattu Suomexi Pääramattu / Hebrean ja Grecan jälkeen: Esipuhetten / Marginaliain / Concordantiain / Selitösten ja Registerein Cansa. Stockholmis / Präntätty Henrich Keisarilda / Anno 1642.

Burke, Peter. 2000. *A Social History of Knowledge: From Gutenberg to Diderot*. Cambridge: Polity Press.

Forselles, Cecilia af. 2018. Oral tradition and the press: Interaction between periphery and academic centre in 18th-century Finland. Julkaisussa: Anttonen, Pertti, af Forcelles, Cecilia & Salmi-Niklander, Kirsti (toim.) *Oral Tradition and Book Culture*. Studia Fennica Folkloristica 24. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 50–73.

Hakulinen, Auli, Kalliokoski, Jyrki, Kankaanpää, Salli, Kanner, Antti, Koskeniemi, Kimmo, Laitinen, Lea, Maamies, Sari & Nuolijärvi, Pirkko. 2009. *Suomen kielen tulevaisuus. Kie-*

- lipoliittinen toimintaohjelma*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja 7. [verkoaineisto]. [viitattu 4.12.2019]. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. Saatavissa: <http://scripta.kotus.fi/www/verkkojulkaisut/julk7/>.
- Huumo, Katja, Laitinen, Lea & Paloposki, Outi (toim.). 2004. *Yhteistä kieltä tekemässä. Näkökulmia suomen kielen kirjakielen kehitykseen 1800-luvulla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 979. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Häkkinen, Kaisa. 1994. *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. Helsinki: WSOY.
- Hänninen, Reetta. 2013. *Kansanvalistusta ja karamellipapereita. Suomalaisten passiivinen vastarinta kenraalikuvernöörin kanslian erikoisjaoston raporteissa 1900–1902*. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto, Suomen ja Pohjoismaiden historia.
- Innamaa, Kerttu. 1952. *Kaarinan pitäjän historia. II osa. 1. aikakausi 1600–1721, 2. aikakausi 1721–1870*. Turku: Kaarinan historiatoimikunta.
- Innamaa, Kerttu. 1957. *Kaarinan pitäjän historia. III osa. Aikakausi 1870–1939*. Turku: Kaarinan historiatoimikunta.
- Jaakkola, Jouko, Pulma, Panu, Satka, Mirja & Urponen, Kyösti. 1994. *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaalisen turvan historia*. Helsinki: Sosiaaliturvan keskusliitto.
- Kauko, Mikko. 2014. *Ilmoitusasioita kirkkokansalle Urjalan seurakunnassa 1800-luvun puolivälissä*. Vuosikirja 83. Forssa: Lounais-Hämeen kotiseutu- ja museoyhdistys.
- Kiuru, Silva. 2009. *Agricolan uusi testamentti ja ensimmäiset Raamattumme*. Julkaisussa: Laitinen, Lea, Nordlund, Taru & Siirainen, Mari (toim.) *Palavasta rakkaudesta äidinkieleen. Silva Kiurun tutkimuksia suomen kirjakielen historiasta*. Kieli 18. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen, suomalais-ugrialaisten ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuksien laitos, 62–83.
- Kivekäs, Pasi. 2008. *Ilmoitetan ja tiettäwäxi tehdän täsä Herran seuracunnas*. Kaarinan kirkonkuulutuksen paikallisyhteisön kuvaajina Ruotsin ajan lopulla. Pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto, Suomen historia.
- Koivusalo, Esko. 1983. "Näitä toiwotta Teidän uscollinen Esimies, Paimen ja Palwelia". Ilmajoen kirkkoherra Gabriel Peldanin suomenkielisiä kuulutuksia vuosilta 1736–46. *Kotiseutu* 1/1983: 65–71.
- KS = *Kielitoimiston sanakirja*. [verkoaineisto]. [viitattu 20.6.2019]. Saatavissa: <https://www.kielitoimistonasanakirja.fi>.
- Kuvaja, Christer. 2019. *Språkkontakt och tvåspråkighet i 1700- och 1800-talens Finland*. Julkaisussa: Tandefelt, Marika (toim.) *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenskan i Finland – i dag och i går III: 1. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 829. Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland, 317–354.
- Laine, Esko M. 2002. *Papisto kulttuurin välittäjänä*. Julkaisussa: Kolbe, Laura, Knapas, Rainer & Forsgård, Nils Erik (toim.) *Suomen kulttuurihistoria 2. Tunne ja tieto*. Helsinki: Tammi, 209–216.
- Laine, Esko M. & Laine, Tuija. 2010. *Kirkollinen kansanopetus*. Julkaisussa: Hanska, Jussi & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.) *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1266:1. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 258–306.

- Laitinen, Lea & Nordlund, Taru. 2012. Performing identities and interaction through epistolary formulae. *Julkaisussa: Dossena, Marina & del Lungo Carniciotti, Gabriella (toim.) Letter Writing in Late Modern Europe. Pragmatics and Beyond New Series 218.* Amsterdam: John Benjamins, 65–88.
- Lehikoinen, Laila & Kiuru, Silva. 2001. *Kirjasuomen kehitys.* Uudistettu laitos. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Mehiläinen. 1.1.1862. [verkkoaineisto] [viitattu 24.11.2020]. Kansalliskirjasto, digitaaliset aineistot. Saatavissa: <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/titles/fko1443?display=T-HUMB&year=1862>.
- Moilanen, Laura-Kristiina. 2008. *Talonpoikaisuus, säädyllisyys ja suomalaisuus 1800- ja 1900-lukujen vaihteen suomenkielisen proosan kertomana.* [verkkoaineisto]. [viitattu 25.6.2019]. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. Saatavissa: <http://urn.fi/URN:IS-BN:978-951-39-3399-9>.
- Murtorinne, Eino. 1992. *Suomen kirkon historia 3. Autonomian kausi 1809–1899.* Helsinki: WSOY.
- Mäkelä, Pentti. 1997. *Kaarinan kunnan historia.* Kaarina: Kaarinan kaupunki.
- Nordlund, Taru. 2018. Kääntäjien kirjeenvaihto, suomentamisen normit ja kieli-ideologiat 1800-luvun lopun Suomessa. *Virtittäjä* 122: 4, 561–585. Saatavissa: <https://doi.org/10.23982/vir.60536>.
- Pajula, Paavo. 1960. *Suomalaisen lakikielen historia pääpiirteittäin.* Helsinki: WSOY.
- Palmgren, Sten. 2017. Lagspråket. *Julkaisussa: Tandefelt, Marika (toim.) Språk i skola och samhälle. Svenskan i Finland – I dag och i går II: 2. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 810.* Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland, 70–96.
- Papit ja seurakunnat Turun seutu.* Geni, My heritage. [verkkoaineisto]. [viitattu 4.12.2019]. Saatavissa: <https://www.geni.com/projects/Papit-ja-seurakunnat-Turun-seutu/43560>.
- Paunonen, Heikki. 1992. Kielettären koulijat. *Julkaisussa: Yli-Vakkuri, Valma, Länsimäki, Maija & Nyman, Aarre (toim.) Yhteiskunta muuttuu – kieli muuttuu. Nykysuomen seuran 10-vuotisjuhlakirja.* Helsinki: WSOY, 150–175.
- Paunonen, Heikki. 2006. Vähemmistökielestä varioivaksi valtakieleksi. *Julkaisussa: Juusela, Kaisu & Nisula Katariina (toim.) Helsinki kieliyhteisönä.* Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitos, 13–99.
- Paunonen, Heikki. 2009. Suomalaisen sosiolingvistiikan ja kielisosiologian näkymiä. *Virtittäjä* 113: 4, 557–570.
- Pitkänen-Heikkilä, Kaarina. 2010. Suomentaja normien ylläpitäjänä ja rakentajana. Johan Bäckvall ja Topeliuksen Luonnon-kirjan suomennosprosessi. *Julkaisussa: Saarinen, Sirkka, Siitonen, Kirsti & Vaittinen, Tanja (toim.) Sanoista kirjakieliin: Juhlakirja Kaisa Häkkiselle 17. marraskuuta 2010.* Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 259. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 81–95.
- Rapola, Martti. 1942. Kolmensadan vuoden takaisista puhdaskielisyystavoitteista. *Virtittäjä* 46: 1–19.
- Rapola, Martti. 1963. *Henrik Hoffman, puristinen kielenkorjaaja.* Suomi 110: 3. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Reuterswärd, Elisabeth. 2001. *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle.* Studia Historica Lundensia 2. Lund: Lunds universitet.

- Ruskeepää, Tiina. (Tulossa). Religious and legal registers in 16th–18th century written Finnish and the pronominal markers of (in)definiteness.
- Suomenmaan tilastollinen vuosikirja 1879. Annuaire statistique pour la Finlande 1879.* Helsinki: Tilastollinen toimisto. Saatavissa: <https://www.doria.fi/handle/10024/67170>.
- Suomenmaan tilastollinen vuosikirja 1886. Annuaire statistique pour la Finlande 1886.* Helsinki: Tilastollinen päätoimisto. Saatavissa: <https://www.doria.fi/handle/10024/67167>.
- Tilastolaitoksen historiaa. [viitattu 2.12.2019]. Saatavissa: <https://www.stat.fi/org/tilastokeskus/historia.html>.
- Tommila, Päiviö. 1983. Tiedonkulku talonpoikaisyhteiskunnan aikana. *Kotiseutu* 1/1983: 31–35.
- Tommila, Päiviö. 1988. Tiedonkulku ennen sanomalehdistöä. Julkaisussa: Tommila, Päiviö, Landgren, Lars & Leino-Kaukiainen, Pirkko (toim.) *Suomen lehdistön historia 1. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905.* Kuopio: Kustannuskiila Oy, 25–34.
- Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä. [verkkoaineisto]. [viitattu 25.6.2019]. Saatavissa: <https://www.turunseurakunnat.fi/info-ja-asiointi/yleistietoa-seurakuntayhtymasta/seurakuntayhtymän-historia>.
- Uusitalo, Harri. 2019. *Tausta, tekijä ja kieli. Filologinen tutkimus Aitolahden koodeksin lain-suomennoksesta.* Turun yliopiston julkaisuja C 471. Väitöskirja. Turku: Turun yliopisto, suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus. Saatavissa: <http://urn.fi/URN:IS-BN:978-951-29-7669-0>.
- Widén, Bill. 2002. *Predikstolen som massmedium i det svenska riket från medeltiden till stormaktens slut.* *Studia historica ecclesiastica Academiae Aboensis* 1. Åbo: Åbo Akademi.
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja.* Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 38. [verkkoaineisto]. [viitattu 25.6.2019]. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. Saatavissa: <https://kaino.kotus.fi/vks/>.
- Villstrand, Nils Erik. 1999. Bokstäver, bönder och politik. Muntligt och skriftligt i 1700-talets politiska kultur. Julkaisussa: Danielsson, Peter, Nordmark, Håkan & Samuelson, Jan (toim.) *Att komma till tals. Nedslag i den nordiska historiens vardagslunk och konflikter.* Rapporter från Växjö Universitet. Växjö: Växjö Universitet, 89–150.
- Villstrand, Nils Erik. 2008a. Inledning: Makt och mångfald i en tidigmodern kontext. Julkaisussa: Villstrand, Nils Erik & Engman, Max (toim.) *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket.* Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1–23.
- Villstrand, Nils Erik. 2008b. Skriftlighet med förhinder. Den svenska statsmaktens kungörelser i finskspråkiga församlingar under 1700-talet. Julkaisussa: Villstrand, Nils Erik & Engman, Max (toim.) *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket.* Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland, 315–362.
- Villstrand, Nils Erik. 2012. *Valtakunnanosa. Suurvalta ja valtakunnan hajoaminen 1560–1812.* Suomen ruotsalainen historia 2. Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Yhteenveto kuvernöörien viisivuotis-kertomuksista vuosilta 1861–1865.* [verkkoaineisto.] [viitattu 4.12.2019]. Saatavissa: <https://www.doria.fi/handle/10024/90539>.

Marginaalisia mutta merkittäviä kieliä – englantia, saksaa ja ranskaa Turussa 1800-luvun jälkimmäisellä puoliskolla

Taina Syrjämaa

 <https://orcid.org/0000-0002-8338-6409>

Janne Tunturi

 <https://orcid.org/0000-0001-6236-6444>

Åbo Underrättelser -lehdessä ilmestyi heinäkuussa 1856 pieni ilmoitus, jossa herra A. George mainosti antavansa englannin kielen yksityisopetusta. Hän, syntyperäinen englantilainen, kertoi olevansa tulossa kaupunkiin ja järjestävänsä tunteja kahden kuukauden ajan, mikäli oppilaita löytyisi. Ne turkulaiset, joita vieraan kielen opiskelu kiinnosti, voisivat käydä Frenckellin kirjakaupassa hankkimassa lisätietoja. (ÅU 11.7.1856.) Suomen suuriruhtinaskunnan rajaa Turun satamassa valvonut poliisi merkitsi englantilaisen Thomas Gustavus Frenberg af Georgen¹ saapuneen Tukholmasta 24.7.1856 (TUK). Tutustuttuaan nopeasti kaupungin tilanteeseen Frenberg af George päätti tarkentaa opetuksensa koskevan miesten lisäksi naisia ja lapsia. Hän oli ollut yhteydessä myös toiseen merkittävään kirjakauppiaseen J. W. Lilljaan, joka oli niin ikään luvannut antaa tietoja ja ottaa ilmoittautumisia vastaan. (ÅU 29.7.1856: Lilljasta ks. Parente-Čapková & Launis tässä teoksessa.)

Englannista oli muodostumassa merkittävä tekniikan ja kaupan kieli Turussa. Mahdollisesti myös Frenberg af Georgen kaupungissaolo innosti turkulaisia, sillä jo elokuun lopussa hän saattoi ilmoittaa aloitavansa herrasmiehille suunnatut tunnit Lilljan lainakirjastossa. Myöhäisen illan tilaisuuksissa ei pöntetty kielioppia tai perusteita vaan keskusteltiin:

English Conversation!

Gentlemen desirous of participating in an English Conversational Party, proposed to meet only two evenings in the week, from 8 to 10 o'clock, are requested to leave their names before the end of this week at Mr. Lillja's "Lånebibliothek", where further particulars may be obtained. Frenberg ApGeorge. (ÅU 26.8.1856.)

Frenberg af George ei ollut kuka tahansa kielenopettaja, vaan hän toimi Ison-Britannian varakonsulina Tukholmassa (*Svenskt boklexikon*: 471). Aiemmin muun muassa Tanskan 1840-luvun lopun sotaan osallistunut Frenberg af George oli seikkailija, joka uskaltautui entiseen vihollismaahan ja Suomen suuriruhtinaskunnan vanhaan pääkaupunkiin vain muutama kuukausi Krimin sodan (1853–1856) jälkeen. Hänen matkaansa ja siitä olemassa oleviin niukkoihin tietoihin tiivistyy monia 1800-luvun monikieliseen Turkuun liittyviä kysymyksiä. Ensinnäkin matkasta kertovat alkuperäislähteet ovat fragmentaarisia ja keskenään erilaisia viranomaisten ulkomaalaisvalvonnan rekistereistä lehti-ilmoituksiin ja mainoksiin. Toiseksi alkuperäislähteet kertovat siitä, miten Turussa käytettiin, kuultiin ja nähtiin myös muita kieliä kuin ruotsia, suomea ja venäjää. Kolmanneksi kieliyhteisön monikielisyttä ei voida jäljittää tarkastelemalla vain tilastoihin merkittyjä oletettuja ensikieliä, sillä innostus oppia uutta ja tarve kommunikoida eri kielillä olivat jatkuvasti läsnä. Neljänneksi Turun perspektiivistä tarkasteltuna sattumanvaraisilta vaikuttavat monikielisuuden ilmentymät voidaan usein selittää liittämällä ne laajempaan kansainväliseen kontekstiin.

Jäljitämme artikkelissamme monikielistä 1800-luvun Turkuä keskittymällä englantiiin, saksaan ja ranskaan. Nämä olivat varsin harvojen kaupunkilaisten vahvimpiä kieliä, mutta niitä kuitenkin kuultiin, näh-

tiin ja puhuttiin kaupungissa monenlaisissa tilanteissa ja tiloissa. Kysymme, miten ja missä Turussa käytettiin ei-kotimaisia kieliä. Analysoimme myös kielten asemaa: millaisia hierarkioita niiden käyttö loi ja miten eri kielet näkyivät kaupunkitilassa?

Vaikka monikielisyys on noussut kielentutkimuksessa merkittäväksi tarkastelukohteeksi viime vuosikymmenten aikana, historian tutkimuksessa kielten moninaisuus on saanut vain vähän huomiota. Tutkimus on toistaiseksi keskittynyt kahden vahvan kielen enemmän tai vähemmän jännitteiseen yhteiseloon (esim. McRae 1997; Nekula ym. 2008; Simon 2012). Erityisesti 1800-luvun ja 1900-luvun alkupuolen vahva nationalismi on ohjannut huomion pikemminkin kansalliskieliin ja yksittäisen kielen täydelliseen osaamiseen kuin yhteisöjen ja yksilöiden monikielisyyteen (Kalliokoski 2009: 9–15; Frijhoff ym. 2017: 11–12). Autonomian ajan Suomen historian tutkimuksessa on korostunut suomen ja ruotsin kielten välinen suhde, joka on liittynyt myös kysymykseen venäjän asemasta (ks. esim. Waris 2016 [1932, 1934]; Klinge 1997; Engman 2016; Wassholm 2014). Kielitieteellisesti on tutkittu venäjän vaikutusta puhekieleen Helsingissä (Paunonen 2016) sekä sosiolingvistisesti ja historiallisesti kontekstualisoiden suomen, ruotsin, saksan ja venäjän vuorovaikutusta ja merkitystä Viipurissa (Tandefelt 2002; 2019). Muita kieliä on nostettu lyhyesti esille esimerkiksi *Helsingin kaupungin historia* -sarjassa (ks. Waris 1950; Åström 1956; ks. myös Paunonen 2006: 25–26). Kartoittamalla Tampereella puhuttuja kieliä on puolestaan osoitettu, miten yksikielisenäkin pidetty kaupunki on väistämättä monikielinen (Lönroth toim. 2009).

Valtaosin perinteiset historian tutkimuksen näkökulmat eivät ole kiinnittäneet erityistä huomiota puhujamääriltään pieniin kieliin, minkä takia kieliyhteisöjen moninaisuudesta ei synny kokonaiskuvaa. Tämä näkyy myös Turun kaupungin historian esityksissä. Eino Jutikkalan vuonna 1957 julkaistu *Turun kaupungin historia 1856–1917* -teos ottaa huomioon kaupungin kieliolosuhteet, mutta se pohjautuu pääosin 1870-luvulta alkaen tehtyihin väestönlaskentoihin säilyttäen niissä esiintyvät määrittelyt ja kriteerit. Tämän takia hänen esitystään hallitsee tutkimusajan käsittein määrittyvä lintuperspektiivi. Hän painottaa äidinkielen ja pysyvästi kaupungissa kirjoilla olleiden merkitystä. Jutikkala

esittelee suomen kielen merkityksen kasvua mutta näkee myös ruotsinkielisen talouseliitin vaikutusvallan. Venäjänkielisten lisäksi Jutikkala mainitsee Venäjän armeijan mukana tulleet puolan- ja saksankieliset aliupseerit. Hän mainitsee lyhyesti myös noin 100–200 juutalaista ja muutaman tataariperheen. (Jutikkala 1957: 407–410.) Kaupungissa kuulluista ja käytetyistä kielistä ei esityksen perusteella saa käsitystä.

Ennen vuotta 1809 Turku oli Suomen tärkein kaupunki, mutta sen rooli ei muodostunut merkittäväksi Suomen suuriruhtinaskunnan valtiollisen rakentumisen kannalta, sillä kaupungin koettiin olevan maantieteellisesti ja kulttuurisesti liian lähellä Tukholmaa. Turku toimi Suomen suuriruhtinaskunnan pääkaupunkina vuosina 1809–1812 mutta menetti sitten asemansa Helsingille. 1820-luvun lama ja Turun palo (1827) vaikuttivat kaupunkiin, mutta uusi vaihe alkoi viimeistään Krimin sodan jälkeen. Turkuun saapui monia kansainvälisiä yrittäjiä ja asiantuntijoita, jotka jättivät seuraavina vuosikymmeninä jälkensä kaupunkiin ja sen kieliyhteisöön. (Tunturi ym. 2017.) Heidän liikkumistaan ohjasivat kansainvälisen talouden ja politiikan muutokset, mutta tällaiset kansainväliset globaalit rakenteelliset ilmiöt eivät yksin selitä kaupungin muuttuvia kieliyhteisöjä ja -maisemia. Tutkimuksemme lähtökohtana on Krimin sodan jälkeen alkanut Turun kansainvälistyminen, ja sen päätepisteenä on 1890-luku, jolloin julkaistiin laaja väestönlaskenta ja jolloin kansainvälisyys merkitsi paitsi eri kielten myös erilaisten etnisyyksien kohtaamista kaupungissa.

Esittelemme seuraavaksi tutkimuksen teoreettisia ja empiirisiä lähtökohtia, minkä jälkeen keskitymme historialliseen analyysiin monikielisestä Turusta. Kartoitamme ensinnäkin, mitä muita kieliä kuin kolmea pääkieltä – ruotsia, suomea ja venäjää – kaupungissa nähtiin ja kuultiin. Tuomme esille kielten moninaisuuden ja keskitymme tarkastelemaan kielihierarkian vahvimpia ei-kotimaisia kieliä: saksaa, englantia ja ranskaa. Sen jälkeen painopiste siirtyy julkisten kaupunkitilojen monikielisyiden analysoimiseen. Jäljitämme matkustaja- ja tavaraliikenteen tiloja kaupungissa, kouluja, klubeja, erilaisia kulttuuri- ja viihdetapahtumien estradeja sekä hautausmaan monumentteja.

Tutkimuksen empiria ja teoria

Tarkastelemme 1800-luvun Turkuä monitahoisena kieliyhteisönä historiantutkimuksen laadullisen analyysin menetelmin, kontekstualisoimalla ja erilaisia alkuperäisaineistoja ristiin lukien. Aineistomme koostuu viranomaisasiakirjoista, ajan mediasta sekä moninaisista aikalaiskuvauksista. Historiantutkimuksen alkuperäisaineistot ovat alun perin syntyneet aivan muuhun tarkoitukseen kuin tutkimusaineistoiksi. Aikalaisten intressit ja tarpeet ovat vaikuttaneet olennaisesti siihen, mitä aineistoja on syntynyt ja säilytetty, mitä on painotettu ja mistä vaiettu.

Käytämme lähdemateriaalina toisaalta mahdollisimman systemaattisesti aikalaisdokumentteja, toisaalta etsimme kieliyhteisöä ja kielimaisemaa koskevia fragmentteja laajasta joukosta erilaisia lähteitä. Aineisto ei salli tarkkojen määrällisten vertailujen tekemistä kaupungissa kuulluista ja käytetyistä kielistä, mutta päättelemällä esimerkiksi kaupungissa oleskelleiden kansallisuuden perusteella, yhdistämällä erilaisia aineistoja keskenään ja niveltämällä ne osaksi laajempia konteksteja fragmentaarista lähdetiedoista on muodostettavissa kokonaiskuva monikielisestä kaupungista.

Aineiston kattavimman osan muodostavat Turun poliisin ulkomaalaisia koskevat arkistot, joita pidettiin yllä poliisin perustamisesta eli vuodesta 1816 alkaen. Suurin osa Suomeen saapuneista ulkomaalaisista tuli Turun satamaan, ja yksi syy poliisin perustamiselle oli lisätä valvontaa Venäjän imperiumin länsirajalla (Soikkanen 2016). Turun palon jälkeiset arkistot ovat säilyneet. Ne sisältävät muun muassa *Anmälde Utländske Resande* -asiakirjat (AUR), joissa luetteloidaan lyhyesti saapujaan ja hänen matkaansa liittyvät perustiedot. Oleskeluluvan hankkineista, pidempään kaupungissa viipyneistä tarkempia tietoja saa *Förteckning öfver Utländningar i Åbo Stad* (FUÅS) -kokoelmasta. Näiden lisäksi olemme käyttäneet maahan tulleista koottua, vuodet 1854–1892 kattavaa, kortistoa (TUK). Se käsittää tiedot noin 12 000 vierailijasta, joista tosin osasta on useita merkintöjä. Kortistosta ilmenee sukupuolen lisäksi kansallisuus ja ammatti tai arvo.

Tarkka ulkomaalaisten matkustajien kirjanpito ei kerro suoraan siitä, miten vieraita kieliä käytettiin ja millainen rooli niillä oli kaupungissa,

jossa monet osasivat suuriruhtinaskunnan ja keisarikunnan virallisten kielten lisäksi muita kieliä. Siksi viittaamme painettuihin alkuperäislähteisiin, kuten matkaoppaisiin, muistelmiin ja sanomalehtiin, sekä liikumista kuvaaviin arkistoaineistoihin, kuten höyrylaivojen matkustajaluetteloihin. Käytämme myös aikalaistilastoja, vaikka niiden käsitteistö ja koontitavat eivät nykytutkimuksen näkökulmasta olekaan ongelmattomia.

Modernissa historiantutkimuksessa pyritään erilaisten ja eripainoisten lähteiden rinnakkaisella käytöllä käsittelemään aiheita, jotka ovat jääneet aiemmin vähälle huomiolle. Tutkimme tästä näkökulmasta monikielistä Turkuja, joka kytkeytyy sekä Suomen ja Itämeren alueen historiaan että globaaliin historiaan. Kielet liittyivät globaaliin kamppailuun hegemoniasta ja toisaalta niihin käytäntöihin, joita yhä verkottuneempi maailma tarvitsi toimiakseen mahdollisimman tehokkaasti. 1800-luvusta globaalista näkökulmasta kirjoittanut Jürgen Osterhammel (2014) on rakentanut esityksensä kaikille maapallon osille sopiville panoraamoille: liikkuvuudelle, rajaseuduille, kaupungeille, imperiumeille ja kansallisvaltioille. Kielen, kansallisuuden ja toisaalta globaalistuvan teollisuuden ja kaupan suhde muuttivat myös keskusten ja risteysasemien kieliympäristöä. Eric Hobsbawmin *The Age of Capital* -teoksessa (1977, 1988) esittämä klassinen tulkinta taas on nähnyt vuoden 1848 jälkeisen historian poliittisten uudistuspyrkimysten tyrehtymisen jälkeisenä pääoman hallitsemana aikana, jolloin yritykset, yrittäjät ja kapitalistit ottivat valtioiden paikan kansainvälisen yhteistyön määrittäjinä ja monesti myös selkakausten aiheuttajina. Pääoman liikkeet ja pyrkimys hyötyä uusimmasta tekniikasta vaikuttivat myös Turussa kuultuihin ja käytettyihin kieliin.

Tarkastelemme kieliä sekä kuultuina (ks. esim. Simon 2012: 1) että nähtyinä, aineettomina ja aineellisina ilmentyminä (esim. Ben-Rafael ym. 2010: xi–xix), jotka ovat oleellisia kaupunkiyhteisön ja -tilan jatkuvassa muovautumisessa. Teoreettiset lähtökohtamme, jotka auttavat ensisijaisesti määrittämään tutkimusnäkökulman ja -fokuksen, ovat tilallisessa käännteessä sekä Mimi Shellerin ja John Urryn uuden liikkuvuuden paradigmassa (*new mobility paradigm*). Ymmärrämme kaupungin tilana, jossa fyysinen ja kulttuurinen kietoutuvat yhteen (Tunturi & Syrjämaa 2002: 7–23). Tila on samanaikaisesti materiaallinen mutta myös koettu ja kuviteltu. Maantieteilijä Pauli Tapani Karjalaisen (1998)

määritelmän mukaan ”Fyysisyys on kaupunkiympäristön materiaali-suutta: rakennuksia, katuja, puistoja, rakennettua ympäristöä. Koke-muksellisuus puolestaan on kaupunkiympäristön inhimillistä tulkintaa (– –).” Näitä ulottuvuuksia yhdistää kulttuurisuus, joka ”viittaa toisaalta siihen, että materiaalisena artefaktina fyysinen kaupunki on kulttuuri-sidonnainen (– –), toisaalta siihen, että kokemukselliselkin kaupungil-la on kulttuurinen kontekstinsa (– –)”. (Karjalainen 1998: 33.)

Sheller ja Urry ovat kehittäneet tilallisen käänteen pohjalta edelleen liikkuvuuden paradigmaa. He korostavat, että jatkuva liikkuvuus ja liike ovat yhteisöjen olemuksen ydin – eivät näennäisen pysyvät instituutiot, jotka ovat aiemmin korostuneet tutkimuksessa. Samalla he osoittavat, miten paikat ovat dynaamisia ja jatkuvasti muuntuvia hybridejä. (Sheller & Urry 2006; 2016; Sheller 2017.) Shellerin ja Urryn (2006: 216) teoria auttaa hahmottamaan kaupungin dynaamisena ja moninaisena – tilana, jossa ei ole yhtä selkeää logiikkaa vaan jossa valitsee samanaikaisten arjen käytäntöjen ja verkostojen moninainen ”järjestynyt epäjärjestys”.

Uuden liikkuvuuden paradigmaa on sovellettu erityisesti nyky-yhteis-kunnan tutkimukseen, mutta liikkuvuus määritti monin tavoin 1800-lu-vunkin maailmaa (Salmi 2008: 33–42) ja myös modernisoituvaa Turkua. Kaupunki oli höyrylaivaliikenteen keskus, jonka läpi virtasi huomattava osa Suomeen ja Suomesta kulkeneesta ulkomaan matkustaja- ja tavara-liikenteestä. Vuosisadan toinen merkittävä uusi teknologia, rautatieliik-kenne, nopeutti huomattavasti maayhteyksiä Etelä-Suomeen ja edelleen Pietariin ja Venäjälle vuodesta 1876 alkaen. Teollistuva Turku oli ihmis-ten, koneiden ja tavaroiden virtojen alueellisesti merkittävä solmukoh-ta. Lehdistö, kirjakaupat, oppilaitokset ja kirjastot kuljettivat ja levittivät tekstejä, mielikuvia ja tietoa. Kaupungissa oli monenlaisia julkisia tiloja, joita luonnehtivat erilaiset liikkumisen käytännöt.

On kuitenkin syytä muistaa, että monikielisyys ei sinänsä takaa run-sasta – tai tasa-arvoista – vuorovaikutusta. Sherry Simon (2012), joka on tutkinut muun muassa Triesten kaupunkia, jossa asukkaiden valtaosa puhui italiaa mutta joka kuului Itävallan keisarikunnan saksankielisen hallinnon alaisuuteen, on huomauttanut, että kaupungin monikielisyys voi sekä etäännyttää erikielisiä ryhmiä toisistaan että edistää vuorovai-kutusta kielirajojen yli. Monikielisessä yhteisössä toiset kielet ovat arvos-

tetumpia kuin toiset ja toiset ihmiset kykenevät ylittämään kielirajoja helpommin kuin toiset. Yleisesti voidaan todeta, että monikielisessä yhteisössä toisten ihmisten tilalliset ja kielelliset reviiirit ovat suppeampia kuin toisten eikä kaupungissa suinkaan löydy aina yhteistä kieltä, vaikka halu ja tarve viestintään olisikin. Useitakin kieliä taitava voi päätyä tilasta ja tilanteesta riippuen ummikoksi. (Mt. 12–20.)

Kielten hierarkioita

Kosmopoliittiselta eliitiltä, niin kotimaiselta kuin ulkomaiselta, odotettiin monikielisyyttä, joka yhdisti säädyn sisällä yli kansallisten rajojen mutta samalla erotti muista kansanosista. Charlotta Wolffin (2016) mukaan ruotsinkielisen eliitin odotettiin osaavan saksaa, ranskaa ja englantia, toisinaan myös venäjää tai italiaa. Toisaalta, kuten Wolffin (2016: 106–107, 114–115) toteaa, eliitti oli nopeasti muuttumassa, ja uusia ihmisiä nousi yhteiskunnan ylimpiin kerroksiin. Kaikilla heillä ei ollut samanlaisia kulttuurisia resursseja. Merkittävistä yrittäjistä osalla kielitaito saattoi olla hyvinkin kapea (Salminen, käsikirjoitus). Toisaalta matkustajarekisterit osoittavat kiistattomasti monien muidenkin kuin eliitin jäsenten liikkuneen yli rajojen. Turun höyrylaivasatamaan saapui 1850-luvun lopulla muun muassa ranskalaisia ja belgialaisia lasityöläisiä, puolalainen työmies ja italialaisia renkejä, jotka todennäköisesti tulivat puutarhatöihin – eivätkä kaikki saapuneet kauppiaatkaan suinkaan olleet erityisen vauraita. Kielten kirjosta kertoo se, että tulijoita oli ympäri laajaa Venäjän valtakuntaa, kuten Baltiasta ja Puolasta, sekä monista muista Euroopan maista, kuten Hollannista, Sveitsistä, Espanjasta ja Itävalta-Unkarista. Rekisteristä löytyy myös persialaisia ja turkkilaisia. Jälkimmäisistä osan nimi viittaa etnisesti kreikkalaisiin henkilöihin. Kaukaisin poliisin rekisteröimä tulija oli brasilialainen tilallinen J. A. Margues, joka saapui Pietarista kesäkuussa 1858. (AUR, TUK.)

Turun kieliyhteisöjen moninaisuutta loivat kaupunkiin tulleet tai siellä käyneet ihmiset, joita pyrittiin seuraamaan mahdollisimman tarkasti. Käytettyjen kielten kannalta viralliset aikalaisaineistot näyttävät tarjoavan kaksi varsin erilaista tulkintaa. Väestönlaskentojen perusteella

Turku oli muutoin kaksikielinen, mutta kasarmialueilla puhuttiin paljon venäjää. Muut kielet olivat määrällisesti hyvin harvinaisia. Poliisin ulkomaalaisrekisterit sen sijaan luovat käsityksen suhteellisen vilkkaasta kaupungista, jossa sekä vieraili että asui pitempään myös muita kuin suomea, ruotsia ja venäjää puhuneita ihmisiä.

Kieliä ja niiden käyttäjiä jäljittämässä

Aikalaistilastot keskittyivät etnisyyden, uskonnon ja äidinkielen selvittämiseen. Ensimmäinen henkilölomakkeisiin perustuva väestönlaskenta tehtiin vuonna 1870 ja seuraavat toteutettiin kymmenen vuoden välein. Jo tutkimuksen toimittamisen tapa kertoo suhteesta kieleen, sillä näkökulmaa ohjasivat äidinkielen määrittely ja toisaalta väestönlaskennasta vastaavien tiedolliset rajoitteet. Nykytutkimuksen näkökulmasta äidinkielen merkitseminen väestötilastoihin on ongelmallista: se ohittaa kaksi- ja monikielisuuden, ja monesti kieli määritellään perhekunnittain. Äidinkieli voi myös muuttua, ja sen määrittelemiseen vaikuttavat monet kulttuurista ja yksilöstä riippuvaiset tekijät. Äidinkieli ei välttämättä ole edes henkilön parhaiten hallitsema kieli. (Ks. Adler 2018; Paunonen 2020, 87–90; Skutnabb-Kangas 2012.) Lisäksi 1800-luvun lopun Turussa tilastotietoja koonneet eivät tunteneet tarpeeksi kaukaisia kieliä pystyäkseen määrittämään tai nimeämään niitä.

Ruotsia tai suomea puhuneita oli suunnilleen yhtä paljon, ja yhdessä nämä puhujat kattoivat vuosina 1870–1890 noin 93–95 % kaupungin väestöstä. Seuraavaksi eniten oli venäjänkielisiä, joita oli vuonna 1870 noin 6,5 % väestöstä. Kasarmeilla heistä toimi lähes tuhat. Tilastojen kätköistä löytyy monia pienten etnisten ja kielellisten ryhmien edustajia, kuten 79 saksankielistä, 36 englanninkielistä ja 35 ”hepreankielistä” eli jiddisiä käyttävää. (Wäenlasku 1870: 71.) Venäjänkielisten määrä väheni puolella 20 vuodessa, vaikka kaupungin väkiluku kasvoi. Saksankielisten määrä nousi hieman yli sadan, ja englanninkielisiäkin oli vuonna 1880 70 henkeä. Koska Venäjän armeija oli alkanut käyttää Puolasta tulevia sotilaita Suomessa, nousi puolaa puhuvien määrä (73 miestä ja 1 nainen). (Wäenlasku 1890: 84–85.)

Kieltenkäyttö ei vaikuta tarkasteltavalla ajanjaksolla poikenneen suuresti kaupunginosittain, mutta niiden välillä oli kuitenkin eroja (ks. myös Mäkinen, Peikola & Tyrkkö tässä teoksessa). Venäjän- ja puolan-kieliset keskittyivät ensimmäiseen kaupunginosaan itäiseen keskustaan ja erityisesti Sirkkalan kasarmin alueelle. Siellä oli myös toinen saksan-kielisten keskittymä; eniten heitä oli seitsemännessä kaupunginosassa Aura- ja Puistokadun välisellä, Kauppatorista länteen sijaitsevalla, alueella. Englanninkielisiä talouksia oli puolestaan telakka-alueella Martissa. Jiddišin puhujat asuivat ensimmäisessä ja kuudennessa kaupunginosassa eli itäisessä keskustassa Sirkkalan kasarmin lähistöllä sekä nykyisen kauppatorin itäpuolelle sijoittuvalla keskusta-alueella. (Wäenlasku 1870: 71.)

SAKSA

Pitkäaikaisten kaupp- ja kulttuurisuhteiden ansiosta ruotsin läheisen sukukielen saksan läsnäolo Turussa oli lähes itsestään selvää. Turkulaisen liikemies-kirjailija Nils Henrik Pinellon (1802–1879) kertomuksissa kieli ja sen käyttäjät limittyvät osaksi traditionaalista turkulaisuutta hänen kuvatessaan Saksasta Turkuun muuttaneita ihmisiä ja sukuja. Esimerkiksi kertomuksessa *Tyskan* Pinello muistelee saksaksi käytyjä, hänelle lapsena avautumattomia keskusteluja ja varhaista kielen opetusta, kun hän luki kaupungissa asuneen Dorothea Jahnin kanssa saksankielistä virsikirjaa. (Pinello 1866: 3–6.)

Suomen läheiset suhteet protestanttiseen Saksaan näkyivät tutkimusajankohtana niin kielen asemassa kuin Turun satamaan saapuvien saksaa puhuvien matkustajien määrässä. Heitä tuli ennen kaikkea Pohjois-Saksasta sekä Braunschweigin, Hannoverin ja Nassaun kaltaisilta alueilta. Vielä 1800-luvun alussa Turulla oli ollut vahvat yhteydet saksankieliseen Baltiaan myös Tallinnassa vaikuttaneen Trappin suvun ansiosta (Pussinen 2009). Yhteyksistä pitivät vielä 1800-luvullakin huolta erityisesti Lyypekestä tulleet kauppiaat, jotka turkulaistuivat ja jotka luokiteltiin suomalaisiksi. Näistä ehkä tunnetuin oli vuonna 1854 kaupunkiin useiden sikäläisten kauppahuoneiden edustajana tullut Johan Christian Friedrich Voss (TUK). Hänestä tuli sittemmin Auran sokeritehtaan konttoripäällikkö sekä Lyypekin ja myöhemmin Saksan konsuli.

Vossin tavoin hänen Lyypekistä kotoisin oleva vaimonsa Marianne sulautui Turun ruotsinkieliseen eliittiin. (Carpelan 1910: 125–126.)

Kauppayhteydet nopeasti kasvavaan Hampuriin ja muihin pohjois-saksalaisiin kaupunkeihin säilyivät läpi 1800-luvun vilkkaina. Monet näiden yhteyksien mukana Turkuun tulleista olivat sosiaalista pääomaa tarvinneita kauppiaita, joiden piti uudessa kotikaupungissaan kommunikoida laajemmin erilaisten kaupunkilaisten kanssa kuin esimerkiksi Turkuun saapuneiden insinöörien. Tällöin myös oman kielen merkitys väheni. Esimerkiksi Vossia konsulin tehtävässä seurannut, Turussa ja Pietarissa kauppiaana toiminut Ludolf Schröder piti ruotsin- ja suomenkielisen henkilökunnan palkkaamista tärkeänä. Vossin tavoin Schröder hankki Suomen kansalaisuuden. (Sarlin 1972: 30–31.) Vaikka saksalaisperäinen väestö sopeutui uuteen ympäristöön, ei saksan kieli kadonnut Turusta. Einar Holmberg on muistellut, kuinka 1800-luvun lopussa Turussa oli runsaasti Saksassa kouluttautuneita teknisten alojen ammattilaisia, joiden myötä oli saapunut myös hänen saksalaisia opiskelutovereitaan. Holmbergin mukaan saksalaisopiskelijat eivät kuitenkaan erityisesti näkyneet tai kuuluneet kaupungissa. Sen sijaan saksalaiset muusikot tunnettiin ja huomattiin kaikkialla. (Holmberg 1954: 119–120.)

ENGLANTI

Turussa oli vuosien 1870 ja 1880 väestönlaskentojen mukaan vähemmän saksalaisia, sveitsiläisiä, baltteja ja puolalaisia kuin Helsingissä ja Viipurissa. Sitä vastoin brittien suhteellisen suuri määrä kiinnittää huomion. Vuonna 1870 Ison-Britannian kansalaisia asui Turussa 24; Helsingissä heitä oli 18, Viipurissa 2 ja Oulussa 4. Vuosikymmen myöhemmin Turussa oli peräti 61 brittikansalaista, kun Helsingissä heitä oli 20, Tampereella 16 ja Viipurissa 3. (Wäenlasku 1870: 71; Leitzinger 2008: 69.)

Turussa, kuten myös Tampereella (Haapala & Peltola 2019: 48), englannista tuli käytännössä huomattavasti merkittävämpi kieli kuin käyttäjien määrä antaa olettaa, sillä muutamalla brittitaustaisella ja englannin käytöstä kiinni pitäneellä suvulla oli tärkeä rooli teollisuudessa ja siihen kytkeytyneessä liiketoiminnassa. Englanti oli murtautunut Turun liike-elämään käytännössä vuonna 1844, kun skotlantilainen David Cowie

(1800–1874) perusti konepajan yhdessä ruotsalaisen Anders Thalus Ericssonin kanssa. Molemmat olivat aiemmin työskennelleet englantilaissyntyisen Samuel Owenin konepajalla Tukholmassa ja vastaavissa tehtävissä Fiskarsissa. Cowie oli naimisissa Owenin tyttären Francesin kanssa. Toinen brittiläinen yrittäjä oli Tampereelta Turkuun muuttanut John Barker (1791–1854), jonka puuvillakehräämö hallitsi jokivarren länsirantaa. Britit liikkuiivat paljon Euroopassa, ja sikäläiset insinöörit olivat kysytyjä koneellistuvan teollisuuden asiantuntijoita. Erityisesti suomalainen puuvillateollisuus tarvitsi heitä ennen 1800-luvun puoliväliä (Haapala & Peltola 2019: 37, 41–43; Peltola 2019: 63–65). Myös konepajat ja telakkateollisuus etsivät englantilaista osaamista. Krimin sodassa Iso-Britannia oli ollut Venäjän keisarikunnan vihollinen, mutta heti sodan päättymisen jälkeen vuosina 1856–1857 poliisi kirjasi useiden brittiläisten insinöörien, teknikkojen ja yrittäjien saapuneen Turun satamaan. Osa jäi kaupunkiin, osa jatkoi matkaansa muualle Suomeen. (AUR, FUÅ, TUK.)

Teknologia oli – ja on – alana yllirajainen: siihen liittyy vahvasti ihmisten, tiedon sekä materian liike yli valtiollisten rajojen. Alan eturintamassa olivat teollistuneimmat maat, eritoten Iso-Britannia, josta virtasi osajia muualle (Buchanan 1989: 146–157). Osalla heistä oli muodollinen pätevyys, mutta asiantuntijaksi saattoi kehittyä – tai sellaisena saattoi esiintyä – vaikka koulutusta ei olisikaan ollut. Suomi teollistui suhteellisen myöhään, mutta brittiasiantuntijoille oli kysyntää esimerkiksi Tampereella jo 1820-luvulta alkaen (Peltola 2019). Ulkomaisille insinööreille oli Suomessa pitkään tarvetta, sillä vaikka oma insinöörikoulutus käynnistyi 1840-luvulla, oli ammatti-insinöörejä vain kourallinen. Tekniikan eri alojen koulutus eriytyi vasta 1860-luvulla, ja senkin jälkeen valmistuneiden insinöörien määrä oli hyvin pieni, vain muutamia henkilöitä vuodessa. Esimerkiksi 1870-luvulla insinöörien määrän on arvioitu olleen kaikkiaan 250–300, joista vain 80 oli suorittanut tutkinnon Suomessa. (Nykänen 1998: 102–104, 113–114; Michelsen 1999: 129–130; Syrjämaa 2017: 73–74.)

Myös useita liikemiehiä saapui Turkuun arvioimaan kauppamahdollisuuksia. Jo vuonna 1856 julkaistussa, briteille suunnatussa raportissa arvioidaan, että erityisesti valtion palvelukseen pyrkivien oli Suomessa

osattava ruotsin, suomen ja venäjän lisäksi ainakin saksaa. Lisäksi monet osasivat englantia ja ranskaa. (*Report of a visit to Finland* 1856: 5.) Vaikka korkeinta virkamieseliittiä ei Turussa vuoden 1827 palon jälkeen ollut, kaupunkiin jäi myös brittejä. Todennäköisenä syynä oli mahdollisuus pyrkiä yhteistyöhön laajan Pietarin talousalueen kanssa ja myös se, että Turun englanninkieliset halusivat säilyttää oman kielensä. Lähes kaikki britit olivat tulleet teollisuuden tai merenkulun työtehtäviin ja poistuivat kaupungista muutaman vuoden tai vuosikymmenen jälkeen.

Turun englanninkielisen yhteisön avainhenkilö oli skotlantilaistaustainen koneinsinööri William Crichton (1827–1889). Hän tuli kaupunkiin vuonna 1850 johtajaksi Cowie & Ericssonin konepajalle, vaikkakin Krimin sodan ajaksi hänet internointiin Pietariin. Crichton osti konepajan vuonna 1862 yhdessä Erik Julinin kanssa. Crichton liittyi monin sitein pohjoisen Itämeren alueen brittisiirtokuntien elämään. Hän tunsikin erinomaisesti Pietarin alueen englantilaiset ja myös avioitui kaupungissa ollessaan Samuel Owenin lapsenlapsen Annien kanssa. Crichton asui Aurajoen rannassa johtamansa Turun Laivanveistämö Oy:n vieressä. Telakka-alueella oli monta brittien perustamaa yritystä, jotka hankkivat tärkeimpiin tehtäviin työntekijöitä kotimaastaan. Monet olivat insinöörejä, joilla saattoi olla suuriakin perheitä. Crichtoneilla oli 14 lasta, joiden yhteyksiä englanninkieliseen maailmaan pyrittiin pitämään mahdollisimman tiiviinä. Itse hän säilytti Ison-Britannian kansalaisuuden. Englanninkielinen yhteisö oli tiivis, mutta sen vaikutusta kaupungin kieliolosuhteisiin on vaikea arvioida. Esimerkiksi presbyteeristä uskoa kirjaimellisesti harjoittaneet Crichtonit pysyivät isä-Williamia lukuun ottamatta erossa kaupungin elämästä tämän kuolemaan asti. (Suominen 2008a: 12; 2008b.)

RANSKA

Siinä missä Englanti oli uusi, vahva tulokas, yläluokan sivistyskielenä vakiintunut Ranska herätti 1800-luvun toisella puoliskolla vähemmän huomiota. Suomalainen eliitti oli kosmopoliittista, ja esimerkiksi Turussa Ranskaa opettaneen, ylimpään aateliin kuuluneen G. Ph. Armfeltin (Bonn 2004: 74) matkaoppaassa (1859: 8–9) luonnehdittiin Ranskaa sääteläisten ja sivistyksen kieleksi, joka mahdollisti yhteydenpidon muualle

Eurooppaan. Toisaalta Armfelt kertoi, että Suomessa tarvittiin ranskan lisäksi neljää muutakin kieltä: suomea, ruotsia, venäjää ja – ehkä yllättäen – saamea (mt.).

Ranska ei ollut latinan, saksan ja ruotsin tapaan hallinnon, kaupan tai tieteen kieli Suomen alueella, mikä teki siitä suhteellisen harvalukuiselle joukolle merkittävän. Myös Ranskan vallankumouksesta alkanut yhteiskunnallisen epävakaisuuden kausi vaikutti intoon oppia maan kieltä. Ranskaa opetettiin kuitenkin kouluissa, ja sen hallitseminen katsottiin välttämättömäksi eliitille. Monelle venäläisen yläluokan jäsenelle se oli ensikieli, jonka asema imperiumin hallinnossa ja seuraelämässä oli keskeinen. (Offord ym. 2018.) Kielenkäyttäjää ja -käyttötilanteita on kuitenkin monenlaisia. Ranskan osaaminen oli edellytys uran luomiseen Venäjällä, mutta se oli myös kieli, jonka hallitsemista pidettiin eliittiin kuuluneille naisille tärkeänä. Turussa esimerkiksi Zarah Gerken tarjosi nuorille tytöille opetusta saksassa, ranskassa, englannissa ja italiassa – sekä pianonsoitossa (ÅU 24.9.1858).

Tavallisten kaupunkilaisten ranskan taidosta tutkimusajankohtana ei ole kovin paljon tietoa, mutta joitakin viitteitä siitä on. Matkailijoille muun muassa vakuutettiin, että Suomen suurimmista kaupungeista löytyy ajureita ja matkalle avuksi sopivaa palveluskuntaa, joka osaa ranskaa tai saksaa ja joissakin tapauksissa englantiakin (Armfelt 1859: 9). Muistokirjoitus kivenhakkaaja Gabriel Ahlsténista vuodelta 1864 paljastaa yksittäisen ja poikkeuksellisenä pidetyn elämäntaipaleen, joka osoittaa, että vaatimattomistakin lähtökohdista oli mahdollista kartuttaa kielitaitoa. Vain niukasti pohjakoulutusta saanut työmies oli oppinut ruotsin ja venäjän lisäksi ranskaa ja saksaa niin hyvin, että oli vuosia kestäneellä matkallaan seurannut kivenhakkuun opetusta Tukholmassa, Berliinissä ja Pariisissa (ÅU 30.1.1864).

1800-luku oli nopean kansainvälisen verkostoitumisen aikaa, mikä kosketti myös muita kuin kolonialismin vahvimpia keskuksia. Uudet liikenne- ja tietoliikenneyhteydet lisäsivät verkostoitumista, samoin teollistumiseen liittyvä kasvanut rahtiliikenne (Kallioinen 2002: 83–120). Siirtomaavaltujen kielten dominoimassa maailmassa käytettiin yhä enemmän muuta kuin äidinkieltä. Kielitaito ei tarkoittanut aina sujuvaa keskustelua vaan myös kykyä selvittää yksinkertaisista käytännön tilanteista.

Monikielisyys julkisissa kaupunkitiloissa

Turussa oli monenlaisia tilallisia tihentymiä, joissa monikielisyys korostui. Tällaisia olivat erityisesti 1) satama, telakka-alue ja ulkomaisten matkustajien majapaikat ydinkeskustan hotelleista yksityisten pihapiirien vaatimattomiin vuokrahuoneisiin. Turkulaiset tutustuivat vieraisiin kieleen ja käyttivät niitä myös 2) kouluissa sekä 3) klubeissa ja yhdistyksissä. 4) Kulttuuri- ja viihdetapahtumissa korostuivat ulkomaiset kontaktit, jotka näkyivät myös lehdistössä ilmoituksina ja mainoksina. 1800-luvun Turussa vieraskielisiä tekstejä oli sanomalehtiä lukuun ottamatta esillä niukasti verrattuna myöhempään, kaupallisuuden värittämään, urbaaniin kielimaisemaan (Ben-Rafael ym. 2010: xi–xix), mutta 5) hautausmaa muistomerkkeineen teki kielellistä moninaisuutta näkyväksi. Seuraavaksi tarkastelemme kielten keskinäisiä hierarkioita edellä mainituissa viidessä erityyppisessä tilassa sekä sitä, kuinka kielten keskinäiset hierarkiat vaihtelivat erityyppisissä tilanteissa.

SATAMA, TELAKKA JA HOTELLIT

Monikielisyys oli runsainta telakka-alueella ja höyrylaivasatamassa Aura-joen varrella. Telakan muualta tulleet työntekijät toivat usein perheensä mukanaan ja pyrkivät ylläpitämään omaa kieltään kaikin keinoin. Sanomalehti-ilmoitukset paljastavat pieniä kirjastoja, joita yrityksiin palkatut työntekijät myivät lähtiessään Turusta. Esimerkiksi Cowie & co:n konemestarina vuosina 1857–1859 toiminut William MacIntosh kauppasi englanninkielisiä insinööritieteitä ja Skotlannin historiaa käsitteleviä teossarjoja, koska hän oli lähdössä takaisin Isoon-Britanniaan (ÅU 10.6.1859; 14.6.1859). Vierailut olivat usein niin lyhyitä, että uutta kieltä ei kannattanut opetella.

Satamat vaikuttivat monikielisyyden näkymiseen ja kuulumiseen, sillä kuten yleensä rannikkokaupungeissa rahti- ja matkustajasatamat olivat kansainvälisimpiä alueita. Sataman merkitys näkyi myös siinä, miten Turun hotellit ja ravintolat sijoittuivat. 1800-luvulla kaupunkialueiden vilkkaiksi näyteikkunoiksi rakennettiin rantabulevardeja (Osterhammel 2014: 280–283). Turussa niitä vastasi Aurajokivarsi, jossa olivat kaupungin parhaimpina pidetyt hotellit ja ravintolat. Kohtaamispaikkana

oli joen länsipuolella Seurahuoneen edusta, itärannalla erityisesti vuonna 1865 valmistuneen ravintola Samppalinnan ympäristö. 1830-luvulta alkaen Turkuun säännöllisesti liikennöineet höyrylaivat pääsivät nousemaan nykyisen Auransillan kohdalla sijainneeseen siltaan asti. (Ikonen 1999: 102–108.)

Turun satamat olivat portteja Suomeen. Suhteellisen lyhyitä matkoja kulkevat mutta ahtaistakin väylistä selvinneet höyrylaivat tekivät Turun ja Tukholman välisestä yhteydestä tärkeän myös muualle Suomeen matkustaneille. 1850-luvulta asti säilyneet höyrylaivojen matkustajaluettelot (HM) antavat viitteitä monikielisistä kohtaamisista laivoilla. Luetteloissa ei ole mainittu kansallisuutta saati kielitaitoa, mutta esimerkiksi britti-matkailija saattoi havaita oudoilta kuulostaneiden suomen ja ruotsin kielten lisäksi tuttuja englantia ja ranskaa (Clive-Bayley 1895: 5).

Kuva 1. Ranskalainen matkailija Leon de Rosny muisteli hyvillä mielin aterioita, maisemia ja kävelyjä Samppalinnan mäellä ja julkaisi matkakertomuksessaan *Le pays des dix mille lacs. Quelques jours de voyage en Finlande* (1886) piirroksen matkustajasataman viereisestä puistikosta ja ravintolasta. Kuvalähde: BnF Gallica.

Laivalla tarkastettiin passit ja tullattiin matkatavarat, minkä jälkeen matkustajat pääsivät maihin. Monet suuntasivat Seurahuoneelle tai Samppalinnaan; toiset ajoivat suoraan kaupungin halki jatkaakseen matkaansa. Vuodesta 1876 osa matkustajista siirtyi rautatieasemalta Hämeenlinnan junaan. Seurahuone oli vuonna 1878 tapahtuneeseen sulkemiseensa asti Turun arvostetuin hotelli, jonka Linnankadun varrella olevassa puupaviljongissa yövyttiin, kun taas rannanpuoleinen kivirakennus oli varattu juhlia ja ruokailua varten. (Lindberg 1921: 63.)

Ruotsalaistaustaisen tupakkatehtailija P. C. Rettigin rahoittamana vuonna 1865 valmistunut ravintola Samppalinna (Ollila 2016: 28–30) myytiin seuraavana vuonna Turun kaupungille. Sen sijainti höyrylaivasataman vieressä ja siellä järjestetyt Turun soitannollisen seuran konsertit olivat periaatteessa houkuttelevia matkailijoille, mutta vieraiden kielten käytöstä löytyy silti mainintoja vain vastakkaisella rannalla sijainneelta Seurahuoneelta. G. Ph. Armfelt (1873: 134) luonnehti Seurahuonetta *grand hoteliksi* ja kertoi siellä olevan tarjolla myös ulkomaisten lehtien lukusali. *L'Hôtel de la Société* mainitsee lehdet erityisenä vetoaulana myös omassa, matkaoppaan loppuun liitettyssä mainoksessaan (mt.). Myös englantilainen Murrayn opaskirja *A Handbook for Travellers in Russia, Poland, and Finland* (1865) arvioi Seurahuoneen kaupungin parhaaksi hotelliksi, mutta arvio ympäröivästä kaupungista ei ollut mairitteleva. Englantilaisesta näkökulmasta kadut vaikuttivat kovin autioilta ja kaupungin kerrottiin kärsineen paljon vuoden 1827 palosta (mt. 269). Hotelleilla ja matkaoppailla oli keskeinen asema modernin matkailun muotoutumisessa 1800-luvun kuluessa. Painetut matkaopassarjat vapauttivat matkailijat paikallisen opashenkilön palkkaamisesta. Tämä puolestaan helpotti keskiluokkaisten, melko rajallisella budjetilla matkanneiden ihmisten matkustamista. Armfeltin matkaoppaat olivat varsin kotikutoisia mutta Murrayn oppaat kansainvälisesti hyvin tunnettuja. Turunkin kuvaus linkittyi siten osaksi laajaa, jo 1830-luvulla alkunsa saanutta opaskirjasarjaa, joka kuvasi ja arvotti matkakohteiden ja -reitien verkostoja Euroopassa, Lähi-idässä, Pohjois-Afrikassa sekä britti-imperiumin keskeisessä koloniassa, Intiassa.

Vuonna 1878 nykyisen kauppatorin ja Puolalanmäen väliin valmistunut hotelli Phoenix oli suunniteltu ennen kaikkea Turun rautatieasemal-

le siirtyville matkustajille, mutta siitä ei tullut samanlaista kaupungin seuraelämän keskusta kuin mitä Seurahuone oli ollut. Sen sijaan Turusta muualle siirtyville liikemiehille se sopi, ja aikalaisteksteissä muistellaan erityisesti saksalaisten kauppamatkustajien käyttäneen hotellia ja sen ruokasalia. (Lindberg 1921: 68.)

Suurin osa Turkuun saapuneista ulkomaalaisista oli kauttakulku-matkalla. Matkaoppaat esittelivät ulkomaisille matkalaisille kaupungin nähtävyyksiä, kuten tuomiokirkkoa ja rappiolla ollutta linnaa (Armfelt 1859: 11–12; *A Handbook for Travellers in Russia* 1865: 269–270; Armfelt 1873: 136–142), vaikka huvimatkan takia tuskin kovin moni Turkuun suuntasi. Suurin osa matkusti työn takia, osa perhesyistä. Turun keskeisyys muualle Suomeen tai Pietariin matkaaville oli ilmeinen Armfeltin ensimmäisessä matkaoppaassa (1859). Murrayn oppaassakin matka jäsentyi Turun (ja Helsingin) kautta Tukholmasta Pietariin (*A Handbook for Travellers in Russia, Poland, and Finland* 1865: 269). Höyrylaivat pitivät Turun matkareittien tärkeänä etappina vielä senkin jälkeen, kun rautatieyhteys avattiin vuonna 1876.

Vaikka suurin osa eri kielten käyttöä esittelevistä kuvauksista keskittyi lähialueiden matkustajaliikennettä hoitaneiden höyrylaivojen toimintaan, kaukokaupasta vastanneet purjelaivat olivat vähintään yhtä monikielisiä ympäristöjä. Erityisesti tämä oli Turussa nähtävissä linnan lähellä olevalla Kanavanniemen alueella, jonne tavarasatama siirtyi Pikisaaresta vuonna 1875. Satamassa liikkui paljon merimiehiä, jotka lisäsivät monikielisyyttä mutta myös levottomuuksia. Heitä pyrittiin ohjeistamaan maailmankielillä: Turun satamajärjestys julkaistiin kolmen kotimaisen lisäksi englanniksi ja saksaksi. (ÅP 20.4.1881.)

Matkustajasataman vieressä, hieman lähempänä jokisuuta olleelle telakka-alueelle muodostui pieni ja tiivis englanninkielinen yhteisö, joka hajosi 1900-luvun alkuun mennessä. Englantia ei käytetty vain Crichtonien talossa, vaan sitä kuultiin joen itärannalle levittäytyneen Turun veneveistämön alueella, jossa työskenteli monia Isosta-Britanniasta tulleita työntekijöitä. Englanninkieliset lapset eivät osallistuneet julkiseen opetukseen kuin hetkittäin, sillä heitä opetettiin ilmeisesti omassa ”koulussa”. (Holmberg 1954: 120.) Jos kaikki brittiperheet sijoittivat lapsensa kouluun, heitä saattoi olla siellä 1870–1880-luvun huippuvuosina kymmeniä.

Kaupunkiin pitkäksi aikaa asettuneita ulkomaalaisia oli paljon vähemmän kuin lyhytaikaisia matkalaisia, mutta esimerkiksi 1850-luvun loppupuolella kaupungissa pitkään oleskelleiden rekisterissä oli monenlaisia ammattilaisia eri puolilta Eurooppaa. Osa heistä oli asunut kaupungissa jo useita vuosia kuten noin 30-vuotiaat ranskalainen kankaankutoja J. A. Thouen ja Seurahuoneen hannoverilainen ravintoloitsija Fredrik Schröder. Osa maahan muuttaneista toi mukanaan perheensä. Esimerkiksi ravintoloitsija Schröder asui alaikäisen poikansa Fredrikin kanssa. Stigzeliuksen puuvillakehräämön työnjohtaja, englantilainen Thomas Garsterg, puolestaan asui Turussa yhdessä puolisonsa ja tyttärensä kanssa. Joissakin perheissä lapset tai osa heistä oli syntynyt Turussa. Esimerkiksi Turun laivatelakalla työskennellyt tanskalainen Carl Johan Fredrik Jörgenssen oli kirjoilla yhdessä puolisonsa ja viiden lapsensa kanssa, joista kaksi oli ilmeisesti syntynyt Turussa. (FUÅS.)

Puolisoiden ja lasten myötä kielten käyttöpaikat ja -tavat moninaistuivat ja laajenivat. Jonkinasteinen monikielisyys oli väistämätöntä, sillä skandinaaveja lukuun ottamatta muut ulkomaalaiset tuskin selvisivät arjesta käyttämällä vain omaa tai parhaiten osaamaansa kieltä. Historiallisia aineistoja kielten jokapäiväisestä käytöstä ei juuri ole säilynyt, mutta alankomaalainen historioitsija Willem Frijhoff on korostanut, miten siitä huolimatta on ilmeistä, että kommunikoinnin välttämättömyys on johtanut kieli- ja kulttuurirajat ylittäviin käytännöllisiin ratkaisuihin kuten elehtimiseen ja epämuodolliseen kielten oppimiseen yrityksen ja erehdyksen kautta. (Frijhoff 2017: 23, 29–30, 36–37.) Turussakin arkisessa vuorovaikutuksessa kaupungilla monien oli pakko käyttää muuta kieltä tai muita kieliä kuin kotona perheen kesken.

KOULUT

Vieraiden kielten muodollinen opetus keskittyi kouluihin, joskin monet opettajat jatkoivat elantoaan antamalla yksityistunteja. Modernien eurooppalaisten kielten rooli vahvistui, kun vuoden 1843 koulujärjestys vahvisti muun muassa saksan ja ranskan asemaa lukioissa. Aiemmin niissä oli luettu klassisten kielten lisäksi vain venäjää ja ruotsia. Turun kymnaasissa oli opiskeltu näitä kieliä epävirallisesti jo 1830-luvun alussa. Lukio-opetus perehdytti opiskelijat ainakin kielen perusteisiin:

koulussa kieliä opeteltiin pönttämällä kielioppia ja lukemalla krestomatiaa eli valikoituja paloja kirjallisuudesta. Opettajat vaihtuivat usein, joskus lukukausittain; järjestyksenpitokin oli välillä vaikeaa. Vähäiset muistelmat viittaavat esimerkiksi ranskanopettajan ruotsinkieliseen kiusaamiseen ja häiriköintiin, mikä teki kaikenlaisen oppimisen vaikeaksi. (Nordlund 1974: 35–36.) Ongelmista huolimatta useat yliopistoon tulijat pystyivät lukemaan saksalaisia käsikirjoja ja ainakin ponnistellen helpoaa ranskalaista kirjallisuutta. (Tigerstedt 1919: 163–171.)

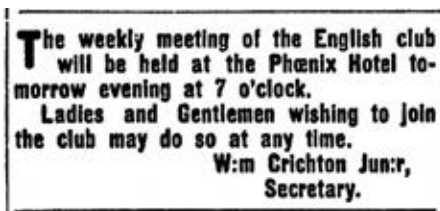
Modernien kielten opettamista määrittivät sekä yhteiskuntaluokka että sukupuoli. Kun virkamiehiä ja opettajia kouluttavat lukiot painottivat latinaa ja saksaa, eliitille suunnatuissa tyttökouluissa opeteltiin klassisten kielten kieliopin sijasta ranskan ääntämystä ja keskustelua. Svenska fruntimmerskolan (perustettu 1844) ja Heurlinska skolan (1861) poikkesivat kielten opetusmenetelmissä ja opetustuntimäärissä huomattavasti poikakouluista: puolet tunneista käytettiin käsitöihin, ja niiden jälkeen tärkeimmät aineet olivat ranska ja saksa, joita opetettiin ylempillä luokilla 3–4 tuntia viikossa. Fruntimmerskolanin ensimmäinen ranskanopettaja oli Suomeen tuolloin saapunut Joseph Guinchard. Hänen jälkeensä kieliä opettivat yleensä Pietarissa koulutetut naiset, jotka olivat opintojensa aikana käyneet myös Ranskassa. (Fontell 1944: 19–26.) Saksa oli tärkein opetettava vieras kieli myös Turun kauppaopilaitoksessa (perustettu 1839), jossa oli mahdollista lukea niin ikään englantia. (Lento 1939: 78–81.)

Kielten opetusmenetelmät vaikuttivat ratkaisevasti siihen, millä tavalla niitä käytettiin ja miten ne liittyivät kaupunkien elämään. Tyttökoulut noudattivat Pestalozzin menetelmiä, jotka korostivat kielen käyttämistä jokapäiväisissä tilanteissa. Hieman samaan pyrki yksityisessä opetuksessa paljon käytetty Robertsonin metodi. Se korosti kielen oppimista ilman opettajan apua. Tällöin keskustelut ja omatoiminen tekstien ymmärtäminen korostuivat. Sitä vastoin yliopistoon valmistavissa kouluissa keskityttiin enimmäkseen kieliopin ja esimerkkilauseiden opetukseen. (Tigerstedt 1919: 163–179.) Vaikka koulut periaatteessa vastasivat varsin hyvin kolmen merkittävimpänä pidetyn vieraan kielen opetuksesta, käytännössä opetus saattoi poiketa virallisista tavoitteista paljonkin.

KLUBIT JA YHDISTYKSET

Varsinkin 1800-luvun lopulla vieraita kieliä käytettiin – tai yritettiin käyttää – erilaisissa niille omistetuissa yhdistyksissä, jotka ovat lyhytkestoisina ja suhteellisen pieninä jättäneet itsestään jälkiä vain lehti-ilmoituksina. Yhdistyksiä oli paljon; ne helpottivat kanssakäymistä mutta olivat samalla keino erottautua sosiaalisesti. Niiden avulla pyrittiin myös oppimaan ja harrastamaan kieliä, Turussa erityisesti englantia ja ranskaa.

Vuosina 1871–1872 lehdet kutsuivat englanninkielisillä ilmoituksilla English societyn kokouksiin, joita järjestettiin usein Hellmanin hotellissa eli ajankohdan suosituissa ravintolassa. Noin vuoden ajan kokouksistaan ilmoittanut yhdistys yritti rahoittaa toimintaansa arpajaisilla ilmeisen huonolla menestyksellä. (ÅU 14.11.1871; 16.11.1871; 27.11.1871; 2.12.1871; 16.11.1872.) Edellistä pitkäikäisempi yritys englanninkielisen yhdistyksen perustamiseksi tapahtui saman vuosikymmenen lopulla. Tärkeimpänä kokoontumispaikkana oli uusi Phoenix-hotelli, jonne houkuteltiin englannin harjoittelusta kiinnostuneita herrasmiehiä perustamaan Reading and Conversation Club (ÅP 16.12.1879). Seuraavan vuoden tammikuussa yhdistyksen nimeksi oli muuttunut English Club, joka kokoontui aluksi torin toisella reunalla sijainneen teatterin lämpöissä (ÅP 18.1.1880). Tällä kertaa yhdistys näytti kasvavan nopeasti: se siirtyi Phoenixin klubihuoneisiin. Pian tilaisuuksia järjestettiin erikseen herroille ja sitten miesten ja naisten yhteistapaamisina. (ÅP 25.1.1880, 31.3.1880.) Kyse ei keväällä 1880 ollut enää yksin keskusteluista, vaan jäsenet saattoivat lukea sanomalehtiä klubin tiloissa torstaisin kello 12:n ja 14:n välillä (ÅP 19.5.1880). Torstai-iltapäivien lukuhetket olivat myös sosiaalista toimintaa, jonka oli tarkoitus koota englanninharrastajat yhteen. Tapaamisen sijoittuminen iltapäivään kertoi myös siitä, että tavallisten työntekijöiden ei oletettu saapuvan paikalle.

The weekly meeting of the English club will be held at the Phoenix Hotel tomorrow evening at 7 o'clock. Ladies and Gentlemen wishing to join the club may do so at any time. W:m Crichton Jun:r, Secretary.

Kuva 2. English Club tiedotti toiminnastaan paikallisessa lehdistössä. Englanninkieliset ilmoitukset olivat pieniä mutta keskeisellä paikalla sanomalehden etusivulla. *Åbo Posten* 28.3.1882. Kuvälähde: Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot.

Innostus ei vienyt pitkälle. Jo marraskuussa 1881 English Clubin toiminta uhkasi loppua. Sen sihteeriksi nimettiin mekaanisen alan yrittäjäsuvun uuden sukupolven edustaja, omassa elämässään vaikeuksiin joutunut, William Crichton nuorempi (ÅP 15.11.1881). Tekniikan ammatteisista ja erityisesti insinöörien ammattikunnasta oli vähitellen tullut kansainvälisesti arvostettuja. 1800-luvun puoliväliin mennessä Isossa-Britanniassa insinöörit eivät enää olleet mekaniikassa taitavia käsityöläisiä vaan asemansa vakiinnuttaneita herrasmiehiä. Insinöörit kokivat itsensä säätyläisten veroisiksi, mikä edellytti yhteiskunnallisesti arvostettujen käytäntöjen seuraamista, kuten klubien ja muiden instituutioiden perustamista. (Buchanan 1983; Syrjämaa 2017: 75.) Klubin toiminta vilkastui nuoremman Crichtonin johdolla hetkeksi, ja Phoenixista varattiin klubihuone viikoittaisia tapaamisia varten (ÅP 29.11.1881). Yhdistyksen näkyvä toiminta loppui kuitenkin huhtikuussa 1882, mihin vaikuttivat todennäköisesti myös Phoenix-hotellin jatkuvat vaikeudet. Se myytiin samana vuonna (ÅP 19.4.1882).

Turussa selvin osoitus omaehtoisesta mutta yhteisöllisestä kiinnostuksesta ranskan opiskeluun oli vuosina 1890–1893 aktiivisimmillaan toiminut Club français (ÅU 15.12.1890), joka kokoontui usein Turun työväenyhdistyksen tiloissa Läntisellä Rantakadulla tai kaupungintalolla (ÅU 19.4.1891; 1.10.1891). Marraskuussa 1891 oli vuorossa monikielinen hanke, ”Dramatisk-Musikalisk soirée”, Turun työväenyhdistyksen tiloissa. Ohjelmassa oli Turun soitannollisen seuran orkesterin musiikkiesityksien lisäksi paikallisin voimin esitetty Saint Yves’n yksinäytöksinen komedia *L’héritage de ma tante* sekä Joseph Méryn *Aimons notre prochaine*. (ÅT 10.11.1891.) Paikalle tuli noin sata musiikista ja ranskalaisesta teatterista kiinnostunutta henkilöä seuraamaan paikallisten ranskanharrastajien esittämiä kahta näytelmää. Todennäköisesti esityksiä ei olisi saatu aikaan ilman vuonna 1890 Turkuun saapunutta, ranskaa Turun tyttökoulussa opettanut Louise Villemondia (TUK).

ESIINTYMISLAVAT

Turun kieliympäristöä rikastuttivat erityisesti erilaiset esiintyjät, jotka kiersivät ammatikseen Eurooppaa. Taide ja viihde olivat yllirajaisia toimintapiirejä, joissa niin esitykset, teemat kuin ihmiset liikkuvat maasta

ja kaupungista toiseen. Esityksiä ja yleisöjä erottivat kuitenkin säätyraajat. Kosmopoliitti eliitti ja suurempaa yhteiskunnallista arvostusta tavoitellut porvaristo seurasivat italialaista oopperaa ja sinfoniauutuuksia, kun vähävaraisemmat kaupunkilaiset iloitsivat markkinahuveista. (Lehtonen 1994: 31–65.) Eri taiteen ja viihteen lajit tuottivat erilaisia kieliympäristöjä. Akatemiantalon juhlasali sekä teatterirakennus tarjosivat näyttämön arvokkaimmille konserteille, mutta muutoin esityksiä saatettiin järjestää esimerkiksi Kupittaan puistossa tai Ruissalon saarella (Tunturi & Syrjämä 2017: 29–30, 38–39).

Klassisen musiikin ilmiöistä ja käytännöistä tuli 1800-luvun aikana yhä saksankielisempiä, kun Saksaa rakennettiin yhtenäiseksi kansakunnaksi ja konserttimusiikista tehtiin sen merkittävyden symboli. Ympäri maailmaa kiertäneet saksalaiset muusikot olivat tekemässä saksalaisuudesta elettyä todellisuutta jo ennen modernin valtion syntyä. (Kurkela & Rantanen 2017: 181.) Turussa kuullusta musiikista pääosin vastanneen Soitannollisen seuran orkesterin kapellimestarit ja monet muusikot tulivat Saksasta. Vierailevia solisteja tai orkestereita sen sijaan oli suhteellisen vähän. Turku jäi yleensä kauas Manner-Euroopan ja Venäjän kiertueista. (Korhonen 2015: 160–194.) Vaikka orkesteri soitti usein ja monissa eri paikoissa, konserttikäytäntöjen vuoksi saksaa tai muita kieliä ei esiintymisyhteyksissä paljon kuultu. Joskus Turussa kuitenkin esitettiin oopperaa, jolloin kielikysymys nousi esiin. Oopperoita tai operetteja esitettiin yleensä esiintyjäryhmälle sopivimmalla kielellä. Näin toimi esimerkiksi saksalainen oopperaseurue, joka talvella 1876 esitti teatterin näyttämöllä Giuseppe Verdin alun perin italiankielisen *Trubaduurin* ja Jacques Offenbachin ranskankielisen *Kauniin Helenan* saksaksi. Yleisö saattoi myös ostaa saksankielisen käännöksen esityksen tueksi, ei siis alkuperäistä librettoa tai omakielistä käännöstä. (ÅU 4.2.1876; 23.2.1876.)

Yksittäisten laulujen osalta käännöksiä ei aina tarvittu. Kun esimerkiksi Sofia Scalchi-Lolli konsertoiti Akatemiatalon juhlasalissa vuonna 1881, italian- ja ranskankielisten aarioiden tueksi ei laadittu käännöksiä, vaikka niiden nimet oli toki ruotsinnettu (ÅP 11.3.1881). Sen sijaan amerikkalaisen tummaihoisen oktetin The Fisk Jubilee Singersin konsertissa lyseon juhlasalissa yleisölle tarjottiin ruotsinkielistä käännöslehtistä auttamaan laulujen sisällön ymmärtämistä. Englanninkielisten laulujen

joukossa ryhmän johtaja Maggie Porter Cole esitti *Kantelettaren* tekstiin perustuvan ”Tuoll’ on mun kultani” -laulun ruotsiksi. (ÅU 9.10.1895.) Erilaiset ei-eurooppalaiset kohtaamiset olivat yleistyneet suurimpien kaupunkien viihdetapahtumissa jo edeltävien vuosikymmenten aikana, mutta Turussa vuosisadan vaihdetta lähestyttäessä ne olivat vielä suuria harvinaisuuksia (Koivunen 2015: 164, 178; 2021).

Kaikista musiikkiesityksistä ei kerrottu lehdissä, mutta niitä voi jäljittää poliisin arkistoista. Posetiivarit olivat lyhytaikaisia kaupungissa kävijöitä, jotka oli helppo huomata katukuvassa ja joiden esitykset tavoittivat nekin kaupunkilaiset, joilla ei ollut varaa käydä maksullisissa konserteissa tai tapahtumissa. Posetiivarit olivat soittimiensa kanssa kiertäneitä italialaisia nuoria miehiä. Esimerkiksi vuonna 1857 Turussa majoittuivat leskirouva Holmrosin luona lyhyen aikaa parmalaiset 25-vuotiaat Alexander Kiapori ja Giovanni Dalneva. Turku oli osa posetiivarien Suomen-kierrosta, johon kuuluivat muun muassa Helsinki ja Kuopio, jälkimmäisellä posetiivarilla myös Tampere ja Vaasa. Köyhät posetiivarit kuuluivat niihin matkalaisiin, joita poliisi seurasi varsin tarkasti – saapuneiden matkustajien luetteloidessa heidän ulkonäkönsä on kuvattu tarkasti, kun taas vaikkapa italialainen pikälähetä on jätetty täysin kuvailematta. Nimien oikeinkirjoitus on mitä ilmeisimmin horjuvaa, mikä kertoo kielen vieraudesta. Näillä matkamiehillä ei ollut asiaa Seurahuoneelle, vaan majapaikan oli oltava huokea. He toivat kansainvälisyyttä ja kielten kirjavuutta paitsi soittopaikoille myös niihin vaatimattomiin pihapiireihin, joissa vähävaraiset matkamiehet yöpyivät. Tällaisia majapaikkoja oli esimerkiksi ravintoloitsijan leski Holmrosin, karvurin leski Lindebergin ja hallimestari Müllerin luona (FUÅS).

HAUTAUSMAA

Hautausmaat ovat kielten visuaalisen näkyvyyden kannalta merkittäviä kaupungin kielimaisemassa. Hautausmaa on yhdistelmä julkista ja yksityistä: se on tilana julkinen, mutta esillä olevat tekstit ovat yksityisten kaupunkilaisten näkyviä, kirjallisia viestejä, joilla on ylläpidetty elävien yhteiskunnallista ja kielellistä yhteisöllisyyttä (Kolehmainen 2020). Turun luterilaisella hautausmaalla pääkielet olivat 1800-luvulla ruotsi ja suomi, mutta joidenkin hautakivien tekstejä kaiverrettiin myös eng-

lanniksi, saksaksi ja latinaksi. Viereisellä ortodoksisella hautausmaalla puolestaan lähes kaikki tekstit olivat venäjäksi. (Nervander 1888.)

Kaupunkikeskustojen ulkopuolelle rakennetut hautausmaat olivat 1800-luvulla kansainvälinen innovaatio, jota perusteltiin erityisesti hygienialla. Lopputuloksena syntyi puistomaisia alueita, joissa oli turvallista ja miellyttävää käydä kävelyllä. Erin-Marie Legacey (2019: 75) on kuvannut, miten Pariisissa hautausmaista muotoutui vuosisadan alkupuolen kuluessa vapaa-ajan käyskentelykohteita, joissa yhdistyivät sekä yksityinen omien läheisten muistaminen että julkinen yhteisön merkkihenkilöiden muistelu. Suurkaupunkien tyyliin Turussakin oli perustettu uusi hautausmaa kaupungin laitamille jo 1800-luvun alussa, juuri ennen sotavuosia, ja sitä laajennettiin useaan otteeseen (Kaisti & Puhakka 1999: 19–23). Ulkomaalaisille suunnatussa matkaoppaassa sitä esiteltiin kiinnostavana vierailukohteena, ”lehtevien puiden ja kukkien tarhana” (Armfelt 1873: 143). Suhteellisen etäisestä sijainnistaan huolimatta hautausmaa oli merkittävä ja tunnettu kaupunkitila.

Kaupunkilaisten hyvin tuntema ja kenties huomiota herättävin muistomerkki kaupungin hautausmaalla oli omistettu nuorelle englantilaismiehelle, jota kukaan ei tainnut tuntea Turussa hänen eläessään. Nuorukainen oli kuollut jo vuosisadan alussa, keväällä 1806, ollessaan läpikulkumatkalla, ja hänen ruumiinsa oli siirretty seuraavana vuonna vastavalmistuneelle Skanssin hautausmaalle ensimmäisenä. (Nervander 1888: 6, 74; Kaisti & Puhakka 1999: 22–23.) Pitkä muistokirjoitus, joka kertoi paljon muutakin kuin vainajan nimen ja elinajan, oli muistomerkkin pystytysajankohtana varsin uusi ilmiö (Legacey 2019: 82–83):

SACRED / TO THE MEMORY OF / WILLIAM ARCH: D CRAMP / LATE A
MEMBER OF THE BRITISH FACTORY IN SAINT PETERSBURG / WHO ON
HIS RETURN FROM ENGLAND / DIED AT ABO / MAY 23: RD, 1806, AGED
27 YEARS / MUCH AND DESERWEDLY LAMENTED / BY A LARGE CIRCLE
OF FRIENDS. THIS TRIBUTE OF AFFECTION / TO A BELOWED SON / IS
ERECTED BY HIS SURWIVING PARENTS.

Tuntemattoman englantilaisen muistomerkistä tuli merkityksellinen osa turkulaista kielimaisemaa, poikkeuksellinen mutta havaittava merkki

julkisessa tilassa. Sen merkityksestä kertovat useat eri vuosikymmeninä julkaistut kuvaukset. Erityisesti muistomerkki oli esillä 1860-luvulla sen kunnostusta valmisteltaessa (ks. esim. ÅU 31.8.1867, 26.11.1867; Kyläkoski 2019), mutta kiinnostus säilyi myöhemminkin. Paikallisessa lehdessä julkaistiin 1880-luvulla ruotsinnos (ÅP 11.12.1880), sillä englantia taitamattomalle teksti ei muuten avautunut. Saman vuosikymmenen lopulla Nervander (1888: 75) toisti alkuperäisen tekstin ja ruotsinnoksen Turun hautausmaita kuvaavassa teoksessaan.

Crampin erikoinen muistomerkki – ja hautausmaa ylipäänsä – korostui tutkittavan ajan kielimaisemassa, sillä kaupungissa oli muutoin hyvin vähän minkään kielisiä tekstejä. Kauppojen kyltit olivat vaatimatomia, eivätkä mainokset vielä olleet vallanneet julkista katutilaa, kuten tapahtui asteittain 1900-luvun kuluessa. Maailmalla julkiset muistomerkit alkoivat yleistyä 1800-luvun toisella puoliskolla, mutta suomalaisissa kaupungeissa niitä oli pitkään hyvin vähän. Suomen ensimmäinen julkinen historiallista henkilöä esittävä veistos oli Henrik Gabriel Porthanin muistomerkki, joka latinan- ja suomenkielisinä teksteineen paljastettiin vuonna 1864 Turun tuomiokirkon ja Vanhan Suurtorin tuntumassa. Seuraavaa muistomerkkiä saatiin Turussa odottaa 1880-luvun lopulle saakka, jolloin Per Brahen patsas sijoitettiin aivan tuomiokirkon lähitölle. Sen jalustan teksti oli sitaatti Brahelta itseltään ja seurasi ortografiaa myöten alkuperäistä 1600-luvun ruotsinkielistä virkettä.

Crampin muistomerkki oli monin tavoin poikkeuksellinen, mutta myös kaupungin joidenkin omien asukkaiden haudoilla oli alueen pääkielistä poikkeavia kielivalintoja. Erityisesti englantilaisten, toisiinsa sukusitein liitettyjen yrittäjien, Owenin ja Crichtonin, perheet erottuivat muista kaupunkilaisista kielellään. Insinööri Samuel Owenin pienenä kuolleiden poikien haudalla lainattiin englantilaisen virren sanoja: *Gentle Jesus, meek and mild / Look upon a little child / Pity my simplicity, / Suffer me to come to thee.* (Nervander 1888: 33, 77.) Crichtonin komean sukuhaudan teksti oli sen sijaan äärimmäisen yksinkertainen ja lyhyt: *Crichton's family grave.*

Hautamuistomerkkien tekstien tarkoitus on kuvata vainajia, mutta kuten Leena Kolehmainen (2020) osoittaa, tekstien muotoilussa oleellisia ovat yleensä vainajan jälkeenyjääneet sukulaiset sekä hautakiven tek-

nisestä toteutuksesta vastanneet ammattilaiset. Crichtonin sukuhaudan tapauksessa valinnat on mitä ilmeisimmin tehnyt perheenpää William Crichton, sillä sukuhauta on perustettu ennen hänen kuolemaansa. Kun Emil Nervander kuvaili hautausmaata vuonna 1888, oli Crichtonin sukuhaudan muistotauluun kertynyt vasta kolme nimeä: insinööri Crichtonin kaksi pienenä kuollutta poikaa sekä neljä vuotta aiemmin kuollut appi, insinööri Samuel Owen. Sukuhaudan rakentamisella on määritely sekä suvun vainajat että tuolloin vielä elossa olleet suvunjäsenet, joita muistomerkki tulisi yhdistämään. Moni muu ulkomailla syntynyt ja Turkuun kotiutunut ei erotu viimeisessä leposijassaan kielen perusteella, mutta Owenin ja Crichtonin suvut pitivät kiinni kielestään myös hautausmaalla. Vaikka vieraskieliset muistomerkit olivat määrällisesti marginaalisia, ne olivat kulttuurisesti ja yhteiskunnallisesti näkyviä ja merkityksellisiä.

Lopuksi

Olemme tarkastelleet Turun kieliyhteisöjä ja kielimaisemaa lukemalla erilaisia lähteitä rinnakkain. Kvalitatiivisen tutkimuksen keinoin olemme osoittaneet, miten äidinkieltä painottava varhainen tilastomateriaali tarvitsee rinnalleen toisenlaisiakin keinoja monikielisyys tutkimiseksi. Analysoimme kielten näkyvyyttä ja niiden käyttöä julkisissa ja puolijulkisissa tiloissa, joiden osalta monenlaista, vaikkakin fragmentaarista, lähdemateriaalia on olemassa.

Teimme artikkelissamme näkyväksi kielten kirjoja. 1800-luvun mitaan lisääntynyt kansainvälinen liikkuvuus voimisti satamakaupungin monikielisyttä. Vieraiden kielten hierarkiassa vahvimpia olivat saksa, englantia ja ranska, joiden merkitykseen ja käyttöön Turussa olemme artikkelissa erityisesti keskittyneet. Näiden kolmen maailmankielen hallitseminen vaihteli yhteiskunnallisesta asemasta ja sukupuolesta riippuen, ja myös niiden keskinäiset suhteet vaihtelivat tilanteiden ja tilojen mukaan. Ranska oli aatelin ja naisten kieli, kun taas saksan kielen muotojen pitkäaikainen merkitys näkyi sen läsnäolossa kaupungin eliitin ja keskiluokan enemmistön toisena kielenä heti ruotsin jälkeen. Toisaalta

Saksasta tuli myös työläisiä ja kauppa-apulaisia. Saksan kielen asema oli Turussa vähemmän merkittävä kuin esimerkiksi Viipurissa, mutta englannin kulttuurinen ja yhteiskunnallinen asema oli sen sijaan huomattava ja vahvistui nopeasti. Syynä olivat vaikutusvaltaiset englantilaistaustaiset yrittäjät mutta myös englannin kasvava arvostus kaupan ja tekniikan kielenä.

Tässä artikkelissa analysoidut kielet olivat tarkastellulla ajanjaksolla puhujamääriltään marginaalisia kaupungissa, jossa suomi ja ruotsi olivat suuren enemmistön hallitsemia kieliä ja jossa venäjällä oli valtiollisista syistä omanlaisensa painoarvo. Kulttuurisesti, yhteiskunnallisesti ja yksilöiden kannalta artikkelissa tutkittujen kielten rooli oli kuitenkin merkittävä. Kieli-identiteetin määrittelyyn ja siihen liittyneeseen kieli- taisteluun ja valtiolliseen politiikkaan keskittymisen sijasta toisten tai kolmansien kielten ja kansainvälisten kontaktien jäljittäminen auttaa hahmottamaan toisenlaista Turun historiaa, joka samalla haastaa myös perinteisen tavan ymmärtää kansallisvaltion kytkeytymistä ylijarajaisiin tekniikan, talouden ja kulttuurin verkostoihin.

VIITTEET

- 1 Tämän kuten monen muunkin nimen ortografia vaihtelee aikalaisaineistoissa.

LÄHTEET

AINEISTO

ARKISTOT

Kansallisarkisto (KA, Digitaaliarkisto), Helsinki

Turun ulkomaalaisten kortisto (TUK) <http://digi.narc.fi/digi/dosearch.ka?sartun=193452>.

Kansallisarkisto, Turku

Turun poliisilaitoksen vanha yhteisarkisto:

A XIII Anmälde Utländske Resande (AUR).

A XV Förteckning öfver Utländningar i Åbo Stad (FUÅS).

Sjöhistoriska institutet vid Åbo Akademi, Turku.
Höyrylaivojen matkustajaluettelot.

SANOMALEHDET

Åbo Posten (ÅP)
Åbo Tidning (ÅT)
Åbo Underrättelser (ÅU)

MUU PAINETTU ALKUPERÄISAINEISTO

- Armfelt, Gösta Philip. 1859. *Petit Guide de l'Etranger dans le Grand-Duché de Finlande*. Åbo: J. W. Lillja.
- Armfelt, G. P. 1873. *La Finlande. Guide et manuel du voyageur*. Helsingfors: G. W. Edlund éditeur.
- Carpelan, Tor. 1910. *Åbo donatorer intill år 1910*. Helsingfors.
- Clive-Bayley, A. M. C. 1895. *Vignettes from Finland: Twelve months in strawberry land*. Lontoo: Sampson Low, Marston and Company.
- A Handbook for Travellers in Russia, Poland, and Finland*. 1865. Uudistettu laitos. Lontoo: John Murray.
- Holmberg, Einar. 1954. *När livet log: Barndoms- och ungdomsminnen från det Åbo som var*. Helsingfors: Söderström.
- Nervander, Emil. 1888. *På Skansen. Till hågkomst af bortgångna och till vägledning bland deras grafvar på begravningsplatserna i Åbo*. Åbo: Forselius.
- Nordlund, Karl-Ivar. 1974. *Skolminnen 1869–1872. Julkaisussa: Svenska klassiska lyceum i Åbo 1872–1972*. Åbo: Svenska klassiska lyceum i Åbo.
- Pinello, Nils Henrik. 1866. *Berättelser och tidsbilder af Kapten Puff I*. Turku: G. W. Wilén.
- Report of a Visit to Finland, in the Autumn of 1856. Confidential*. Birmingham: White & Pike.
- Wäenlasku maaliskuussa 1870 Helsingin, Turun, Wiipurin ja Oulun kaupungissa*. 1874. Helsinki: Tilastollinen toimisto.
- Väenlasku Helsingin, Turun, Tampereen, Wiipurin, Oulun ja Porin kaupungeissa 1 p. Joulukuuta 1890: Ensimmäinen vihko*. 1893. Helsinki: Tilastollinen päätoimisto.

KIRJALLISUUS

- Alder, Astrid. 2018. Die Frage zur Sprache der Bevölkerung im deutschen Mikrozensus 2017. [verkkoaineisto]. [viitattu 29.11.2019]. Mannheim: Institut für Deutsche Sprache. Saatavissa: https://ids-pub.bsz-bw.de/files/7318/Alder_Die_Sprachfrage_im_deutschen_Mikrozensus_2018.pdf.
- Ben-Rafael, Eliezer, Shohamy, Elana & Barni, Monica. 2010. Introduction: An approach to an 'Ordered Disorder'. Julkaisussa: Shohamy, Elana, Ben-Rafael, Eliezer & Barni, Monica: *Linguistic Landscape in the City*. Bristol: Multilingual Matters, xi–xxviii.

- Bonn, Åsa. 2004. Greve Gustaf Armfelt. Julkaisussa: *Allt av järn – texter kring en järnmanufaktur och ett industrikvarTERS metamorfoser*. Åbo: Humanistiska fakulteten vid Åbo Akademi, 74.
- Buchanan, R. A. 1983. Gentlemen engineers: the making of a profession. *Victorian Studies* 26: 4, 407–429.
- Buchanan, R. A. 1989. *The Engineers. A History of the Engineering Profession in Britain, 1750–1914*. Lontoo: Jesica Kingsley Publishers.
- Engman, Max. 2016. *Språkfrågan: Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Fontell, Ester. 1944. Historik. Julkaisussa: *Svenska fruntimmersskolan – Svenska flickskolan i Åbo 1844–1944: minnesskrift*. Åbo: Svenska flickskolan i Åbo.
- Frijhoff, Willem. 2017. Codes, routines and communication: Forms and meaning of linguistic plurality in Western societies in former times. Julkaisussa: Frijhoff, Willem, Kok Escalle, Marie-Christine & Sanchez-Summerer, Karène (toim.) *Multilingualism, Nationhood, and Cultural Identity. Northern Europe, 16th–19th Centuries*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 17–48.
- Frijhoff, Willem, Kok Escalle, Marie-Christine & Sanchez-Summerer, Karène. 2017. Languages and culture in history. A new series. Julkaisussa: Frijhoff, Willem, Kok Escalle, Marie-Christine & Sanchez-Summerer, Karène (toim.) *Multilingualism, Nationhood, and Cultural Identity. Northern Europe, 16th–19th Centuries*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 7–14.
- Haapala, Pertti & Peltola, Jarmo. 2019. *Gloaali Tampere. Kaupungin taloushistoria 1700-luvulta 2000-luvulle*. Tampere: Vapriikki.
- Hobsbawm, Eric. 1977, 1988. *The Age of Capital 1848–1875*. Uudelleenjulkaistu yhteislaitos. Lontoo: Cardinal.
- Ikonen, Kimmo. 1999. Jokisuuhun ja Kanavanniemelle: purjelaivojen valtakausi päättyy. Julkaisussa: Lappalainen, Jussi (toim.) *Turun sataman historia*. Turku: Turun satama, 93–120.
- Jutikkala, Eino. 1957. *Turun kaupungin historia 1856–1917*. Turku: Turun kaupunki.
- Kaisti, Riikka & Puhakka, Martti. 1999. *Unikankareen kummulta Skanssin malmille. Turun hautausmaan vaiheita*. Turku: Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä & Turun maakuntamuseo.
- Kallioinen, Mika. 2002. *Verkostoitu tieto. Informaatio ja ulkomaiset markkinat Dahlströmin kauppuhuoneen liiketoiminnassa 1800-luvulla*. Historiallisia Tutkimuksia 215. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kalliokoski, Jyrki. 2009. Tutkimuskohteena monikielisyys ja kielten kohtaaminen. Julkaisussa: Kalliokoski, Jyrki, Kotilainen, Lari & Pahta, Päivi (toim.) *Kielet kohtaavat*. Tietolipas 227. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 9–22.
- Karjalainen, Pauli Tapani. 1998. Kaupungin eri olomuotoja. *Niin & näin* 1/1998: 33–35.
- Klinge, Matti. 1997. *Keisarin Suomi*. Helsinki: Schildt.
- Koivunen, Leila. 2015. *Eksotisoidut esineet ja avartuva maailma. Euroopan ulkopuoliset kulttuurit näytteillä Suomessa 1870–1910-luvuilla*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Koivunen, Leila. 2021. “Queensland Cannibals” as interpreted in Finland (1886): Locally rooted visions of exhibitions of colonized people. Julkaisussa: Merivirta, Raita, Koivunen,

- Leila & Särkkä, Timo (toim.) *Finnish Colonial Encounters. From Anti-Imperialism to Cultural Colonialism and Complicity*. Lontoo: Palgrave Macmillan.
- Kolehmainen, Leena. 2020. Menneen monikielisyyden jälkiä nykyisyydessä: Varkauden hautausmaiden kielimaisemaa. Julkaisussa: Kolehmainen, Leena, Riionheimo, Helka & Uusitupa, Milla (toim.) *Ääniä idästä. Näkökulmia Itä-Suomen monikielisyteen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1461. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 270–315.
- Korhonen, Kimmo. 2015. *Sävelten aika: Turun soitannollinen seura ja Turun filharmoninen orkesteri 1790–2015*. Helsinki: Siltala.
- Kurkela, Vesa & Rantanen, Saijaleena. 2017. Germany as a cultural paragon: Transferring modern musical life from Central Europe to Finland. Julkaisussa: Meylaerts, Reine, D’hulst, Lieven & Verschaffel, Tom (toim.) *Cultural Mediation in Europe 1800–1850*. Leuven: Leuven University Press, 177–194.
- Kyläkoski, Kaisa. 6.1.2019. Luottaako muistiin vai kiveen [verkkoaineisto]. [viitattu 14.11.2019]. Saatavissa: <http://sukututkijanloppuvuosi.blogspot.com>.
- Legacey, Erin-Marie. 2019. *Making Space for the Dead. Catacombs, Cemeteries, and the Reimagining of Paris, 1780–1830*. Ithaca: Cornell University Press.
- Lehtonen, Eeva-Liisa. 1994. *Säätyläishuveista kansanhuveiksi, kansanhuveista kansalaishuveiksi. Maaseudun yleishyödyllinen huvitoiminta 1800-luvun alusta 1870-luvun loppuun*. Historiallisia Tutkimuksia 184. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Leitzinger, Antero. 2008. *Ulkomaalaiset Suomessa 1812–1972*. Helsinki: East-West Books.
- Lento, Reino. 1939. *Turun kauppaopisto 1839–1939*. Helsinki: Turun kauppaopisto.
- Lindberg, Ernst. 1921. *I Åbo på 1800-talet. Bilder och minnen*. Åbo: Åbo tryckeri och tidnings Ab.
- Lönnroth, Harry (toim.). 2009. *Tampere kieliyhteisönä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1236. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- McRae, Kenneth D. 1997. *Conflict and Compromise in Multilingual Societies. Finland*. Waterloo, ON: Wilfrid Laurier University Press.
- Michelsen, Karl-Erik. 1999. *Viides sääty. Insinöörit suomalaisessa yhteiskunnassa*. Helsinki: Tekniikan Akateemisten Liitto & Suomen Historiallinen Seura.
- Nekula, Marek, Bauer, Verena & Greule, Albrecht (toim.). 2008. *Deutsch in multilingualen Stadtzentren Mittel- und Osteuropas. Um die Jahrhundertwende vom 19. zum 20. Jahrhundert*. Wien: Praesens.
- Nykänen, Panu. 1998. *Käytännön ja teorian välissä. Teknillisen opetuksen alku Suomessa*. Espoo: Teknillinen korkeakoulu.
- Offord, Derek, Argent, Gesine & Rjéoutski, Vladislav. 2018. *The French Language in Russia: A Social, Political, Cultural, and Literary History*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Ollila, Anne. 2016. *Turku vanhoissa valokuissa 1865–1915*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Osterhammel, Jürgen. 2014. *The Transformation of the World. A Global History of the Nineteenth Century*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Paunonen, Heikki. 2006. Vähemmistökielestä varioivaksi valtakieleksi. Julkaisussa: Juusela, Kaisu & Nisula, Katariina (toim.) *Helsinki kieliyhteisönä*. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitos, 13–99.

- Paunonen, Heikki. 2016. *Sloboa Stadissa. Stadin slangin etymologiaa*. Jyväskylä: Docendo.
- Paunonen, Heikki. 2020. Jokaisella on oikeus omaan kieleen. Julkaisussa: Hippi, Kaarina, Lappalainen, Hanna & Nuolijärvi, Pirkko (toim.) *Suomalaisten kielellistä elämää. Sata suomalaista kielellistä elämäkertaa -hankkeen satoa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1465. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 51–101.
- Peltola, Jarmo. 2019. The British contribution to the birth of the Finnish cotton industry (1820–1870). *Continuity and Change* 34: 63–89.
- Pussinen, Veli-Matti. 2009. Christian Trapp. Julkaisussa: *Suomen talouselämän vaikuttajat*. *Studia Biographica* 8. [verkkoaineisto]. [viitattu 12.6.2019]. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Saatavissa: <https://kansallisbiografia.fi/talousvaikuttajat>.
- Salmi, Hannu. 2008. *Nineteenth-Century Europe. A Cultural History*. Cambridge: Polity Press.
- Salminen, Tapio. *Nottbecks and Rauchs – Transgenerational Habitus and Translocal Identity of two Baltic German Families in the 19th Century Imperial Russia*. Julkaisematon käsikirjoitus.
- Sarlin, Unio. 1972. *Corps consulaire en Finlande. I. 1779–1917*. Turku: Suomen sukututkimusseura.
- Sheller, Mimi. 2017. From spatial turn to mobilities turn. *Current Sociology* 65: 4, 623–639.
- Sheller, Mimi & Urry, John. 2006. The New Mobilities Paradigm. *Environment and Planning A* 38: 2, 207–226.
- Sheller, Mimi & Urry, John. 2016. Mobilizing the New Mobilities Paradigm. *Applied Mobilities* 1: 1, 10–25.
- Simon, Sherry. 2012. *Cities in Translation. Intersections of Language and Memory*. Lontoo: Routledge.
- Skutnabb-Kangas, Tove. 2012. *Linguistic Genocide in Education – Or Worldwide Diversity and Human Rights?* New York: Routledge.
- Soikkanen, Timo. 2016. *Turun poliisi 200 vuotta: Osa I, suomalaisen poliisin synty ja Turun poliisilaitos 1816–2016*. Turku: Lounais-Suomen poliisilaitos.
- Suominen, Olavi. 2008a. Crichtonin perheen historiaa. *Martinrantaseura. Jäsenlehti* 1 / 2008: 9–14.
- Suominen, Olavi. 2008b. Crichtonin perheen historiaa. *Martinrantaseura. Jäsenlehti* 2 / 2008: 8–13.
- Svenskt boklexicon. Åren 1830–1865*. 1961. Utarbetadt af Hjalmar Linnström. Uppsala: Bokgilletts förlag.
- Syrjämaa, Taina. 2017. At intersections of technology and a modern mass medium. The engineer Robert Runeberg and Exhibitions, 1867–1900. *Scandinavian Journal of History* 42: 1, 71–95.
- Tandefelt, Marika (toim.). 2002. *Viborgs fyra språk under sju sekel*. Helsingfors: Schildts.
- Tandefelt, Marika. 2019. Viborg – en mix av språk och kulturer. Julkaisussa: Tandefelt, Marika (toim.) *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenskan i Finland – i dag och i går III: 1. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 829. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 355–384.
- Tigerstedt, Robert. 1919. *Åbo Gymnasium 1828–1872*. Skrifter utgivna af Svenska litteratursällskapet i Finland. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

- Tunturi, Janne & Syrjämaa, Taina. 2002. Johdanto. Julkaisussa: Syrjämaa, Taina & Tunturi, Janne (toim.) *Eletty ja muistettu tila*. Historiallinen Arkisto 215. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 7–29.
- Tunturi, Janne & Syrjämaa, Taina (toim.). 2017. *Talouden ja kulttuurin verkostoissa: 1800-luvun turkulaisia*. Histories 4. Turku: Turun yliopisto.
- Tunturi, Janne, Syrjämaa, Taina, Penttinen, Saara & Helenius, Jan. 2017. *Modernin kynnyksellä. Turku kansainvälisissä talouden ja kulttuurin verkostoissa 1800-luvulla*. Tutkimuskatsaus 1/2017. Turku: Turun kaupungin kaupunkitutkimusohjelma. Saatavissa: https://www.turku.fi/sites/default/files/atoms/files//tutkimuskatsauksia_1-2017.pdf.
- Waris, Heikki. 1950. Helsingin kaupunkiyhteiskunta. Julkaisussa: *Helsingin kaupungin historia III: 2*. Helsinki: Helsingin kaupunki, 7–211.
- Waris, Heikki. 2016 [1932, 1934]. *Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkänsillan pohjoispuolella*. Helsinki: Into.
- Wassholm, Johanna. 2014. *Svenskt, finskt och ryskt. Nationens, språkets och historiens dimensioner hos E. G. Ehrström 1808–1835*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Wolff, Charlotta. 2016. Elitinvandring och kosmopolitism i 1800-talets Finland. Julkaisussa: Wickström, Mats & Wolff, Charlotta (toim.) *Mångkulturalitet, migration och minoriteter i Finland under tre sekel*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 105–123.
- Åström, Sven-Erik. 1956. Kaupunkiyhteiskunta murrosvaiheessa. Julkaisussa: *Helsingin kaupungin historia IV: 2*. Helsinki: Helsingin kaupunki, 7–333.

Turun vieraat kielet 1880-luvulla sanomalehtien välittämänä

Susanna Mäkinen

 <https://orcid.org/0000-0002-1628-5077>

Matti Peikola

 <https://orcid.org/0000-0002-9004-8926>

Jukka Tyrkkö

 <https://orcid.org/0000-0001-5251-5338>

Vuonna 1880 joka 20:s turkulainen puhui äidinkielenään jotakin muuta kieltä kuin suomea tai ruotsia (SVT VI, II: 74–75; ks. myös Syrjämaa & Tunturi tässä teoksessa). Kaupungissa kuultiin venäjää, saksaa, jiddiisiä, englantia ja pohjoismaisia kieliä sekä satunnaisesti muitakin kieliä; yliopistosivistyksen saaneet osasivat ja käyttivät edelleen latinaa, jotkut kreikkaakin. Kaupunki oli kiistatta monikielinen, mutta toinen kysymys on, mistä vieraista kielistä Turussa puhuttiin ja mitä niistä kirjoitettiin. Missä asiayhteyksissä vieraita kieliä mainittiin? Näkyikö vieraita kieliä koskevassa kirjoittelussa eroja suomenkielisen ja ruotsinkielisen lehdistön välillä? Miten vieraita kieliä koskeviin mainintoihin vaikuttivat esimerkiksi muuttuvat suhteet Venäjään tai kieltenopetuksessa tapahtuneet muutokset?

Tämän määrällisen ja laadullisen tutkimuksen tavoitteena on aineistolähtöinen kuvaus viittätoista vierasta kieltä koskevista maininnoista

1800-luvun lopun turkulaisessa sanomalehdistössä. Sanomalehtien kautta kuultiin oman kaupungin, koko Suomen sekä muiden maiden asioista; lehdet ohjasivat julkista keskustelua ja toimivat sen välittäjinä, ja niiden käytänteet eri kielten ja kieliyhteisöjen näkyväksi – tai näkymättömäksi – tekemisessä muokkasivat asenteita ja käsityksiä.

Selvitämme tutkimuksessamme, mitä turkulaisten sanomalehtien kielimaininnat kertovat Turussa ja muualla maailmassa eri konteksteissa puhutuista ja kirjoitetuista kielistä. Jotta voimme vertailla lehdissä esiintyviä vieraiden kielten kielimainintoja Turussa puhuttujen vieraiden kielten kirjoon, olemme rajanneet tarkasteltavat kielet kaupungin vuosien 1870–1890 väestönlaskennoissa mainittuihin 13 vieraaseen kieleen sekä koulusivistyksen kannalta tärkeisiin latinaan ja kreikkaan. Tutkimusaineistona on Kansalliskirjaston digitoiman laajan sanomalehtiaineiston Turussa ilmestyneet suomen- ja ruotsinkieliset sanomalehdet (Kettunen ym. 2016). Aineiston laajuuden ja digitoinnin laatuun liittyvien puutteiden tuomien haasteiden vuoksi olemme tutkimuksessamme rajanneet yksityiskohtaisen tarkastelun kohteeksi 1880-luvun lehdet. Kysymys on vuosikymmenestä, jolloin Turun sanomalehdistö oli kieli- ja nimikevalikoimaltaan monipuolisimmillaan.

Suomalaisessa historian tutkimuksessa monikielisyyttä ja vieraiden kielten läsnäoloa on tarkasteltu osana kaupunkien ja teollisuusyhteisöjen kasvua ja niiden yhteiskunnallisen rakenteen muuttumista (esim. Waris 1950; Jutikkala 1957; Tandefelt 2002; Lönnroth 2009; Tunturi ym. 2017; Tyrkkö 2019; ks. myös Syrjämaa & Tunturi tässä teoksessa). Tämän tutkimuksen tarkoituksena on laajentaa näkökulmaa kaupungin kielioloista kaupunkilaisten lukemien sanomalehtitekstien kautta välittyvään vieraiden kielten maailmaan vertaamalla turkulaisten sanomalehtien sivuilta vieraista kielistä välittyvää kuvaa kaupungin 1800-luvun lopun väestönlaskentojen tietoihin.

Tutkimus sijoittuu metodisesti digitaalisten ihmistieteiden kenttään (esim. Sinnemäki & Tolonen 2015; Rantala ym. 2019). Termi digitaaliset ihmistieteet viittaa monilta eri aloilta ammentavaan tutkimusmetodiikkaan, jonka keskiössä on digitaalisten, usein huomattavan mittavien, tutkimusaineistojen tietokoneavusteinen analysoiminen erityisesti laskeutuvia ja tilastollisia menetelmiä hyödyntäen. Keskeistä niin sano-

tussa digihumanistisessa tutkimuksessa on, että uusilla menetelmillä pyritään vastaamaan nimenomaan humanistisiin ja yhteiskuntatieteellisiin tutkimuskysymyksiin ja että tietoteknisesti ja laskennallisesti tehtyjä havaintoja tulkitaan ihmistieteiden näkökulmasta ja niiden teoreettisiin viitekehyksiin tukeutuen.

Tässä tutkimuksessa digitaaliset hakumenetelmät mahdollistavat valittujen avaintermien, tässä tapauksessa kielten nimien, systemaattisen haravoimisen tutkimuksen kohteeksi valitusta aineistosta laajuudessa, jota ei olisi realistisesti mahdollista toteuttaa perinteisesti lukemalla. Hakutulokset analysoitiin sekä määrällisesti että laadullisesti. Määrällinen analyysi kertoo eri kielten esiintymistaajuuksista kyseisenä ajanjaksona, ja laadullinen analyysi paljastaa, missä yhteyksissä ja millä tavoin eri kielistä puhuttiin paikkakunnan sanomalehdissä 1880-luvulla. Näin saatu kokonaiskuva kielten näkyvyydestä ja kielten välisistä arvostuksista osoittaa, että kielet esiintyivät sanomalehdissä monissa eri konteksteissa: lehdissä puhutaan kielten opettamisesta ja niiden oppimisesta, kielitaidon merkityksestä töitä etsittäessä, käännöskirjallisuudesta ja sen saatavuudesta, kielipolitiikasta, ulkomaalaisista Turussa ja turkulaisista ulkomailla sekä monista muista aiheista. Tutkimuksemme kohteena eivät siis ole niinkään kielistä puhumisen käytänteet vaan se, mitä erilaiset maininnat kertovat meille 1800-luvun Turun monikielisydestä ja siitä, miten monikielisyys näyttäytyi sanomalehtien lukijoille. Osa näistä kieliin kohdistuvista viitteistä käsittelee monikielisyyttä nimenomaan Turussa, jotkin harvat jopa konkreettisissa kommunikaatiotilanteissa.

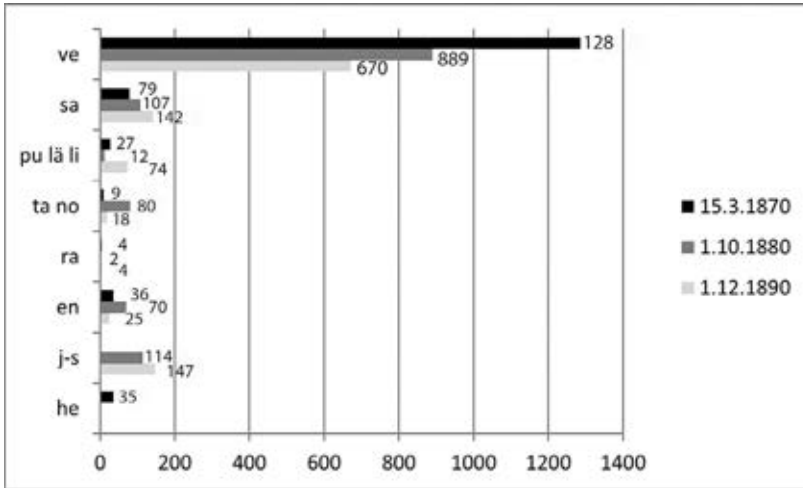
Kirjoitus jäsenyytensä seuraavasti: Aluksi käsitellään lyhyesti tilastotietoja, jotka koskevat vieraiden kielten puhujia 1800-luvun loppupuolen Turussa. Sen jälkeen tarkastellaan Turun sanomalehdistöä 1880-luvulla ja kuvataan tutkimusaineiston poiminta ja käsittely. Tätä seuraavat kieliainintojen määrällinen analyysi turkulaisissa sanomalehdissä vuosina 1880–1889 sekä sanomalehtien kielipuheen laadullinen tarkastelu. Lopuksi esitetään tutkimuksesta nousevat keskeiset johtopäätökset.

Vieraat kielet 1800-luvun jälkipuolella Turussa

Ennen sanomalehtien välittämiin kielimainintoihin syventymistä on syytä tarkastella sitä vieraskielisen puheen kirjoa, jonka 1800-luvun jälkipuolen turkulaiset saattoivat jokapäiväisessä elämässään kuulla. Tämä on kiinnostavaa erityisesti siksi, että voimme näin verrata sanomalehdissä esiintyvien kielimainintojen määrää ja jakaumaa turkulaisten omin korvin kuulemaan todellisuuteen: Oliko Turussa puhuttujen vieraiden kielten joukossa sellaisia, joista sanomalehdet eivät mainitse juuri mitään? Esiintyivätkö jotkin Turun vieraista kielistä sanomalehtimaininnoissa huomattavasti useammin kuin niiden puhujien määrä kaupungissa voisi antaa olettaa?

Turun kaupungin kielioloista 1800-luvun jälkipuolella kertovat väestönlaskentojen kielitilastot. Turussa väestönlaskennat toteutettiin 1800-luvulla 15.3.1870, 1.10.1880 ja 1.12.1890. Vuoden 1870 laskentaan perustuvassa pääkielisten puhujien taulukossa esitetään omissa sarakkeissaan suomen ja ruotsin lisäksi venäjän, saksan, puolan, tanskan/norjan, ranskan, englannin, viron, liettuan, heprean ja tataarin puhujien määrät kaupunginosittain (SVT VI, 3: LXXI). Vuoden 1880 laskennan tuloksissa mainitaan suomen ja ruotsin ohella venäjä, saksa, tanska/norja, englantia, ranska, puola/lätti (latvia), italia ja juutalaissaksa. Näiden lisäksi on nimetty Muita kieliä -sarake. Uutena tietona mukana on eri kielten puhujien sukupuolijakauma (SVT VI, 11(2): 74–75). Vuonna 1890 taulukon sarakkeet olivat muilta osin samat kuin edellisessä laskennassa, mutta puolan ja lätin yhteydessä mainitaan myös liettua eikä italiaa mainita enää erikseen (SVT VI, 20(1): 84–85).

Kaaviossa 1 esitetään (suomi ja ruotsi pois lukien) puhujamäärät niistä kielistä, jotka esiintyvät kaikissa kolmessa Turun 1800-luvun väestönlaskentaan perustuvissa ja edellä esiteltyissä taulukoissa (*venäjä, saksa, puola/lätti/liettua, tanska/norja, ranska, englantia*). Lisäksi mainitaan ne vain yhdessä tai kahdessa laskennassa mainitut kielet, joiden puhujia on enemmän kuin 10 (*heprea, juutalaissaksa*).

Kaavio 1. Vieraiden kielten puhujamääriä Turun väestönlaskennoissa 1870–1890 (SVT VI, 3: LXXI; 11(2): 74–75; 20(1): 84–85). Käytetyt lyhenteet ylhäältä lukien: ve = venäjä, sa = saksa, pu = puola, lä = lätti (latvia), li = liettua, ta = tanska, no = norja, ra = ranska, en = englantia, j-s = juutalaissaksa (jiddiś) ja he = heprea.

Kaavio 1 osoittaa, että venäjää pääkielenään puhuvat muodostivat kaikissa kolmessa laskennassa ylivoimaisesti suurimman vieraiden kielten puhujien ryhmän Turussa. Suurta määrää selittää ainakin jossain määrin kaupunkiin sijoitettuna ollut venäläinen sotaväki. Heitä edustavat esimerkiksi vuoden 1870 kielitaulukon 966 henkilöä kaikkiaan 1 285:stä venäjän äidinkielekseen ilmoittaneesta (ks. SVT VI, 3: LXXI, rivi Kasarmit). Merkillepantavaa on, että vuosien 1880 ja 1890 laskennoissa jiddišin puhujat muodostivat Turussa venäjänkielisten jälkeen suurimman vieraskielisten ryhmän. Vuoden 1870 kielitilastossa heidät on tosin ilmeisen virheellisesti mainittu heprean puhujina.¹

Jiddišin lailla saksan pääkielekseen ilmoittaneiden määrä oli Turun 1800-luvun väestönlaskentatiloissa nousujohteinen. Sen tasaisesti nouseva profiili poikkeaa kiinnostavasti erityisesti tanskan/norjan ja englannin puhujien vaihtelusta tarkasteltavissa kolmessa väestönlaskennassa. Kuten kuviosta 1 ilmenee, oli kaupungissa vuoden 1880 väestönlaskennassa huomattavasti enemmän näiden kielten pääkielisiä puhujia kuin vuosien 1870 ja 1890 laskennoissa. Vuoden 1880 kielitau-

lukkoa lähemmin tarkasteltaessa voidaan havaita, että saksan pääkielekseen ilmoittaneiden 107 henkilön sukupuolijakauma oli hyvin tasainen (56 miestä ja 51 naista). Tanskan ja norjan 80 puhujasta sen sijaan peräti 73 oli miehiä, ja myös englannin puhujista miehet muodostivat selvän enemmistön (44 henkilöä 70:stä). Taulukosta ilmenee myös, että vuoden 1880 väestönlaskennassa 80:stä tanskan ja norjan puhujasta 64 (kaikki miespuolisia) oleskeli Turun ulkosatamana toimineessa Pikisaassa. Pikisaassa oli tuolloin myös enemmän englantilaisia (yht. 26 henkilöä, joista miehiä 22) kuin muualla. (SVT VI, 11(2): 74–75.) Luvut selittynevät sillä, että Pikisaaresta tavatut vieraiden kielten puhujat olivat lähinnä merimiehiä. Tanskan-, norjan- ja englanninkielisten merimiesten suuri määrä kaupungissa vuoden 1880 väestönlaskennassa vuosien 1870 ja 1890 laskentoihin verrattuna saattaa liittyä siihen, että lokakuun alussa toteutettu laskenta ajoittui purjehduskaudelle ennen meren jäätymistä (vrt. Ikonen 1999: 99).

Aineisto: turkulaiset sanomalehdet ja niihin kohdistetut haut

Tarkastelemme aluksi turkulaisen sanomalehdistön yleispiirteitä tutkimuskohteena olevan ajanjakson eli 1880-luvun aikana. Toinen alaluku esittelee aineistoon kohdistettujen hakujen toteutusta ja hakutulosten käsittelyä.

TURKULAISEN SANOMALEHDISTÖN PIIRTEITÄ 1880-LUVULLA

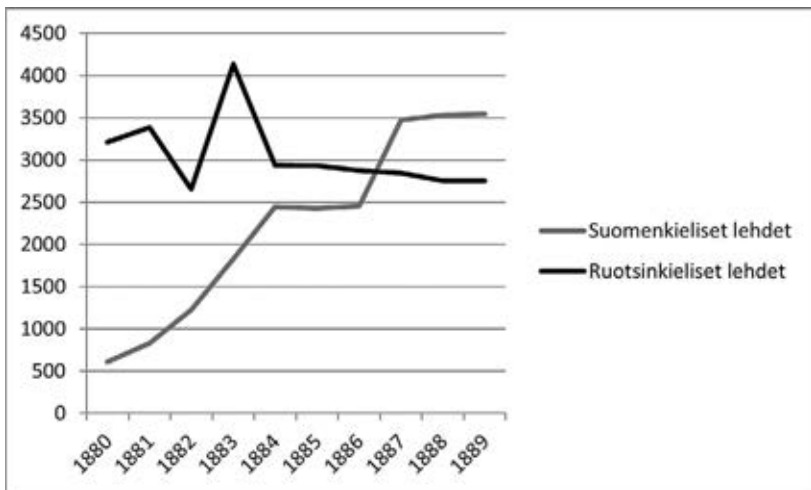
Suomalaisen sanomalehdistön historiassa 1880-luvulle tunnusomaisia piirteitä olivat suomenkielisten lehtien määrän ja levikin huomattava kasvu sekä kielipoliittisten linjanvetojen kärjistyminen suomen- ja ruotsinmielisten sanomalehtien välillä niin sanotun liberaalilehdistön kustannuksella (Landgren 1988: 280, 308). Vuosikymmentä leimasi myös yhteiskunnallisten, taloudellisten ja sivistyksellisten kysymysten aiempaa laajamittaisempi käsittely sanomalehdissä (Steinby 1963: 62).

Turussa julkaistiin 1880-luvun kuluessa kuutta sanomalehteä – enemmän kuin millään aiemmalla vuosikymmenellä. Lehdistä kolme oli

ruotsin- ja kolme suomenkielistä. Ruotsinkielisistä aiemmin liberaalia linjaa edustanut *Åbo Underrättelser* (ÅU) esiintyi 1880-luvulle tultaessa lähinnä epäpoliittisena; sen erikoisuutena oli kiinnostus merenkulkuun (Juva 1957: 822; Landgren 1988: 359–360; Nuutinen 1999: 18). Vuodesta 1874 ilmestynyt *Åbo Posten* (ÅP) kallistui varsinkin loppuaikoinaan suomenmielisyyden suuntaan, vaikka lehti virallisesti ilmoitti pysyttelevänsä kielikysymyksessä puolueettomana (Juva 1957: 824; Landgren 1988: 354–355). Kielitaistelun kärjistyessä *Åbo Postenin* tila kävi poliittisesti ahtaaksi sitä selkeämmin kantaa ottavien uusien sanomalehtien välissä, ja se joutuikin lopettamaan toimintansa niukkojen ilmoitustulojen vuoksi kannattamattomana vuoden 1883 lopulla (Juva 1957: 824; Landgren 1988: 355; Nuutinen 1999: 19). Saman vuoden alussa toimintansa aloittanut *Åbo Tidning* (ÅT) sen sijaan oli kielikysymyksessä linjaltaan selvästi ruotsinmielinen ja sivistys-, kulttuuri- ja talouskysymyksissä ruotsinmieliselle lehdistölle ominaisesti liberaali (Landgren 1988: 355).

Lehdistön poliittinen polarisoituminen näkyy vastaavasti Turun suomenkielisten sanomalehtien vaiheissa. Vuodesta 1851 ilmestynyt *Sanomia Turusta* (ST) oli suomenkielistä kansansivistystä edistäneestä linjastaan huolimatta pitkälti epäpoliittinen, ja 1880-luvun kuluessa se menettikin aiemman valta-asemansa loppuvuodesta 1880 toimintansa aloittaneelle korostetun suomenmieliselle *Auralle* (Landgren 1988: 314; Juva 1957: 823, 826). Oman kuriositeettinsa turkulaisten sanomalehtien poliittiseen maisemaan toi vuodesta 1883 ilmestynyt *Turun Lehti* (TL), jota julkaisi sama kirjapaino-osakeyhtiö kuin ruotsinmielistä *Åbo Tidningiä*. Lehti oli hinnaltaan huokeampi ja sisällöltään kevyempi kuin suomenkieliset kilpailijansa. Lars Landgren (1988: 355) toteaaakin lehden tällä tavoin palvelleen ”ruotsinmielisyyttä kiertäen”.

Kaavio 2 esittää Turun suomen- ja ruotsinkielisten sanomalehtien sivumäärän muutoksia vuosina 1880–1889 Kansalliskirjaston digitoiman aineiston perusteella. Kaikkien lehtien vuotuinen kokonaissivumäärä oli vuosikymmenen alussa noin 3 800 ja vuosikymmenen lopulla jo lähes 6 300. Tähän vaikutti erityisesti suomenkielisten lehtien 1880-luvun kuluessa huomattavasti kasvanut julkaisu tiheys (ks. ilmiöstä laajemmin Steinby 1963: 64–66). Esimerkiksi *Aura* ilmestyi aluksi vain kerran viikossa mutta oli jo vuoden 1887 alussa muuttunut kuusipäiväiseksi.

Kaavio 2. Turkulaisten sanomalehtien sivumäärän kehitys vuosina 1880–1889.

Saman vuoden alussa *Aurasta* alettiin julkaista vielä erillistä kaksi kertaa viikossa ilmestynyttä maaseutupainosta. Kuten kaaviosta 2 ilmenee, Turun suomenkielisten sanomalehtien yhteenlaskettu sivumäärä ylitti ensimmäistä kertaa ruotsinkielisten lehtien sivumäärän vuonna 1887. Kuviota tarkasteltaessa on tosin syytä huomata, että sanomalehtien sivumäärät eivät suoraan kerro niiden käyttämästä palstatilasta, johon vaikuttivat myös formaatti (lehden fyysinen koko) ja palstaluku (ks. Landgren 1988: 375–376).

Turkulaisten lehtien lukijakunnan laajuudesta antaa viitteitä niiden tilaajamäärät. Vuonna 1890 selvästi suurin levikki oli *Auralla*, 4 000 tilaajaa; *Turun Lehden* ja *Åbo Underrättelserin* vastaavat luvut olivat 2 500 ja 1 900 (Juva 1957: 826). Kaupunkien virkamiesten, säätyläisten ja porvarien ohella maalaisväestö oli 1860-luvulta lähtien alkanut vähitellen tulla lehtien lukijoiden piiriin, aluksi ruotsin- ja sitten suomenkielisillä alueilla. Vaikkei työväestö vielä 1880-luvulla laajalti lukenut sanomalehtiä, kaupunkien lukusalien ja maaseudun lukutupien kautta sekin oli lehtien sosiaalisen levikin piirissä. (Landgren 1988: 286–287, 288.) Sanomalehtien lukemisen tärkeydestä niille, jotka halusivat laajentaa maailmankuvaansa, kertoo Landgrenin (1988: 287) tutkimukseensa

sisällyttämä aikalaisnäkemys *Aura*-lehdestä (14.11.1882). Siinä lehden maaseutukirjeenvaihtaja perustelee sanomalehtien tarvetta seuraavasti: ”Tämä on tarpeellista jokapäiväisessä elämässä, aineellisessakin suhteessa saada oppia ja kuulla kuinka muualla maailmassa eletään ja toimeen tullaan.”

TUTKIMUSAINEISTON POIMINTA JA KÄSITTELY

Toteutimme turkulaisten 1880-luvun sanomalehtien kielimainintoihin kohdistetut haut Kansalliskirjaston Digitaaliset aineistot -sivuston hakutoiminnon avulla huhtikuussa 2019. Hakutoiminto mahdollistaa osumien tallentamisen Excel-muotoisena taulukkona, joka sisältää myös osumien esiintymäympäristöt sanomalehtien sivuilla (ks. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/search>). Koska ilmeni, että suomenkielisissä aineistoissa merkkejä korvaavan tähden (*) käyttäminen hakulausekkeissa johti sanojen esiintymäkontekstin jäämiseen pois Excel-taulukoista, jouduimme turvautumaan kokosanhakuun. Hakulausekkeiden muotoilussa oli huomioitava myös digitoidun sanomalehtiaineiston automaattisen tekstintunnistuksen (OCR) vaihteleva laatu ja teksteihin sen vuoksi jääneet virheet. Ongelmia esiintyi varsinkin suomenkielisten fraktuuralla ladottujen tekstien kohdalla. Koehakujen perusteella havaitsimme esimerkiksi alkuperäistekstin fraktuuran *k*:n digitoitaessa joskus muuttuneen *l*-kirjaimeksi tai *w*:stä tulleen *m* (esim. ”ranska” > ”ransla”, ”wenäjän” > ”menäjän”). Koehauissa ilmenneet yleisimmät tämäntyyppiset virheet huomioitiin hakulausekkeissa (ks. liitteen taulukko 1).

Rajasimme haut 1.1.1880–31.12.1889 ilmestyneisiin ruotsin- ja suomenkielisiin sanomalehtiin, joiden julkaisupaikaksi oli Kansalliskirjaston tarjoaman aineiston metadatatassa merkitty Turku. Hakujen kohteeksi valitsimme Turun kaupungin 1870–1890 väestönlaskentojen taulukoissa esiintyneet vieraat kielet englannin, heprean, italian, jiddišin, liettuan, lätin, norjan, puolan, ranskan, saksan, tanskan, venäjän ja viron. Lisäksi mukaan otettiin kreikka ja latina. Tarkasteltavia kieliä oli näin ollen kaikkiaan viisitoista. Artikkelin liitteenä esitetty taulukko 1 sisältää esiintymien löytämiseksi käyttämämme hakusanat ja -lausekkeet ruotsiksi ja suomeksi. Hauissa käytetyt eri kielten nimitykset ja oikeinkirjoitusvariantit 1800-luvun ruotsissa ja suomessa perustuvat

sanomalehtiaineistoon kohdistamissamme koehauissa tehtyihin havaintoihin ja suomen osalta myös Kansalliskirjaston Fennica-kokoelman nimikkeiden tarkasteluun (<https://fennica.linneanet.fi/>).

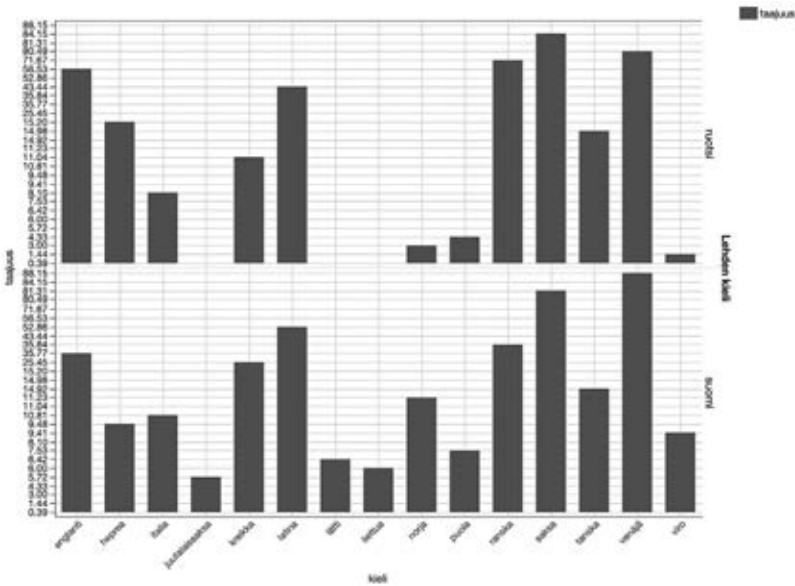
Kun hakutulokset oli tallennettu Excel-taulukkoina, kävimme tulokset läpi yksitellen ja poistimme kaikki esiintymät, jotka eivät liittyneet kieleen. Sanahaut tuottivat 46 245 esiintymää, joista tarkastelun jälkeen 8 852 osoittautui kieliviittauksiksi. ”Vääriä” osumia oli erityisesti suomenkielisisissä hakutuloksissa runsaasti. Koska hakuja ei ollut mahdollista kohdistaa vain pienellä alkukirjaimella alkaviin sanoihin, osumien joukkoon valikoituivat automaattisesti myös teksteissä esiintyneet samanmuotoiset maiden ja valtioiden nimet (esim. *Englannin*, *Saksasta*). Toisaalta kielten nimetkin saatettiin aikakauden lehdissä joskus kirjoittaa isolla alkukirjaimella, joten tämäkään rajausta ei olisi ollut ongelmaton. Näiden lisäksi hakutulosten joukosta piti poistaa muun tyyppisiä virheosumia: esimerkiksi *puola*-hakusanat tuottivat viittauksia sekä Puolalanmäkeen että sanaan *puolin* tai OCR oli tulkinnut joskus muun muassa sanat *laiwa* ja *lahna* sanaksi *latina*.

Määrällinen tarkastelu

Määrällisen analyysin ensisijaisena tavoitteena oli selvittää, miten usein eri kieliin viitattiin turkulaisissa sanomalehdissä tutkittavana ajanjaksona. Digitaalinen sanomalehtiaineisto ei anna tarkkoja lehti- tai sivukohdaisia sanamääriä, joten perinteisten korpuslingvististen sanamäärään suhteutettujen sanataajuuksien käyttö ei ollut mahdollista. Käytimme sen sijaan mittarina sivumäärää ja normitimme osumien määrän laskeamalla, kuinka monella sivulla kukin kieli mainitaan suhteutettuna koko vuosittaiseen sivumäärään. On selvää, että sivu on jossakin määrin epätarkka käsite, sillä lehdestä ja aikakaudesta riippuen yhdelle sivulle saatettiin taittaa hyvin erilaisia sanamääriä. Katsoimme kuitenkin, että sivu on käsitteellisesti selkeä ja koherentti yksikkö ja on perusteltua, että kielimainintojen suhteuttaminen sivumäärään antaa meille karkean vertailuarvon siitä, miten usein aikalaislukija kohtasi kielimaininnan lehtiä lukiessaan. Koska ajatuksena oli arvioida näitä ”kohtaamisia” kielten

kanssa määrällisesti, teimme päätöksen, että keskitymme siihen, mainitaanko jokin kieli sivulla vai ei; jos kieli mainitaan samalla sivulla useita kertoja, kyse on edelleen samasta kohtaamisesta ja laskemme siksi vain ensimmäisen esiintymän.

Suomenkielisten ja ruotsinkielisten lehtien kielimainintojen taajuudet 1880-luvulla esitetään pylväsdiagrammina kaaviossa 3. Kaavion yläosassa näkyvät ruotsinkieliset lehdet ja alaosassa suomenkieliset, ja kunkin pylvään korkeus kuvastaa kielimainintojen yhteenlaskettua suhteutettua frekvenssiä miljoonaa sivua kohti.

Kaavio 3. Kielimainintojen suhteutetut taajuudet 1880-luvun sanomalehdissä.

Tarkasteltavan vuosikymmenen aikana kieliviittausten taajuudet ovat sekä suomen- että ruotsinkielisissä lehdissä pääosin samaa suuruusluokkaa. Kuten kuviosta näkyy, eri kielten suhteelliset osuudet ovat varsin samankaltaisia: venäjä, ranska, englantia ja saksa ovat sanomalehtiteksteissä useimmin mainittuja kieliä. Niiden jälkeen tulevat tanska, italia ja norja sekä klassiset kielet latina ja kreikka. Yhdessä esiintymistaajuuksien samankaltaisuuden kanssa tämä on uusi ja mielenkiin-

toinen tieto, sillä olisi saattanut olettaa, että eurooppalaisista vieraista kielistä olisi puhuttu ruotsinkielisessä lehdistössä suomenkielistä enemmän tai että ruotsin- ja suomenkielisten sanomalehtien välillä olisi suurempi ero siinä, mihin vieraisiin kieliin niissä viitataan.

Esiintymistaajuuksiin vaikuttaa myös samojen uutisten ja ilmoitusten toistuminen eri lehdissä (ks. Nivala ym. 2018). Koska toistotkin ovat osa kielten esiintymistä sanomalehdissä, emme poistaneet niitä. Tyypillinen esimerkki tällaisesta usein toistuvasta elementistä on lähes jokaisessa *Sanomia Turusta* -lehden numerossa julkaistu kirjainmainos (kuva 1). Mainoksessa esiintyy pitkä lista kielistä, joilla Raamattuja tai Raamatun osia on saatavilla; kirjakauppiaan valikoimiin kuuluu myös näkövammaisten Raamattu. Viittaukset viron, lätin, liettuan, tanskan ja norjan kieliin tulevat pääosin näistä mainoksista. Mainoksessa mainitaan myös useita muita kieliä, joita emme ottaneet systemaattisen kvantitatiivisen tarkastelun kohteeksi, koska kyseisten kielten puhujia ei asunut Turussa tutkittavana aikana kuin korkeintaan aivan satunnaisesti. Sinänsä huomionarvoista on, että säännöllisesti julkaistun mainoksen kautta *Sanomia Turusta* -lehden lukijat kohtasivat toistuvasti mainintoja esimerkiksi ”norjalais- ja wenäläis-lapin” kaltaisista harvinaisista kielistä (ks. kuva 1).

Pyhä raamattu
kaikilla tawallisilla kielillä
halvimpiin hintoihin.
Raamattuja, Uusia Testamenttia
ja osia siitä:

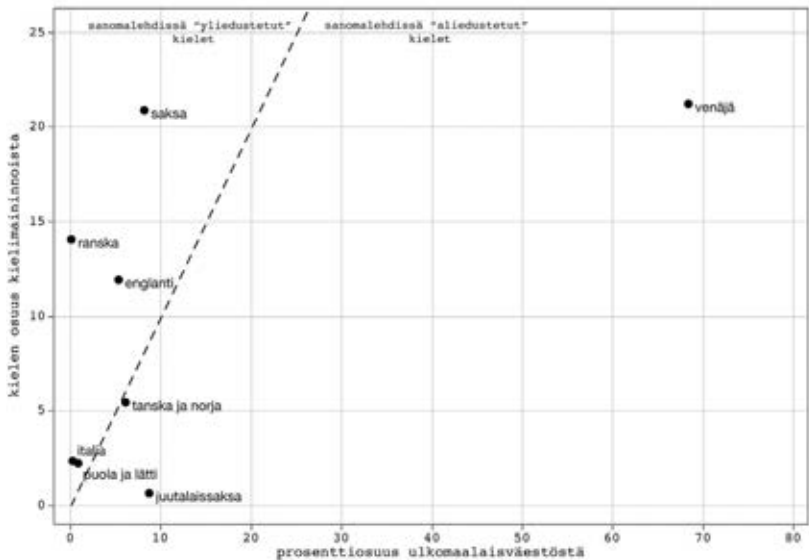
aropian, tanskan, (= norjan) englannin, wiron (Lordon ja Lollinnon murteella), suomen, ranskan, ranskan ja englannin, kreikan, kreikan ja ranskan, heprean, heprean ja juutalaisjalkian, italian, islannin, norjalais- ja wenäläis-lapin, latinan, lätin, liettuan, puolan, wenäjän, wenäjän ja samonin, saksanin, saksanin, ruotsin, turkin, saksan, saksan ja kreikan, saksan ja heprean, unkarin ynnä monella muulla kielellä. Suometki myös so- teille.

Raamattuvarastossa Herrain G. W. Wilén ja Kumppanin luona.

Kuva 1. *Sanomia Turusta* 28.11.1882. Kuvälähde: Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot.

Klassisten kielten eli latinan ja kreikan korkeat taajuudet selittyvät erityisesti sillä, että niillä oli 1800-luvun loppupuolella edelleen tärkeä asema yliopisto- ja koulumaailmassa. Vaikka latinan *pro exercitio*- ja *pro gradu*-väitöksiä ei vuoden 1852 jälkeen enää vaadittu kaikilta Keisarillisen Aleksanterin Yliopiston opiskelijoilta, latinasta tuli vuonna 1871 pakollinen kieli historiallis-kielitieteellisessä osastossa (Aalto 1980: 27). Keski-koulujärjestelmän toteuttamisen alkuvaiheessa perustettiin Suomeen klassillisia lyseoita ja reaaliyseoita, joista ensin mainituissa latina oli opetussuunnitelmassa keskeisellä sijalla (Iisalo 1975: 10–11). Sanomalehtiaineistossa viittaukset latinaan ja kreikkaan liittyvätkin kirjainai-nosten ohella ensisijaisesti erilaisiin mainintoihin kieltenopettajista ja -opetuksesta.

Sanomalehtien kielimainintojen jakauman määrällinen tarkastelu nostaa esiin eron väestönlaskentojen pohjalta muodostuvan ja sanomalehtien välittämän kuvan välillä (kaavio 4). Ero näkyy selvästi varsinkin ranskan osalta; kielen äidinkielistä puhujia löytyi kaupungista vuoden 1880 väestönlaskennassa vain kaksi, mutta mainintojen suhteellinen osuus sekä suomen- että ruotsinkielisten sanomalehdissä on melko suuri (14,04 %). Myös saksan ja englannin mainintojen osuus sanomalehdissä on suurempi kuin kielten puhujien suhteellinen osuus kaupungissa. Toisaalta sanomalehtien venäjää koskevat maininnat (21,2 %) eivät ole lainkaan samassa määrin hallitsevia kuin venäjää puhuvien osuus kaupungin vieraiden kielten puhujista (68 %). Tilanne on samankaltainen juutalaissaksan osalta: Turussa asui vuoden 1880 väestönlaskennan mukaan 114 juutalaissaksan puhujaa (8,7 %), mutta kielen mainintojen määrä jää alle prosenttiin suuruiseksi (0,7 %). Kaaviossa eivät näy latina (12 % kielimaininnoista) ja klassinen kreikka (4,4 %), joiden syntyperäisiä puhujia ei luonnollisesti ollut kaupungissa lainkaan. Tutkimuksemme ei ota kantaa monien puhujamääriltään edellisiä pienempien kielten, kuten unkarin, tataarikielen ja turkin, satunnaisiin mainintoihin.

Kaavio 4. Sirontakaavio ulkomaalaisväestön ja kieliainnointojen välisestä korrelaatiosta.

Kielipuhetta 1880-luvun turkulaisissa sanomalehdissä

Tässä osiossa havainnollistamme, millaisissa erilaisissa yhteyksissä turkulaisissa sanomalehdissä puhuttiin vieraista kielistä. Kuten esimerkiksi käy ilmi, kieliainnintoja löytyy melkein pä kaikista mahdollisista lehtien juttutyypeistä: uutisista, mielipidekirjoituksista, ilmoituksista, jatkokertomuksista, vitseistä ja niin edelleen.² Aluksi käsittelemme esimerkkejä, jotka viittaavat suoraan vieraiden kielten käyttöön Turussa, sen jälkeen tapauksia, jotka vuorostaan kertovat turkulaisille kielten asemasta muualla Suomessa tai maailmalla. Lopuksi esittelemme vielä esimerkkejä vieraskielisten sanojen ja lauseiden käytöstä suomen- ja ruotsinkielisissä sanomalehdissä – tämä on ilmiö, jota emme alun perin lähteneet tutkimaan mutta joka nousi mielenkiintoisesti esiin kieliainnintojen yhteydessä.

KIELET TURUSSA

Kielenkäytöstä Turussa kertovat esimerkiksi paikalliset lehti-ilmoitukset. Työpaikkaa lehden palstoilla etsivät kertoivat toisinaan myös kielitaidostaan, kuten teki maalta tai meriltä töitä etsinyt ”gift man, som känner sjöyrket, skrifning och räkning samt talar engelska språket” (ÅU 5.4.1881) tai leipurin luota paikkaa hakenut ”Pietarissa oppinut selvä nuori mies”, joka ”taitaa puhua wenättä, saksaa ja suomea” (ST 26.10.1882). Myös työpaikkailmoituksissa saattoi olla kielivaatimuksia: armeijan palvelukseen havittelevan kirjurin tulisi osata ”edes wähän wenäjänkin kieltä” (TL 6.11.1884), kun taas satamakapteenin ”tulee käytännöllisesti osata, paitsi suomea ja ruotsia, myöskin Englannin kieltä” (ST 13.1.1886). Jos oma kielitaito ei vielä ollut halutulla tasolla, saattoi siinäkin turvautua lehden apuun. Tarjolla oli esimerkiksi ”opetusta Suomen, Saksan ja Ranskan kielistä (– –) sekä tieteellisesti että käytännöllisesti” (Aura 1.3.1883). Mahdollista oli myös jättää oma ilmoitus kaivatusta kielenopetuksesta (esim. kuva 2):

Diverse.
Lektioner i Franska språket
önskar en ung man. Svar till
„Elev“ i detta blads kontor. 1005

Kuva 2. *Åbo Tidning* 14.2.1889. Kuvalähde: Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot.

Myös paikallisuutisiin on tallentunut tietoja tilanteista, joissa turkulaisilla on ollut mahdollisuus kuulla vieraita kieliä. Hengellisiä luentoja englannin kielellä oli tarjolla kaupungissa useampaan otteeseen. Niitä piti muun muassa ”hra Reginald Radcliffe, Englannista” (TL 10.5.1884). *Auraan* (12.5.1885) kirjoittanut henkilö oli vuorostaan käynyt kuuntelemaan Turussa vierailutta Herman Bangia, joka ”piti tanskan kielellä esitelmiä Norjan mainioista runoilijoista Ibsenistä ja Björnsterne Björnson’ista”. Kirjoittaja itse ei kuitenkaan ollut luennosta kovin vakuuttunut

vaan totesi olleensa suuren yleisön kanssa samaa mieltä, että herra Bang ”oikeastaan olisi luettava narrien luokkaan” (ibid.). Musiikkirintamalla tarjolla oli esimerkiksi laulajatar Hellbergin lauluesitys italiaksi, vaikkakin *Åbo Tidningissä* (24.4.1883) hieman harmiteltiin kielivalintaa ja sitä, kuinka kaikki laulajattaret ”på sina konsertprogrammer låta italienskan spela en alltför stor rol”.

Lehdet kertovat myös norjalaisesta kuunarista Turussa karkumatkal-le lähteneistä merimiehistä, jotka olivat ”norjan kieltä puhuvia” (*Aura* 28.8.1889), sekä kaupungissa poikenneesta japanilaisesta lähetyskunnasta, jonka jäsenten ”paitsi äidinkieltään kuultiin (– –) puhuvan ranskan ja saksan kieltä” (ST 15.9.1889). Vieraskieliset vierailijat olivat myös paikallisen matkailijayhdistyksen huolenaiheena. Yhdistyksen kokouksessa oli pohdittu, olisiko Turkuun saapuvia turisteja varten laadittava kirjanen ”ainoastaan painettaman saksan ja englannin tahi myös ranskan, venäjän ja ruotsin kielillä” (*Aura* 25.5.1887). Myöhemmästä uutisesta käy ilmi kieliksi valitun ”englannin, saksan, franskan ja ruotsin” (*Aura* 15.12.1887). Useassa turkulaisessa lehdessä kiersi myös uutinen ”Wenäjän kielen sorretusta tilasta”. Siinä kerrotaan *Nowoje Wremjan* raportoineen, kuinka Turun tullivirkamiehiltä ei saatu palvelua venäjäksi:

– **Wenäjän kielen sorrettu tila.** Suomen ”wenäjä [sic] puhumattomien waltionwirkamiesten” kesken käy, kertoo ”Nowoe Wremja”, niin pitkälle että saksalaisetkin katsowat tarpeelliseksi pitää wenäjänkielen puolta. Asia walaistakseen kertoo lehti kirjeellisesti Turusta ilmoitetun tapauksen: Höyryaluksella saapui Tukholmas-ta Turkuun eräs saksalainen perhe, joka jo kauwemman aikaa oli asunut Wenäjällä ja muassa oli heillä kotiopettajansa, wenäläinen ylioppilas. Tulliwirkamiehet kehoittiwat heitä ruotsiksi näyttämään matkakapineitansa. Wakuuttaen ettei hän osaa ruotsia pyytää ylioppilas että hänelle puhuttaisiin wenäjää. Wirkamiehet puhuwat ranskaa, saksaa ja englanninkieltä, mutta ylioppilas on taipumaton: hän tahtoo puhua ainoastaan wenäjää. Silloin kääntywät he hänen isäntänsä puoleen, mutta tämä sanoo murteellisesti wenäjäksi: ”Ole hywä ja puhuu wenäjää”. ”Kuinka”, huudahtaa kapteeni, ”tehän olette saksalainen ja puhuitte juuri äsken saksaa.” – ”Jaa,

mutta minä olen Wenäjällä, tahtoo puhua wenäjää”. – Kun wirkamiehet näkiwät etteiwät he saaneet mitään aikaan lähettiwät he kaupungilta noutamaan pääesimiestään, joka hiukan osasi löpertää wenäjää. (ST 30.7.1889.)

Turun vakituisten asukkaiden puhumia kieliä mainitaan uutisissa harvoin. Kuitenkin esimerkiksi jutussa, joka kertoo pilaantuneen makkaran värjäämisestä aniliinilla, makkarantekijän kisälli Henriksson puolustautuu hänen nimissään *Åbo Tidningissä* julkaistua ”tunnustusta” vastaan seuraavasti: ”hän, joka ei osaa saksan eikä ruotsin kieltä, joita lehden vastuunalainen toimittaja ja hra Gronenberg [makkarantekijä] käyttivät keskenänsä puhuessaan, silloin kuin hra G. hra Henriksson’in seurassa jätti Å.T.:n n:o 195:teen painetun selityksen, ei tietänyt, mitä se sisälsi vaan oli hra Gronenberg kehoittanut häntä tunnustamaan itsensä kirjoituksen sepittäjäksi” (*Aura* 3.9.1885). *Sanomia Turusta* (7.4.1881) tarjosi lukijoilleen yleiskuvan kaupungin senhetkisistä kielistä julkaisemalla tilaston Turussa asuvien äidinkielistä vuoden 1880 väestönlaskennan pohjalta (kuva 3).

Äidinkielen suhteen jakautuimat Turun kaupungin asukkaat seuraawasti:

	m. p.	n. p.	Yhteensä.	% koto- wäkiluwesta.
Suomi	5,620	6,489	12,109	52,7%
Ruotsi	4,116	5,347	9,463	41,2%
Suomi ja Ruotsi	47	48	95	0,4%
Wenäjä	777	112	889	3,9%
Saksa	56	51	107	0,5%
Tanska ja Norja	73	7	80	0,4%
Englanti	44	26	70	0,3%
Puola, Lätti j. n. e.	11	1	12	—
Franska	—	2	2	—
Italia	4	—	4	—
Biro	1	—	1	—
Kreikka	1	—	1	—
Tataari	1	—	1	—
Suomalais-Saksa	60	54	114	0,5%
Kieli ilmoittamatta	8	11	19	0,1%
Yhteensä	10,819	12,148	22,967	100%

Kuva 3. *Sanomia Turusta* 7.4.1881. Kuvalähde: Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot.

KIELET SUOMESSA JA MAAILMALLA

Koulumaailma ja kieltenopiskelu ovat vahvasti edustettuina kielimainintojen joukossa. Lehtien palstoilla listattiin eri puolilla Suomea opettajanvirkoihin valitut henkilöt ja heidän opettamansa aineet sekä virkoja varten suoritettut ”käytännölliset näytteet”. Samoin kerrottiin yliopistossa *pro exercitio* -kielikokeiden suorittajat ja se, millä kielellä (latina, saksa, ranska vai englanti) kukin kokeen oli suorittanut. Kielten kouluopetukseen liittyvät kysymykset näkyivät myös lehtien palstoilla. *Aura* (16.1.1883) esitteli etusivullaan kouluylivaltuutuksen ehdotusta, jossa aiheena oli muun muassa latinan, saksan, venäjän, kreikan, ranskan ja englannin kielen asema Suomen kouluissa. *Turun Lehti* (1.8.1883) vuorostaan suhtautui hyvin kriittisesti kenraalikuvernöörin ehdotukseen, ”että reaalkouluissa venäjän kieltä luettaisi enemmän kuin saksan kieltä”, ja totesi: ”Kun tietää, kuinka suuresta tärkeydestä viimeksi mainitun kielen tunteminen on kaikille niille, jotka tahtovat sille tielle, mille reaalkoulut wiewät, kun tietää, että venäjänkieli, niin hywin kirjallisuuteen kuin yleiseen siwistykseen ylipäänsä katsoen, saksan kielen rinnalla on tuiki arwoton, niin näkee selwään minkälaiset pyrinnot owat matkaansaaneet tuon kenraalikuvernöörin ehdoituksen.”

Vieraiden kielten nimiä mainitaan usein myös kirjallisuudesta puhuttaessa. Lehdissä listattiin usein juuri julkaistuja tai tekeillä olevia kirjoja. Näistä osa oli kielioppeja (esim. ”Kreikan kielioppi kouluja varten Yliopettaja C.J. Lindeqwistiltä” mainitaan tekeillä olevien kirjojen luettelossa; ST 23.3.1880) ja osa käännöskirjallisuutta, jonka alkuperäis-kieli mainitaan (esim. uuden *Kansanwalistusseuran toimituksia* -vihkon kerrotaan sisältävän: ”Oma tupa, oma lupa. Kirjoittanut J. Pärn. Wiron kielestä kääntänyt Aino Joutsen.”; ST 3.7.1882).

Myös lehdissä ilmestyneet jatkokertomukset olivat usein käännöskirjallisuutta. Tarinat saattoivat sijoittua vieraille maille ja monikielisiin ympäristöihin, joten kielimainintoja löytyy myös niistä:

Laagje muori, joka oli hurskas nainen, ja joka osasi monta rukousta niin lappalaisten kun norjankin kielellä (–) (ST 6.6.1882).

”(– –) Hvad felas barnet? *Qu'as tu Madeleine?*” Med den lilla talar han alltid franska. (ÅT 7.9.1888).

Rafael (– –) lausui taas hiljaa: ”Älkää lähtekö”, mutta tällä kertaa murteellisella englannin kielellä (ST 12.5.1889).

Turkulaisten sanomalehtien ilmoitukset eivät suinkaan olleet kaikki turkulaisten kirjoittamia, vaan esimerkiksi jo mainittujen paikallisten työpaikkailmoitusten lisäksi osa lehti-ilmoituksista tuli huomattavasti kauempaa tai tavoitteli yleisöä myös Turun ulkopuolelta. Esimerkiksi pietarilainen voikauppa tarjosi töitä saksaa tai venäjää osaavalle ”me-jerskalle” (ÅU 26.3.1881) ja ranskalainen viiniyritys kaipasi paikallista edustajaa, mutta ”referenserna böra skrivas på franska, tyska eller engelska” (ÅU 21.1.1881). Myös kuvan 4 kööpenhaminalaiseen ilmoitukseen vastaavan piti hallita ruotsin, saksan tai tanskan kieli, mikäli halusi havitella ”hywää siwutuloa”.

Hyvän siwutulon

woiwat funnialliset hentilöt kaikista sääntyluostista hankkia itselleen myymällä **Ruotsin Kantatiepalkinto-obligationeja**, joita myydään minun asioimiskonttoristani sekä **koko maksua vastaan kerrassaan** tahi **wähittäin maksamista** vastaan. Hywä toimituspalkkio, pikainen rahanmaksu, **ruotsin, saksan ja tanskan kielinen** kirjeenwaihto.

Alfred Jäderberg'in
pankkitoimisto,
Store Kongensgade 46, Köpenhamn.
(G. 11898×2)

Kuva 4. *Turun Lehti* 21.8.1884. Kuvalähde: Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot.

Lehdissä oli usein myös kuulutuksia Helsingissä järjestetyistä urakka-huutokaupoista, jotka liittyivät muun muassa Viaporin linnoituksen (nyk. Suomenlinna) ja Hämeenlinnan kasarmien rakennustöihin. Ilmoituksissa todetaan, että huutokauppaan osallistuvien tulisi toimittaa asiasta venäjänkielinen anomus määräaikaan mennessä.

Varsinaisissa uutisissa kieliä mainitaan erityyppisissä yhteyksissä. Mainitsemisen arvoisena pidetään usein sitä, millä kielellä tai kielillä kanssakäyminen erilaisissa virallisissa tapahtumissa oli tapahtunut. Esimerkiksi valtiopäiviltä kerrotaan seuraavaa: ”Maamarsalkka lausui terwehdyksen ja anomuksen ranskaksi, pappissäädyn puhemies saksaksi, porwarissäädyn puhemies ruotsiksi ja talonpoikaissäädyn puhemies suomeksi, ja h. ylh. kenraalikuwernööri wastasi wenäjäksi” (ST 26.1.1882). Raportoidessaan keisari-parin vierailusta Suomessa lehdet ilmoittavat keisarin käyttäneen venäjän, saksan sekä ranskan kieltä ja keisarinnan tanskaa ja ruotsia (TL 11.8.1885). Viron lähetyskunnan kerrotaan puolestaan antaneen adressin keisarille ja pitäneen puheita venäjäksi ja viroksi (*Aura* 8.7.1881). Myös *Turun Lehteen* (23.2.1889) lähetetty runo Viipurin markkinoista päättyy säkeeseen, joka korostaa tapahtuman monikielisyyttä: ”Wiipurissa, kuulee sieltä / Kymmentäkin eri kieltä! / Suomi, ruotsi, ryssä, ranska, / Saksa, tatari ja tanska!”

Henkilöiden kielitaito nousee joskus lehdissä uutisoinnin arvoiseksi asiaksi. Esimerkiksi *Aura* (20.7.1887) kuvailee Bulgarian uutta ruhtinasta ja kertoo muiden tietojen lisäksi, että ”paitsi saksan, franskan, englannin ja italian kieliä puhuu hän warsin sujuwasti ja wirheettömästi unkarin kieltä”. Joskus taas koko uutinen voi keskittyä henkilön poikkeuksellisen hyvään kielitaitoon, kuten tapahtuu lyhyessä uutisessa Ruotsin kuninkaasta:

Ruotsin kuningas Oskar on suuri kieliniekka. Ennen olemme joskus kertoneet, että hän osaa wähän suomenkin kieltä. Äskeisin käwi hän Kööpenhaminan näyttelyssä. Näyttelyn ruotsalaisessa osastossa puhui hän tietysti ruotsia, norjalaisessa osastossa puhui hän norjan ja tanskalaisessa osastossa tanskan kieltä. Wenäläisessä osastossa hämmästytti hän wenäläisiä kysymällä useiden esineiden hintoja wenäjän kielellä. Äskeisin oli hän matkalla useissa eri

maissa; Saksassa puhui hän saksaa, Englannissa englannin, Ranskassa ranskan ja Italiassa italian kieltä. (TL 23.6.1888.)

Kielikysymykset olivat 1880-luvulla pinnalla muuallakin kuin Suomessa, ja turkulaiset saivat sanomalehdistään säännöllisesti tietoa eri kielten asemasta ympäri maailmaa. Lehdissä tavattavia uutisotsikoita ovat esimerkiksi ”Danska språket i Nordsleswig” (ÅU 25.5.1881) ja ”Språkfrågan i Elsass” (ÅU 14.7.1883). Jutussa ”Preussin puolalaiset maakunnat” (ST 12.10.1887) kerrottiin, mitä ongelmia pelkästään saksankielinen opetus aiheuttaa puolalaisille lapsille. ”Kirje Norjasta” (*Aura* 14.8.1889) käsitteli muun muassa norjan kirjakielen asemaa sekä sitä, onko latinan ja kreikan opiskelulla vielä sijaa Norjan kouluissa. Jopa Japanin kieli-asioiden oletettiin kiinnostavan *Auran* lukijoita:

Kieliasiaista Japanissa. Kaikissa hallituspiireissä keskustellaan tätä nykyä siitä, josko japanin kieli yksinään on olewa wirallisena kieleinä tahi onko toinen wieras kieli otettava sen rinnalle, koska ulkomaalaisten ja kotimaisten on sallittu asuakin yhdessä. Käy huhu, että hallitus olisi tähän soweliaaksi katsonut englannin kielen, koska tämä on yleinen itämailla. Franskan lähettiläs on pyytänyt, että franska, jota waltiollisissa keskusteluissa käytetään Euroopassa, myöskin Japanissa otettaisiin toiseksi viralliseksi kieleksi. Saksan lähettiläs ei tahdo wastustaa englannin kielen hywäksymistä tällaiseksi toiseksi kieleksi, sillä melkein kaikki saksalaiset ymmärtäwät sitä kieltä. Wenäjän lähettiläs katsoo toisen kielen tarpeettomaksi, koska japanin kieli on näyttänyt riittäwäksi kaikkiin tarkoituksiin. (*Aura* 24.3.1887.)

Venäjän kielen kiistanalainen asema suomalaisessa kielipolitiikassa näkyi myös turkulaisten lehtien sivuilla. Esimerkiksi armeijan komentokieli oli useaan kertaan uutisten aiheena.

– **Sotawäkemme komentokielen** on Suometar n:ossaan 74 wihdoin wiimein ottanut puheeksi, jonka mielihywällä panemme muistiin. Lehti tietysti waatii suomea siksi; ei kuitenkaan sen nojalla

että tässä on kysymys suomalaisesta (eikä venäläisestä) sotawäestä ja että siis venäjän määrääminen komentokieleksi olisi kansallistunteemme loukkaus waan ainoastaan niiden käytännöllisten haittojen tähden, jotka seuraisivat wieraskielisestä komennosta. Nämät, jotka lehti hywin selvästi esittelee, owatki kyllä niin suuria, warsinkin mitä reserwiin tulee, että muu komento paitsi suomalainen näyttää mahdottomalta. (ST 8.7.1880.)

Otsikolla "Venäjän kielen wäärinkäytöstä" löytyy lehdistä kaksikin uutista: Viipurin poliisikamarilta oli lähetetty kirje venäjäksi Kotkan maistraatille (*Aura* 7.2.1884), ja asevelvollinen oli saanut venäjänkielisen "wapautus-todistuksen" (ST 29.3.1884).

Kieliviittauksia löytyy myös erilaisista anekdooteista, vitseistä ja muista melko vähän varsinaista uutisarvoa sisältävistä jutuista. Esimerkiksi *Åbo Tidning* (23.8.1885) julkaisi Mark Twainin humoristisen kirjoitelman saksan kielioppisukujen epäloogisuuksista. Seuraavassa koulu-maailmaan sijoittuvassa vitsissä puolestaan esiintyy latinan, saksan ja ranskan kieltä:

– **Malitiöst.** Läraren: "Hvad heter jorden på latin?"

Lärjungen: "Terra."

Läraren: "Hvilket kön?" (Lärjungen tiger.) "Nå det heter ju die Erde, la terre. Du ser således, att jorden i de flesta språk är femininum, och det är hon också på latin. Hvarför?"

Lärjungen: "För det att man aldrig kan få reda på, huru gammal hon är."

(ÅT 13.10.1888.)

VIERAIDEN KIELTEN KÄYTTÖÄ SUOMEN JA RUOTSIN LOMASSA

Kuten muutamat aiemmatkin esimerkit ovat osoittaneet, suomen- ja ruotsinkieliset lehdet saattoivat kielten nimien mainitsemisen lisäksi sisältää yksittäisiä sanoja tai jopa kokonaisia virkkeitä leipätekstistä poikkeavalla kielellä. Näitä niin kutsuttuja koodinvaihtoja käytettiin lehdissä useihin eri tarkoituksiin. Esimerkiksi sanojen merkityksestä argumentoitaessa voitiin tukeutua toisiin kieliin. *Åbo Tidning* (9.8.1886) julkaisi

toimitukselle lähetetyn kirjeen sanojen *finsk* ja *finländsk* käytöstä. Siinä *finländsk*-sanan käyttöä puolustava kirjoittaja toteaa muun muassa, että ”i det med svenskan så nära besläktade tyska språket göres skilnad emellan *finnländer*, *finländisch* och *finne*, *finnisch*, i franskan på samma sätt emellan *finlandais* och *fennois*.” Samoin teologiseen kysymykseen annetussa vastauksessa kirjoittaja tukeutuu latinan- ja kreikankielisten uskontunnustusten sanamuotoihin:

Pyydetyksi selwitykseksi saan huomauttaa, ettei Lutheri ole tehnyt uskontunnustusta, waan hän on saksan kieleksi kääntänyt sen uskon tunnustuksen, jonka jo ehkä apostolein ajoista asti on ollut ole-massa sekä kreikan että latinan kielin ja minkä tunnustuksen me kutusimme [sic] apostoliseksi uskontunnustukseksi! Siinä selwään kuuluu kysymyksessä olevat sanat latinaksi: hän astui alas *ad inferna*, se on, alhaalla olewiin (paikkoihin), manalaan eli tuonelaan. Myös kreikan kielisessä tunnustuksessa käytetään sanaa *εις τὰ κατώτατα*, joka merkitsee alimaisimpiin paikkoihin. (ST 15.9.1889.)

Toisinaan vieraiden kielten sanojen käyttäminen tekstissä saattoi johtua siitä, että vaikkapa suomeksi ei ollut käytettävissä vastaavaa ilmausta: *Sanomia Turusta* (19.5.1888) kertoo suomalaisen woin huonon mene-kin syyksi, ”että se on kowin epätasaista ja ’fishy’ (raakojen kalojen ma-kuista), jolla Englannissa tarkoitetaan vähän härskentyneen woin pahaa makua”. *Aurassa* (31.3.1885) kirjoittaja hahmottelee ”terveyskoteja juoposairaille” Suomessa; hänen suunnitelmansa mukaan näissä kodeissa ”Naisia warten on eri johtajatar (’Hausmutter’, niin kuin Saksassa sano-taan; ’Hausvater’ on miesten johtaja).” Lehdet sisällyttivät uutisjuttui-hinsa välillä myös vieraskielisiä sitaatteja, etenkin lyhyitä huudahduksia. Esimerkiksi *Auran* (8.8.1889) uutisessa kerrotaan ranskalaisten upsee-rien huutaneen Venäjän sotaministerille: ”’Vive la Russie!’ (Eläköön Wenäjä!)”, johon ”Wanowski vastasi: ’Vive l’armée francaise!’ (Eläköön Ranskan armeija!)”. *Åbo Tidning* (15.10.1889) vuorostaan raportoi Venä-jän keisarin vastanneen Saksan keisarin maljapuheeseen ”på tyska: ’Ich trinke auf das Wohl meines tapferen Grenadierregiments Alexander.

Hurrah, hurrah, hurrah.” Myös *Åbo Tidningin* julkaisema ”kortti Kärsämäeltä” sisältää reservikompaniassa vierailleen venäläisen kenraalin sanat joukoille venäjän kielellä, kyrillisin aakkosin kirjoitettuna:

När vi sedan åter voro uppställda, kom generalen fram till oss och berömde oss med orden ”хорошо финний”, hvarpå vi svarade på ryska: ”flit är vårt nöje herr general” – och därpå af generalen: ”очень³ хорошо” (utomordentligt bra), hvilket besvarades af oss med samma ord som förut. (ÅT 13.8.1889)

Lainaukset eri kielillä loivat ehkä lehden kirjoittajien mielestä aitouden tuntua tapahtumien kuvailuun. Suorien sitaattien lisäksi kielillä leikitelyä tapahtui muutenkin, kun vieraita kieliä ujutettiin mukaan teksteihin korostamaan uutisen aihetta tai alkuperämaata. *Auran* (16.3.1889) kirjeenvaihtajalta Saksasta tullessa kirjeessä kirjoitetaan: ”Saksan ’der Reise Kaiser’ kuuluu ensi suvena jatkawan matkojaan wieraiden hallitsijain luokse käyden Englannissa.” Kööpenhaminasta kertovissa matkamuistelmissa kerrotaan, kuinka Pohjoismaiden näyttely houkuttelee ihmisiä ”tänne Tanskan pääkaupunkiin, ’Kongens smukke by’hyn’ (kuninkaan kauniiseen kaupunkiin)” (TL 18.8.1888). *Åbo Tidning* (29.12.1886) puolestaan kertoo kuluneen vuoden tapahtumia, ja saksalaisen orkesterinjohtajan valinta Turkuun saa kirjoittajan vaihtamaan kielen saksaan pariin otteeseen: ”Direktionen för vårt musikaliska sällskåp har beslutit, att Åbo mit aller Gewalt skall blifva musikaliskt. ’Willst Du nicht, so musst Du doch’ har man tänkt. Att man tänkt detta på tyska, är naturligt.”

Lopuksi

Tarkastelimme tutkimuksessamme kolmentoista Turun kaupungin vuosien 1870–1890 väestönlaskennoissa mainitun vieraan kielen (englanti, heprea, italia, jiddiś, liettua, lätti, norja, puola, ranska, saksa, tanska, venäjä ja viro) sekä latinan ja kreikan esiintymiä Kansalliskirjaston digitoimien 1880-luvun turkulaisten sanomalehtien sivuilla. Määrällinen

ja laadullinen tutkimus kohdistui kyseisellä vuosikymmenellä Turussa julkaistujen kuuden suomen- ja ruotsinkielisen sanomalehden (*Aura*, *Sanomia Turusta*, *Turun Lehti*, *Åbo Posten*, *Åbo Tidning*, *Åbo Underrättelser*) kielimainintoihin. Tutkimus osoitti, että vieraat kielet olivat vahvasti ja monipuolisesti läsnä 1880-luvun turkulaisissa sanomalehdissä.

Sanomalehtien kielimainintojen jakauman määrällinen tarkastelu paljasti kiinnostavia eroja väestönlaskentojen osoittaman kielijakauman ja sanomalehdissä mainittujen kielten välillä. Varsinkin ranskan kielimainintojen suhteellinen osuus sanomalehdissä oli selvästi suurempi kuin ranskan pääkielisten puhujien osuus kaupungin väestöstä. Myös saksan ja englannin kielimainintojen osuus lehdissä oli suurempi kuin kielten puhujien määrä kaupungissa, ja etenkin englannin kohdalla tämä kertoo kielellisen ympäristön muuttumisesta (ks. myös Syrjämaa & Tunturi tässä teoksessa). Kaiken kaikkiaan kielimaininnat kertovat keskeisten eurooppalaisten kielten tärkeästä kulttuurisesta ja sivistyksellisestä merkityksestä Turussa ja laajemmin 1800-luvun lopun Suomessa. Tilanne oli päinvastainen venäjän ja juutalaissaksan kohdalla, joiden suhteelliset osuudet 1880-luvun turkulaislehdistön kielimaininnoissa olivat selvästi vähäisempiä kuin niiden pääkielisten puhujien määrät vuoden 1880 väestönlaskennassa. Erityisesti venäjän kohdalla ero kieltä puhuvan väestön suhteellisen osuuden ja kielimainintojen yleisyyden välillä on merkillepantavaa, ja se kertonee siitä, että venäjänkielinen yhteisö eli selkeästi erillään kantäväestöstä, jonka keskuudessa ei osattu venäjää eikä ollut myöskään suurta kiinnostusta kieltä oppia (ks. kuitenkin venäläisestä kirjallisuudesta Turussa Parente-Čapková & Launis tässä teoksessa).

Suomen- ja ruotsinkielisen lehdistön kielimainintojen jakaumassa eri kielten välillä ei ollut erityisen silmiinpistäviä eroja, mikä sinänsä on uusi ja yllättäväkin havainto. Määrällisessä tutkimusosiossa nousi esiin juutalaissaksan, norjan ja viron suhteellisen suuri kielimainintojen määrä Turun suomenkielisissä lehdissä, mikä selittyi usein toistuvalla kirjainainoksella, jossa luetellaan pitkä lista kieliä. Kieliviittauksia löytyi laajalti sanomalehtien eri osastoista – niin ilmoituksista ja uutisista kuin kaunokirjallisista ja anekdootinomaisista teksteistä. Ilmoitukset kertovat muun muassa vieraiden kielten osajien tarpeesta erilaisiin julkisiin ja

yksityisiin työtehtäviin sekä käännöskirjallisuuden vahvasta läsnäolosta kirjamarkkinoilla. Kielimainintoja sisältävissä uutisissa kiinnostavaa oli, että tietyn vieraan kielen käyttäminen mainittiin usein erikseen esimerkiksi erilaisista virallisista tapahtumista raportoitaessa. Toisinaan näihin kuvauksiin liittyi myös koodinvaihtoa, jonka avulla voitiin lisätä autenttisuuden tuntua (esim. vieraskieliset sanonnat ja kulttuuriset avainsanat), osoittaa kirjoittajan asiantuntemusta ja koulutusta (esim. klassisten kielten käyttö ja viittaukset vieraiden kulttuurien ilmiöihin niiden alkuperäisillä nimillä) sekä varmistaa lainauksen tai sitaatin alkuperäisyys. Tämän kaltainen koodinvaihto ei ole tyypillistä nykypäivän sanomalehti uutisoinnissa mutta on käytössä edelleen esimerkiksi radion uutisreportaaseissa, joissa ennen varsinaista toimittajan osuutta voi aluksi olla lyhyt vieraskielinen autenttisuuden tuntua luova ”kuulokuva” raportoidusta tapahtumasta tai haastattelusta. Niin ikään televisio- ja verkkouutisissa käytetään usein niin sanottuja videoinserttejä eli lyhyitä paikallista väriä tuovia videoleikkeitä, joissa saatetaan kuulla paikallista kieltä tai näyttää katukuvaa, jossa saattaa näkyä katukylttejä, mainoksia ja muuta paikallisella kielellä kirjoitettua tekstiä.

Kieliasenteita tai -stereotyyppioita avoimesti ilmentävä keskustelu ei osoittautunut merkittäväksi 1880-luvun turkulaisten sanomalehtien kielimainintojen yhteydessä. Tämä saattaa johtua siitä, että suomea ja ruotsia koskeva kielipuhe oli rajattu tutkimuksen ulkopuolelle (vrt. esim. Saarinen 1990). Venäjää koskevissa maininnoissa oli tosin havaittavissa selvää negatiivista asenteellisuutta esimerkiksi maininnoissa, jotka liittyivät armeijan komentokieleen ja venäjänkielisten asiakirjojen käyttöön Suomessa (vrt. Leppäsen & Pahdan 2012 tarkastelemat englantiin liittyvät uhkadiskurssit 1990- ja 2000-luvun suomalaisessa sanomalehdistössä; ks. myös esim. Deneire 2015). Piilevistä tiettyjä kieliä poissulkevista kieliasenteista (vrt. Rudby 2015) kertoo mahdollisesti jiddišin vähäinen esiintyminen teksteissä.

Turkulaiset 1800-luvun lopun sanomalehdet välittivät kaupunkilaisille kuvan rikkaasta kieliyhteisöstä, jossa oli paikallisten ja kotimaisten vieraista kielistä kertovan aineksen ohella monia viittauksia ulkomaisiin kielenkäyttötilanteisiin. Sanomalehtien lukijoille avautui tätä kautta monikielinen ja kansainvälinen maailma, jonka toden tuntua vielä te-

hostettiin koodinvaihdolla vieraisiin kieliin. Koska tässä tutkimuksessa tarkasteltiin viidentoista kielen esiintymistä sanomalehtien kielimaisemassa kokoavasti, ei yksittäisten kielten rooleja ollut mahdollista havainnoida yksityiskohtaisesti. Näimme kuitenkin näistä jo tässä yhteydessä monia kiinnostavia välähdyksiä, joihin voimme toivottavasti syventyä tarkemmin jatkossa. Käyttämämme tutkimusmenetelmä tarjoaa hyvän lähtökohdan myös tämän tutkimuksen ulkopuolelle rajattujen ruotsiin ja suomeen kohdistuvien kielimainintojen tarkasteluun.

VIITTEET

- 1 Juutalaisten omassa keskuudessa jiddišin käyttöön saatettiin suhtautua negatiivisesti, ja esim. Turun juutalaisväestö vaihtoi kielensä jiddišistä ruotsiin pian vuoden 1890 jälkeen (Harviainen 1991: 66). Hapreaa ei 1800-luvulla käytetty puhekielenä, joten vuoden 1870 kielitilaston tätä koskeva tieto ei voi pitää paikkansa (vrt. mt. 59–60).
- 2 Suomalaisten sanomalehtien juttutyypien luokittelusta ja historiallisesta kehityksestä ks. Pietilä (2008). Kuten Jyrki Pietilä toteaa, "[p]aitsi että sanomalehtien sisältö jakaantuu selkeästi journalistiseen aineistoon ja ilmoituksiin, luuraa siellä välissä myös tietty harmaa vyöhyke" (2008: 88). 1800-luvun lehdistölle tyypillisiä ja tämänkin tutkimuksen aineistossa esiintyneitä, sittemmin pitkälti hävinneitä journalistisia lajityyppejä olivat mm. maaseutukirje ja jatkokertomus (mt. 87–88, 125–133).
- 3 Sanan lopussa tulisi latojan käyttämän ns. kovan merkin (ב) sijasta olla edeltävän konsonantin liudennusta osoittava ns. pehmeä merkki (בּ). Vastaavia latojan mahdollisesta vieraan kielen taidon puutteesta kertovia virheitä esiintyy aineistossamme venäjän lisäksi myös esimerkiksi englanninkielisissä sitaateissa.

LÄHTEET

AINEISTO

Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot, <https://digi.kansalliskirjasto.fi>.

SANOMALEHDET 1880–1889:

Aura

Sanomia Turusta (ST)

Turun Lehti (TL)

Åbo Posten (ÅP)

Åbo Tidning (ÅT)

Åbo Underrättelser (ÅU)

KIRJALLISUUS

- Aalto, Pentti. 1980. *Classical Studies in Finland 1828–1918*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Deneire, Marc. 2015. Images of English in the French press. Julkaisussa: Linn, Andrew, Bermel, Neil & Ferguson, Gibson (toim.) *Attitudes towards English in Europe* (English in Europe, 1). Berliini: Mouton de Gruyter, 55–70.
- Harviainen, Tapani. 1991. Jiddišiä ja venäjää, ruotsia ja suomea – juutalaiset Suomessa. Julkaisussa: Nyholm, Leif (toim.) *Språkmöte i Finland: Invandring och språklig anpassning på 1800-talet. Kielet kohtaavat: Siirtolaisuus ja kielellinen sopeutuminen 1800-luvun Suomessa*. Helsingfors: Helsingfors universitet, 57–72.
- Iisalo, Taimo. 1975. *Keskikoulun toteuttamisvaihe Suomessa*. Helsinki: Helsingin yliopiston kasvatustieteen laitos.
- Ikonen, Kimmo. 1999. Jokisuuhun ja Kanavaniemelle: Purjelaivojen aikakausi päättyi. Julkaisussa: Lappalainen, Jussi T. (toim.) *Turun sataman historia*. Turku: Turun satama, 93–119.
- Jutikkala, Eino. 1957. Yhteiskunta. Julkaisussa: Jutikkala, Eino (toim.) *Turun kaupungin historia 1856–1917*, 1. nide. Turku: Turun Sanomalehti ja Kirjapaino Osakeyhtiö, 367–452.
- Juva, Einar W. 1957. Turku kulttuurikaupunkina. Julkaisussa: Jutikkala, Eino (toim.) *Turun kaupungin historia 1856–1917*, 2. nide. Turku: Turun Sanomalehti ja Kirjapaino Osakeyhtiö, 817–977.
- Kettunen, Kimmo, Pääkkönen, Tuula & Koistinen, Mika. 2016. Kansalliskirjaston digitoitu historiallinen lehtiaineisto 1771–1910. Sanatason laatu, kokoelmien käyttö ja laadun parantaminen. *Informaatiotutkimus* 35: 3, 3–14.
- Landgren, Lars. 1988. Kieli ja aate – politisoituva sanomalehdistö 1860–1889. Julkaisussa: Tommila, Päiviö (toim.) *Suomen lehdistön historia 1. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*. Kuopio: Kustannuskiila Oy, 267–420.
- Leppänen, Sirpa & Pahta, Päivi. 2012. Finnish culture and language endangered – language ideological debates on English in the Finnish press from 1995 to 2007. Julkaisussa: Blommaert, Jan, Leppänen, Sirpa, Pahta, Päivi & Räisänen, Tiina (toim.) *Dangerous Multilingualism. Northern Perspectives on Order, Purity and Normality*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 142–175.
- Lönroth, Harry (toim.). 2009. *Tampere kieliyhteisönä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1236. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Nivala, Asko, Salmi, Hannu & Sarjala, Jukka. 2018. History and virtual topology: The nineteenth-century press as material flow. *Historien* 17: 2.
- Nuutinen, Heikki. 1999. *Turun sanomalehdistö ja Suomen taloudellinen kehitys ennen elinkeinovapautta 1820–1879*. Helsinki.
- Pietilä, Jyrki. 2008. *Kirjoitus, juttu, tekstilementti. Suomalainen sanomalehtijournalismi juttutyyprien valossa printtimedian vuosina 1771–2000*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Rantala, Heli, Salmi, Hannu, Nivala, Asko, Paju, Petri, Sippola, Reetta, Vesanto, Alekski & Ginter, Filip. 2019. Tekstien uudelleenkäyttö suomalaisessa sanoma- ja aikakauslehdissä 1771–1920 – Digitaalisten ihmistieteiden näkökulma. *Historiallinen Aikakauskirja* 1: 53–67.

- Rudby, Rani. 2015. Conflict and exclusion: The linguistic landscape as an arena of contestation. Julkaisussa: Rudby, Rani & Ben Said, Selim (toim.) *Conflict, Exclusion and Dissent in the Linguistic Landscape*. Lontoo: Palgrave Macmillan, 1–24.
- Saarinen, Pirkko. 1990. *Suomen ruotsinkielisen lehdistön suhtautuminen vuoden 1863 kielireskriptin toteuttamiseen 1880-luvulla*. Laudaturtutkielma. Turun yliopisto, Suomen historia.
- Sinnemäki, Kaius & Tolonen, Mikko. 2015. Digitaaliset ihmistieteet tutkimuskartalle. *Tieteessä tapahtuu* 3: 4, 29–32.
- Steinby, Torsten. 1963. *Suomen sanomalehdistö. Historiallinen katsaus*. Helsinki: WSOY.
- SVT VI (3) = *Suomenmaan virallinen tilasto. VI. [3]. Toinen jakso. Väkiluvun-Tilastoa. Väenlasku Maaliskuussa 1870 Helsingin, Turun, Wiipurin ja Oulun kaupungeissa*. 1874. Helsinki: Keisarillisen Senatin [sic] kirjapaino.
- SVT VI, 11(2) = *Suomenmaan virallinen tilasto. VI. Väkiluvun tilastoa 11. Suomenmaan väkiluku 31 p. Joulukuuta 1880. Jälkimmäinen viikko*. 1885. Helsinki: Keisarillisen Senaatin kirjapaino.
- SVT VI, 20(1) = *Suomenmaan virallinen tilasto. VI. Väkiluvun-tilasto. 20. Väenlasku Helsingin, Turun, Tampereen, Wiipurin, Oulun ja Porin kaupungeissa 1 p. Joulukuuta 1890. Ensimmäinen viikko*. 1898. Helsinki: Keisarillisen senaatin kirjapaino.
- Tandefelt, Marika (toim.). 2002. *Viborgs fyra språk under sju sekel*. Esbo: Schildts.
- Tunturi, Janne, Syrjämaa, Taina, Penttinen, Saara & Helenius, Jan. 2017. Modernin kynnyksellä: Turku kansainvälisissä talouden ja kulttuurin verkostoissa 1800-luvulla. *Tutkimuskatsauksia* 1/2017. Turku: Turun kaupungin kaupunkitutkimusohjelma.
- Tyrkkö, Jukka. 2019. Lasikatto ja lasilattia: Monikielisyyden dynamiikkaa 1800-luvun Tampereella. Julkaisussa: Nurmi, Arja, Isomaa, Saija & Pahta, Päivi (toim.) *Kielten ja kirjallisuuksien mosaiikki. Näkökulmina valta, periferia ja arki*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 133–164.
- Waris, Heikki. 1950. Helsingin läisyhteiskunta. Julkaisussa: *Helsingin kaupungin historia* 3: 2. Helsinki: Helsingin kaupunki, 7–211.

LIITE: Taulukko 1. Aineistohauissa käytetyt ruotsin- ja suomenkieliset hakusanat ja -lausekkeet. Suomenkieliset haut tuottivat tulokseksi myös sanojen nominatiivimuodot ja isolla alkukirjaimella kirjoitetut variantit, vaikkei niitä erikseen mainita hakulausekkeissa. Kaikki suomenkielisten hakujen hakusanoista eivät ole sanojen oikeinkirjoitusvariantteja, vaan osa selittyy varsinkin fraktuuralla painetun aineiston digitointiin liittyvillä tekstintunnistusvirheillä (ks. tarkemmin alaluku ”Tutkimusaineiston poiminta ja käsittely”).

KIELI	RUOTSINKIELISET HAUT	SUOMENKIELISET HAUT
englanti	på engelska, engelska språket	englannin, englantia, englanniksi, englannista, englanttiin, englantiksi, englantista, engelskan, engelskaa, engelskaksi, engelskasta, englanninkielen, englanninkieltä, englanninkielellä, englanninkielelle, englanninkielestä
heprea	hebreiska, hebreiska språket på hebreiska, hebreiskan	heprean, hepreaa, hepreaksi, hepreasta, hebrean, hebreaa, hebreaksi, hebreasta, hepreankielen, hepreankieltä, hepreankielellä, hepreankielelle, hepreankielestä, hebreankielen, hebreankieltä, hebreankielellä, hebreankielelle, hebreankielestä
italia	på italienska, italienska språket	italian, italiaa, italiaksi, italiasta, italiankielen, italiankieltä, italiankielellä, italiankielelle, italiankielestä
jiddiś	på judiska, judiskan	juutalaissaksan, juutalaissaksaa, juutalaissaksaksi, juutalaissaksasta, juutalaissalsan, juutalaissalsaa, juutalaissalsaksi, juutalaissalsasta
kreikka	på grekiska, grekiska språket, grekiskan	greekän, greekaa, greekaksi, greekasta, grekan, grekaa, grekaksi, greekasta, greikan, greikkaa, greikaksi, greikasta, kreikan, kreikkaa, kreikaksi, kreikasta, grekankielen, grekankieltä, grekankielellä, grekankielelle, grekankielestä, kreikankielen, kreikankieltä, kreikankielellä, kreikankielelle, kreikankielestä
Latina	på latinska, på latin, i latin, latinska språket, latinskan	latinan, latinaa, latinaksi, latinasta, latinankielen, latinankieltä, latinankielellä, latinankielelle, latinankielestä
liettua	lithauska, lithauskan	liettuan, liettuaa, liettuaaksi, liettuaasta, liettuankielen, liettuankieltä, liettuankielellä, liettuankielelle, liettuankielestä
lätti	Lettiska, lettiskan	lätin, lättiä, lätiksi, lätistä, letin, lettiä, letiksi, letistä, lätinkielen, lätinkieltä, lätinkielellä, lätinkielelle, lätinkielestä, letinkielen, letinkieltä, letinkielellä, letinkielelle, letinkielestä
norja	norska, på norska, norskan	norjan, norjaa, norjaksi, norjasta, norjan kielen, norjankieltä, norjankielellä, norjankielelle, norjankielestä

puola	på polska, polska språket, polskan	puolan, puolaa, puolaksi, puolasta, puolan- kielen, puolankieltä, puolankielellä, puolan- kielelle, puolankielestä
ranska	på franska, franska språket, franskan	ranskan, ranskaa, ranskaksi, ranskasta, rans- lan, ranslaa, ranslaksi, ranslasta, franskan, franskaa, franskaksi, franskasta, franslan, franslaa, franslasta, franslaksi, ranskankielen, ranskankieltä, ranskankielellä, ranskankielelle, ranskankielestä
saksa	på tyska, tyska språket, tyskan	saksan, saksa, saksaksi, saksasta, salsan, salsaa, salsaksi, salsasta, saxan, saxaa, sa- xaksi, saxasta, saksankielen, saksankieltä, saksankielellä, saksankielelle, saksankielestä, salsankielen, salsankieltä, salsankielellä, sal- sankielelle, salsankielestä
tanska	på danska, danska språket, danskan	tanskan, tanskaa, tanskaksi, tanskasta, tanslan, tanslaa, tanslaksi, tanslasta, juutin, juuttia, juutiksi, juutista, danskan, danskaa, danskaksi, danskasta, danslan, danslaa, danslaksi, danslasta, tanskankielen, tans- kankieltä, tanskankielellä, tanskankielelle, tanskankielestä, tanslankielen, tanslankieltä, tanslankielellä, tanslankielelle, tanslankie- lestä, danskankielen, danskankieltä, dans- kankielellä, danskankielelle, danskankielestä, juutinkielen, juutinkieltä, juutinkielellä, juutin- kielelle, juutinkielestä
venäjä	på ryska, ryska språket, ryskan	venäjän, venäjää, venäjäksi, venäjistä, menä- jä, menäjän, menäjää, menäjäksi, menäjistä, nenäjän, nenäjää, nenäjäksi, nenäjistä, rys- sän, ryssää, ryssäksi, ryssästä, venäjänkielen, venäjänkieltä, venäjänkielellä, venäjänkielelle, venäjänkielestä, menäjänkielen, menäjänkiel- tä, menäjänkielellä, menäjänkielelle, menäjän- kielestä, nenäjänkielen, nenäjänkieltä, nenä- jänkielellä, nenäjänkielelle, nenäjänkielestä, ryssänkielen, ryssänkieltä, ryssänkielellä, ryssänkielelle, ryssänkielestä
viro	estniska, estniska språket, estniskan	viron, viroa, virosta, viroksi, vilon, viloa, vilosta, viloksi, vironkielen, vironkieltä, viron- kielellä, vironkielelle, vironkielestä, vilonkie- len, vilonkieltä, vilonkielellä, vilonkielelle, vilonkielestä, eestin, eestiä, eestistä, eestiksi, eestinkielen, eestinkieltä, eestinkielellä, ees- tinkielelle, eestinkielestä

Kirjallisia kohtaamisia – venäläiset kirjat Turun kaupunginkirjaston vanhassa kokoelmassa¹

Viola Parente-Čapková

 <https://orcid.org/0000-0002-0629-1182>

Kati Launis

 <https://orcid.org/0000-0002-8498-7361>

Turku oli 1800-luvulla monikielinen kulttuurien kohtaamispaikka, jonka kirjallista kulttuuria kehittivät ja ylläpitivät laajeneva kustannus- ja kirjakauppatoiminta. Kirjoja oli tilattu, painatettu, painettu ja levitetty Turussa jo pitkään; vuodesta 1756 lähtien Turussa toimi J. C. Frenckell, ”Suomen ensimmäisen kirjapainaja-, kustantaja- ja kirjakauppiassuvun kantaisä” (Virtanen 1958: 48; ks. myös Hakapää 2004: 23). Tärkeä toimija oli myös nopeasti kehittyvä kirjastolaitos. Turun kaupunginkirjasto sai alkunsa 1860-luvulla kansalle tarkoitettuun kansankirjastosta ja sivistyneistölle suunnattuun kaupunginkirjastosta, jotka molemmat oli perustettu yksityisvaroin. Sillä oli useita edeltäjiä, kuten lukuseuroja, maksullisia lainakirjastoja sekä oppilaitosten ja yhdistysten kirjastoja. Tuomiokirkolla ja katedraaliskoululla oli kirjastonsa jo 1300-luvulla. Suomen kirjastojen ja kirjakauppojen juuret ovatkin Turussa, mistä ne leviivät muualle maahan. (Hypén ym. toim. 2015: 26; Näätsaari 2015.)

Artikkelimme aineistona on sivistyneistölle suunnattu Turun kaupunginkirjaston vanha kokoelma, jonka digitaalinen tietokanta avattiin vuonna 2017.² Pääosin eri aikojen lahjoituksista koostuvan kokoelman perustamisen tavoitteena oli muodostaa 1800-luvulla Turkuun tieteellinen, Saksan mallin mukainen kaupunginkirjasto jo olemassa olevan kansankirjaston rinnalle. (Hypén ym. toim. 2015; Karppinen & Yli-Seppälä 2017: 2.) Kansankirjaston ja kaupunginkirjaston yhdistämisen jälkeen vuosina 1912–1914 vanha kokoelma siirrettiin osaksi opinto-osastoa ja myöhemmin varastokokoelmaksi. Kokoelma säilyi kaupunginkirjaston varastoissa, mutta siihen kohdistettiin useaan otteeseen poistoja. Siitä siirrettiin aineistoja runsaasti myös kaupunginkirjaston aktiivivarastoon, josta ne ovat edelleen kiinnostuneiden lainattavissa. (Karppinen & Yli-Seppälä 2017: 2.) 1990-luvulla kokoelmasta karsittiin melkein puolet, koska se ei täyttänyt ”yhtenäisen, harkiten kerätyn kirjaston” kriteereitä (Hypén ym. 2015: 19). Alkuperäisestä 70 000 niteestä on vanhassa kokoelmassa jäljellä vajaat 1700 nidettä (ks. Karppinen & Yli-Seppälä 2017).

Harvennusten ja muuttojen jälkeen kokoelma on asettunut pääkirjaston uudisosan alla olevaan Aurian kellariksi kutsuttuun tilaan. Kokoelma ei vastaa sisällöltään täysin opintokokoelman tilannetta vuosisadan vaihteessa, mutta se on edelleen olemassa erillisenä, itsenäisesti tutkittavana kokonaisuutena. Sitä pidetään ainutlaatuisena aineistona, joka kertoo lahjoittajayhteisöistä ja heidän lukutottumuksistaan, kirjallisuuden harrastuksen laaja-alaisuudesta, lahjoittajien poliittisista ja uskonnollisista mielipiteistä sekä turkulaisen sivistyneistön lukeneisuudesta ja kielitaidoista (Hypén ym. 2015: 20–21). Vanhan kokoelman monimutkaisen historian aiheuttaman epäyhtenäisyyden vuoksi on mahdollonta jäljittää kaikkien kirjojen alkuperää, paitsi silloin, kun on olemassa yksityiskohtaista tietoa keräilijöistä, lahjoittajista, kirjastonhoitajista ja muista kokoelman näkökulmasta tärkeistä toimijoista (ks. esim. Karppinen & Yli-Seppälä 2015b; Parente-Čapková & Hapuli 2015: 228–229).³

Tutkimme artikkelissamme edellä esiteltyä monipuolista ja -kielistä teoskokoelmaa, joka on keskeinen 1800-luvun turkulaisen lukemiskulttuurin ilmentäjä ja tallentaja. Artikkelimme jatkaa aiempaa vanhan kokoelman tutkimusta: Parente-Čapková (2017) on tutkinut kokoelmaan

kuuluvia naiskirjailijoiden teoksia laajassa, valtioiden, kielten ja kulttuurien rajoja ylittävässä, monikielisessä kontekstissa (ks. myös Parente-Čapková & Hapuli 2015; Parente-Čapková & Lappalainen 2017). Lähtökohtana sekä tässä että aiemmassa tutkimuksessa on näkemys siitä, että teosten sisältyminen kirjastokokoelmiin on yksi kirjallisen vastaanoton muoto.⁴

Keskitymme artikkelissamme niin sanottuun pitkään 1800-lukuun, joka alkaa 1700-luvun lopulta ja ulottuu 1900-luvun puolelle, ja vanhan kokoelman tiettyihin osioihin eli kaunokirjalliseen ja elämäkerralliseen osaan sekä Gustaf Cygnaeuksen kaunokirjalliseen kokoelmaan. Luomme aluksi katseen 1800-luvun Turun kirjalliseen elämään ja siirrymme sitten vanhan kokoelman ja sen osioiden esittelyyn. Lopuksi tuomme esiin – vanhassa kokoelmassa näkyvästi mukana olevan – kustantaja J. W. Lilljan vaikutuksen 1800-luvun Turun kirjalliseen kulttuuriin. Fokuksessa ovat kaunokirjallisuus ja sen lähellä olevat lajit kuten muistelmat, elämäkerrat, omaelämäkerrat ja kirjeet. Tutkimme teosten monikielisyyttä lähtökohtanamme ylijäräinen kirjallisuushistoriallinen analyysi (ks. esim. Cornis-Pope & Neubauer 2002; Grönstrand ym. 2016). Ylijäräisyys-käsitettä käytämme transnationaalisuus-käsitteen synonyyminä sekä laajemmassa, muun muassa kielten välisten rajojen ylittämiseen viittaavassa, merkityksessä (Grönstrand ym. 2016: 21; Parente-Čapková 2017: 46). Meitä kiinnostaa teosten ja tekijöiden liike yli valtioiden, kielten ja kulttuurien rajojen, ei niiden mahduttaminen keinotekoisien kansallisen kehikon sisään. Näin artikkelimme painottaa ylijäräistä lähestymistapaa kirjastokokoelmien sekä kirjallisuushistorian analyysissä (Parente-Čapková 2017). Selvitämme, miten kirjallisuus liikkui maantieteellisten, kulttuuristen ja kielellisten rajojen yli – tämä on nähty nykyisen kirjallisuudentutkimuksen keskeisenä tehtävänä (Tenngart 2018: 325). Lähestymistapamme on sopusoinnussa ajankohtaisen 1800-luvun Turun kansainvälisyyttä käsittelevän historian tutkimuksen kanssa (ks. esim. Koskinen 2017; ks. myös Tunturi ym. 2017 sekä Syrjämä & Tunturi tässä teoksessa).

Luonnehdimme artikkelissamme kokoelman monikielisyyttä yleisellä tasolla mutta keskitymme erityisesti venäläisiin kirjoihin. Niitä ei ole tietääksemme aiemmin tutkittu lainkaan. Suomi kuului tarkasteluajan-

kohtana autonomisena suuriruhtinaskuntana Venäjän keisarikuntaan. Marja Jäniksen ja Pekka Pesosen (2007: 192) mukaan venäläinen kirjallisuus oli vahvoilla Suomen kirjastolaitoksen kehittyessä 1880-luvulla: 13,2 % ulkomaisen kirjallisuuden hankinnoista oli venäjistä suomennettua (ks. Eskola 1991).⁵ Suositujen kirjastohankintojen listalla olivat tuolloin muun muassa Fjodor Dostojevskin *Muistelmia kuolleesta talosta*, Nikolai Gogolin *Kuolleet sielut*, Leo Tolstoin *Kertomuksia 1–2* ja Ivan Turgenevin *Aatelispesä*. Venäläinen kirjallisuus oli näkyvässä asemassa myös vuosisadan vaihteessa. Tietoisuus venäläisestä kaunokirjallisuudesta alkoi Suomessa kasvaa suomennoston myötä 1870-luvulta lähtien – mutta jo paljon ennen tätä venäläistä kirjallisuutta tunnettiin Suomessa sekä ruotsinnosten että lehtiartikkelien kautta (Häkanson 2010: 107–123).

Tässä artikkelissa tarkoitamme kuitenkin venäläisillä kirjoilla paljon laajempaa kirjoa tekstejä kuin Venäjän kirjallisuuden suomennoksia tai ylipäätään käännöksiä, vaikka nekin ovat tärkeässä osassa analyysissämme. Viittaamme venäläisillä kirjoilla paitsi käännöksiin ja alkupe räisiin teoksiin myös ei-venäläisten tekijöiden venäjänkielisiin kirjoihin ja venäläisten kirjailijoiden muunkielisiin teoksiin. Selvitämme, millaisia venäläisiä kirjoja löytyy Turun kaupunginkirjaston vanhasta kokoelmasta, jolla ei ollut vapaakappaleoikeutta toisin kuin Kansalliskirjaston slaavilaisella kirjastolla Slavicalla, jonne toimitettiin vuosina 1828–1917 Venäjän keisarikunnan alueella ilmestyneet painotuotteet kaikilta aihealueilta (ks. esim. Ekonen 2012: 4–6).⁶ Tarkoituksena on saada lisää tietoa venäläisten kirjojen läsnäolosta Turun kaupunginkirjaston vanhassa kokoelmassa, venäläiseen kirjallisuuteen liittyvästä eri kielten välisestä dynamiikasta, erityyppisistä kulttuuri- ja kielirajojen ylityksistä sekä ylityksien takana olevista kulttuurisista välittäjistä, kuten kääntäjistä, toimittajista ja kustantajista.

Kirjastokokoelmien tutkiminen kirjallisuudentutkimuksen näkökulmasta on osa kirjallisen vastaanoton tutkimusta. Ymmärrämme vastaanoton laajasti – se tarkoittaa tutkimuksessamme toki käännöksiä mutta myös muuta dialogia alkuperäisten tekstien kanssa (esim. adaptaatioita). Tärkeä osa vastaanottoa ovat lehdistöstä löytyvät arvostelut ja muut reaktiot kirjallisiin teoksiin. Myös teosten fyysinen olemassaolo kirjastokokoelmissa on osa vastaanottoa (vrt. Parente-Čapková 2017: 39). Tällöin

kirjastokokoelmista tulee tärkeitä tutkimuskohteita,⁷ koska ne kertovat teosten levinneisyydestä, siitä, mikä oli teosten asema kirjallisella kentällä. Usein kokoelmat kertovat tästä vain epäsuorasti, varsinkin silloin kun tiedot ja todisteet kirjojen lainaamisesta, lukemisesta ja lukijoista puuttuvat.

Monikulttuurinen ja monikielinen Turku ja sen kaupunginkirjasto

Turku oli 1800-luvulla monikulttuurinen ja monikielinen kaupunki, talouden ja kulttuurin ylijärjät solmukohta. Tämä Turun erityinen asema unohtuu toisinaan, sillä historiankirjoitusta hallitsevat Turun pääkaupunkiaseman menetys (1812) ja kaupungin tuhonnut palo (1827). Turku voi vuoden 1812 jälkeen luonnehtia ”marginokeskeiseksi” kaupungiksi (*marginocentric city*),⁸ mikä tarkoittaa monietnistä kaupunkia, eräänlaista tärkeää solmukohtaa.⁹ Max Engman (2009) on kutsunut vuoden 1809 jälkeistä aikaa ”pitkiksi jäähyväisiksi”. Siteet Ruotsiin säilyivät merkittävänä 1800-luvun ajan, varsinkin Turussa. Lisäksi Turku oli vuorovaikutuksessa Itämeren alueen ohella Saksaan, Englantiin, muuhun Eurooppaan ja jopa muille mantereille. (Tunturi ym. 2017.) Turku pystyi uutta pääkaupunkia kenties suojatumminkin, marginaalista, katsomaan paitsi itään myös länteen.

Tällaisten marginaaliin joutuneiden Turun kaltaisten kaupunkien on tutkimuksessa todettu muokanneen uuteen uskoon kansallista kulttuurista paradigmaa. Tämä tapahtui niin, että kansalliseen kulttuuriin liitettiin dialoginen ulottuvuus sekä sisäisesti (dialogisissa muiden paikallisten etnisten perinteiden kanssa) että ulkoisesti (suhteessa laajempaan maantieteelliseen ja kulttuuriseen kehukseen). Juuri marginaalisuus ja multietninen koostumus sallivat näiden ”solmukaupunkien” katsoa yhtä aikaa eri ilmiansuuntiin, luoda verkostoja sekä yhteyksiä eri kulttuuristen traditioiden välille (Cornis-Pope & Neubauer 2002: 26; ks. myös Domínguez ym. 2015: 100). Näiden kaupunkien kirjallisuushistoriat tarjoavat uusia, vertailevia näkökulmia historiaan – vaihtoehtoja tai täydennyksiä ”kansallisille” kirjallisuushistoriallisille kertomuksille – ja

auttavat kartoittamaan kirjallisia alueita uudella tavalla (Domínguez ym. 2015: 101–102).

Turussa oli vuonna 1870 miltei 20 000 asukasta, joista suomenkielisiä oli hieman ruotsinkielisiä enemmän. Muita kuin ruotsin- ja suomenkielisiä asukkaita kaupungissa oli 1 476, heistä suurin osa venäjänkielisiä.¹⁰ Kielet olivat kiinteästi sidoksissa sosiaaliin eroihin (Engman 2009: 231). Suomenkielisten osuus oli erityisen suuri alemmissä luokissa (62,6 %), kun säätyläisistä oli ruotsinkielisiä 86,7 % ja suomenkielisiä vain 5,4 % (ks. Näätsaari 2015: 32; teoksessa viitataan Eino Jutikkalan *Turun kaupungin historia 1856–1917 -teokseen*, 1957). Vuoden 1910 virallisen tilaston mukaan (SVT VI, 44(8): 139) Suomen suuriruhtinaskunnassa asui 12 307 venäläistä, joista 617 asui Turussa (Helsingissä heitä asui tällöin 6 352, Viipurissa 4 846 sekä Tampereella, Vaasassa, Porissa ja Oulussa yhteensä 492) (Shenshin 2008: 39).

Venäjän kielen taito ei levinnyt laajasti 1800-luvun Suomessa, ja eri aikojen yritykset lisätä ja tehostaa venäjän kielen opetusta kohtasivat toisinaan passiivista vastarintaa. Venäjän taito keskittyikin tietyille suomalaisen yhteiskunnan sektoreille ja tiettyihin lokeroihin (upseerit, virkamiehet) (Engman 2009: 237; ks. myös Ketola 2007), joskin tilanne vaihteli 1800-luvun aikana (ks. esim. Kirby 1975).¹¹ 1800-luvun viimeisillä vuosikymmenillä venäjän opetuksesta tuli entistä järjestelmällisempää; vuoden 1890 postimanifestin valmistelema venäläistäminen huipentui vuoden 1900 kielimanifestissa (Ketola 2007: 77). Toisille venäläisvastaisuus tarkoitti vihaa venäjän kieltä kohtaan, kun taas toisille kielen opiskelu toimi keinona tutustua venäläiseen kirjallisuuteen alkuperäisellä kielellä ristiriitaisesta Venäjä-suhteesta huolimatta.¹²

Monikielisten turkulaisten myötä Turussa oli 1800-luvulla runsaasti lukijoita eri maista tulevalle, eri kielillä kirjoitetulle tai niistä käännetylle kaunokirjallisuudelle. Tähän vaikutti varsinkin kaupungin ruotsinkielisen sivistyneistön hyvä kielitaito. Yliopistokaupunkina Turku oli ollut jo pitkään kustannustoiminnan edelläkävijä Suomessa, ja 1700-luvun loppupuolelta lähtien kaupungin kustannustoimintaa edisti edellä mainittu Frenckellin suku (ks. esim. Virtanen 1958; kustantajista ja nimikkeiden määrästä ks. Tolonen ym. 2019). Rikkaasta, kansainvälisestä lukemiskulttuurista kertovat muun muassa kirjakauppojen, kirjastojen ja luku-

piirien kirjaluettelot – kuten Frenckellin kirjakaupan yhteydessä toimineen lainakirjaston (1866) ja kirjaston opintopiirin (1865) luettelot. Opintopiirin luettelo on 66-sivuinen ja sisältää kaunokirjallisuutta (mm. Honoré de Balzacin, Fredrika Bremerin ja Faddei Bulgarinin romaaneja ruotsiksi), *Kalevalan* ja tietokirjallisuutta (mm. *Lainopillinen käsikirja, Kolmenkymmenen vuotinen sota Saksassa*). Kirjallisuutta on luettelossa pääosin ruotsiksi mutta myös suomeksi sekä alkuperäiskielillä ranskaksi, tanskaksi, saksaksi ja venäjäksi. (*Katalog öfver Bildningscirkeln i Åbo Bibliotek 1865; Förteckning öfver böcker tillgänglige vid Lånebibliotheket uti Frenckellska bokhandeln i Åbo 1866.*)

Suomen valtasi 1800-luvun aikana muun Euroopan tavoin lukuhalu. Lukeminen kohdistui aiemman toistolukemisen sijaan uusiin teoksiin. Uusi suosikkilaji romaani valloitti yhä laajemman lukijakunnan levitesään – aikanaan sairaalloisena pidetyn – lukuvimman myötä aateli-kartanoista porvariskoteihin. (Mäkinen 1997: 15–16, 107–108.) Vanha kokoelma ja Cygnaeuksen kokoelma todentavat osaltaan lukuhalun etenemistä. Kokoelmat eivät kuitenkaan sisällä vain romaaneja, vaan teosten ja lajien kirjo on hyvin runsas.

Turun kaupunginkirjaston vanha kokoelma tekstien ylijärjaisena kohtaamispaikkana

Turun kaupunginkirjaston vanha kokoelma on erittäin kansainvälinen. Latinankielisten teosten lisäksi siihen kuuluu esimerkiksi pariisilaisista kirjakaupoista hankittuja englanninkielisiä teoksia sekä Pietarista ostettuja keskieuropallaisia kirjoja. Vain 58 % kokoelman teoksista on suomen- ja ruotsinkielisiä. Luokittelukäytännöt poikkeavat nykyisistä; teoksia ei ole luokiteltu julkaisun kielen vaan teoksen alkuperäisen kielen mukaan. Kokoelman erikoispiirteet selittyvät osittain sen aiemmin mainitusta historiallisesta muotoutumisesta käsin. Valtaosa kokoelmaan lahjoittaneista henkilöistä on ollut kielitaitoista ja ympäröivästä maailmasta kiinnostunutta väkeä, mikä selittää kokoelman teosten kielellistä ja temaattista moninaisuutta. Lisäksi lahjoitetut yksityiskokoelmat ovat voineet olla vuosisatojen saatossa muodostuneita sukukirjastoja. (Karpinen & Yli-Seppälä 2017.)

Kaunokirjallisuuden lisäksi kokoelman ulkomainen kirjallisuus pitää sisällään eri oppialoihin kuuluvia julkaisuja historiategnostista lakikirjoihin, filosofiaan ja lääketieteeseen, ajan valistuskeskustelua heijastaen. Minna Ahokkaan mukaan kokoelman 1700-luvun kirjat ilmentävät varsin hyvin 1700-luvun Turussa ja laajemmin Suomessa omistettuja niiteitä ja kirjallisuuden lajityyppejä. Kokoelmassa on saksan-, englannin- ja ranskankielisiä romaaneja ja elämäkertoja sekä matkakirjallisuutta. Ruotsinnosten merkitys on suuri, sillä ruotsinkieliset käännökset siivittivät merkittävästi ulkomaisten teosten levikkiä. Vaikka oppineisto, kartanoiden säätyläiset ja upseeristo lukivat kirjallisuutta myös alkuperäiskielillä, ruotsinnosten myötä yhä useammat teokset päättyivät myös porvariston luettaviksi. (Ahokas 2015: 69–74.) Venäjänkielisiä kirjoja vanhan kokoelman 1700-luvun kirjojen joukossa ei ole; siihen sisältyy vain muutama Venäjää koskeva teos.

Sekä Turun kaupunginkirjaston vanhassa kokoelmassa että siihen kuuluvassa Gustaf Cygnaeuksen keräämässä näytelmäkirjallisuuskokoelmassa kirjat on jaoteltu alkuperäiskielen mukaan. Näin on tehty huolimatta siitä, onko kyseessä alkukielinen nide vai sen käännös, joka Cygnaeuksen kokoelmassa useimmiten merkitsee ruotsinnosta. Kiinnostus ulkomaiseen kirjallisuuteen – jota vanha kokoelmakin ilmentää – aiheutti aikalaisissa myös huolta. *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* -lehdessä ilmestyi 7. maaliskuuta 1782 seuraava kannanotto, jossa kirjoittaja miettii, miksi lukijat valitsevat mieluummin ”vieraan kielen” kuin kotoisan ruotsin: ”Olen usein miettinyt, miksi suurin osa niistä jotka meillä rakastavat lukemista halveksuvat sitä mikä on kirjoitettu ruotsiksi ja valitsevat mieluummin vieraan kielen.” (Siteerannut Ahokas 2015: 65.) Kannanotto ilmentää tuon ajan Turun kansainvälisyyttä ja monikielisyyttä – kirjoittajan syytös ei niinkään koske kotimaista oppineistoa vaan laajempaa, sekä miehistä että naisista koostunutta, lukijakuntaa.

Myöhemmiltä vuosisadoilta, 1800-luvulta ja 1900-luvun alkuvuosikymmeniltä, vanhassa kokoelmassa on runsaasti erikielistä kaunokirjallisuutta. Laajimpia ovat saksan-, ranskan- ja englanninkieliset osiot (ks. Yli-Seppälä 2017). Joukossa on myös italiankielisiä kirjoja, vaikkakin valtaosa Italian kirjallisuutta on käännetty ruotsiksi ja muille kielille,

erityisesti saksaksi (esim. nobelisti Grazia Deleddan ja 1900-luvun vaihteessa suosittu Ada Negrin teoksia) tai ranskaksi (italialaisen *decadentismon* edustajan Gabriele D'Annunzion *Il fuoco* -romaanin (1900) Georges Hérellen ranskannos *Le Feu* kuuluisan Calmann-Lévy'n kustantamana). Kokoelman teosten ylijärjestyminen on moninaista.¹³

Englanninkielisen osion laajuutta selittää muun muassa se, että monet sen kirjoista ovat Saksassa toimineen Tauchnitz-kustantamon englanniksi julkaisemia. Tauchnitzin perhe omisti leipzigiläisen kustantamon, joka julkaisi englanninkielistä kirjallisuutta ja levitti sitä Manner-Eurooppaan, myös Suomeen. Tauchnitzin sarjassa ilmestyi sekä klassikoita että aikanaan suosittujen kirjailijoiden teoksia. Heihin kuuluvat laajalti luettu ja käännetty irlantilainen Julia Kavanagh (1824–1877), jonka teoksia vanhassa kokoelmassa on 16, ja Marie Corelli (1855–1924), jolta kokoelmaan on päätynyt 18 teosta (ks. Parente-Čapková & Hapuli 2015: 228, 234–235). Näin ollen Saksan asema kirjallisuuden välittäjänä korostuu, muttei välttämättä tai ainoastaan saksankielisen tai saksalaisen kirjallisuuden yhteydessä.

Erikielisiä kokoelmia Pohjoismaiden ja Suomen kirjallisuudesta edustaa vanhassa kokoelmassa esimerkiksi ranskaksi käännetty valikoima pohjoismaista ruotsinkielistä runoutta nimeltään *Fleurs scandinaves choix de poésies traduites du suédois par Mlle R. du Puget* (1858). Kyseessä on Rosalie du Pugetin¹⁴ toimittama ja kääntämä antologia, jossa Suomea edustavat ”Jean-Louis Runeberg” ja ”François-Michel Franzén”. Samoin vanhasta kokoelmasta löytyy eri kielillä kirjoitettujen kirjallisuuksien lukukirjoja, kuten tärkeän kulttuurisen välittäjän Hanna Andersinin Helsingissä vuonna 1891 julkaistu *La France moderne. Contes, nouvelles et extraits choisis et annotés par Hanna Andersin*.¹⁵

Venäläisiksi luokittelemiamme kirjoja on vanhassa kokoelmassa vähemmän kuin muilla isoilla eurooppalaisilla kielillä kirjoitettuja, mutta niitä toki löytyy. On ilmeistä, että venäjää osaavat lukijat käyttivät kirjastoa. Venäjänkielistä Venäjällä julkaistua kaunokirjallisuutta kokoelmassa on kaikkiaan 68 nidettä. Eniten on klassikoita, kuten Puškinia, Dostojevskia, Tolstoita, Gontšarovia, Gogolia ja Turgenevia. Joukossa on kuitenkin myös tuntemattomampia, ei-kanonisoituja tekijöitä, kuten matemaatikko, Euroopan ensimmäinen naisprofessori, kirjailija

Sofja Kovalevskaja (Sonja Kovalevskaja). Kovalevskaja on erinomainen esimerkki ylijarjaisesta kirjailijasta. Hän syntyi ja varttui Venäjällä, väit-teli Saksassa (ensimmäisenä naisena Euroopassa) ja sai vuonna 1884 professuurin Tukholmassa. Venäjän ja Ruotsin välissä sijaitsevassa Suo-messa oli siis mahdollista lukea Kovalevskajan ruotsinkielisiä teoksia.¹⁶

Kokoelmaan sisältyy myös käännöksiä ranskasta ja saksasta venäjäksi. Niihin kuuluu George Sandin vuonna 1874 ilmestynyt kertomus *Le château de Pictordu* Moskovassa vuonna 1915 julkaistuna venäjännökse-nä *Замок Пиктордю* (*Zamok Piktordju*) (Sand on osa vanhaa kokoelmaa usealla kielellä, lähinnä ranskaksi ja saksaksi). Venäjäksi löytyy myös G. E. Lessingin *Nathan der Weise* -näytelmän käännös (julkaistu Pietaris-sa 1897). Sekä Lessingin että Sandin teokset ilmestyivät aikana, jolloin Suomi oli Venäjän suuriruhtinaskunta. Ne ovat todisteita siitä, että Tu-russa oli kysyntää korkeakirjallisille eurooppalaisille teoksille venäjäksi. Vanha kokoelma kertoo myös siitä, mistä lähteistä Turussa opiskeltiin ve-näjää: hyllyistä löytyy venäjän kielen oppikirjoja, kuten E. G. Ehrströmin ja C. G. Ottelinin *Rysk språk-lära för begynnare* (Helsinki 1836) sekä samo-jen tekijöiden kolmiosainen *Rysk läsebok med lexicon* (Porvoo 1831–1834).¹⁷

Elämäkertoja

Vanhassa kokoelmassa on erillinen osio, joka sisältää elämäkertoja ja omaelämäkertoja, kirjeitä, muistelmia, päiväkirjoja, matkakirjoja ja eri-laisia yleiskatsauksia. Tämä heijastelee näiden lajien suurta suosiota viime vuosisatojen aikana. (Vrt. myös Ahokas 2015.) Osa teoksista on 1700-luvulta, kuten ranskankielinen, Lontoossa painettu, faktaa ja fik-tiota sekoittava *Memoires de Madame la Marquise de Pompadour*, 'viih-teellinen elämäkerta Ranskan kuningas Ludvig XV:n rakastajattaresta madame de Pompadouresta' (Jeanne Antoinette Poisson, 1721–1864) vuodelta 1776 sekä *The Beauties of Biography*, johon sisältyy elämäkertoja runoilijoista sotilaisiin (ks. Ahokas 2015: 72). Kokoelmassa säilyneiden elämäkertojen ilmestymisajat ulottuvat 1930-luvulle saakka.

Monet elämäkertaosion teoksista ovat ruotsinkielisiä tai ruotsinnok-sia. Toiset kirjailijat ovat sekä tekijöitä että elämäkerran kohteita. Esi-

merkiksi feministinen ajattelijan Ellen Key esiintyy kokoelmassa sekä kirjoittajana että elämäkertojen kohteena. Elämäkertojen joukossa on useita kuuluisia naisia esitteleviä teoksia, kuten Madame La Comtesse Drohojowskan *Les femmes illustres de L'Europe* (alkup. teos 1852), sekä samaa linjaa jatkavia myöhempiä teoksia, kuten *Finska qvinnor på olika arbetsområden. Biografiskt album* (1892). Yksittäisiä elämäkertoja on runsaasti eri kielillä.¹⁸

Elämäkerta-osiossa ei ole lainkaan venäjänkielisiä kirjoja. Venäläisten aiheiden suosio näkyy kuitenkin siinä, että moni teoksista käsittelee venäläisiä kuuluisuuksia. Katariina Suuren elämäkertoja on kokoelmassa eri kielillä ja käännöksinä, kuten kokoelman uusimpiin kuuluva Gina Kausin *Katharina die Grosse* (1935; Kerstin Winnellin ruotsinnoksena *Katharina den stora*, 1936). Valikoimassa korostuu ranskan kielen merkittävyys venäläisessä kulttuurissa. Puolalaisen historioitsijan Kazimierz Waliszewskin kirjoittama, Katariina Suuren muistelmiin perustuva, aikanaan suosittu *Le Roman d'une impératrice, Catherine II de Russie* (alkup. teos 1893) sisältyy kokoelmaan Ernst Lundquistin ranskan kielestä ruotsintamana (1897). Alun perin ranskankieliset Katariina Suuren muistelmat löytyvät niin ikään Adolf Hillmanin ruotsinnoksena (1915), samoin Fjodor Dostojevskin tyttären Aimée Dostojevskin (Ljubov Fjodorovna Dostojevskajan) alun perin ranskaksi kirjoittama F. Dostojevskin elämäkerta. Kirja ilmestyi Münchenissä saksaksi (*Dostojewski. Geschildert von seiner Tochter*) vuonna 1920, jolloin se käännettiin usealle kielelle.¹⁹ Kokoelmassa on myös vuonna 1921 Suomessa ilmestynyt Holger Schildts förlagsaktiebolagin kustantama ruotsinnos *Dostojevski. En levnadsteckning*. Elämäkertaosioon sisältyy paljon muitakin kirjoja 1920- ja 1930-luvuilta, kuten Sophie Tolstoin omaelämäkerta. Sekin on esimerkiksi venäläisen kirjan ruotsinnoksesta, jota ei käännetty alkuperäislaitoksesta vaan englannin kautta (kääntäjänä Elis F. L. Brusewitz, 1923). Näiden teosten läsnäolo kertoo ennen kaikkea elämäkertalajin suuresta kansainvälisestä suosiosta, tekstien matkaamisesta käännösten avulla sekä lukijakunnan kiinnostuksen kohteista.

Gustaf Cygnaeuksen kaunokirjallinen kokoelma

Gustaf Cygnaeuksen kaunokirjallinen kokoelma sisältää teoksia 1870-luvun loppupuolelta noin vuoteen 1907. Cygnaeus (1851–1907) oli tärkeä ja monipuolinen ruotsinkielinen kulttuurivaikuttaja Turussa – lehtori, taiteenharrastaja, teatteri- ja kirjallisuuskriitikko sekä päätoimittaja perustamassaan *Åbo Tidning* -lehdessä (ks. Hypén ym. toim. 2015; Karppinen & Yli-Seppälä 2015a). Kokoelman lahjoitti kirjastolle Cygnaeuksen kuoleman jälkeen hänen vaimonsa Sofia Wilhelmina Cygnaeus (o.s. Backlund), ja se käsitti arvioiden mukaan noin 2 500 nidettä. Kokoelman laajuus sekä ensipainosten runsas määrä selittyvät osittain Cygnaeuksen kriitikon- ja toimittajatyön kautta; monet teoksista ovat hänen *Åbo Tidning* -lehdelleen lähetettyjä arvostelukappaleita. (Karppinen & Yli-Seppälä 2015a: 197.)

Ruotsinkielisyyttä edistänyt Cygnaeus kerrytti kokoelmaansa Suomen ruotsiksi kirjoittaneiden kirjailijoiden teoksia, mutta joukossa on myös paljon käännöksiä. Valtaosa on ruotsinnoksia erikielisistä teoksista, osa Suomessa tehtyjä ja julkaistuja. Käännöksissä on myös maan ”sisäistä vastaanottoa” eli käännöksiä suomesta ruotsiin ja päinvastoin (ks. Katajamäki 2007: 66–73; Launis 2007: 180–183; Parente-Čapková 2017: 43; Parente-Čapková & Lappalainen 2017: 266). Cygnaeuksen kokoelmassa näitä edustavat esimerkiksi Minna Canthin, Juhani Ahon ja Hilja Haahden ruotsinnokset sekä Fredrika Runebergin ja Toini Topeliuksen suomennokset. Tällainen maansisäinen käännöstoiminta palveli muitakin päämääriä kuin kielimuurin ylittämistä: kuten Pirkko Lilius (2003: 31) on korostanut, merkittävien kirjailijoiden teosten suomentaminen liittyi läheisesti suomen kielen kehittämiseen, suomenkielisen kirjallisuuden aseman vahvistamiseen ja suomalaisen identiteetin luomiseen 1800-luvun loppupuolella. Kyseessä ei ollut niinkään teosten suomentaminen siksi, ettei ruotsia osattu, vaan pikemminkin tärkeä isänmaallinen toiminta. Suomeksi kirjoittavien kirjailijoiden ruotsintaminen taas palveli ruotsiksi lukevaa ja suomea heikosti osaavaa lukijakuntaa. Se edisti myös suomenkielisten kirjailijoiden vientiä Ruotsiin ja muihin Pohjoismaihin (vrt. Lilius 2003; Parente-Čapková 2017: 43) ja vahvisti suomenkielistä identiteettiä.

Cygnaeuksen kaunokirjallisen kokoelman venäläisten tekijöiden teokset ovat miltei kaikki ruotsinnoksia.²⁰ Toiset ovat Ruotsin ja toiset Suomen ruotsinkielisten kääntämiä, kuten historiallisten romaanien tekijän ja Uralin elämänmenon kuvaajan Dmitri Mamin-Sibirjakin *Från Ural*. Teos ilmestyi Helsingissä ruotsiksi vuonna 1904 Isak Rafael Lindqvistin kääntämänä – Lindqvist oli kirjailija, toimittaja ja venäjänkieliseen kirjallisuuteen ja runouteen erikoistunut ruotsintaja. Helsingissä ilmestyi vuonna 1903 myös venäläisen toimittajan Vlas M. Doroshevitschin teos *Bland deporterade. Skildring ur lifvet på Sahalin*, jossa tekijä kuvaa vierailuaan Venäjän suurimmassa rangaistussiirtolassa Sahalinin saarella; kyseessä on ”bearbetning från ryskan” eli pikemminkin alkuperäisen teoksen adaptaatio kuin käänös.

Cygnaeuksen kokoelmassa on myös venäläistä kaunokirjallisuutta ruotsiksi, klassikoita, kuten Tolstoita, Dostojevskia, Gogolia ja Turgenevia – etupäässä mieskirjailijoita. Aiemmin mainitun Sofja Kovalevskajan ruotsinkieliset teokset on luokiteltu osastoon *Skandinavisk skönlitteratur*. Kaikesta päätellen Kovalevskajaa pidettiin siis ruotsalaisena. Hänen teoksensa *Efterskörd* (1893), käsikirjoituksesta ruotsinnettu *Ur ryska lifvet. Systrarna Rajevski* (1889) ja *Vera Vrontzoff. Berättelser ur ryska lifvet* (1892) ovat 1800-luvun loppupuolelta. Viimeiseen kirjoitti esipuheen Ellen Key, johon Kovalevskaja tutustui Tukholmassa.

J. W. Lillja ulkomaisen kaunokirjallisuuden välittäjänä

Kirjastojen tarjonnan lisäksi Turussa jatkui 1800-luvun mittaan vilkas kustannustoiminta, joka saatteli turkulaislukijoita eri maiden kirjallisuuden pariin ruotsinnosten avulla. Yksi ahkerimmista tekijöistä kirjojen ja niiden välityksen takana oli turkulainen kirjallisuuden monitoimimies Johan Wilhelm Lillja (1817–1878). Tutkiessamme vanhaa kokoelmaa löysimme useita romaaneja, jotka ilmestyivät Lilljan turkulaista paikallisnimeä kantavassa *Aura*-sarjassa (1847–1854).²¹ J. W. Lillja, kutsumanimeltään Janne, oli aikaansaava kirjallisuusmies: kustantaja, kirjainpainaja, kirjakauppias, bibliofiili ja toimittaja. Lilljan tie 1800-luvun puolivälin Turun johtavaksi kustantajaksi alkoi Frenckellin kirjakaupan

apupoikana Linnankadulla. Omaan kirjakauppaan hän sai senaatilta oikeudet vuonna 1844. (Autero 1993: 32–40, 71.) Omiin lehtiinsä (*Åbo Underrättelser, Sanomia Turusta, Kristillisiä Sanomia*) ahkerasti kirjoittanut J. W. Lillja nimitti monipuolista kirja- ja painoalan liikeyritysten keskittymäänsä kuvaavasti ”kirjapoliittiseksi kirjapaino- ja kirjallisuuslaitokseksi” (Häggman 2008: 58).

Lillja laajensi jatkuvasti toimintaansa. Hän perusti oman kustantamon ja painon Linnankadun ja Läntisen Aurakadun kulmaan. Sen yhteyteen hän perusti maksullisen lainakirjaston, jonka luettelo avaa kiehtovan näkymän turkulaisten lukemiskulttuuriin (Lillja 1848). Kirjaston kokoelma oli niin rikas, että Lilljan elämäkerturi Olavi Autero pitää tämän lainakirjastoa ylivoimaisena verrattuna mihin tahansa Suomessa siihen asti nähtyyn. (Autero 1993: 61–68, 711, 850; ks. myös Näätsaari 2015: 27.) Teosten kirjo onkin runsas: turkulaislukijoiden saatavilla oli ruotsiksi käännettynä H. C. Andersenin, Edward Bulwerin, Lord Byronin, Charles Dickensin, M:me de Genlisin, Alphonse de Lamartinen, George Sandin, Walter Scottin ja William Shakespearen kaunokirjallista tuotantoa. Lainakirjaston lopetettua vuonna 1862 kansankirjaston perustaminen oli jo nurkan takana ja Lillja mukana sen perustamista varten nimetyssä komiteassa (Näätsaari 2015: 27).

Kielipolitiikassaan vapaamielisen Lilljan julkaisut tunnettiin sekä suomen- että ruotsinkielisten keskuudessa. Vuonna 1850 keskellä ”suomenkielisen julkaisutoiminnan hallayötä” eli tiukkaa sensuuria Lillja päätti perustaa suomenkielisen lehden *Sanomia Turusta*. Kuin ihmeen kaupalla hän sai anomuksensa läpi. Toinen Lilljan suomenkielinen lehti oli samana vuonna perustettu, hedbergiläistä herännäisyyttä tukenut, *Kristillisiä Sanomia*. Vuosina 1859–1866 Lillja julkaisi myös edelleen ilmestyvää ruotsinkielistä *Åbo Underrättelser* -lehteä (Autero 1993: 30, 69–70.)

Osana Turun kaupunginkirjaston vanhaa kokoelmaa säilynyt *Aurasarja* oli Lilljan panos tuolloin harvinaisen kotimaisen romaani tuotannon edistämiseksi. Ragnar Öllerin (2015 [1919]: 93) mukaan sarjan suurimpia ansioita onkin juuri se, että harvalukuiset kotimaiset romaanit löysivät siitä kotinsa, joskin sarjassa ilmestyi myös useita ulkomaisten romaanien ruotsinkielisiä käännöksiä. Nimekkäitä tekijöitä tai suomen-

kielisiä teoksia Lillja ei sarjaansa onnistunut saamaan. (Autero 1993: 50–54.) Suomen aloitteleville naiskirjailijoille *Aura*-sarja sen sijaan oli merkityksellinen, sillä siinä ilmestyi kaksi hyvin varhaista naisen kirjoittamaa romaania. Nämä romaanilajin parissa uskaliaat naiset olivat Uudenkaupungin pormestarinna, Turussa Anna Salmbergin pensio-naatissa opissa käynyt Wendla Randelin (*Den Fallna*, *Aura* II, 1848) ja helsinkiläinen, ompelijana itsensä elättänyt, Charlotta Falkman (*Leonna*, *Aura* 14, 1854) (Suomen ensimmäisistä naiskirjailijoista ks. Grönstrand 2005; Launis 2005).²² Lillja kustansi muitakin naiskirjailijoita: *Aura*-sarjassa ilmestyivät myös venäläisen Elena Ganin (tai Jelena Hahn, nimimerkki Zenaida R-va) ja skotlantilaisen Grace Kennedyn teokset ruotsiksi käännettyinä. Erikseen Lillja julkaisi alun perin oululaisen, myöhemmin Turussa liikenaisena menestyneen Maria Kraftmanin romaanin *Så slutades min lek* (1848).

Lilljan *Aura*-sarja oli väylä paitsi kotimaisen romaanin ensituotteille ja naiskirjallisuudelle myös eurooppalaiselle kirjallisuudelle, joka ruotsinnosten muodossa löysi tiensä suomalaislukijoiden käsiin. Tähän Lilljan kustantamaan kaunokirjallisuuteen kuului myös venäläinen kirjallisuus. *Aura*-sarjassa ilmestyi W. Nesterenkon teos *Ett fruntimmer af verld* (*Aura* VIII, 1849) sekä Venäjän Walter Scottiksi kutsutun Mikhail Sagoskinin isänmaallinen historiallinen romaani *Roslawleff, eller Ryssarna 1812* (*Aura* XI, 1850) (ks. Håkanson 2010: 110). Sagoskinin romaani on säilynyt kolmena kappaleena vanhassa kokoelmassa ja lisäksi yhtenä kappaleena Cygnaeuksen kokoelmassa – tämä kansallistuntoinen romaani on ollut hyvinkin turkulaislukijoiden saatavilla. *Aura*-sarjan muuttua viikoittain ilmestyväksi lehdeksi siihen päätyi venäläiskirjailija ja virkamies Nestor Kukolnik ja hänen kertomuksensa *Awdotja Petrowna Lichontschick* (*Aura* 11/1856).

Aura-sarjassa ilmestyi kolmaskin venäläinen romaani, edellä mainitun naiskirjailijan Elena Andrejevna Ganin *Teophania Abbiaggio* (*Aura* V, 1848). Romaani ilmestyi nimellä Fru Hahn, ja sen ruotsinsi nimimerkki T. F. eli Torsten Forstén. Elena Gan oli (modernin) teosofian perustajan Helena Blavatskyn äiti ja aikanaan tunnettu venäläiskirjailija, joka teoksillaan osallistui keskusteluun naisen asemasta. Häntä pidetään yhtenä keskeisenä varhaisen venäläisen naiskirjallisuuden uranuur-

tajana. (Ledkovsky ym. toim. 1994: 193–196; Rosenholm 2014: 110.) *Aura*-sarjassa ilmestynyt, naispäähenkilönsä mukaan nimetty *Teophania Abbiaggio* kertoo aiemmin rikkaan mutta sittemmin köyhtyneen Suomessa asuneen nuoren naisen tarinan.

Lopuksi

Kirjastokokoelmat tarjoavat merkittävää tietoa siitä, miten kirjat aikaan liikkuvat yli valtioiden ja kielten rajojen. Ne saavat meidät ajattelemaan uudella tavalla käännosten funktiota sekä kielten paikkaa luettelointisysteemeissä ja laajemmin kategorioiden luomisessa. Kirjastokokoelmien monikielisyyden analyysi valaiseekin uusista näkökulmista kirjallisen vastaanoton ja lukemisen historiaa, niiden kansainvälisiä ja rajoja ylittäviä аспектеjeja. Valitsemamme esimerkki eli venäläisten kirjojen läsnäolo kokoelmassa tarjoaa uusia näkökulmia venäläisen kirjallisuuden ja kulttuurin vastaanoton historiaan Suomessa ja sen eri ulottuvuuksiin monipuolisemmin kuin pelkkä venäläisen kirjallisuuden suomennoshistoria tai lehdistön vastaanoton historia. Kirjastokokoelmiin sisältyvät ruotsinnokset ilmentävät myös sitä, miten vilkasta ruotsinnostointiminta Suomen maaperällä 1800-luvulla oli.

Turussa asuneiden venäjänkielisten lukijoiden kiinnostuksenkohteista kertoo ei-venäläisten kirjailijoiden venäjäksi käännetty tuotanto sekä muidenkin kuin kaunokirjallisten venäjänkielisten kirjojen läsnäolo kokoelmassa. Muiden venäläisten kirjojen läsnäolo eri kielillä puolestaan kertoo muunkielisen lukijakunnan kiinnostuksesta sekä kielistä, joilla Turussa 1800-luvun mittaan luettiin. Aineistossa korostuu ranskan kielen tärkeä rooli venäläisessä kulttuurissa, samoin kuin Ranskan merkitys Venäjän ja muun Euroopan välisessä kulttuurisessa vaihdossa.²³ Ennen kaikkea vanha kokoelma tuo esiin Ruotsin ja ruotsin kielen keskeisen aseman Suomessa. Kokoelman analyysi vahvistaa näkemystä, jonka mukaan venäläisen kirjallisuuden tuntemus on tihtunut Suomeen Pohjoismaista ja muualta Euroopasta kerkeämmin kuin Venäjältä (Jänis & Pesonen 2007: 189). Keskeiseksi nousee venäläisten klassikoiden tärkeä asema, mutta vanhasta kokoelmasta löytyy myös aikoinaan

kuuluisien mutta tänä päivänä vähemmän tunnettujen tekijöiden – kuten Sofja Kovalevskajan – teoksia.

Tässä artikkelissa esiin nostettu Turun kaupunginkirjaston vanha kokoelma sekä silmäys kustannustoimintaan vahvistavat ja rikastavat entisestään näkemystä 1800-luvun Turusta transnationaalisena, monikielisenä kulttuurien ja kielten solmukaupunkina.

VIITTEET

- 1 Artikkelini on kirjoitettu projektin ”Tekstit liikkeessä: Naiskirjailijoiden tuotannon vastaanotto Suomessa ja Venäjällä 1840–2020” yhteydessä (Emil Aaltosen Säätiö, hankkeen johtaja Viola Parente-Čapková; ks. <https://tekstitliikkeessa.com/tekstit-liikkeessa/>). Kiitämme Ritva Hapulia ja Marja Sorvaria arvokkaista huomioista.
- 2 Tietokanta on yksi Suomen Kulttuurirahaston Varsinais-Suomen rahaston rahoittaman hankkeen (2013–2016) tuloksista: <https://vanhakokoelma.kirjastot.fi/> (ks. Karppinen & Yli-Seppälä 2017: 2).
- 3 Vastaus kysymykseen, miten kirjat ovat kokoelmaan päätyneet, edellyttäisi oman tutkimuksensa. Tällainen tutkimus vaatisi hankintaluetteloiden, uutuusluetteloiden, asiakasohjeiden luetteloiden ja lahjoitusten läpikäyntiä. Myös kirjastonhoitajien osuutta, ammattitaitoa ja innostusta pitäisi tutkia perusteellisesti.
- 4 Kokoelmaa on tutkittu myös naiskirjailijoiden ja naislukijoiden näkökulmasta (ks. Hapuli 2013; Parente-Čapková & Hapuli 2015).
- 5 Jänis ja Pesonen viittaavat tässä yhteydessä Eija Eskolan teokseen *Rukousnauha ja muita romaaneja. Suomennetun kaunokirjallisuuden valinta yleisissä kirjastoissa 1880–1939* (1991).
- 6 Turun akatemia haki vapaakappaleoikeutta jo ennen varsinaista slaavilaisen kirjaston syntyä. Se myönnettiin vuonna 1820, jolloin keisari antoi yliopistolle (*Aboskij universitet*) oikeuden saada ilmaiseksi kappaleen kaikista Venäjällä painetuista julkaisuista. Turkuun siis toimitettiin Venäjällä julkaistua materiaalia, mutta vain pieni osa siitä jäi jäljelle, kun akatemian kirjasto tuhoutui Turun palossa syksyllä 1827. (Ekonen 2012: 5–6.)
- 7 Kirjastokokoelmien tutkimista kirjallisuushistoriallisesta näkökulmasta voi pitää ”kaukolukemisen” (*big dataan* eri suureen tietomäärään perustuva *distant reading*, ks. Moretti 2000/2013) ja ”lähilukemisen” (*close reading* eli kirjallisuudentutkimukselle tyypillinen yksittäisen teoksen analyysi ja tulkinta) välimuotona. Digitaalisissa ihmistieteissä on puhuttu makro-, meso- ja mikroanalyyseista (*macroanalysis, mesoanalysis ja microanalysis*; ks. Saint-Amour 2019). Kirjastokokoelmien analyysi on hyvä esimerkki tällaisesta ”mesoanalyyseista”, jossa on tärkeää sekä tuntee tietokantojen avulla koko laaja kokonaisuus että tutkia lähemmin tiettyjä edustavia teoksia. Tällaista välimuotoa on haettu jo pitkään monissa digitaalisten ihmistieteiden projekteissa (ks. esim. Parente-Čapková 2017: 47; tulossa).

- 8 Pääkaupungin statuksen menettämisen jälkeen Turku voi tiettyssä mielessä kutsua myös ”toiseksi kirjalliseksi kaupungiksi” (*literary second city*; vrt. Arneel ym. 2017).
- 9 *Marginocentric city* -käsitettä käytetään itäisen Keski-Euroopan vertailevassa kirjallisuushistoriassa (ks. Cornis-Pope & Neubauer 2010); tällaisia kaupunkeja ovat esim. Vilna ja Bratislava (vrt. Domínguez ym. 2015: 100).
- 10 Vuoden 1870 Turussa oli 19 793 asukasta, joista suomenkielisiä 9 589, ruotsinkielisiä 8 561 ja muunkielisiä 1 476 (SVT VI (3): lxxi; ks. myös Kolehmainen, Liira & Nummilla tässä teoksessa).
- 11 Vuodesta 1863 alkaen alkeisoppilaitoksissa vapaaehtoisena kielenä roikkunut venäjä muutettiin vuoden 1871 koulujärjestyksessä taas pakolliseksi, ja sen opetus muuttui seuraavien vuosikymmenten aikana alati järjestelmällisemmäksi. Pakkovenäjä ja eräisiin virkoihin liittyvä lisääntyvä venäjätaidon vaatimus herättivät perusteltuja epäluuloja siitä, että venäläisten lopullisena pyrkimyksenä oli sulattaa suuriruhtinaskunta keisarikuntaan. Ks. aiheesta lisää esim. Aalto 1987.
- 12 Hyviä esimerkkejä ovat kirjalliseen kaanoniin kuuluvat suomalaiset kirjailijat kuten Eino Leino, L. Onerva ja Ilmari Kianto.
- 13 Esim. tšekkiläisen säveltäjän Bedřich Smetanan *Hubička*-oopperan (’Suudelmä’) libretto sisältyy kokoelmaan Leipzigissa julkaistuna saksannoksena *Der Kuss*. Libretto perustuu tšekkiläisen kirjailijan Karolína Světlán samannimiseen tšekinkieliseen novelliin (Parente-Čapková 2017: 44). 1800-luvun lopulla suosittu ranskalaisen Pierre Louÿsin *Aphrodite* on kokoelmassa saksaksi Budapestissa toimineen Verlag von G. Grimmin kustantamana (1898).
- 14 Du Puget (1795–1875) oli ranskalainen kääntäjä ja kirjailija. Hän kasvoi Ruotsissa, jonne hänen vanhempansa olivat muuttaneet Ranskan vallankumouksen aikana. Vaikka perhe muutti myöhemmin takaisin Ranskaan, du Puget ylläpiti ruotsin taitonsa, käänsi ruotsista ranskaksi useita kaunokirjallisia teoksia sekä laati draaman ja runouden antologioita.
- 15 Andersin (1864–1915) oli Turussa syntynyt, myöhemmin Helsinkiin muuttanut koulunjohtaja, tietokirjailija ja suomentaja, joka opetti ranskaa, saksaa ja englantia ja keskittyi ennen muuta ranskalaiseen kulttuuriin ja kirjallisuuteen. Hän käänsi myös italiasta ja kirjoitti arvosteluja ja artikkeleita italialaisesta kirjallisuudesta (ks. Parente-Čapková, tulossa).
- 16 Kuten Suzan van Dijk (2019) on todennut, valtaosa Venäjän ulkopuolella luetuista ”venäläisistä” naiskirjailijoista on vain puoliksi tai osittain venäläisiä tekijöitä. He ovat toisin sanoen ylirajaisia kirjailijoita.
- 17 Useita venäjän kielen oppikirjoja kirjoittaneet Erik Gustaf Ehrström ja Carl Gustaf Ottelin olivat suomalaisia stipendiaatteja, jotka lähetettiin vuonna 1812 Venäjälle kouluttautumaan venäjän kielen opettajiksi. Tarkoituksena oli vahvistaa venäjän asemaa Suomessa ja muodostaa ”moraalinen ja kirjallinen side Venäjän ja Suomen kansakuntien välille” (Engman 2009: 235; ks. lisää stipendiaateista ja heidän merkityksestään Venäjän kirjallisuuden välittämiseksi ja kääntäjäksi Ketola 2007.) Palattuaan Suomeen Ehrström toimi Turussa hovioikeuden ja lääninhallituksen kääntäjänä ja myöhemmin Turun akatemian Venäjän kirjallisuuden ja historian dosenttina. Ottelin vaikutti opetta-

- jana toimien Porvoon lukion lehtorina. Molemmat vihittiin myöhemmin papeiksi. (Ks. esim. Aalto 1987: 129.)
- 18 Kyse on lähinnä ruotsiksi (sekä alkuperäisinä että ruotsinnoksina), englanniksi (esim. E. C. Gaskellin Charlotte Brontën elämäkerta) ja saksaksi (Julius Bergerin ja Franz Zoubekin J. A. Comeniuksen elämä ja teokset sekä Elisabeth Förster-Nietzschen Friedrich Nietzschen elämäkerta) ilmestyneistä teoksista.
- 19 Venäjäksi kirja ilmestyi vasta vuonna 1922 Pietarissa, lyhennettynä versiona, Gosudarstvennoje Izdatelstvon kustantamana (*Достоевский в изображении его дочери Л. Достоевской, Dostojevski v izobraženii jego dotšeri L. Dostojevskoj*).
- 20 Ks. ruotsinnosten tärkeydestä Venäjän kirjallisuuden suomalaisessa vastaanotossa myös Klapuri 2016.
- 21 *Aura*-sarja jatkui vielä kaunokirjallisen viikkolehden muodossa vuoden 1856 ajan nimellä *Aura, Veckoskrift för Skönlitteratur* (52 vihkoa).
- 22 Lillja tarvitsi sarjaansa käsikirjoituksia, sillä kotimainen romaanituotanto oli olematon. Wendla Randelinin muistokirjoituksessa (*Åbo Underrättelser* 7.2.1906) kerrotaan, että Randelin kirjoitti romaaninsa Lilljan nimenomaisesta pyynnöstä tämän huomattua hänen kirjalliset lahjansa. Kyse saattoi olla myös siitä, että Lillja oli viehätynyt Randelinin romaanissaan vahvasti puolustamasta evankelisuudesta (Autero 1993: 57, 84, 88), mikä saattoi toimia linkkinä naiskirjailijan ja kustantajan välillä (Laurin 2005: 186).
- 23 Ks. aiheesta esim. Ranki 2007, erit. s. 35–39.

LÄHTEET

AINEISTO

- Förteckning öfver böcker tillgänglige vid Länebibliotheket uti Frenckellska Bokhandeln i Åbo.* 1866. Åbo: G. W. Wilén & Co:s boktryckeri. [verkkoaineisto]. [viitattu 25.10.2019]. Saatavissa: <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2015-00008009>.
- Katalog öfver Bildningscirkelns i Åbo bibliotek.* 1865. Åbo: Frenckellska boktryckeriet. [verkkoaineisto]. [viitattu 25.10.2019]. Saatavissa: <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2015-00008006>.
- Turun kaupunginkirjaston vanha kokoelma. [verkkoaineisto]. [viitattu 18.6.2019]. Saatavissa: <https://vanhakokoelma.kirjastot.fi/>.

KIRJALLISUUS

- Aalto, Pentti 1987. *Modern Language Studies in Finland 1828–1918*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Ahokas, Minna. 2015. 1700-luvun ulkomainen kirjallisuus ja sen lukijakunta Turun kaupunginkirjaston vanhan kokoelman valossa. Julkaisussa: Hypén, Kaisa, Koivunen, Leila & Tunturi, Janne (toim.) *Kirjoista kokoelmaksi. Kansansivistystä ja kansainvälisyyttä Turun kaupunginkirjastossa 1800–1900-luvulla*. Helsinki: Avain, 65–81.
- Ameel, Lieven, Finch, Jason & Salmela, Markku. 2017. *Literary Second Cities*. Cham, Sveitsi: Palgrave Macmillan.

- Autero, Olavi. 1993. *J. W. Lillja 1817–1878. Kirjämiehestä poliittiseksi taistelijaksi*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Cornis-Pope, Marcel & Neubauer, John. 2002. *Towards a History of the Literary Cultures in East-Central Europe: Theoretical Reflections*. New York: American Council of Learned Societies.
- Cornis-Pope, Marcel & Neubauer, John (toim.). 2010. *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries*. Vol. 4. Amsterdam: John Benjamins.
- Dijk, Suzan van. 2019. Russian noblewomen writers in international context: The advantages of structured data. Esitelmä konferenssissa 15th International Congress on the Enlightenment, sektiossa Russian women writers and readers in their international context: Collaborating in structured data. 14.–19.7.2019, Edinburgh.
- Domínguez, César, Saussy, Haun & Villanueva, Darío. 2015. *Introducing Comparative Literature. New Trends and Applications*. Lontoo: Routledge.
- Ekonen, Kirsti. 2012. Slaavilainen kirjasto, ystävyyden ele vai venäläistämisen väline? *Idäntutkimus* 3: 3–11.
- Engman, Max. 2009. *Pitkät jäähyväiset. Suomi Ruotsin ja Venäjän välissä vuoden 1809 jälkeen*. Helsinki: WSOY.
- Eskola, Eija. 1991. *Rukousnauha ja muita romaaneja. Suomennetun kaunokirjallisuuden valinta yleisissä kirjastoissa 1880–1939*. Nykykulttuurin tutkimusyksikön julkaisu 28. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Grönstrand, Heidi. 2005. *Naiskirjailija, romaani ja kirjallisuuden merkitys 1840-luvulla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1019. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Grönstrand, Heidi, Kauranen, Ralf, Löytty, Olli, Melkas, Kukku, Nissilä, Hanna-Leena & Pollari, Mikko (toim.). 2016. *Kansallisen katveesta. Suomen kirjallisuuden yllärajausuuksia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1421. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hakapää, Jyrki 2004. Kirjojen välittäminen lukijoille 1800-luvun alun Suomessa. Julkaisussa: Huumo, Katja, Laitinen, Lea, Paloposki, Outi (toim.) *Yhteistä kieltä tekemässä. Näkökulmia suomen kirjakehitykseen 1800-luvulla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 979. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 18–40.
- Hapuli, Ritva 2013. *Säädytön ja säädyllinen nainen*. [verkkoaineisto]. [viitattu 25.10.2019]. Saatavissa: <https://opintokokoelma.wordpress.com/kirja-aarteet/saadyton-ja-saadyllinen-nainen/>.
- Hypén, Kaisa, Koivunen, Leila, & Tunturi, Janne (toim.). 2015. *Kirjoista kokoelmaksi. Kansansivistystä ja kansainvälisyyttä Turun kaupunginkirjastossa 1800–1900-luvulla*. Helsinki: Avain.
- Håkanson, Nils. 2010. Rysk romantik på svenska: hur den ryska romantiken introducerades på svenska och varför. *Journal of Slavic Languages and Literatures* 50: 107–123. [verkkoaineisto]. [viitattu 25.10.2019]. Saatavissa: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:465790/FULLTEXT01.pdf>.
- Häggman, Kai. 2008. *Paras tawara maailmassa. Suomalainen kustannustoiminta 1800-luvulta 2000-luvulle*. Helsinki: Otava.
- Jutikkala, Eino. 1957. *Turun kaupungin historia 1856–1917*. Turku: Turun kaupunki.

- Jänis, Marja & Pesonen, Pekka. 2007. Venäläinen kirjallisuus. Julkaisussa: Riikonen, H. K., Kovala, Urpo, Kujamäki, Pekka & Paloposki, Outi (toim.) *Suomennokkirjallisuuden historia 2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1112*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 189–205.
- Karppinen, Emilia & Yli-Seppälä, Laura. 2015a. Kulttuurivaikuttaja Gustav Alexander Cygnaeus. Julkaisussa Hypén, Kaisa, Koivunen, Leila & Tunturi, Janne (toim.) *Kirjoista kokoelmaksi. Kansansivistystä ja kansainvälisyyttä Turun kaupunginkirjastossa 1800–1900-luvulla*. Helsinki: Avain, 194–198.
- Karppinen, Emilia & Yli-Seppälä, Laura. 2015b. Almanakkojen arvoitus. Saarnaaja Adolf Lindman kirjastojen perustajana ja harvinaisuuksien kerääjänä. Julkaisussa Hypén, Kaisa, Koivunen, Leila & Tunturi, Janne (toim.) *Kirjoista kokoelmaksi. Kansansivistystä ja kansainvälisyyttä Turun kaupunginkirjastossa 1800–1900-luvulla*. Helsinki: Avain, 212–226.
- Karppinen, Emilia & Yli-Seppälä, Laura. 2017. [verkkoaineisto]. [viitattu 18.6.2019]. Turun kaupunginkirjaston vanhan kokoelman tutkimushanke: uutta tietoa vanhasta kokoelmasta. *Informaatiotutkimus* 36: 1. Saatavissa: <https://doi.org/10.23978/inf.63190>.
- Katajamäki, Sakari. 2007. Suomen ruotsinkielinen kirjallisuus suomeksi. Julkaisussa: Riikonen, H. K., Kovala, Urpo, Kujamäki, Pekka & Paloposki, Outi (toim.) *Suomennokkirjallisuuden historia 2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1112: 2*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 66–79.
- Ketola, Kari. 2007. *Ryssän koulussa. Suomalaiset Venäjän stipendiaatit autonomian aikana 1812–1917*. Helsinki: Finemor.
- Kirby, David (toim.) 1975. *Finland and Russia 1808–1920. From Autonomy to Independence. A Selection of Documents*. Lontoo: Macmillan.
- Klapuri, Tintti. 2016. Venäläisten modernistisen runouden suomalainen käännöshistoria. *Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain* 3/2016: 40–55.
- Koskinen, Paula. 2017. 1800-luvun Turku oli vilkas ja kansainvälinen – katso kuvaparit entisestä ja nykyisestä Turusta. *YLE Uutiset*. [verkkoaineisto]. [viitattu 18.6.2019]. Saatavissa: <https://yle.fi/uutiset/3-9436268>.
- Launis, Kati. 2005. *Kerrotut naiset. Suomen ensimmäiset naisten kirjoittamat romaanit naisten määrittelijöinä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1029. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Launis, Kati. 2007. Sara Wacklin ja Fredrika Runeberg – Suomen varhaisen ruotsinkielisen naiskirjallisuuden suomentamisesta. Julkaisussa: Riikonen, H. K., Kovala, Urpo, Kujamäki, Pekka & Paloposki, Outi (toim.) *Suomennokkirjallisuuden historia 1. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1112: 2*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 180–183.
- Ledkovsky, Marina, Rosenthal, Charlotte & Zirin, Mary (toim.). 1994. *Dictionary of Russian Women Writers*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 193–196.
- Lilius, Pirkko. 2003. Suomennoshistorian pohjoismaainen perintö. Julkaisussa: Lilius, Pirkko & Makkonen-Craig, Hanna (toim.) *Nerontuotteita maailmalta. Näkökulmia suomennosten historiaan*. Helsingin yliopiston käännöstieteellisiä julkaisuja 4. Helsinki: Helsingin yliopisto, 28–46.
- Lillja, J. W. 1848. *Förteckning öfver Svenska böcker som finnas i J. W. Lilljas Länebiliothek i Åbo*. [verkkoaineisto]. [viitattu 18.6.2019]. Helsingfors: J. C. Frenckell & Son. Saatavissa:

- http://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/119423/Forteckning_ofver_svenska_bocker_som_finnas_i_J.W.Lilljas_la.pdf?sequence=1&isAllowed=y (pdf).
- Moretti, Franco. 2000/2013: *Distant Reading*. New York: Verso.
- Mäkinen, Ilkka. 1997. "Nödvändighet af LainaKirjasto". *Modernin lukuhulun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 668. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Näätsaari, Inkeri. 2015. Tietämättömyyttä vastaan: Turun kaupunginkirjaston alkuvaiheita. Julkaisussa: Hypén, Kaisa, Koivunen, Leila & Tunturi, Janne (toim.) *Kirjoista kokoelmaksi. Kansansivistystä ja kansainvälisyyttä Turun kaupunginkirjastossa 1800–1900-luvulla*. Helsinki: Avain, 25–43.
- Parente-Čapková, Viola. 2017. Naisten kirjoittaman kirjallisuuden yllirajainen vastaanotto: kohti kirjallisten toimijuuksien historiaa. *Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain* 4/2017: 36–49.
- Parente-Čapková, Viola. (Tulossa). Matilde Serao in Finland. Julkaisussa: Fanning, Ursula, Mitchell, Katharine & Romani, Gabriella (toim.) *Matilde Serao Beyond National Fame: Reframing the Neapolitan Writer's Reception and Network*, sarja "Women and Gender in Italy 1500–1900".
- Parente-Čapková, Viola & Hapuli, Ritva. 2015. Uusi nainen kellarissa. Havainnot vanhan kokoelman kaunokirjallisuudesta. Julkaisussa: Hypén, Kaisa, Koivunen, Leila & Tunturi, Janne (toim.) *Kirjoista kokoelmaksi. Kansansivistystä ja kansainvälisyyttä Turun kaupunginkirjastossa 1800–1900-luvulla*. Helsinki: Avain, 227–245.
- Parente-Čapková, Viola & Lappalainen, Päivi. 2017. Transnational reception: Nordic women writers in Fin de Siècle Finland. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research* 25: 4, 263–278.
- Ranki, Kristina 2007. *Isänmaa ja Ranska. Suomalainen frankofilia 1880–1914*. Helsinki: Suomen Tiedeseura.
- Rosenholm, Arja. 2014. Naiskirjailijat miesten kirjallisuushistorian haastajina. Julkaisussa: Rosenholm, Arja, Salmenniemi, Suvi & Sorvari, Marja (toim.) *Naisia Venäjän kulttuurihistoriassa*. Helsinki: Gaudeamus, 103–129.
- Saint-Amour, Paul. 2019. The medial humanities: Toward a manifesto for meso-analysis. *M/m* 3: 4. [verkkoaineisto]. [viitattu 18.6.2019]. Saatavissa: <https://doi.org/10.26597/mod.o092>.
- Shenshin, Veronica. 2008. *Venäläiset ja venäläinen kulttuuri Suomessa. Kulttuurihistoriallinen katsaus Suomen venäläisväestön vaiheista autonomian ajoilta nykypäiviin*. Helsinki: Aleksanteri-instituutti.
- SVT VI, 3. = *Suomenmaan virallinen tilasto VI [3]. Toinen jakso. Väkiluvun-Tilastoa. Väenlasku Maaliskuussa 1870 Helsingin, Turun, Wiipurin ja Oulun kaupungeissa*. 1874. Helsinki: Keisarillisen Senatin [sic] kirjapaino. Saatavissa: https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/67272/vael3_1870.pdf.
- SVT VI, 44(8). = *Suomenmaan virallinen tilasto VI. Väestötilastoa 44: 8. Väenlasku Helsingissä, Turussa, Viipurissa, Tampereella, Nikolainkaupungissa ja Oulussa joulukuun 7 p. 1910. Teksti*. 1914. Helsinki: Keisarillisen Senaatin kirjapaino. Saatavissa: https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/67254/vael44_8_1910.pdf.

- Tenngart, Paul. 2018. Literary migration as transformation. Julkaisussa: Helgesson, Stefan, Mörte, Annika, Alling, Mörte, Lindqvist, Yvonne & Wulff, Helena (toim.) *World Literatures: Exploring the Cosmopolitan-Vernacular Exchange*. [verkkoaineisto]. [viitattu 18.6.2019]. Tukholma: Stockholm University Press, 324–339. Saatavissa: <https://doi.org/10.16993/bat.aa>.
- Tolonen, Mikko, Lahti, Leo, Roivanen, Hege & Marjanen, Jani. 2019. A quantitative approach to book-printing in Sweden and Finland 1640–1828. *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 52: 1, 57–78. [verkkoaineisto]. [viitattu 18.6.2019]. Saatavissa: <https://doi.org/10.1080/01615440.2018.1526657>.
- Tunturi, Janne, Syrjämaa, Taina, Penttinen, Saara & Helenius, Jan. 2017. Modernin kynnyksellä: Turku kansainvälisissä talouden ja kulttuurinverkostoissa 1800-luvulla. *Tutkimuskatsauksia* 1/2017. [verkkoaineisto]. [viitattu 18.6.2019]. Turku: Turun kaupungin kaupunkitutkimusohjelma. Saatavissa: https://www.turku.fi/sites/default/files/atoms/files//tutkimuskatsauksia_1-2017.pdf.
- Virtanen, Artturi. 1958. *Suomen kirjakaupan ja kustannustoiminnan vaihteita*. Helsinki: Suomen Kustannusyhdistys.
- Yli-Seppälä, Laura. 2017. *Turun kaupunginkirjaston vanhan kokoelman tutkimushanke Loppuraportti 2 Tutkimushankkeen toinen vaihe (2016)* 3.1.2017. [verkkoaineisto]. [viitattu 18.6.2019]. https://opintokokoelma.files.wordpress.com/2015/04/loppuraportti2_2016_vanha-kokoelma.pdf.
- Öller, Ragnar. 2015 [1919]. *En finländsk romanskrivare från 1850-talet. Några blad om romanskrivariet i vårt land och om en av dess första idkare*. [verkkoaineisto]. [viitattu 18.6.2019]. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. Saatavissa: <https://www.sls.fi/sites/default/files/publications/pdf/1324.pdf>.

III

Nykyisyyttä kohti

Kielikontakteja 1800-luvulta 1900-luvun lopulle – ruotsin vaikutus Turun murteeseen

Maija Grönholm

🔗 <https://orcid.org/0000-0001-5386-5794>

Ruotsin kieli on ollut Turussa voimakkaasti läsnä vuosisatojen ajan. Näin ollen Turun suomen- ja ruotsinkieliset asukkaat ovat eläneet rinnakkain ja olleet pitkään läheisissä kontakteissa keskenään. Artikkelini aiheena on Turussa puhutun suomen eli Turun murteen, Turussa puhutun ruotsin eli Turun ruotsin ja Turun läheisissä saaristopitäjissä puhutun Turunmaan ruotsin murteiden välinen kielikontakti. Tarkastelen kielten vuosisatoja kestäneen rinnakkaiselon vaikutuksia Turun murteeseen ennen kaikkea 1800-luvun lopulta 1900-luvun lopulle ulottuvalla ajanjaksolla.

Variaatio on universaalia ja kaikille kielille ja murteille tyypillistä (Chambers 2009: 221). Kielten väliset kontaktit johtavat yleisesti variaation lisääntymiseen kielyhteisön kielenkäytössä, mikä on ollut kieli-kontaktitutkimuksen kiinnostuksen kohteena jo pitkään. Perinteisessä murteentutkimuksessa on kiinnitetty huomiota pääasiassa alueellisiin eroihin (esim. Itä-Suomi ja Länsi-Suomi) ja niissä tapahtuviin muutoksiin ja vain vähäisesti alueen sisäiseen variaatioon (Lappalainen 2018: 33). Puhutun suomen nykytutkimuksessa puolestaan alueen sisäinen variaatio on merkittävä kiinnostuksen kohde (esim. Kurki 2005).

Ruotsalaisperäisten lainojen variaatio on Turun murteessa huomion-arvoinen tutkimuskohde, koska siihen vaikuttaneet ruotsin kielen muodot eroavat merkittävästikin toisistaan. Turun ruotsia on puhunut muun muassa virkamiehistö ja muu yläluokka. Vaikutus näkyy varsinkin vanhoissa, ennen 1800-lukua omaksutuissa lainoissa.¹ 1800-luvulla ja myöhemmin Turunmaan saaristosta muuttaneen väestön puhumien suomenruotsin yleispuhokielestä poikkeavien murteiden säilyttämät vanhat muinaisruotsalaiset äännepiirteet ja uudennokset näkyvät puolestaan edellistä nuoremmissa lainavarianteissa. Esimerkiksi muinaisruotsin vanha *k:n* säilyttänyt äännerakenne Turun murteeseen omaksutussa lainassa *kihrata* – *kihtata* 'kuultaa, sihdatta' on lähtöisin suomenruotsin murteista (< srm. Nauvo, Parainen *skifta*), kun taas niin ikään Turun murteeseen lainattu samaa merkitsevä variantti *sihrata* 'kuultaa' on yhdistettävissä Turun ruotsiin (< r. *skifta* [šifta]). Joskus Turun murteen sisäinen variaatio johtuu siitä, että muista suomen murteista kulkeutuneet lainavariantit on mukautettu niihin toisin kuin Turussa. Esimerkiksi Turun murteessa tavataan vaihtelua *plakkari*, *prakkali*, *prakkari* '(housun)tasku' (< srm. *brakkor* 'housut'); mainituista *pr*-alkuiset variantit lienevät tulleet Turun puhemiehen pohjalaismurteista.

Sisäistä variaatiota syntyy runsaasti eri kieliryhmien edustajien tiiviin kanssakäymisen, pitkään jatkuneiden erikielisten välisten avioliittojen ja kaksikielisyyden pohjalta. Läheisiin suhteisiin viittaavat esimerkiksi sellaiset Turun murteeseen ruotsista lainatut sanat kuin *mamma*, *pappa*, *systeri* ja *pruuri* 'veli' (vrt. Clark 1994: 113). Tiiviistä kontaktista kertoo myös ruotsin vaikutus äänteisiin, kuten *f*-äänteen tai sananalkuisten konsonanttityhtymien omaksuminen (esim. *letku* > *fletku*). Myös kaksikielisten oppimisstrategiat kuten yksinkertaistaminen ja analogia voivat usein selittää lainaamisessa syntyneitä muutos- ja variaatioilmiöitä (Grönholm 1998: 114; vrt. de Smit 2006: 198; Riionheimo ym. 2014: 321). Kaksikieliset tai auttavastikin ruotsia osanneet kielenpuhujat ovat voineet hyödyntää molempia kielivarantojaan (ks. myös Toropainen tässä teoksessa). He ovat saattaneet tahattomastikin yhdistää vanhoihin suomen sanoihin tutulta kuulostavia ruotsin äännepiirteitä tai merkityksiä kuten sanoissa *vadelma* > *faarelma* tai *rypistyä* > *krymppästyä*. Uusina ja tuoreina tällaiset äänne- tai merkityssassosiaatioista syntyneet yhdis-

telmät ovat olleet motivoituja erityisesti deskriptiivisissä sanoissa (vrt. Riionheimo ym. 2014: 319; Kosunen 2019: 50). Sisäistä variaatiota on lisännyt se, että joillekin ryhmille, muun muassa ruotsinkielisen herrasväen palveluksessa olleille tai kouluja käyneille, on ollut erityisen motivoivaa ja tavoittelemisen arvoista omaksua lähellä ruotsin ääntämystä olevia ”hienompia” variantteja, sellaisia kuin *steederska* ’siivooja’ tai *protyri* ’koruommel’ (< r. *brodyr*). Niitä vahvemmin suomeen mukautetut variantit *teeterska* ja *proturi* taas ovat yleistyneet erityisesti tehdastyöväestön puheessa. (Sosiaaliin eroihin perustuvasta variaatiosta ks. tark. Suojanen ym. 1981: 109–133.)

Esittelen artikkelini aluksi tutkimusaineistoni ja tämän jälkeen yleisiä kielikontaktiin johtaneita historiallisia ja alueellisia taustatekijöitä. Tämän jälkeen kuvaan ruotsista lainattujen sanojen attraktiokeskuksia, jotka heijastavat Turun ja Ruotsin välillä vallinneita pitkäaikaisia kulttuuri- ja lainasuhteita sekä ruotsin prestiisiasemaa. Attraktiokeskukset kertovat myös muuttoliikkeiden ja teollistumisen vaikutuksista tiettyihin suosittuihin lainasanojen aihepiireihin, joita ei ole omaksuttu Turun yläluokalta vaan saaristosta Turkuun muuttaneelta työväestöltä. Tämän jälkeen käsittelen ruotsin vaikutusta Turun murteen äännepiirteisiin sekä ruotsin ja ruotsin murteiden äänteellistä sopeuttamista lainasanoissa. Lopuksi tarkastelen ruotsalaisperäisten sanojen mukautumista suomen äännesymboliikkaan ja lainasanoille tyypillisiä ekspressiivisyyden äänteellisiä tuntomerkkejä.

Tutkimusaineisto

Tutkimusaineisto perustuu 20 vuoden aikana (1960–1980-luvuilla) nauhoittamalla, haastatteleamalla, kyselyillä, sanastotesteillä ja osallistuvalla havainnoinnilla koostettuun materiaaliin. Nauhoitukset on aikanaan tallennettu Turun yliopiston suomen kielen laitoksen äänitarkistoon (nyk. Lauseopin arkisto = LA). Osa haastatteluista on säilytteillä Turun yliopiston Etnologian TYKL-kokoelmassa (ent. Turun yliopiston kansatieteen laitoksen kokoelma, TYKL) (Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen arkisto), osa omissa kokoelmissani. Haastateltuja on ollut

kaikkiaan noin sata, joista 1960-luvulla haastatellut ovat syntyneet Turussa vuosina 1870–1900 ja 1980-luvulla haastatellut pääosin vuosina 1900–1915 (ks. Grönholm 1988: 357–360). Lisäksi olen kerännyt käsillä olevaan tutkimukseeni lisää lainasanakorpusta Turun murteesta kirjoitetuista sanastoa sisältävistä teoksista (Grönholm 1988: *Ruotsalaiset lainasanat Turun murteessa*; Koski & Laukkanen 1989: *Kummottos – Turun murteen sanoja ja sanontoja*; Wiik 1999: *Jottan tarttis tehrä*; Grönholm & Laukkanen 2017: *Ruvetas prohtama. Turun murrettä aahollista öövärriin*). Näiden lisäksi olen saanut Turun yliopiston Lauseopin arkiston kokoelmista vuonna 2019 käyttööni lisää Turun murteen äänitteitä ja niistä tehtyjä litteraatteja (1960- ja 1980-luvuilta), jotka ovat olleet avuksi erityisesti fonologisten seikkojen havainnoinnissa. Kokonaan uusia tutkimuskohteita tässä tutkimuksessa ovat esimerkiksi vahvasti kielilyhteyden vuorovaikutukseen ja siinä ilmeneviin emootioihin liittyvät murteen prosodiset piirteet ja ekspressiivisten lainasanojen äännesymboliikka, joita ei ole käsitelty aiemmissa Turun murteen etymologisissa lainasanatutkimuksissa lainkaan.

Aineistolähteenä tutkimuksessani on suomenruotsin murteiden osalta *Folkmålsarkivets ordregister* (Helsinki) ja *Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala*. Ruotsalaisten lainasanojen etymologioita sekä lainojen ja niiden alkuperäisilmausten (originaalien) äännesuhteita ja merkityksiä olen tarkentanut ja täydentänyt Kotimaisten kielten keskuksen *Suomen murteiden sanakirjan* ja erityisesti Suomen ruotsalaismurteiden verkkosanakirjan (OFSF = *Ordbok över Finlands svenska folkhäl, a–p*) sekä suomenruotsin murteita käsittelevän kirjallisuuden (Zilliacus 1992; Ivars 2015) avulla. Tutkimuksessa analysoimani lainasanakorpuksen laajuus on noin 1 500 ruotsalaisperäistä lekseemiä. Variantit mukaan luettuna kokonaismäärä on vähintään kaksinkertainen. Esimerkkeinä käyttämäni lainasanat ja niihin liittyvät kontekstit olen poiminut aiemmista tutkimuksistani (Grönholm 1988; 1989; 1992; 1994) ja muista edellä mainituista Turun murrettä käsittelevistä teoksista, enkä ole niiden yhteydessä erikseen ilmoittanut lähdettä kuin muutamissa erityistapauksissa. Luvun ”Ruotsin vaikutus Turun murteen omaperäisten sanojen äännteeisiin” esimerkkilauseet ja luvussa ”Vokaalien edustus ja variaatio” esitetyt esimerkit ovat peräisin LA:n nauhoituksista tai litteraatioista.

Alueellis-historiallista taustaa

Turun murre alkoi jo keskiajalla erottua muista lounaismurteista eräänlaisena kaupunkimurteena, sillä turkulaisten kontaktit Ruotsiin ja muualle Eurooppaan olivat tiiviitä. Turussa puhuttu suomi onkin mahdollisesti jo ristiretkiaikana 1200-luvulta lähtien alkanut sisältää enemmän vieraista kielistä lainattuja piirteitä kuin lähiseutujen murteet (Ojansuu 1901). Tämä on osaltaan kasvattanut eroja Länsi- ja Itä-Suomen välillä. Muuttoliike Ruotsista Lounais-Suomen rannikolle oli tiettävästi erityisen vilkasta 1500-luvulla, mikä lisäsi alueen ruotsinkielistymistä ja toi uusia kielivaikutteita ruotsista. Myös Turun johtavalla porvaristolla oli menneinä vuosisatoina runsaasti yhteyksiä Ruotsiin, ja erityisesti 1600-luvulla kaupunkiin muutti kymmeniä yrittäjäperheitä muun muassa Tukholmasta. Muualta tulleet, Turkuun asettuneet kauppiat jopa opiskelivat toisinaan suomea saadakseen kaupungista porvarisoikeudet (esim. Toropainen 2016: 73; af Hällström-Reijonen 2019: 224; ks. myös Toropainen tässä teoksessa). Kaupankäynnissä he pysyivät hyödyntämään myös verkostojaan ja emämaassa olevia sukulaissuhteitaan. Tapana oli niin ikään lähettää turkulaisten kauppiassukujen poikia Tukholmaan opiskelemaan kaupankäyntiä, ja siinä yhteydessä he luonnollisesti oppivat ruotsin kieltä (Toropainen 2016: 45, 73). Ruotsin opettelu takasi myös aiempaa paremman aseman kaupunkiyhteisössä (esim. Villstrand 2009: 104).

Kaupankäynnin vaikutuksesta Turusta kehittyi kaupan ja kulttuurin keskus. Itse asiassa 1600-luvulla Ruotsin valtakunnassa ei ollut muualta samassa kaupungissa yliopistoa, piispanistuinta, lääninhallintoa ja hovioikeutta. Emämaa Ruotsista muutti Turkuun kauppiaiden ohella virkamiehiä, upseereita ja kirkonmiehiä vahvistaen Turun pienen ruotsinkielisen yhteisön yläkerrosta ja Turkuja sivistyskeskuksena (ks. Toropainen tässä teoksessa). Suomenruotsin alueellinen standardikieli, niin kutsuttu *finlandssvenska*, kehittyi jo 1600-luvulta lähtien nimenomaan Turussa yläluokan käyttämän kielen perustalle, mutta myöhemmin Turun ruotsikin kehittyi omanlaisekseen kaupunkivarieteetiksi, johon oli sekoittunut paikallisia piirteitä.² Kulttuurieliitti käytti Charlotta af Hällström-Reijosen (2019: 294–295) mukaan kirjallisempaa, keskiruot-

salaista ja tukholmalaisittain puhuttua kieltä ja alempi porvaristo murteellisempaa ja suomesta vaikutteita saanutta ruotsia (ks. myös Ivars 2006: 21; Villstrand 2009: 112; Ivars 2015: 169–200; 2019). Ottaen huomioon, että vielä vuoden 1880 väestötietojen perusteella 41,4 % (kirkonkirjojen perusteella 41,9 %) Turun asukkaista kirjattiin ruotsia puhuviksi (Jutikkala 1957: 405),³ on ruotsin vaikutus suomeen ollut ymmärrettävästi muutakin kuin pelkkien sanojen lainaamisesta. Varsinkin 1800-luvun lopulta alkaen monet ruotsinkieliset suvut vaihtoivat kielenensä suomeen. Eino Jutikkalan (1957: 405) mukaan ruotsinkielisten osuus Turun väestöstä putosikin noin 20 %:iin vuoteen 1920 mennessä (ks. suomenkielistymisestä myös esim. Paunonen 2001: 230; Rossi 2019). Kalevi Wiik (1997: 13, 96–97) toteaa kärjistäen, ettei ole liioiteltua pitää Turun murretta ruotsinkielisten puutteellisesti oppimana suomena. Todennäköisempää kuitenkin on, että jo 1700-luvulta lähtien Turussa on ollut kaksikielisiä, jotka ovat puhuneet ruotsia suomen kielestä saaduin vaikuttein (ks. af Hällström-Reijonen 2019: 295) ja vastaavasti suomea ruotsin vaikuttein. Uskoakseni juuri kaksikielisten ja kielenvaihtajien välityksellä Turun murteen ruotsalaisvaikutteet vahvistuivat aina 1900-luvulle asti.⁴

Erityisesti 1800-luvulla teollisuuden luomien työpaikkojen ansiosta Turkuun suuntautui erittäin voimakas muuttoliike suomenkielisiltä lähipaikkakunnilta, sekä lounaismurteiden pohjois- että itäryhmästä. Jutikkalan (1957: 60) mukaan jopa 70–80 % Turkuun tänä aikana muuttaneista tuli lähipitäjistä.⁵ Hämmäläispitäjistä ei tulijoita ollut paljoakaan; Pohjanmaalta ja muista kaupungeista jonkin verran. Rannikkoalueet olivat vahvasti ruotsinkielisiä 1500-luvulta 1700-luvulle asti, minkä jälkeen suomenkielistymistä tapahtui muuttoliikkeen seurauksena nopeasti. Kaikkein nopeimmin suomenkielistyi Parainen (Koski & Löflund 1982). Kielitilanne selittää lähialueilta Turkuun muuttaneiden henkilöiden murteessa olleita ruotsin ja sen murteiden vaikutteita. Jotkin Turun murteeseen lounaismurteista tai muistakin murteista tulleet äänteellisesti pitkälle suomen kieleen mukautetut lainavariantit kuten *vuavinki* 'kerros', *tyäväri* 'ajokoira' ja *rätinki* 'lasku' ovatkin vanhempia kuin Turun murteeseen myöhemmin omaksutut ja vähemmän mukautetut variantit *vooninki*, *(s)tööväri* ja *räkninki*. Lähellä Turku, Kaarinan Kaks-

kerrassa ja Kuusistossa, ruotsi kuitenkin säilyi enemmistön kielenä 1900-luvun alkuun asti (Kuvaja 2019: 325).

Maaltempakoa tapahtui myös ruotsinkielisenä säilyneestä Turunmaan saaristosta, koska Turun kehittyvä teollisuus, kaupankäynti ja käsityöammattien harjoittamismahdollisuudet houkuttelivat köyhää väestöä maa-seudulta työnhakuun. Erityisen paljon saaristolaisia saapui Turunmaan itäosista Paraisilta (Pa), Nauvosta (Na) ja Kemiöstä (Ki) mutta jonkin verran myös länsiosista Korppoosta (Ko), Iniöstä (Iö) ja Houtskarista (Ho). He puhuivat omia ruotsin murteitaan tutustuttaen turkulaisia puhekielensä sanastoon ja muihin murrepiirteisiin. Muuttoliike muokkasi Turun ruotsinkielisen väestön sisäisiä suhteita siten, että jo 1900-luvun alussa työväestön osuus oli noussut kolmannekseen (Jutikkala 1965: 403–404). Tästä syystä myös kontakti ruotsin ja Turun murteen välillä muuttui kerrostuneemmaksi ja lainavaikutusta tuli sekä Turun ruotsista että saaristosta Turunmaan ruotsin murteista. Seuraavissa Ann-Marie Ivarsin (2015: 232, 242) esimerkeissä on näytteet itäturunmaan Nauvon (1) ja länsiturunmaan Houtskararin (2) ruotsin murteiden äänitteistä literoidusta puheesta sekä vertailun vuoksi vastaava sisältö Ivarsin tulkitsemana suomenruotsiksi (= sr.):

- (1) (Na) Ja:, vi far u:t på mårån, e bero:r på: hur langga vegar vi ha:r.
Men ha:r vi nä:ra vegar så far vi seinare.
(sr.) Ja, vi far ut på mårønen, det beror på hur långa vägar vi har.
Men har vi nära vägar, så far vi senare.

- (2) (Ho) E va in gåbb Ro:slaks än gangg som va u:t te ha:vs. Å grannan hans fiska, å han fekk inggäntingg. Å han fondera va e va:.
(sr.) Det var en gubbe i Roslax en gång som var ute till havs. Och grannarna hans fiskade, och han fick ingenting. Och han funderade vad det var.

Kaupungin sisäisessä kielitilanteessa raja ruotsalaisvaikutteisen Turun murteen ja ruotsia puhuvien välillä ei ole ollut kaikilla alueilla merkittävä. Kumpaakin kieltä puhuvaa väestöä on voinut asua samoilla alueilla, vaikka tunnetusti kaupungin keskusta varsinkin tuomiokirkon ympärillä

on ollut pitkään ruotsinkielisen yläluokan asuttama. Suurtorin ympäristö oli jo 1600-luvulla varsinkin Turun akatemian palveluksessa olevien suosimaa aluetta. Ruotsinkielistä tyväestöä puolestaan on asunut vielä 1800-luvulla erityisesti Korppolaismäessä ja Kakolanmäestä satamaan päin ulottuvilla alueilla. Vielä 1900-luvun alussa Linnanfältin alueella asui samoissa taloissa vuokra-asunnoissa niin ruotsin- kuin suomenkielisiä perheitä. Samoissa rakennuksissa ja pihapiireissä eläminen onkin synnyttänyt ihmisten välille tiiviitä ja läheisiä kontakteja sekä kielirajat ylittäviä avioliittoja, mikä puolestaan on lisännyt monentyyppistä ruotsin vaikutusta sekä sanastoon että äänne- ja muotorakenteeseen (Grönholm 1988: 2–3; 1992; 1994).⁶ Vasta 1900-luvun jälkipuoliskolla kulkuvälineiden kehittyessä ja muun muassa koulunkäynnin ja erilaisten viestintävälineiden lisääntyessä Turun murrekin alkoi saada yhä enemmän alueellisen yleispuhekielen piirteitä (ks. Suojanen ym. 1981) ja ruotsalaisten lainasanojen käyttö alkoi merkittävästi vähetä. Erityisesti sanomalehtien, radion ja television vaikutus on ollut huomattava.

Turun suomenkieliset kuulivat elinympäristössään paitsi Turun ruotsinkielisten äidinkielistä puhetta myös heidän puhumaansa ruotsinsekaista ja ruotsalaisvaikutteista suomea. Seuraavista esimerkeistä ensimmäisessä muistellaan Raunistulan koulukortteerin ruotsinkielisen pitäjän lausahdusta poikien niukasta ateriasta: *Stackars pojkar, onks se kaik, mitä te on att syä* (Kontturi 2019: 14–15). Toisessa esimerkissä haastateltavana oleva J. Kaila muistelee ruotsinkielisen puhetta: *Otta pois toi valkonen, kun on kiinni lamppu, mut passa pääl, ette se potku silmä (silmiä 'lasi, jossa on valo')* (LA: TYSÄ 0538-01). Kolmas esimerkki on näyte ruotsinkielisen kalastajan suomesta: *Ele perkele siin huura ku, kyl se sielt ylös tulee ja* (LA: 03 Turku TÄ 2640-1979 06 29).

Ruotsin vaikutus sanastoon: lainasanojen aihepiirit ja attraktiokeskukset

Lainaperäisten ilmausten tarkastelu semanttisesta eli merkityksen näkökulmasta valottaa kielikontaktin eri puolia. Niin kutsutussa kulttuurisessa lainaamisessa toinen kieliyhteisö tuo tarjolle uusia kulttuurivaikutteita.

ta, innovaatioita ja niihin liittyviä nimityksiä toiselle kieliyhteisölle. Osa Turun murteen lainoista viittaakin vahvaan kulttuurikontaktiin ja sanojen lainaamiseen prestiisiasemassa olleilta ruotsinkielisiltä. Tällainen lainaaminen on ollut hyvin epäsymmetristä. Turun ruotsinkielisellä virkamiehistöllä ja sivistyneistöllä oli runsaasti kontakteja ja sukulaisuussuhteita Ruotsiin. Usein he myös halusivat korostaa yläluokkaisuuttaan pestamalla palvelusväkeä Tukholmasta, ja heidän välityksellään uudet virtaukset tavoittivat muutkin kieliyhteisön jäsenet. Lännestä päin tulleet uutuudet eli novaatiot näkyivät pukeutumiseen ja muotiin liittyvässä sanastossa, esimerkiksi *kamkofta* 'kampausviitta', *parasolli* 'aurinkovarjo', *paraplyymi* 'sateenvarjo', *ponksu(uni)* 'miesten pitkä musta takki' (< r. *bonjour*), *silkkistörmäri* 'miesten silkkipyty' (< r. *sidenstormare* id.), *patinit* 'miesten kengät' (< srm. *bati:n*, r. *battin* 'naisten päällyskengä') ja *potforit* 'päällyskengät' (< r. *bottfor*).

Erityisesti kaupunkimiljööön muuttuminen ja kaupunkimaisen rakentamisen lisääntyminen 1900-luvun alkupuolella loi tarpeen saada uusille käsitteille ja tarkoitteille nimityksiä. Turkuun rakennettiin raitiotie ja ajeltiin *spoorvaunulla*, kun aikaisemmat raitiovaunut olivat hevosten vetämiä *tilisansseja*. *Fuurmannit* kuljettivat hevosilla tavaraa; hienoina, varsinkin hautajaisissa käytettyinä, perhevaunuina olivat *lantoot* (*lantot, landoonit*). *Automobiilien* eli *piilien* aikana kuvaan tulivat *pirssiautot* ja *säfforit* 'autonkuljettaja' (< r. *chaufför*). Esimerkkejä kaupunkimiljööseen ja liikkumiseen liittyvästä sanastosta ovat myös *tiakonaalikäytävä* 'Turun kauppatorin kulmasta kulmaan viistosti kulkenut käytävä' (< r. *diagonal* id.), *trotvalli* 'jalkakäytävä' (< r. 1800-l. *trottovar*, r. *trottoar* id.), *platformu* 'asemalaituri', *kaija* 'laituri', *prykä* 'pieni venelaituri' ja *kaaveli* 'talon kolmionmuotoinen yläosa'. (Ks. lisää Grönholm 1988; Grönholm & Laukkanen 2017.) Kaupunkimainen elämänmeno ja vapaa-ajanvietto poikkesivat maaseudun elämästä. Ihmiset kävivät ravintoloissa eli *trahtööreissä* ja istuskelivat *kaffeloissa paakelsseja* 'leivoksia', *öörfiloja* 'korvapuusteja' ja *kaffetta* nauttien. Miehet saattoivat käydä *pisuaarissa* eli julkisessa ulkokäymälässä (ks. tark. Lahtinen 2010; Grönholm & Laukkanen 2017).⁷

Varsinaisten novaatioiden lisäksi Turun murteeseen on lainattu runsaasti arkiseen elämäänmenoon, kuten kotitalouteen, perheeseen, lasten-

hoitoon ja lasten kurittamiseen, liittyviä sanoja. Esimerkkejä näistä ovat *köksä* 'keittäjä', *pilkkumi* 'kulho', *karotti* 'kulho', *potsloora* 'sylkykuppi', *kraakku* 'padankannatin', *prässyllty* 'painosyltty', *träkki* 'pyykkinaru' (< r. *klädsträck*), *pranstakka* 'hiilihanko', *kroossalva* 'harmaavoide' ja *plankki* 'kengänkiilloke'; *huushollata*, *komppuleerata* 'komentaa' (< rvk. = ruotsin vanhemman kielen *komponera* 'asettaa riita'), *pryyntätä* 'ruskistaa (ruokaa)' ja *rookata* 'sattua, käydä sopivasti'. Turun murteeseen on lainattu ruotsista myös hyvin yleisiä toimintoja kuvaavia verbejä, kuten *aanastaa* 'aavistaa', *funterata* 'miettiä', *pruukata* 'olla tapana', *praakata* 'jutella', *faanastaa* 'kirota' (< r. *fan* 'piru'), *fuskata* 'huijata' ja *fyärätä* 'mm. ohjata, seurata (riviä), pitää silmällä lasta' (< r. *föra*). Runsaasti on myös ihmiseen ja ihmisen olemukseen liittyvää sanastoa, kuten *friski* 'terve, reipas', *knepo* '(tytöstä) siro, näppärä' (< srm. = suomenruotsin murteiden *knepo* 'ylpeä nainen', r. *knäppa* 'nipistää'), *orentline* 'kunnollinen' ja *snooli* 'kitsas', sukulaissanastoa kuten *musteri* 'täti', *sveekerska* 'käly' ja *svookeri* 'lanko' sekä esimerkiksi yleisesti paikkoihin ja ympäristöön liittyvää sanastoa kuten *fältti* 'kenttä, pelto', *plassi* '(istuin)paikka', *vikruuti* 'juolavehnä' (< r. *kvickrot*) ja *kaakerlakki* 'torakka'. Varsinkin ihmistä ja ihmisen toimintaa kuvaavassa sanastossa on runsaasti Turunmaan ruotsin murteista omaksuttuja ilmauksia.

Monien edellä mainittujen lainojen rinnalla on käytetty omaperäisiä ja muita vanhoja sanoja. Uudet lainasanat on usein koettu tuoreiksi, ja niiden käytöllä on ilmennetty statusta tai pyritty muulla tavoin tuottamaan positiivisia mielleyhtymiä. Useissa yhteyksissä ruotsista suomeen lainaamisen syynä onkin pidetty juuri arvonnousua, koska ruotsi on vanhastaan ollut Suomessa säätyläistön kieli (Nirvi 1946: 53–54; Grönholm 1988: 323–325). Haastattelemani henkilöt ovat itsekin todenneet, että vielä 1900-luvun alkuvuosikymmeninä oli paljon hienompaa puhua *ankkastokasta* 'vehnäpitko', *linkonasytlistä* 'puolukkahillo', *opsäärninkistä* 'leikkele' (< r. *uppskärningar*), *ploopäärsopasta* 'mustikkakeitto', *snoolopasta* 'kesäkeitto', *steedaamisesta* ja *diskuteeraamisesta* kuin käyttäen vanhoja suomenkielisiä sanoja. Erityisesti taloudenpitoon liittyvät lainat välittyivät laajaan käyttöön isäntäväen ruotsin ja suomen sekaisesta puheesta, niin sanotusta kyökkiruotsista (tai kyökkisuomesta), uusia sanoja omaksuneen suomenkielisen palvelusväen kautta.⁸

Koska täysiä synonyymeja voidaan pitää kielessä turhana luksuksena, tapahtuu arkiseen elämänpiiriin liittyvien lainojen myötä herkästi ainakin osittaista merkityksen eriytymistä. Esimerkki tällaisesta lainasta on *tampuri*, jolla ruvettiin tarkoittamaan lämmintä eteistä vanhan lainasanan *porsto* (< srm. *forsto* < r. *forstuga*) jäädessä kylmän eteisen nimitykseksi. Vastaavasti joidenkin haastateltavien kielessä on nuorta lainaa *kusini* käytetty täyden serkun merkityksessä vanhempien *serkkujen* ja *orpanoiden* siirryttyä merkitsemään puoliserkkuja tai muita kaukaisempia sukulaisia.

Aiemmissa tutkimuksissa lainasanojen arvostuksenlaskutapaukset ovat jääneet vähälle huomiolle, vaikka niin kutsutut pejoroitumistendenssit ovat varsin tavallisia (Lagman 1971: 158; Weinreich 1977: 79; Grönholm 1989, 104–122; 2015). Affektia sisältävien sanojen ja ilmausten tarve onkin keskeinen ruotsalaissanojen lainaamiseen vaikuttanut syy. Pejoratiivisten ilmausten lainaamisen motiivi ei vaikuta Turun murteessa liittyvän ainakaan yksin kielten hierarkiasuhteisiin. Eri kieliryhmien rinnakkaiselo on jatkunut pitkään, jolloin lainaukset ovat olleet laaja-alaisia ja niitä on kehittynyt myös kielten keskinäisestä arvostuksesta riippumatta (vrt. Weinreich 1977: 128–131; Grönholm 1989). Turun murteeseen on lainattu varsinkin Turunmaan ruotsin murteista runsaasti deskriptiivistä eli kuvailevaa sanastoa, ja lainaamista on tapahtunut myös toisinpäin, suomesta ruotsiin, koska kumpikaan murretta puhuvista kieliryhmistä ei liene ollut prestiisiasemassa toiseen nähden, toisin kuin Turun ruotsinkielinen yläluokka ja suomenkielinen rahvas.

Pejoratiivisissa lainoissa suosituista aihepiireistä voi päätellä, mikä kieliyhteisössä on ollut suotavaa ja mikä taas epäsuotavaa ja negatiivisen normittamisen kohteena. Attraktiokeskuksia on Turun murteessa syntynyt erityisesti ihmisen patologista tilaa, ulkonäköä, luonnetta ja käyttäytymistä kuvaavaan ja herkästi negatiivisen konnotaation saavaan sanastoon. Yhteistä näille ilmauksille kuten useille muillekin pejoratiivisille sanoille on, että niiden merkitys on metaforisesti kehittynyt ja siten semanttisesti motivoitu. Naisen ulkomuotoa on voitu kuvaila esimerkiksi sanoilla *haaso* 'raihnaan näköinen nainen' (< srm. *ha:so* kulu-neista kengistä; *haasottaa* 'mennä laahustaa' < srm. *ha:sa*) tai *kruppana* 'ryppyinen vanha nainen'; vanh. 'veripalttu' (< srm. *kroppan* 'veripalttu').

Suulaita lörpöttelijöitä on nimitetty muun muassa sanoilla *prättäkitti* ja *monkelska*. Raihnaita miehiä kuvaavia sanoja ovat *äijänknääkki* (< rvk. *knäka* 'kulkea vaivalloisesti', srm. *knä:kil* 'ontuva ihminen') ja *äijänkräffeli* 'rainnas mies' (< srm. *kravel* 'rainnas'). Lurjuksia merkitsevät sanat, kuten *färjəri* ja *filunki*, viittaavat yleensä mieheen. Nuoria poikia merkitseviä sanoja on useita: *kloppi*, *kläppi*, *klossi* ja *knööli* 'pojannulikka; muhkura' (< srm. *knöl*).

Kauneusihanteista kertovat erityisesti lainasanat, joiden tarkoitteena ovat nenä, hiukset, kasvot, jalat, kädet tai ruumiinrakenne. Turun murteessa isoa nenää haukutaan *klyyvariksi*, turpeakasvoista henkilöä *pallinaamaksi*, lihavahkoa poikaa (*pojan*)*pänttäriksi* (esim. *se o nii hyvi syätetty et on tullut tomloseks pänttäriks* (– –) *nii vähän kankkiam paksu*) ja yleensä lihavaa henkilöä *fläskimoosekseksi*. Harottavista hiuksista voidaan todeta, että henkilöllä on *kauhia karra pääs* (< srm. *karra* 'joka suuntaan harottava, esim. oksa'), ja naisen kävelyä voidaan kommentoida ilmauksella *kulke pers tyytis* 'takapuoli pystyssä' (< srm. *ty:to* 'suu, kuono, jokin ulostyöntävä osa').⁹

Ruotsin vaikutus Turun murteen äännejärjestelmään

RUOTSIN VAIKUTUS TURUN MURTEEN OMAPERÄISTEN SANOJEN ÄÄNTEISIIN

Aiemmissa tutkimuksissa on korostettu, että laajamittaisen leksikaalis-kulttuurisen lainaamisen seurauksena voi ilmetä myös foneemista eli äänneiden lainautumista, mikä indikoi hyvin läheistä suhdetta lähde- ja kohdekielen puhujien välillä (Clark 1994: 117). Toisaalta äänneiden lainautuminen voi esimerkiksi varhaisessa kaksikielisyydessä johtaa myös ensin opitun kielen foneemiseen reduktioon eli äänneiden ääntämiseen vajaina. Läheisestä kontaktista tai todennäköisesti kaksikielisyydestä kertovat Turun murteen (kuten myös lounaismurteiden) vanhoihin omaperäisiin sanoihin ruotsin vaikutuksesta kotiutuneet uudet äänteet, puolisoinnilliset mediaklusiilit *B*, *D* ja *G* (ks. Wiik 2006: 214), *d*, *g* ja puoliavoin *e*-äänne *ε*. Mediaklusiili *G* esiintyy yleisimmin *äng*-ääntein

jälkeen (esim. *niij-Gu, jōŋGus* 'johonkin'). Joskus edellistä harvemmin ääntämys on soinnillinen *g* (3):

- (3) (– –) isä tuli remmiŋ **gas** 'remmin kanssa'.
tarttis tulla aiŋ Gaks tuhat henge.
(– –) ol iha hengästynenä.

D esiintyy useimmiten *n:n* jälkeen mutta joskus myös likvidan *l* jälkeen (esim. *siskoŋ kans olDi* 'oltiin'). Seuraavissa esimerkeissä (4) on myös *m:n* jälkeen esiintyvää puolisoinnillista *B:tä*:

- (4) (– –) pikkupojaŋ Gans olem Buhunun noihiŋ Gasetteihin.
mää kuulun Dähän Biispaŋkađun yhđistyksesŋ Gans.
kyl se nii ruma on kaikim Bualin Doi rakennus et (– –).
neiti o sillo ollut niim Bal lapsemBi sillo.

Likvida *r:n* rinnalla yksitäräinen *ð* on ollut *t:n* heikkona vastineena ($t : \delta > \delta > r$) Turun murteessa hyvin tavallinen. Vanhimmilla haastatelluilla esiintyy toisinaan myös edellistä alkuperäisempi *ð*, joka on ollut vielä 1800-luvulla lounaismurteissa paikoin tunnettu. Varsinkin koulutetut henkilöt ovat yleisesti korvanneet suomen vanhan *ð:n* ruotsista omak-sutulla *d:l*lä (ks. esim. 5). Vain vähän kouluja käyneistä 1800- ja 1900-lu-kujen taitteessa syntyneistä henkilöistä 20 % on käyttänyt puheessaan yleiskielistä *d:tä*, mutta 1920–1950-luvulla syntyneistä heitä on ollut jo puolet Turun murteen puhujista (Suojanen ym. 1981: 119–127; ks. *ð:n* kehityksestä lounaismurteissa Wiik 2006: 64–66).¹⁰

- (5) kyl se oli aika ađđast sit joulujuhlaki siin vanhas koulus.
hän kulki (– –) jonnekkis sparrikaadeil (– –) ja niin astus marssin
tahdis ja.

Ruotsinruotsin puoliavoin, hieman *ä:m*äisesti ääntyvä *e*-äänne *ε* on tiet-tävästi esiintynyt myös Turun ruotsin puhekielessä vielä 1800-luvulla (Ivars 2015: 234) mutta on sittemmin suomen vaikutuksesta muuttunut *e:ksi* kuten suomenruotsissa yleensä (ks. *ε:stä* tarkemmin jäljempänä).

Turunmaan ruotsin murteissa säilynyt puoliavoin ε ääntyy nykyään hyvin e :mäisenä, ja vain Iniössä sanotaan puhuttavan \ddot{a} :mäisesti (Zilliacus 1992: 44–45). ε on varsin laajalti korvannut suomen \ddot{a} :n lounaismurteissa myös omaperäisissä sanoissa tai se on muuttunut e :ksi (esim. *ene* 'enä', kevi 'kävi', jetetti 'jätettiin'; *hen sai niinku eleket vaa* (Karuna); *henel oli toi raissio ristmäki sillon* (Raisio, LA). Ainoa Turun murteesta löytämäni $\ddot{a} > e$ -muutos on ilmauksessa 'jonkun lisäksi' *palka lisseks*. Myös säilyneen ε :n esiintymät \ddot{a} :n asemesta ovat Turun murteen aineistossa harvinaisia ja yksittäisiä, esim. *ninko vanha perekatto*; *seittemäntoista*. Joskus ε esiintyy e :n tilalla varsinkin sanoissa *nytte(n)*, *sinne* ja *sitte(n)* (6):

- (6) mää murhettusin et seki o ny sitte lahtarieh hallus (– –).
pääsi vapaks ja pääsi sinne tyähön.
(– –) ja mun on huvittanukhi nytte.

On kuitenkin oletettavaa, että ε tai siitä kehittynyt e olisivat olleet aikaisemmin nykyistä tavallisempia myös Turun murteessa, koska kaksikielisiä on ollut paljon. Omien havaintojenikin mukaan ruotsinkieliset suomenoppijat ääntävät suomen \ddot{a} :n usein e :nä (esim. Grönholm 1999). Myös Janine Strandbergin (2019) tutkimuksen mukaan kaksikielisyys vaikuttaa toisen kielen vokaalien ääntämykseen. Turun murteen diftongit *uo/yo/ie* ääntyvät puoliavartuneina (Wiik 1997: 65–66), ja näin myös *ie*-diftongissa on muutos *ie* → *ie* samoin kuin joskus muuallakin lounaismurteissa (esim. *joku muija kans ko jossan Gallioniemes hoiskis*, Velkua). Suppeampi avartuminen on mahdollisesti Turun ruotsinkielisten yleiskielisemmän suomen kielen ääntämisen vaikutusta.

- (7) (– –) vuonna seittemäntoista ni simmosem piennem piironki (– –)
(– –) tietenki ko hän kerra karkannu oli.
kyl siel sitt-oli simmossi-ku-sanottin sillom poiskotiks. (Tku)

Klusiilin ja likvidan tai harvemmin frikatiivi f :n ja likvidan muodostamia sananalkuisia konsonanttityhtymiä *kr-*, *pr-*, *tr-* ja *kl-*, *pl-/fl-* ja klusiilin ja nasaalin yhdistelmää *kn-* on Turun murteessa ruvettu liittämään myös suomen kielen ekspressiivisanojen alkuun, jolloin edellä mainittujen

ruotsista alun perin omaksuttujen konsonanttiyhtymien voidaan katsoa kuuluvan (ainakin mainitussa sanastossa) Turun murteen omaan fonotaksiin. Myös muissa suomen murteissa tunnetaan jonkin verran omaperäisissä ekspressiivisanoissa sananalkuisia konsonanttiyhtymiä (Jarva 2003: 95). Enemmistönä tässä ryhmässä ovat verbit, jotka kuvaavat korostetusti rahisevaa (*r*), suhisevaa (*h*), loiskuvaa (*l*), paukahtavaa (*kn*) tai läiskähtävää (*pl/fl*) ääntä, esimerkiksi *kitistä ~ kritistä, koputtaa ~ knoputtaa, lipoa ~ klipo(a), litinä ~ plitinä, läjäyttää ~ pljäyttä ~ fljäyttä, hetkattaa 'hetkahtaa' ~ fletkattaa, lässyttää ~ plässyttä, kihaltaa ~ krihat-taa, räiskii ~ präiskii, kakistaa ~ krakistaa, karahtaa ~ krahatta, rahistella ~ krahistella, pimputtaa ~ plimputtaa / plinkuttaa ~ prinkuttaa, ropista ~ kropista, (satten)krohaus ~ (satten)kropsaus, ritistä ~ pritistä, tönöttää ~ trönöttä ja räpiköidä ~ trapikoira. Myös konsonanttiyhtymäalkuisia deskriptiivisiä nomineja on jonkin verran; niitä vaikuttaa motivoivan halu korostaa ilmaisua: *reppana ~ kreppana, ryppy ~ kryppy, lepsu ~ klepsu, kuhmu ~ kluhmu, ruipelo ~ kruipelo* ja *rämmälä ~ krämmälä*. (Sananalkuisista konsonanttiyhtymistä ja niiden edustumisesta Turun murteen lainasanoissa ks. jäljempänä luku ”Konsonanttien edustus ja variaatio”.)*

RUOTSIN VAIKUTUS TURUN MURTEEN PROSODIAAN¹¹

Kontaktit ruotsin kielen puhujien kanssa ovat vaikuttaneet Turun murteen prosodian kehitykseen ja siinä tapahtuneisiin muutoksiin niin tavujen kesto-suhteissa kuin puheen intonaatiossa eli sävelkulussa. Muinaisskandinaavin intonaatiossa 900-luvulla kehittynyt sana-aksenttien eriytyminen kahteen aksenttiin (graavi ja akuutti) alkoi myöhemmin 1000–1200-luvulla muinaisruotsissa kehittyä merkitystäkin erottavaksi aksenttijärjestelmäksi.¹² Sen mukaan esimerkiksi ruotsin *ande-n* (graavi) ja *and-en* (akuutti) alkoivat puhekielessä eriytyä merkitykseltään (Ivars 2015: 60).

Suomenruotsin alueellisessa Helsingin ja Turun yleispuhekielessä esiintyy vain akuutti aksentti, minkä oletetaan johtuvan suomen ja saamen vaikutuksesta. Yksiaksenttijärjestelmän voisi ilman kontakteja suomen kanssa olettaa olevan suomenruotsissa muinaispohjoismaista perua. (Ivars 2015: 61; Reuter 2015: 28.) Suomenruotsin murteet eroavat tässä suomenruotsin yleispuhekielestä (ks. Ivars 2015: 445; Villstrand

2009: 110), joka on vakiintunut kielimuotona 1900-luvulla. Niissä esiintyy ruotsinruotsin murteiden prosodisia piirteitä. Vanhastaan saaristomurteet on jaettu varsin paljon toisistaan eroaviin itäisiin ja läntisiin murteisiin. Turunmaan ruotsin murteiden aksenttipiirteitä on tutkittu vain alueen itäosissa (Na, Pa, Ki, Vf = Västanfjärd). Esimerkiksi murrealueen itäisessä osassa Kemiössä (Ki) on havaittu jälkiä kaksiaksenttijärjestelmästä. Siinä aksentti ei kuitenkaan ole enää merkitystä erottava tekijä kuten länsiuusmaalaisessa ruotsin murteessa ja ruotsinruotsissa (Ivars 2015: 228). Samanlaista aksenttikuviota on havaittu Paraisilla, Dragsfjärdissä ja Västanfjärdissä. Nauvon murteen prosodia on vahvimmin ja systemaattisimmin ruotsinruotsia muistuttava, mutta sanastoaineistoista ei voi tehdä päätelmiä, ovatko aksentit olleet merkitystä erottavia (Ivars 2015: 228; vrt. Zilliacus 1992: 24). Vanhojen saaristolaisten mukaan sävelkulun perusteella pystyi jo kaukaa tunnistamaan, mistä päin Turun saaristoa mikäkin miehistö tuli Turun jokirantaan markkinoille (Zilliacus 1992: 24).

On oletettavissa, että Turunmaan ruotsin murteita puhuneiden henkilöiden puheen sävelkulku on vaikuttanut Turun murteeseen. Vaikutus on voinut tapahtua myös ruotsinkielisten suomenoppijoiden, kaksikielisten puhujien ja ruotsista suomeen kielensä vaihtaneiden kautta. Vaikutus koskee sävelkulun lisäksi joitakin tavujen kestojen muutoksia. Tutkijat ovat pohtineet, edellyttääkö kielen fonologinen laajeneminen läheisen kielikontaktin vai riittääkö pelkkä laaja-alainen sanojen lainaaminen. Esimerkiksi Ross Clark (1994: 117) on sitä mieltä, että fonologinen vaikutus toiseen kieleen edellyttäisi läheisissä suhteissa ilmenevää lainaamista (ns. *intimate borrowing*).

Turun murteen prosodiassa on nykyäänkin eroja muihin murteisiin nähden. Riikka Ylitalo (2009) on tutkinut oululaisten, tamperelaisten ja turkulaisten tuottamia sanarakenteita lausepainottomina ja kontrastiivisesti painotettuina. Tutkimuksessa hyvin luotettavaksi murteita erottavaksi tekijäksi osoittautui kaksitavuinen rakenne ([konsonantti + vokaali] + [konsonantti + vokaali] = CV-CV) (esim. *kako*, *mato*). Molemmissa lausepainoasemissa, painottomissa ja painotetuissa, sanansisäisen konsonantin kesto oli Turun murteessa pitempi kuin muissa vertailluissa murteissa. Painotetussa asemassa havaittiin myös, että en-

simmäisen tavun vokaalin kesto (esim. *kä-ko*) oli Turussa lyhyempi kuin Tampereella ja Oulussa, mikä voinee johtua toisen tavun pituudesta. Jo vanhastaan on todettu, että lounaismurteissa juuri toisen tavun vokaalin (V₂) kesto on pitempi kuin ensitavun vokaalin rakenteessa CV₁-CV₂ (esim. *ka-lä, mu-nä*), mitä pidetään ruotsin vaikutuksena (Karlsson 1976; Suomi 2006: 496). Samoin eri lähteissä on viitattu konsonantin C₂ keston pitenemiseen rakenteessa CVC₂-CV (esim. *hok-su, pyl-sy vih-ta*) verrattuna rakenteeseen CV-CV (Suomi 2006: 493–496). Turun murteessa rakennetta on runsaasti lainasanoissa vielä sananalkuisella konsonanttiyhitymällä C₁C₂VC₃-CV lisättynä (esim. *krotti, krotsi, kräksi, proppu*) ja jopa sananalkuisella ja ensitavun loppuisella konsonanttiyhitymällä (esim. *prant-ti, krunt-ti, trump-pu*). Tällaiset tavorakenteet (esim. sm. *karppa, vaikku*) on omaksuttu suomeen varhain, mahdollisesti jo kantaskandinaavista (Junttila 2016: 139), joten niiden suosiolla lienee lounaismurteissa pitkät juuret.

Myös sävelkulussa on eroja murteiden välillä. Turun murteessa on muiden lounaismurteiden tavoin sävelkulun huippu painottoman toisen tavun vokaalissa, jos sana on kontrastiivisesti painotetussa asemassa ja ensimmäinen tavu lyhyt (esim. *olek sää Turüst*). Tätä erikoista intonaatiouseikkaa on Wiik (1997: 97) nimittänyt ”kiekaisuksi”. Ylitalo (2009) on havainnut, että Oulussa ja Tampereella on vain yksi kaikissa sanatyypeissä samanlaisena toteutuva sävelkulkumalli, kun taas Turussa on kaksi erilaista sävelkulkua. Toinen tyyppi esiintyy sanarakenteessa CV-CV ja toinen muissa rakenteissa. CV-CV:n sävelkulku nousee sanansisäisen C:n keskikohtaan saakka ja laskee sitten korkealta, mikä saa aikaan ”kiekaisun” (Ylitalo 2009; Suomi 2006). Wiik (2006: 141–142) katsoo ilmiön olevan mitä ilmeisimmin ruotsin kielen vaikutusta. Hänen mukaansa toisen tavun puolipituus ja sävelkulun huippu ”perustuvat ruotsin vanhaan vokaalibalanssiin,³ jonka toisen tavun vokaalin kesto ja sävelhuippua koskevat säännöt ovat lähes samat kuin nykyisissä Lounais-Suomen murteissa (esim. *mutà* vs. *mustä*)”. Turunmaan ruotsin murteissa vokaalibalanssia esiintyy enää vain kaikkein läntisimmissä osissa (Na, Ko, Ho).

Kiekaisun säilyminen ei kuitenkaan sinänsä kerro, miksi se on saavuttanut suosituksen aseman ja miksi se on säilynyt niin pitkään. Yksi seli-

tys voi olla, että sillä on alun perin osoitettu tunnetta, affektia, koska se sijoittuu lauseessa nimenomaan painokkaaseen sanaan, sävelkulun huippuun (8):

- (8) (– –) jalkatte väli panti fati ja otetti lusikka kätte ja / sieltä vanhi sisko jakasi jokasil: ”sul peruna ja sul peruna ja sul peruna (– –).”
me herätti siihen ku kuulus krapina / ja rotti kolme neljä peräkkäi (– –).

Ilmiöllä on todennäköisesti merkitystä keskustelutilanteissa eli vuoro-vaikutuksellinen tehtävä. Tuottaessaan kiekaisun tärkeimmän sisältösanan kohdalla Turun murteen puhuja voi samalla viestittää asennoitumistaan asiaan. Tällaista nousevaa intonaatiota voikin pitää tunteen ilmaisemisen keinona (Lieko 1992: 110; vrt. myös Rauniomaa 2015: 452–455). Näin saman kieliyhteisön kuulija voi ennakoida omaa suhtautumistaan ja ilmaista sen vastauksessaan. Samalle kannalle asettuminen ja samalla viestin vahvistaminen voitaisiin esittää kielellisesti (vastauksena yllä esitettyihin esimerkkeihin) Turun murteeksi seuraavaan tapaan: *ai söikte peruniki lusikal? / ai krapina vai?*

Ruotsin äänteiden edustuminen lainasanoissa

VOKAALIEN EDUSTUS JA VARIAATIO

Lainasanojen etymologioissa rinnastukset lähtömuotoihin tehdään yleensä ensisijaisesti äänteellisin kriteerein, vaikka merkitys ja levikkikin ovat tärkeitä. Turun murteen lainasanojen äännerakenteet voivat aiheuttaa etymologisia ongelmia, mikäli lainasanat eivät perustu Turussa puhuttuun nykyruotsiin vaan ruotsinruotsin vanhempiin kielimuotoihin ja äännesuhteisiin. Ruotsin vanhemman kielen (rvk.) ja nykyruotsin (nr.) välillä on äänteellisiä eroja (esim. rvk. *bruna* ’ruskistaa’, nr. *bryna* > Turun murteen *pruunata* ja *pryyntä*). Lainasanoja on omaksuttu Turun ruotsin lisäksi Turunmaan saariston ruotsin murteista.¹⁴ Todennäköisesti Turun murteeseen on vaikuttanut eniten Turunmaan itäinen murre, jota puhutaan varsinkin Turkua lähellä olevissa pitäjissä Nauvossa, Ke-

miössä, Paraisilla ja Dragsfjärdissä (Ivars 2015: 242). Näistä murteista on omaksuttu lukuisia äänneasultaan, rakenteeltaan ja merkitykseltään ruotsin vanhempiin kielimuotoihin tai myöhempään uudennoksiin pohjaavia lainoja. Tässä luvussa esiteltäviä lainasanojen vokaalien sopeutumista ja lainasanojen etymologioita olen sivunnut myös aiemmissä tutkimuksissani (Grönholm 1988; myös 1989; 1992; 1994).

Ruotsin kielessä on yhdeksän vokaalifoneemia, suomessa niitä on vain kahdeksan (Kuronen 2000: 50–51). Ruotsin vokaalisysteemi eroaa suomesta myös siinä, että ruotsinruotsin *ä*:llä ja *ö*:llä on kummallakin kaksi laadultaan erilaista allofonia eli toteutumaa (Määttä 1983: 98); suomenruotsissa (standardikielessä) näin on vain *ö*:llä. Ruotsin *ö*:n molemmat allofonit, *ø* ja *æ*, edustuvat Turun murteen lainoissa useimmiten *ö*:nä, harvemmin *e*:nä. Horjunta johtuu siitä, että ruotsin *ö*:n foneemirajat ovat suomea laajemmat ja ulottuvat suomen *e*:n alueelle. Tästä syystä ne voivat aiheuttaa suomenkieliselle tulkintaongelmia (ks. myös Karlsson 1976: 52–56; Määttä 1983: 51–53; Grönholm 1988: 208; Kuronen 2000: 56–58). Urho Määtän (1983: 115) tutkimuksessa suomenkielisistä 7 % kuulikin ruotsin *ø*:n *e*:nä. Toisistaan poikkeaviin kuulohavaintoihin perustunevat esimerkiksi seuraavat Turun murteessa tavattavat lainasanojen variantit: *slöijja* – *flöijja* – *fleijja* 'huntu' (< r. *slöja*), *röpetta* – *repetta* 'punajuuri' (< r. *rödbeta*) ja (*s*)*tööväri* – (*s*)*teeväri* 'ajokoira' (< r. *stövare*).

Suomenruotsissa ei ole enää foneemista eroa *e*:n ja puoliavoimen *ɛ*:n välillä (Ivars 2015; Kuronen 2000: 56), vaan esimerkiksi *rett* ja *rätt* ääntyvät samalla tavoin *e*:llisinä [ret:]. Ero on todennäköisesti hävinnyt suomen kielen vaikutuksesta. Ero on kuitenkin jossain määrin säilynyt suomenruotsin murteissa; erityisesti Iniössä ja paikoin Kemiössä, Paraisilla ja Nauvossa on puhuttu *ä*:mäisesti "talat mycket på ä" (Zilliacus 1992: 44–45), mitä on pidetty ruotsinruotsin vaikutuksena. Suomenruotsista lainattujen *e*:llisten originaalien substituutiäänteenä eli korvaavana äänteenä on lainasanoissa yleisimmin *e* kuten *leki* 'sianpotka' (< r. *lägg*), *petyki* 'koulutodistus' (< r. *betyg*), *penaali* 'kynäkotelo' (< srm. *penal*), *senkätä* 'lahjoittaa' (< r. *skänka*) ja *petrempi* 'parempi' (< r. *bättre*): *sit oli päiväliseks sit vähä niinkum petremppä*. Myös pitkän vokaalin substituutiäänteenä (affektittomissa lainasanoissa) on useimmiten *e*: *fleetta* 'palmikko; palmikkopitko' (< r. *fläta*), *reekeli* 'lukko' (< r. *regel*) ja *veeka*

'lippalakki' (< r. *vegamössa*): *tulivat piikat ja trenkit ja markkinareisul ja hattu oli tual kallelas, se oli simmone iso veeka.*

On oletettu, että vanhassa Turun ruotsissa *e:n* ja *ɛ:n* yhdistymistä ei olisi tapahtunut ennen 1800-lukua (Ahlbäck 1956: 43). Sen vuoksi on mahdollista, että jotkin *ä:llä* substituoidut eli korvatut Turun murteen lainat tai niiden *ä*-variantit (sekä lyhyt- että pitkävokaalisena) perustuvat Turun ruotsin vanhempaan ääntämykseen, kuten sanoissa *jästi – jesti* (< r. *jäst*, srm. *jest*), *krävätä* (< srm. *kräva*, **kreva*, r. *kräva*), *pläsi* (< r. *bläs*), *pläkki* (< r. *bläck*), *prällätä* 'mellastaa juovuspäin' (< rvk. *prälla* 'pudota, törmätä, narrata') ja *plääjätä* 'tarjota ylenpalttisesti, yrittää tehdä vaikutus muihin': *see nyt munt plääjäs* (< srm., r. *pläga* 'kestitä', rvk. 1600-l. *pläga* 'saavuttaa toisten hyväksyntä').

Turunmaan ruotsinkielisissä saaristomurteissa pitkään säilynyt puoliavoin *ɛ* on nykyään ääntämykseltään hyvin *e:mäinen* (Ivars 2015). *e*-edustusta on koko murrealueella ainakin yksittäisissä sanoissa kuten *spretta* 'purkaa' (r. *sprätta* > *prätätä*) ja *bre:ka* 'valuttaa tervaa' (r. *vräka* > *präkätä* 'käryttää, touhuta kovasti': *präkättin tuahei ja tuli sauhu ja, (–) ihmiset sanosiva et ällkäm präkääkkä siäl*). Näissä turkulaisen kuulovaikutelmana on voinut olla *ä*. Esimerkiksi Houtskarın murteessa vokaalin kvaliteetti on riippunut sitä seuraavan konsonantin laadusta: ennen pitkiä *k-*, *p-*, *t-*, *f-* ja *s-*äänteitä on esiintynyt vokaali *e* [e] (esim. r. *käpp* → sm. *keppi*) mutta muiden konsonanttien edellä edellistä avonaisempi *ä* [ɛ] (esim. srm. *fäll* [fɛll], r. *fälla*) (Ivars 2015: 234; Zilliacus 1992: 27, 44). Turun murteen lainavarianteista *fella* ja *fälly* 'rotanloukku' jälkimmäinen perustuu suomenruotsin murteiden ääntämykseen samoin kuin *fällyt* 'vällyt' (< srm. *fell* 'vällyt'). Muutkin äänteelliset variantit kuten *krämppä – kremppa* ja *pränkätä – prenkata* (< srm. *bränga*, **brenga*, r. *vränga*) voivat perustua Turunmaan ruotsin murteiden ja Turun ruotsin eroihin. Osassa murrelähtöisiä deskriptiivisiä lainsanoja *ä*-variantit ovat voineet kehittyä Turun murteessa myös vahvemman affektin synnyttämiseksi: *pränkätä* – (myös) *prenkata* ja *knääkkä* – *knääkki* 'äijänruipelö' (< rm., srm. *kne:ka*, *knäka* 'kulkea huonosti, vaivalloisesti'). (*ö:n* ja *ä:n* suosiosta Turun murteen deskriptiivisissä sanoissa ks. jäljempänä luku "Ekspressiivisten lainasanojen äännesymboliikka".)

Turunmaan ruotsin murteissa esiintyy yhä nykyään muinaisruotsin

mukaisia diftongeja (Ivars 2015: 226), joista *ei* (– *ei*) tavataan Turun murteen lainoissa kuten sanoissa *kleini* 'laiha, hento' (< srm. *klein*), *pleiki* 'kalpea' (< srm. *bleik*) – (myös) *pleeki* (< srm. *bleik*, r. *blek*), *preivi* (< srm. *breiv*) ja *reisu* (< r. *reiso*). Jotkin sanoista (*kreivi*, *preivi*) tunnetaan jo 1500-luvun kirjasuomesta, joten ne lienee lainattu silloisesta Turun ruotsista. Vain sanapesyeessä *töytätä* 'survoa (esim. perunoita)' ja *töytti* 'survin' on edustuneena kaikkialla Turunmaan murteissa säilynyt muinaisruotsin diftongi *öy*. Muinaisruotsista juontuvien ja nykyruotsin piirteiden eroihin perustuvat myös Turun murteessa tavattavat *y*:lliset ja *i*:lliset variantit, kuten *mirtti* – *myrtti* (< nr. *myrt*). Lisäksi Iniön murteessa on tapahtunut alkuperäisen lyhyen ja pitkän *y*:n tai *e*:n muuttuminen *i*:ksi ja *i* esiintyykin joissakin lainoissa vaihdellen sitä vanhemman *y*-tai *e*-variantin kanssa: *firi* – *fyyri* 'majakka' (< srm. *fi:r*, r. *fyr*) ja *triifuti* – *treefuu(t)ti* 'kolmijalka' (< srm. *tri:fot*, r. *trefot*) (Ivars 2015; ks. myös Zilliacus 1992: 44).

Vanhemmassa Turun ruotsissa ja suomenruotsin murteissa säilynyt sananloppuinen *a* (ks. Zilliacus 1992: 57) esiintyy myös Turun murteen lainoissa, kuten sanoissa *pulla* (< srm. *bulla*, r. *bulle*), *paara* 'leipäläpio' (< vanh. Turun r. *spa:da*, srm. *späda*, r. *spade*), *pakka* – *paka* 'mäki' (< rvk. *backa*, nr. *backe*) ja *piitta* 'kova leipä' (< srm. *bita* 'murunen, pala', r. *bit-bröd* 'kova leipä'). Erityisesti Iniön, Houtskarín ja osin Korppoon alueen kielenkäytössä muinaisruotsalainen *y* on säilynyt muuttumattomana sanoissa, joissa ruotsissa on tapahtunut muutos *y* > *ö* (tai joskus *y* > *öö*), kuten sanoissa *bryst* (< nr. *bröst* 'rinta') ja *tryska* (< nr. *tröska* 'puida') (Zilliacus 1992: 37; Ivars 2015: 235). Vastaavasti *y*:n voi todeta säilyneen Turun murteessa lainasanassa *tryskätä* 'puida'. Toisaalta *y* vaihtelee sitä uudemman *ö*-variantin kanssa lainasanassa *prystsokeri* – *pröstsokeri* 'rintasokeri'; sanasta *prösti* 'rinta' (esim. *prösthollari* 'rintaliivit') tavataan vain *ö*:llinen variantti.

Suomenruotsin *u*:n /*ω*/ kvaliteetti voi vaihdella sekä Turun ruotsissa että Turunmaan ruotsin murteissa. Joskus ruotsin *u* äännyy suomen kielen vaikutuksesta kvaliteetiltaan suomen *u*:n kaltaisena. Murteissa ruotsin *u* voi toteutua myös varsin *y*-mäisenä, jopa selvänä *y*:nä lyhyttävissä sanoissa (Zilliacus 1992: 58; Ivars 2015: 234). Sen vuoksi se on voitu substituoida Turun murteen lainoissa kuulovaikutelman mukaan

joko *u*:na tai *y*:nä, kuten seuraavat sanavariantit osoittavat: *huusi* – *hyysi* 'ulkokuuone' (< r. *hus*), *tyytti* '(usein) takamus' (< srm. *ty:to* 'suu, kuono; terävä pää', r. *tut* 'torvi, nokka, tötterö') ja *tuutata* – *tyytätä* 'soittaa torvel-la; juoda viinaa': esim. *see tyyttäs suaram pullost* (< srm. *tyta* 'toitottaa; työntää huulet törölleen', *tutare* 'juoppo', r. *tuta* 'toitottaa').

Myös ensitavun vokaalin kesto-suhteet voivat Turun murteen lainoissa perustua suomenruotsiin ja sen murteisiin. Vanhaa muinaisruotsalais-ta kantaa suomenruotsin murteissa edustaa kestoaltaan lyhytvokaalinen ensitavu (esim. srm. *vīku*, r. *veck*a; srm. *tāla*, r. *ta:la*). Murrelähtöinen on esimerkiksi Turun murteen *krävätä* 'vaatia' (< srm. *kreva*). Turunmaan murteissa tavunpidennys on esiintynyt vaihtelevasti (Ivars 2015, 228), ja variaatiota tavataan lainoissakin: *poka(t)* – *pookat* 'kehrukset' (< srm. *bōga*, r. *bā:ge*), *prasata* – *praasata* 'lämmittää' (< srm. *brāsa*, r. *bra:sa*). Myös alun perin yksitavuisissa sanoissa lyhyt vokaali on Turunmaan itäosissa tavallinen: *fati* (< srm. *fāt*), *hole* 'suuaukko' (< r. *hāl*), *koli* 'hiili' (< r. *kōl*) ja *pläsi* 'naama' (< srm. *bläs*) (Zilliacus 1992: 11–12). Samoin useiden Turun murteessa tavattavien ruotsalaisperäisten lainojen loppuvokaali *O/U* on murrelähtöinen; ruotsin yleiskielessä on näissä tapauksissa *a*: *plankku* 'lankku' (< srm. *planku*, r. *planka*), *kloku* 'kello' (< srm. *kläkkå*, r. *clocka*) ja *nesu* leik. 'nenä' (< srm. *nesu*, r. *näsa*).

KONSONANTTIEN EDUSTUS JA VARIAATIO

Turun murteen ja ruotsin konsonanttien kvaliteetti eli laatu eroaa jossakin määrin toisistaan. Tämä ei kuitenkaan ole aiheuttanut erityisiä ongelmia ruotsin sanoja Turun murteeseen lainattaessa ja mukautettaessa. Maininnan arvoisia ovat kuitenkin suomen kielestä puuttuvat äänteet *f*, *š* ja *tš*. Ruotsin kielen *f* on omaksuttu Heikki Ojansuon (1901: 26) arvion mukaan lounaismurteisiin jo ennen keskiaikaa (vuosien 1200 ja 1500 välillä), esimerkiksi *funtti* 'kastemalja' (< r. *fund*). Suomen yleiskielen lainasanat on yleensä mukautettu *v*-alkuisiksi: *viikuna* (< r. *fikon*), *vouti* (r. *fogde*; vrt. Turun murteen *four*) (ks. Grönholm 1988: 217–218; Häkkinen 2019: 390–391).⁵ Turun murteestakin on pari esimerkkiä *v*:llä mukauttamisesta: *vähti* (< r. *fäkt*) ja *vährätä* 'hosua, huitoa' (< r. *fäkta* 'miekkaila'). Nuoremmissa Turun lainoissa *f* on säilynyt, esimerkiksi *fii-rata* 'siirtää; höyrähtää', *flasku* 'kannu; pullo', *frekki* 'hävytön', *föri* 'lautta',

förskotti 'ennakkomaksu', mutta sen rinnalla esiintyy joskus myös *h:lli-*nen variantti: *fioli* – *hioli* 'viulu', *fuurmanni* – *huurmanni* 'kuorma-ajuri' (< r. *forman*), *fuskata* – *huskata* (< r. *fuska*) ja *fyärätä* – *hyärätä* 'ohjata, seurata' (< r. *föra*).

Nykyruotsin *š* voi Turun murteen lainoissa edustua vaihdellen *k:*na tai *s:*nä; monilla lainoilla tavataan kumpikin variantti. Suomenruotsin murteiden (Na, Pa, Ki) *k:*n ja *sk:*n säilyttäneitä äännekantaa (ks. Ahlbäck 1956, 8; Grönholm 1988; Zilliacus 1992: 64–65; Ivars 2015: 247) ja edellistä nuorempaa nykyruotsin *s-*kantaa edustavat Turun murteen variantit *kiffeli* – *siffeli* 'rikkalapio' (< srm. *skifäl*), *kyltti* – *syltti* 'kilpi' (< srm. *skylti*), *kihtata* – *sihtata* (< srm. *skifta*) 'kuultaa, sihdata, viettää (väristä)': *tafti sifas liila ja punasse; kihtak sum pluusis punassem päi?*

Myös nykyruotsin sibilanttiaffrikaatta *tš* on Turunmaan murteissa joko paikoin säilyttänyt vanhan *k-*ääntämyksen tai se vaihtelee affrikaattillisen muodon kanssa (esim. [kisto] – [tjisto], r. *kista* 'arkku') (Zilliacus 1992: 64–65). Turun murteen lainoissa näissä tapauksissa edustuksena on yleensä *k* kuten sanoissa *kistu* 'arkku', *kyäkki*, *köksä* ja *kyärätä* 'ajaa takaa': *Älä kyäräs sitä katti.*¹⁶

Alun perin suomessa ei ole ollut sananalkuisia konsonanttiyhtymiä. On mahdollista, että kahden konsonantin sekvenssit on omaksuttu lounaismurteisiin jo 1200- ja 1300-luvuilla, mutta Ojansuun (1901: 18) mielestä voidaan pitää epätodennäköisenä, että ne olisivat olleet tavallisia. Vielä 1500-luvun vanhassa kirjakielessäkin esiintyi konsonanttiyhtymien ohella myös yksikonsonanttisiksi mukautettuja ruotsin lainasanoja (Streng 1915: 296–297). Mainittakoon myös 1700-luvun alussa runoillut turkulainen Alexander Hacks, joka pudotti toisinaan sanojen alkukonsonantteja ruotsiksi kirjoittaessaan, esimerkiksi *Tan* (< r. *stan*), *Täckholm* (< r. *Stockholm*), *kräckeli* (< r. *skräcklig*), tai mukautti konsonanttiyhtymän välivokaalilla (*ferumma* < r. *fromma*).¹⁷ 1800-luvulta lähtien konsonanttiyhtymiä sisältävien lainasanojen määrä alkoi kasvaa. Todennäköisesti sanoja omaksuttiin ensin kaupunkilaisten kielenkäyttöön. Klusiilin ja resonantin yhtymät *kl-*, *kr-*, *pl-* ja *pr-* (esim. *kleini*, *krefta* 'syöpä', *plyyki* 'ujot' ja *prasata* 'lämmittää') ovat Turun murteessa kuten lounaismurteissa ja suomen yleiskielessäkin laajalevikkisin ryhmä (Grönholm 1988: 228; Wiik 2006: 108).

Edellisiä suppealevikkisempiä konsonanttiyhtymiä Turun murteen ruotsalaislainoissa ovat *sk-*, *st-* ja *sp-* (esim. *skoiji* – *koiji* 'pila', *steeterska* – *teeterska* 'siivooja', *paserata* 'kävellä' (< srm. *spasera*, r. *spatsera*), *spöökätä* – *pöökätä* 'laitautua hienosti t. kummallisesti, kummitella' (< r. *spöka*). Niitä harvinaisempia ovat *sl-*, *sn-*, *sm-* ja *sv-*yhtymät (esim. *slarvi* 'hutiloiva', *snooli* 'kitsas', *smiitata* 'häipyä paikalta', *svookeri* 'lanako'), joilla on ilmeisesti hyvin myöhäisen lainautumisajankohdan takia harvoin yksinäiskonsonanttisia variantteja (poikkeuksina *smörjä* – *mörjä* 'rasva', *snapsi* – *napsu* – *napsi*). Joissakin *st-* ja *sk-*alkuisissa lainoissa *s* on korvautunut tavunloppuisella ääntämistä helpottavalla ylimääräisellä äänneellä, niin sanotulla loisäänteellä, *r* (esim. (*s*)*tuuvninki* – *tuuninki* – *tuurninki* tai (*s*)*kuuninki* – *kuurninki* 'leningin helmassa oleva reunus' < r., srm. *skoning* id.). Turun murteessa tunnetaan lisäksi yhtymät *fl-* ja *fr-* (*f* + resonantti), jotka ovat olleet erityisen suosittuja ekspressiivisänastossa; usein niiden rinnalla tavataan *pl-* ja *pr-*variantit (esim. *pleto* – *fleto* 'suulas', *plätätä* – *flätätä* 'läimäyttää; heittää kasaan, läjäyttää', *preistata* – *freistata* 'kokeilla'). *fl-* ja *fr-*alkuiset lienevät myös erityisen affektisia, kuten *flätätä*: *Flättäs ympärs korvi; Älä nys siihe sitä* [paitaa] *flättä*. Harvinaisin yhtymä on *pj-*, joka useimmiten korvautuu *pV* (= *pi*) -yhdistelmällä (*pjuudata* – *piudata* 'tarjota'). Joissakin lainoissa esiintyy konsonanttien yhteydessä äännesuhteita, jotka perustuvat Turunmaan ruotsin murteiden kehitykseen. Esimerkiksi *ts* > *ss* -muutos on erityisen yleinen suomenruotsin murteiden itäosissa (esim. *plassi* < srm. *plass*, r. *plats*). (Sananalkuisten konsonanttiyhtymien käytöstä omaperäisissä sanoissa ks. edellä.)

Havaintojeni mukaan sekä *h-*alkuisiksi (*fuurmanni* > *huurmanni*) että yhdellä konsonantilla alkaviksi (*spöökätä* > *pöökätä*) mukautetut lainat ovat olleet vähemmän arvostettuja suhteessa *f-* ja konsonanttiyhtymäalkuisiin variantteihin, ja niitä ovat käyttäneet vähiten koulua käyneet henkilöt. Harvakseltaan Turun murteeseen on omaksuttu myös kolmella konsonantilla *spr-* ja *str-*alkavia variantteja (esim. *spriiata* – *priitata* 'riipiä', *stryykätä* – *tryykätä* 'silittää, mennä kovalla vauhdilla'). Niiden käyttö on kuitenkin ollut vähäistä.¹⁸

Ekspressiivisten lainasanojen äännesymboliikkaa

Kielikontaktin kannalta mielenkiintoisen tutkimuskohteen tarjoaa lainaperäisten ekspressiivisten eli onomatopoeettisten ja deskriptiivisten sanojen äännerakenne. Onomatopoeettisiksi kutsutaan ääntä äänneasullaan jäljitteleviä sanoja ja deskriptiivisiksi ääni- tai näkömielikuvia tai vaikutelmia luovia tai liikkeitä ja ulkonäköä kuvaavia sanoja (ks. esim. Jarva 2003: 72–73; Kim 2019: 11–12). Ääntä jäljittelevä ilmaus on esimerkiksi Turun murteen kontaminoituma *kriikua* 'kirkua (linnuista)' (< r. *skrika* + sm. *kirkua*), joka imitoi kimeää ääntelyä. Äänimielikuvia synnyttävää symboliikkaa edustaa *flaatustaa* – *flaasustaa* 'maleksia' (< rm. *flasa* + sm. *laahustaa*), jossa pitkä ensitavun vokaali ja assosiaatiot suomen *laahustaa*-verbiin luovat mielikuvan hitaasta liikkumisesta ja laahustamisen synnyttämästä äänestä. Näkömielikuvaa edustaa rumaa lakkia merkitsevä *trato* (< srm. *tratto(gär)* 'tötterön muotoinen'). Suomen murteiden äännemuuntelu (*pumppu* – *pulppu*) ja ensitavun vokaalien vaihtelu (*kapsahtaa* – *kopsahtaa* – *kupsahtaa* – *käpsähtää*) voidaan nähdä keinona elävöittää ja havainnollistaa asian esittämistä (esim. Ruoppila 1934; 1935). Käytän jatkossa näistä ilmiöistä kattotermiä *ekspressiivisana* (vrt. Kim 2019: 22).

Lainasanat muodostavat ekspressiivisyyden ja äänteellisen motivaation ja variaation kannalta mielenkiintoisen ryhmän, sillä niiden muusta sanastosta poikkeavan äänneasun voi nähdä olevan deskriptiivisyydelle altistava tekijä (Itkonen 1966: 349–350). Kiinnostava kysymys on, onko kielissä äännesymbolisia universaaleja, kaikille kielille yhteisiä piirteitä. Esimerkiksi vokaalivaihtelu *a/o* – *i* on monissa kielissä varsin tavallinen merkityksiä erottava äännepiirre. Korkeita ääniteitä, kuten *i*-tä, voidaan käyttää esittämään korkeita ääniä, pienuutta ja erilaisia nopeita liikkeitä tai pyrähdyksiä. Tummat vokaalit *o* ja *u* taas sopivat ilmentämään suurta kokoa, raskaita liikkeitä ja kumeaa, voimakasta ääntä. (Ks. Itkonen 1966: 348–349; Jarva 2003: 73.) Åsa Abelin (1999: 164–165) mainitseekin ruotsin äännesymboliikkaa käsittelevässä tutkimuksessaan, että vartalovokaali *i* (ennen *-nka*-johdinta) näyttää symboloivan usein jonkinlaista pientä, nopeaa tai korkeaa ääntä (*blinka*, *klinka*) tai viittaavan valoon tai vaaleuteen (*glittra*, *blixt*, *skimra*), kun taas *u* viittaa tummaan

ääneen (*dunka*) tai suureen liikkeeseen (*lunka*). *a*:ta voi pitää neutraalina (*banka*). (Mt.) Lainavaikutuksen näkökulmasta vokaaleja keskeisempi merkitys ruotsin äännesymboliikassa on kuitenkin lukuisilla sananalkuisilla, -sisäisillä ja -loppuisilla konsonanttiyhtymillä (ks. mt.), joita suomessa ei esiinny.

Suomen ekspressiivisanojen etymologiaa käsittelevissä tutkimuksissa sanat on perinteisesti luokiteltu karkeasti joko lainaperäisiksi tai deskriptiivisiksi pohtimatta tarkemmin sanojen alkuperää tai mahdollista lähtökielistä onomatopoeettisuutta. Kuitenkin monille ekspressiivisanoille on voitu esittää sekä omaperäisiä että kilpailevia vierasperäisiä etymologioita (Mikone 2002: 56; Kim 2019: 16). Myöskään tarkastelemieni Turun murteen sanojen ekspressiivisyys ei sinänsä sulje pois lainattua (tai osittain lainattua) alkuperää. Kielikontaktissa on tyypillistä, että lainasanojen äänneasuun tai merkitykseen on voinut assosioitua myös kohdekielen piirteitä, jolloin on syntynyt kontaminaatioita, kuten luvun alussa annetuissa esimerkeissä on nähtävissä. Turun murteeseen on erityisesti deskriptiivisiin verbilainoihin muodostunut merkitysassosiaatioihin perustuvia yhdistelmäsanaja (ks. Grönholm 1988: 309–310; 1992: 36–38), jotka on sopeutettu johonkin suomen johdostyyppiin: *viskuttaa* 'kuiskuttaa' (< sm. *kuiskuttaa* + r. *viska* 'kuiskuttaa') ja *pusittaa* 'usuttaa' (< sm. *usuttaa* + r. *bussa* 'usuttaa'). Uusina ja tuoreina äänne- ja merkitysyhdistelminä tällaiset sanat ovat olleet motivoituja.

Äännesymboliikkaa on perinteisesti pidetty säännöttömänä ja siksi hankalasti tutkittavana kielenilmiönä (ks. Jarva 2003: 22–23, 65). Viimeaikaisessa tutkimuksessa on kuitenkin päinvastoin korostettu ekspressiivisen sanaston säännönmukaisuutta (esim. Mikone 2002; Jarva 2003; Kulonen 2010; Jääskeläinen 2015). Suomen onomatopoeettisten sanojen äännevaihtelu ei ole juuri koskaan täysin vapaata, sillä vaihtelu aiheuttaa aina jonkinlaisen merkityksenmuutoksen (Jarva 2003: 90; Jääskeläinen 2015: 466). Anni Jääskeläisen (2015: 469; vrt. myös Leskinen 2001: 67–69) mukaan suomen vokaalivaihteluilla pystytään ilmentämään jopa neljää äänen piirrettä: äänen korkeutta, voimakkuutta, sointiväriä ja sitä, miten miellyttäväksi tai epämiellyttäväksi äänne koetaan. Vokaalien vaihtelun voi esittää seuraavalla tavalla: vokaalit *e, i, y, ä, ö* edustavat sanoissa korkeaa ääntä, *a, o, u* matalaa, *e, ö, o* väljää, *i, u, y, a, ä* melko

hiljaista ääntä ja *o, ö* voimakasta, tummaa ääntä. Miellyttävyyden kannalta arvioituna suomen *ä* ja *ö* ilmentävät epämiellyttävää ääntä, kun takavokaalit *a, o* ja *u* puolestaan ovat varsin neutraaleja (Kim 2019: 16).

Monet tutkijat ovat havainneet, että äänteellisesti varioivien sanaparien, -sarjojen tai -ryhmien jäsenillä on usein yhteinen fonologinen, huomiota herättävä rakenne. Rakenteesta on käytetty muun muassa nimityksiä *sanahahmo*, *skemaattinen juuri* ja *luuranko* (vrt. Kulonen 2010: 237; Jarva 2003: 16, 90; vrt. Kim 2019: 44). Käytän omassa tarkastelussani termiä *sanahahmo*. Ruotsalaisperäisten ekspressiivisanojen tarkastelussa on syytä vokaalivaihteluiden lisäksi huomioida sananalkuiset konsonanttiyhtymät *kr-, kl-, kn-, pr-, pl-, fl-* ja *tr-*, koska niiden ja vokaalisarjojen *i – o/u – ä* tai *i – a – ä* yhdistelmät muodostavat Turun murteelle ominaiset äännesymboliikkaa ja/tai affektia viestivät *sanahahmot*. Seuraavassa esimerkissä on esitetty *krikottaa-* ja *krinata-*sarjojen variantit ja merkitykset:

kirkas ääni <i>krikotta</i>	matala (lapset) <i>krakotta</i>	ruma, ilkeä <i>kräköttä</i>	ruma, raakkuva <i>präköttä</i>
kimeä <i>krinata</i>	matala <i>kronata</i>		kiukkuinen <i>kränätä</i>

Esitetyssä *kr-*alkuisessa *sanahahmossa* äänteellisen ytimen muodostavat vokaalit *i – a – ä* ovat samoja kuin suomen nauramisverbeissä *hihittää – hahattaa – hähättää*. Käsittääkseni variantin *krikottaa* merkityksen '(lapsista) nauraa kikattaen korkealla ja kimeällä äänellä' taustalla risteilevät suomen *kikattaa*, lainaperäinen *kriikua* 'kiljua, kirkua' (< r. *skrika*) ja variantti *krakottaa* 'nauraa rumasti matalalla äänellä'. Viimeksi mainitun kehittymiseen ovat vaikuttaneet suomenruotsin murteiden *kraka, krakas* 'vaakkuva; rykiä; (kanoista) kaakattaa', ruotsin murteiden *krakot, krakig* (ritisevästä, jäätyneestä tienpinnasta) ja variksen ääntelyä jäljittelevä *kra:k kra:k*. Ruotsin kielessä *kr-* symboloi rahisevaa tai raakkuvaa ääntä (*kråka*), vaikka sillä on muitakin äännesymbolisia merkityksiä (ks. Abelin 1999: 124–126). Etuvokaalinen ja edellisiä affektisempi *kräköttää* lienee lähtökohdiltaan *krakottaa*-variantin muunnos, joka etuvokaalise-

na on odotuksenmukaisesti saanut äännesymboliikaltaan negatiivista affektia viestivän raakkuvan äänen merkityksen. Todennäköisesti se on assosioitunut myös suomen *räkättää*-verbiin. Sarjaan on liittynyt myös *präköttää* 'nauraa rumasti kovalla äänellä', joka vaikuttaa *kräköttää*-verbin ja siihen assosioituneen suomenruotsin murteiden *bräka*-verbin yhdistelmältä. Suomenruotsin murteiden *bräka/vräka* merkitsee muun muassa lampaiden määkimistä '(ihmisistä) puhua määkivästi' ja *brä:kå* 'määkivästi puhuva ihminen' (Na). (Ks. näistä myös Grönholm 1988; 1989.) Edellä kuvattujen esimerkkien valossa on perusteltua olettaa, että joidenkin Turun murteen ja ruotsin onomatopoeettisten sanojen samankaltaisuus johtuu niin sanotusta ekspressiivisestä kieliliitosta eli läheisessä kontaktissa olevien kielten samankaltaistumisesta.¹⁹

Myös monissa lasten riitelyä, äksyilyä ja nirsoilua merkitsevissä *i – o – ä* -sarjoissa esiintyy *kr*-alkuinen sanahahmo. Näin on esimerkiksi sarjassa *krinata – kronata – kränätä*. Sarjassa havaittava *i*-variantin korkea ääni, *o*-variantin edellistä kumeampi matala ääni ja affektin lisääntyminen *ä*-variantissa vastaavat *krikottaa*-sarjaa. Variantti *kronata* merkitsee myös 'sormeilemista' (vrt. sm. o:llinen *kopeloida, kohmia*), mikä merkitys tunnetaan jo suomenruotsin murteiden *i*- ja *o*-vokaalisissa originaaleissa (Na, Pa *krena, krina* 'roikkua jnkn. päällä, kiukutella, sorkkia', srm. *kråna* 'sormeilla, sorkkia, olla vaivaksi', r., srm. *gränn(a)* 'oikkuilla ruuasta; kirkua' (tieto vuodelta 1878, ks. OFSF). Verbien rinnalla Turun murteessa esiintyvät nominit *krina, krona* ja *kränä* vaikuttavat suomen mallien mukaan kehittyneiltä takaperoisjohdoksilta, vaikka *krinalle* (< srm. *krino(gär)* 'kiukutteleva') ja *kronalle* (< srm. *krånog* 'nirso, ärtyisä', *kronabokk* 'henkilö, joka nirsoilee') on löydettävissä myös äänteellisesti ja semanttisesti sopivia vastineita.

Monissa lyömistä merkitsevissä *kn-*, *kl-* ja *pl/fl*-alkuisissa sanahahmoissa ensitavun vokaalien *i – o – ä* merkitykset ovat edellä esitettyjen kaltaisia. *Kn*-alkuiset sanat kuvaavat näpsähtävää (*i – ä*) tai paukahtavaa ääntä (*o*), joka syntyy lyödessä, kun taas *kl*-alkuisten kuvaama lyömisääni on hieman edellisiä läiskähtävämpi. *pl-* ja *fl-* mielletään vielä edellistä vahvemmin vetiseen elementtiin tai johonkin kohteeseen törmäämisen ääneksi:

kevyt, äkkinäinen	kumea, voimakas	heikko, vaimea
<i>knipata/knepata</i>	<i>knopata</i>	<i>knäpätä</i>
<i>klipata</i>	<i>klopata</i>	<i>kläpätä</i>
	kumea, läiskähtävä	vaimea, läiskähtävä
<i>plitata/flitata</i>	<i>plotata/flotata</i>	<i>plä(n)tätä/flä(n)tätä</i>
		<i>plätkiä/flätkiä</i>

Knipata, *knepata* ja *klipata* merkitsevät heikon luunapin antamista ja *knäpätä* ja *plitata* vaimeaa nipsauttamista tai lyömistä (< srm. *knippa*, r. *knäppa*, srm. *klippa till ngn* 'lyödä nopeasti', srm. *plitta, flitta* 'läimäyttää'; esim. *mukuliki knepata; ei saa otta, jos otta, klipata mukulatten kynsil vaa; plittas munt päi naama*). Myös variantti *kläpätä* merkitsee vaimeaa läpsäisemistä (< srm. *kläppa* '(kellosta) lyödä, pitää ääntä'; Na 'läimäyttää' (OFSF); esim. *meijän katti kläppäs munt tassul*). o-variantille *knopata* 'kopauttaa, koputtaa' on kehittynyt *knipata*-verbin analogiasta myös merkitys 'antaa luunappi'. Muiden merkitystensä osalta se liittyy suomen *koputtaa-* ja *kopauttaa-*verbeihin, jotka Turun murteessa ovat *kn-*alkuisia (esim. *knopatas pari kertta ovem pääl; mää knoputi ovesse*). Variantti *klopata* merkitsee raskaalla esineellä lyömistä ja siitä syntyvää kopsahtavaa ääntä (esim. *opettajat pruuukas sillon tällön klopatap päähän nii et tunsi*). Suomenruotsin murteen originaalin alkuperäinen merkitys liittyykin varstalla tai nuijalla lyömiseen (*klubba, klobba* 'lyödä varstalla', Na, Hi 'lyödä hyljettä päähän nuijalla'), josta se on yleistynyt tarkoittamaan mitä tahansa lyömistä. Edellä esitettyjen *kn-* ja *kl-*alkuisten sanojen ääntä aiheuttavan liikkeen äännesymboliset merkitykset tulevat usein jo ruotsista (*knacka, knarr, knipa, klibba, klunk*; ks. Abelin 1999: III–III2, 122–123).²⁰

Turun murteen klusiililla tai *f*:llä alkavat konsonanttiyhdytymät (*kl-*, *kr-*, *kn-*, *pr-*, *pl-/fl-*, *tr-*) ovat suosittuja myös yksittäisissä pejoratiivisissa eli negatiivissävyisissä ekspressiivisanoissa: *kläämiä* 'tuhria, levittää jtkn vetelää' (< srm. Na *klä:ma* 'tuhria tms. '), *knööli* 'pojannulikka', *krotata, krotittaa* '(vaatteesta) vetää ryppyyn', *kränkkistellä* 'ojennella itseään' (< r. *kränga*), *plutata, proto, pritata* ja *trimpata* '(lapsista) hyppiä edestakaisin'. Erityisesti *kl-*, *pl-/fl-*alkuiset ovat onomatopoettisia ja jäljittelevät vetiseen elementtiin liittyvää tai puhumisessa syntyvää ääntä. Joskus

myös *pr-* voi viitata veteen (esim. *pruutata* < r. *spruta*). Näissä äännesymboliikka on yhtenevää ruotsin originaalien kanssa (ks. Abelin 1999: 111–112), kuten esimerkeissä *plutata* 'loiskuttaa vettä' ja *plotista* 'loiskua' (< srm. *plutta, plotta, flotta* 'päästää loiskiva ääni' ja *plumssattaa* < r. *plumsa*). Vokaalivaihteluakin on sanahahmossa *plitata* – *plotata* – *plätätä*; verbit voivat merkitä lyömisen lisäksi esimerkiksi vaatteiden tai takamuksen läjäyttämistä jotakin vasten: *see plottas kaik yhtaiikka ne; mää plättäsi itteni toho soffal*. Suomenruotsin murteiden *flotta*-verbi (Na) merkitsee alun perin voitelemista tai johonkin vetelään kaatumista tai putoamista, mutta sille tunnetaan myös merkitys 'läimäyttää' (Pa), joka on kehittynyt läiskähtävästä äänimielikuvasta. Turun murteen äkkinäisen istahtamisen merkitys on identtinen suomenruotsin murteiden *plätta sig*-verbin 'istahtaa tömähäen' merkityksen kanssa (srm. 'sättä sig med en duns', tieto vuodelta 1875, ks. OFSF).

Lörpöttelemistä ja suulaita ihmisiä merkitsevissä lainasanoissa äännesymboliikka syntyy sananalkuisen *pl-/fl-*:n avulla, eikä vokaalivaihtelu muuta merkitystä (vrt. suomen *plits* – *pläts*). Huulet saavat aikaan samantapaista ääntä kuin veden loiske: *flatkutta* – *platkutta* 'loiskuttaa vettä; pälpättää', *plotottaa* – *platottaa* – *plätöttää*, *plotista*, *plätistä* ja *pläpöttää* 'lörpötellä' (< srm. *bläbba* 'lörpötellä').²¹ *Platottaa* on johdettu samakantaisista lainaperäisistä nomineista, jotka merkitsevät suulasta tai juoruilevaa ihmisistä (*flato*, *fleto*, *plato*, *pleto*, *plito/plitu*; *se-o sit niim pal plato ämmä*). Ne voidaan yhdistää suomenruotsin murteiden sanoihin *platu* 'juorukello', *pletu* 'lapsellisesti lörpöttelevä', *bladdo*, *bladdro* (Pa, Ki, tieto vuodelta 1860) 'puheliias, juoruileva nainen' ja *flatro* (Na) '(pilkallisesti) naurava, äänekkäästi pälpättävä'.

Suomen deskriptiivisanoissa on ollut vanhastaan vaihteluparit *a* – *ä* ja *u* – *y*. Niiden analogisen mallin mukaan on myöhemmin syntynyt pari *o* – *ö* (esim. *molottaa* – *möLöttää*). Etuvokaalistunut variantti on sävyltään takavokaalista negatiivisempi (Ruoppila 1934: 29–30; Sadeniemi 1962: 486; Mikone 2002: 70; Grönholm 1989; ks. myös Kim 2019: 12) ja usein murteelliseksi luokiteltavissa (ks. Kim 2019: 44). Suomen kielen mallin mukaan Turun murteen *o*-loppuisten lainojen rinnalle on kehittynyt *ö*-variantteja, vaikka ruotsin tai suomenruotsin murteiden originaaleissa vartalovokaalina tai sanan lopussa tavataan ainoastaan

o / u kuten tapauksissa *footti – föötti* 'munaus, nolaus' (< r. *fāt* 'virhe, väärinkäsitys'; esim. *mää tein kamala fööti*), *protti – prötti* 'ruuan sekoi-tus (yl. lapsille)' (< srm. *prottis*), *klontti – klöntti* 'kokkare' (< srm. *klont*, *klunt*), *trontti – tröntti* 'naatti, varsi, mikä tahansa huono esine tms.' (< srm. *strunt*, *tront* 'lyhyt korsi, roska; lyhyt ja paksu esine t. henkilö'; esim. *simmonen ku on vähä lyhkäne ämmäntrontti*), *moso – mösö* 'muhennos, seos' (< srm. *moso*, *mosso*). Joskus myös ruotsin *ö*-variantti on analogisesti saanut rinnalleen *o*-variantin, esim. *olla mörkkelläs – morkkellas* 'olla pahalla tuulella' (< r. *mörk* myös 'synkkä, paha').

ö:n negatiivinen sävy ja sen suosio on aiheuttanut Turun murteessa joidenkin suomenruotsin murteiden *o/u/γ*-vastineiden hyppäämisen suoraan *ö*-sarjaan ilman *o*-varianttia, kuten sanoissa *tröpö* 'lyhyt, tynkä' (< srm. *trobbo*, *trobbo* 'lyhyt, pieni', r. *trubbig*), *tröpätä* 'typistää liikaa' (< srm. *trobba*-, r. *trubba*), *trötö* 'nokka (kahvipannussa tms.)', ruma nokkaa muistuttava lakki' (< srm. *trātu*, *trotto* 'suppilomainen nokka', r. *trut*, *tryta* 'suu, kuono') ja *tröökö*, *trööki* 'keppi' (< rm. *strå:k* 'tikku, viiva, virtaus'). Ilmaukset *olla tröötis*, *suu tröötis* 'suu torvella, supullaan', *olla tröötisäs*, *tröötiilläs* ja *tröttelläs* (esim. *muijat meniväs sit niin tröötisäs toril* 'tärkeilevästi') ovat mitä ilmeisimmin sekamuotoja *trötöstä* ja suomenruotsin murteiden sanoista *tryta-* ja *ty:to* 'torvi, nokka; ulostyöntyvää osa'. Lainasanoissa on myös runsaasti *ä:tä* sisältäviä negatiivissävyisiä deskriptiivisanoja, jotka kuvaavat epämiellyttävää ulkomuotoa, käytöstä tai ääntelyä. Kuitenkaan suomessa yleistä *a-ä*-vaihtelua ei esiinny, esimerkiksi *kräs-sä(niska)* 'kumaraselkäinen', *krämppä* 'ruumiin vika; huonosti kulkeva'; *kränkhärveli* 'säännötön, epäsuhtainen esine tms.'; *kläppi* 'poikaviikari', *kläämiä* 'lääppiä' (< rm. *klema*, *kläjma*), *olla plä(n)ttelläs* 'esillä, näytteillä': *pani ittes sihe iham plänttelläs etupenkki*; *pränkätä* 'väittää vastaan, kinata' (< srm. *bränga* 'väännellä, olla äreä', r. *vränga*), *prätätä* 'sätätä juopuneena (yl. humalaisen suunsoitosta)': *se-o simmost juapon turha prätinä ku se prättä*), *prääkätä* 'hylätä' ja *olla trällis* 'juovuksissa' (< srm. *i trällin*, r. *trilla*): *täyres trällis oli, riitti tol äijäl jo*. Äänteellisesti motivoitua *u-γ*-vaihtelua ei tavata lainasanoissa, vaan näihin ään-teisiin liittyvä vaihtelu perustuu muun muassa ruotsin *u:n* ajallisesti vaihtelevaan kvaliteettiin, ruotsin ja suomenruotsin murteiden eroihin tai lainojen mukauttamisen vaihteluun.

Lopuksi

Historiallisista syistä Turussa on puhuttu vuosisatojen ajan sekä ruotsia että suomea, mikä selittää ruotsinkielisten lainasanojen ja niiden ajallisesti eroavien varianttien suuren määrän. Vielä 1800-luvun loppuvuosikymmeninä ruotsia puhuvia oli asukkaista liki puolet (n. 40 %), mutta jo 1920-luvulle tultaessa väestösuhteet olivat muuttuneet radikaalisti ja ruotsia puhuvien määrä oli vähentynyt viidennekseen (n. 20 %). Kun aiemmin oli lainattu prestiisiasemassa olevasta Turun ruotsista varsinkin muoti-ilmioihin liittyviä sanoja, alettiin 1900-luvun alkuvuosikymmeninä (1900–1920) lainata Turunmaan ruotsin murteita puhuvalta ja Turussa avautuville työmarkkinoille hakeutuneelta työväestöltä. Tarkastelemani Turun murteen lainat valaisevat kielikontaktitilannetta, jossa ruotsia ja suomea puhuvien väliset suhteet ovat olleet läheisiä (esim. erikielisten avioliitto ja kaksikieliset perheet). Suomenruotsin murteista lainatut sanat ovat täyttäneet erityisesti affektisten ilmausten tarvetta; lainatuilla pejoratiivisilla tai Turun murteessa pejoratiivistuneilla (haukkuma)sanoilla on voitu ilmentää tunnetiloja ja viestittää keskinäisiä kieliyhteisössä vallitsevia asenteita ja normeja.

Turun murteeseen lainattujen sanojen attraktiokeskuksia ovat erityisesti Ruotsista sivistyneistön mukana kulkeutuneet ja korkealle arvostetut novaatiot sekä suomenruotsin murteista omaksutut, usein deskriptiiviset ja arvostukseltaan edellisiä alemmat lainat. Fonologisista vaikutteista erityisen mielenkiintoinen on ruotsin vaikutus Turun murteen prosodiaan, erityisesti sävelkulkuun, koska se elää edelleen vahvana murteen piirteenä nuorillakin puhujilla. Kiinnostavaa oli havaita, että ruotsin äänteet ovat vaikuttaneet myös Turun murteen omaperäisiin sanoihin. Lainasanojen äänteellisten seikkojen tarkastelu osoittaa, että vaihtelevat äänneasut perustuvat toisinaan eri-ikäisiin lainaussuhteisiin ja eri tavalla mukauttamiseen. Äännesuhteista on lisäksi pääteltävissä, että osa lainoista on omaksuttu Turunmaan ruotsin murteista, joiden vanhat muinaisruotsalaiset piirteet tai eri pitäjissä myöhemmin kehittyneet uudennokset ovat siirtyneet lainasanoihin ja niiden variantteihin.

Äännetason vaikutus kohdekieleen edellyttää pitkään kestänyttä ja läheistä kielikontaktia. Kielikontaktitutkimuksessa on korostunut, että

lainaperäisten ilmausten siirtämisessä kohdekielen leksikkoon tapahtuu hyvin samankaltaisia prosesseja kuin kielenoppimisessa, jossa oppija siirtää toisesta kielestä aineksia ensikieleensä. Turun murteen lainoissa ilmeneekin yhdistelmäsanvoja, kontaminaatioita ja analogisia muodosteita, joiden voi nähdä viittaavan siihen, että Turun monikielisessä kieliyhteisössä oli mahdollista hyödyntää kieliresursseja yhdistelemällä suomen ja ruotsin äännepiirteitä, muotoja ja merkityksiä. Kielten limityminen näkyy erityisesti deskriptiivisissä lainoissa, joiden rakenteessa on viitteitä sekä ruotsiin että suomeen.

VIITTEET

- 1 Suomen keskiaikaisista ja vanhassa kirjakielissä esiintyneistä ruotsalaislainoista ks. Streng 1915; Häkkinen 2019; vrt. myös Grönholm 1988.
- 2 Pehr Stenberg kirjoitti 1700-luvulla Turussa käytyään, että häntä häiritsi suuresti kaupungissa puhutussa ruotsin kielessä mm. *sätta*-verbin, kaksinkertaisen kiellon ja *som*-konjunktion käyttö suomalaisittain (Ivars 2019: 174–178).
- 3 Vuonna 1800 Turun ruotsinkielisten osuus oli 28,5 %, mutta määrä kasvoi vuosisadan lopulla, kun saariston ruotsinkielisten muutto kaupunkiin lisääntyi. Kaksikielisissä perheissä todennäköisesti kaikki kirjattiin kirkonkirjoihin ruotsinkielisinä vielä 1800-luvulla, kuten Suomen muissakin kaksikielisissä seurakunnissa (vrt. Kuvaja 2019: 337–338).
- 4 Kielenvaihto on Suomessa ollut tavallista kaksikielisissä perheissä, kun jompikumpi kielistä on valittu koko perheen kieleksi (Kuvaja 2019: 338).
- 5 Vastaavanlainen voimakas muuttoliike suomenkielisiltä paikkakunnilta suuntautui Helsinkiin muuttaen nopeasti kielisuhteet, kun vielä 1850-luvulla hyvin ruotsinkielinen kaupunki alkoi kaksikielistyä (Paunonen 2006a: 22–24; 2006b: 240–242).
- 6 Erilaisista kaksikielisyyttä edistävästä suomi–ruotsi-kontaktitilanteista, kuten asumisesta, kaupankäynnistä, työpaikoista, armeijasta jne., ks. Kuvaja 2019: 339–345.
- 7 Myös Helsingin slangissa on paljon vastaavanlaisia ruotsalaisperäisiä lainoja (ks. Paunonen 2006a: 50–55; 2006b: 248–249; 2015: 85–87).
- 8 Heikki Paunonen (2006a: 60–62) käyttää termiä *kyökkisuomi* ruotsin ja suomen sekkaisesta suomenkielisen palvelusväen kielestä Helsingissä. Tosin myös ruotsinkieliset säätyläiset ja työnjohtajat käyttivät samanlaista kyökkisuomea puhutellessaan alaisiaan (ks. kyökkisuomesta tai -ruotsista myös Halonen ym. 2020: 58–61).
- 9 Lainojen aihepiireistä ja attraktiokeskuksista ks. Grönholm 1988; Grönholm 1989; Grönholm & Laukkanen 2017: 19–23.
- 10 Korkeammin koulutetuista (lukio, korkeakoulu) 1920–1950-luvuilla syntyneistä on jo suurin osa, 80 %, käyttänyt *d*:tä. Eniten *r*-varianttia ovat käyttäneet alimmat sosiaaliryhmät. (Suojanen 1985: 33–36.)
- 11 *Prosodiaan* liittyviä keskeisiä käsitteitä ovat intonaatio, painotus ja rytmi. *Intonaatio* tar-

- koittaa kuultua sävelkulkua. Sillä on merkitystä puheen jaksottelussa.
- 12 *Aksentti* on ruotsin prosodisen yksikön nimitys: *akuutissa aksentissa* sävelkulku nousee yksitavuisessa sanassa alhaalta ylös, esim. bi'l, ku'l, ja *graavissa aksentissa* se laskee ensin 1. tavun aikana ylhäältä alas mutta nousee 2. tavun aikana usein taas ylös, esim. blömmá (Kuronen 2000).
 - 13 Vokaalibalanssi, r. *vokalbalans* 'vokaalitasapaino' on muinaisruotsissa tarkoittanut sitä, että edellisen tavun pituus vaikuttaa päätteen vokaaliin. Lyhyen tavun jälkeen loppuvokaali säilyy, mutta pitkän tavun jälkeen se putoaa pois tai muuttuu e:ksi. (Ivars 2015: 68, 237–238.)
 - 14 Uusimmissa suomenruotsin murteiden tutkimuksissa on Turunmaan murteet jaettu kolmeen ryhmään länsi-, itä- ja eteläturunmaalaiseksi murteeksi (esim. Ivars 2015).
 - 15 Suomen vanhassa kirjakielessä, mm. Agricolalla 1500-luvulla, esiintyy jo useita *f*-alkuisia sanoja kuten mainittu *funtti* sekä *frouva* ja *förräädäri* (Häkkinen 2019: 392–393).
 - 16 Vertailun vuoksi mainittakoon, että *f* esiintyy myös Helsingin slangin ruotsalaislainasanoissa, esim. *fade* < r. *far* (Paunonen 2006b: 243; 2015: 82).
 - 17 On mahdollista, että Hacksin tässä lainattu ”Eskola gubbens visor” heijastelee 1700-luvulla Turussa puhuttua ruotsisuomea, mutta myös parodiointin mahdollisuus on otettava huomioon (af Hällström-Reijonen & Thylin-Klaus 2019: 162–163). Ainakin tätä vanhemmissa 1600-luvun turkulaisissa oikeuden päätöksissä esiintyy runsaasti haukkumasanoja, joissa kaksikonsonanttisuus on suosittua, esim. *kryppyperse*, *skottirotta* (Toropainen 2020; ks. myös Toropainen tässä teoksessa).
 - 18 Myös Helsingin slangissa on runsaasti (aineistoissa mainittu 36) konsonanttiyhtymillä alkavia lainasanoja. Kolmella konsonantilla alkavia yhtymiäkin on (aineistoissa mainittu 8), esim. *skrinnaa* (ks. Paunonen 2006b: 243–244; 2015: 82–83).
 - 19 Jeongdo Kim (2019: 16–17) on kuvannut onomatopoeettista sanastoa, jossa lähekkäin puhuttujen kielten välillä voi spekuloida olevan *ekspressiivistä kielliliittoa* (vrt. esim. viron *kraapida*, ruotsin *skrapa* ja muinaisalasaksan *skrabe* tai viron *plätiseda* ja saksan *plärren*).
 - 20 Vastaavanlaisia ääneen tai sen aiheuttamaan liikkeeseen yhdistettäviä onomatopoeettisia sanoja tavataan myös esimerkiksi englannin kielestä (*cluck*, *clunk*, *click* jne.), ja joillekin näistä on esitetty kantagermaanisiet juuret (esim. **klinkan-*, **klunk/gon-*) (ks. esim. Kim 2019: 24).
 - 21 Veden lorinan ääntä kuvaava ilmaus on kehittynyt tarkoittamaan tyhjää puhetta jo kantasuomessa (ks. Kim 2019: 114). Ruotsin vastaava merkityksenkehitys on oletettavasti rinnakkaiskehitystä.

LÄHTEET

AINEISTO

Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.
Etnologian TYKL-kokoelma (ent. Turun yliopiston kansatieteen laitoksen kokoelma, TYKL).
Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen arkisto, Turun yliopisto.
Folkmålsarkivets ordregister. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus.

- LA = Lauseopin arkisto (aik. Turun yliopiston suomen kielen laitoksen äänitearkisto). Turku: Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus, Turun yliopisto.
- OFSF = Ordbok över Finlands svenska folkmål, a–p. Institutet för de inhemska språkens webbpublikationer 33. Helsingfors: Institutet för de inhemska språken. <https://kaino.kotus.fi/fo/>.
- Suomen murteiden sanakirja. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 30. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. <https://kaino.kotus.fi/sms/>.

KIRJALLISUUS

- Abelin, Åsa. 1999. *Studies in Sound Symbolism*. Gothenburg Monographs in Linguistics 17. Göteborg: Department of Linguistics, Göteborg University.
- Ahlbäck, Olav. 1956. *Svenskan i Finland*. Skrifter utgivna av nämnden för svensk språkvård 15. Tukholma: Norrstedt.
- Chambers, J. K. 2009. *Sociolinguistic Theory. Linguistic Variation and its Social Significance*. Revised Edition. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Clark, Ross. 1994. The Polynesian Outliers as a locus of language contact. Julkaisussa: Dutton, Tom & Tryon Darrel T. (toim.) *Language Contact and Change in the Austronesian World*. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 77. Berliini: Mouton de Gruyter, 109–139.
- Grönholm, Maija. 1988. *Ruotsalaiset lainasanat Turun murteessa*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Grönholm, Maija. 1989. Ruotsalaislainojen pejoroituminen Turun murteessa. *Sananjalka* 31: 103–125.
- Grönholm, Maija. 1992. Den morfologiska anpassningen hos svenska lånord i finska språket. Julkaisussa: Almqvist, Ingrid & Erling Wande (toim.) *Fenno-ugrica suecana. Tidskrift för finsk-ugrisk forskning i Sverige* 11. Tukholma, 25–41.
- Grönholm, Maija. 1994. De finlandssvenska dialekternas fonologiska och morfologiska särdrag hos svenska lånord i de sydvästfinska dialekterna. Julkaisussa: Kotsinas, Ulla-Britt & Helgander, John (toim.) *Dialektkontakt, språkkontakt och språkförändring i Norden*. Föredrag från ett forskarsymposium. Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet MINS 40. Tukholma: Stockholms universitet, 201–209.
- Grönholm, Maija 1998. The influence of language typology and markedness on second language acquisition. Julkaisussa: Haukioja, Timo (toim.) *Papers from the 16th Scandinavian Conference of Linguistics*. Turku/Åbo November 14–15, 1996. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 60. Turku: Turun yliopisto, 113–127.
- Grönholm, Maija. 1999. Ruotsinkielisten oppilaiden ääneenlukemistaidoista suomenkielissä kielilyvyssä. Julkaisussa: Pietilä, Päivi & Salo, Olli-Pekka (toim.) *Multiple languages – Multiple Perspectives. Texts on language teaching and linguistic research. AFinLan vuosikirja 1999*. Suomen soveltavan kielitieteen yhdistyksen julkaisuja 57. Jyväskylä: Suomen soveltavan kielitieteen yhdistys, 137–146. Saatavissa: <https://journal.fi/afinlavk/article/view/59808>.
- Grönholm, Maija. 2015. Turun murteen sanaston erikoisuuksia. *Suomen Turku. Åbo, vår stad 1/2015*. Turku: Turkuseura, 8–9.

- Grönholm, Maija & Laukkanen, Esa. 2017. *Ruvetas prohtama. Turun murrettä aahollista ööväriin*. Turku: Turkuseura.
- Halonen, Mia, Nyström, Samu, Paunonen, Heikki & Vaattovaara, Johanna (toim.). 2020. *Stadin syntinen s*. Helsinki: Art House.
- Häkkinen, Kaisa. 2019. Svenska länord i finskan. Julkaisussa: Tandefelt, Marika (toim.) *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenskan i Finland – i dag och i går III: 1. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 829. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 385–395.
- Hällström-Reijonen, Charlotta af. 2019. Finländsk standardsvenska. Julkaisussa: Tandefelt, Marika (toim.) *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenskan i Finland – i dag och i går III: 1. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 829. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 291–305.
- Hällström-Reijonen, Charlotta af & Thylin-Klaus, Jennica. 2019. Akademiskt skrivande i 1700-talets Åbo. Julkaisussa: Tandefelt, Marika (toim.) *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenskan i Finland – i dag och i går III: 1. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 829. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 147–160.
- Itkonen, Erkki. 1966. *Kieli ja sen tutkimus*. Helsinki: WSOY.
- Ivars, Ann-Marie. 2006. Svenskan i Finland på 1800-talet. Julkaisussa: Ivars, Ann-Marie, Reuter, Mikael, Westerberg, Pia & Ådahl-Sundgren, Ulla (toim.) *Vårt bästa arv. Festskrift till Marika Tandefelt den 21 december 2006. Ekonomi och samhälle*. Skrifter utgivna vid Svenska Handelshögskolan. Helsingfors: Svenska Handelshögskolan, 17–28.
- Ivars, Ann-Marie. 2015. *Dialekter och småstadsspråk*. Svenskan i Finland – i dag och i går I: 1. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 829. Skrifter utgivna av svenska litteratursällskapet i Finland. Nr 798. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Ivars, Ann-Marie. 2019. 1700-talssvenska i Finland – i ljuset av Pehr Kalms brev till C. F. Mennander. Julkaisussa: Tandefelt, Marika (toim.) *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenskan i Finland – i dag och i går III: 1. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 829. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 169–199.
- Jarva, Vesa. 2003. *Venäläisperiäisyys ja ekspressiivisyys suomen murteiden sanastossa*. Jyväskylä Studies in Humanities 5. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Junttila, Santeri. 2016. Hiljaa hyvä tulee lainasanatutkimuksessakin. *Virittäjä* 120: 1, 135–142.
- Jutikkala, Eino. 1957. *Turun kaupungin historia 1856–1917 I–II*. Turku: Turun kaupunki.
- Jutikkala, Eino. 1965. Jälleerakentamisesta Suomen itsenäistymiseen. Kaupunkikuva ja kaupunkiyhteiskunta 1800-luvun keskivaiheilla. Julkaisussa: Gardberg, C. J. (toim.) *Turun seitsemän vuosisataa*. Turun historiallisen yhdistyksen julkaisuja 18. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys, 177–199.
- Jääskeläinen, Anni. 2015. Suomen äännesymboliikkaa imitatiivien kautta tarkasteltuna. *Virittäjä* 119: 4, 464–495. Saatavissa: <https://journal.fi/virittaja/article/view/48004/16814>.
- Karlsson, Fred. 1976. *Finskans struktur*. Lund: LiberLäromedel.
- Kim, Jeongdo. 2019. *Hulisemisesta hulinaksi: Onomatopoeettisuuden haalistuminen suomen fonesteemisten substantiivien valossa*. Helsingin yliopisto, suomen kielen, suomalais-ugri-laisten ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos. Helsinki: Helsingin yliopisto. Saatavissa: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-5433-0>.

- Kontturi, Jyri. 2019. Koululaisen muistoja Kerttulien kulmilta. *Suomen Turku. Åbo, vår stad* 2019: 1. Turku: Turkuseura, 14–15.
- Koski, Mauno & Laukkanen, Esa (toim.). 1989. *Kummottos. Turun murteen sanoja ja sanontoja*. Turku: Turkuseura.
- Koski, Mauno & Löflund, Juhani (toim.). 1982. *Näytteitä Paraisten suomesta*. Fennistica 3. Turku: Åbo Akademi.
- Kosunen, Riitta. 2019. Kielet kohtaavat päiväkirjassa. Julkaisussa: Mantila, Harri, Saviniemi, Maija & Kunnas, Niina (toim.) *Oulu kieliyhteisönä*. Tietolipas 261. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 44–69.
- Kulonen, Ulla-Maija. 2010. *Fonesteemit ja sananmuodostus. Suomen kontinuaatiivisten u-verbi-johdosten historiaa*. Suomi 197. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kurki, Tommi. 2005. *Yksilön ja ryhmän kielen reaaliaikainen muuttuminen: Kielenmuutosten seuraamisesta ja niiden tarkastelussa käytettävistä menetelmistä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1036. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kuronen, Mikko. 2000. *Vokaluttalets akustik i sverigesvenska, finlandssvenska och finska*. *Studia philologica Jyväskylälänsia* 49. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Kuvaja, Christer. 2019. Språkkontakt och tvåspråkighet i 1700- och 1800-talens Finland. Julkaisussa: Tandefelt, Marika (toim.) *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. *Svenskan i Finland – i dag och i går III*: 1. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 317–345.
- Lagman, Herbert. 1971. *Svensk-estnisk språkkontakt. Studier över estniskans inflytande på de estlandssvenska dialekterna*. Tukholma: Almqvist & Wiksell.
- Lahtinen, Rauno. 2010. *Turku 1911. Elämää sata vuotta sitten*. Turku: Turkuseura.
- Lappalainen, Hanna. 2018. *Variaatio ja sen funktiot. Erään sosiaalisen verkoston jäsenten kiellisen variaation ja vuorovaikutuksen tarkastelua*. Toinen painos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 964. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Leskinen, Juha (toim.). 2001. *Itämerensuomalaista ekspressiivisanaston tutkimusta*. Jyväskylän yliopiston suomen kielen laitoksen julkaisuja 42. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Lieko, Anneli. 1992. *Suomen kielen fonetiikkaa ja fonologiaa ulkomaalaisille*. Helsinki: Finn Lectura.
- Mikone, Eve. 2002. *Deskriptiiviset sanat. Määritelmät, muoto ja merkitys*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 879. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Määttä, Taisto. 1983. *Hur finskspråkiga uppfattar svenskans vokaler. En studie i kontrastiv fonetik med naturligt och syntetiskt tal*. *Acta Universitatis Umensis* 55. Uumaja: Almqvist & Wiksell.
- Nirvi, R. E. 1946. Sanahistoriallisia huomioita. *Virittäjä* 50: 217–225.
- Ojansuu, Heikki. 1901. *Suomen lounaismurteiden äännehistoria. Vokaalioppi*. Helsinki.
- Paunonen, Heikki. 2001. Kansankielestä kansalliskieleksi. *Virittäjä* 105: 2, 223–238. Saatavissa: <https://journal.fi/virittaja/article/view/40088/46619>.
- Paunonen, Heikki. 2006a. Vähemmistökielestä varioivaksi valtakieleksi. Julkaisussa: Juuse-la, Kaisu & Nisula, Katariina (toim.) *Helsinki kieliyhteisönä*. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitos, 13–99.
- Paunonen, Heikki. 2006b. *Svenska i finsk Stadslang*. Julkaisussa: Ivars, Ann-Marie, Reuter,

- Mikael, Westerberg, Pia & Ådahl-Sundgren, Ulla (toim.) *Vårt bästa arv. Festskrift till Marika Tandefelt den 21 december 2006. Ekonomi och samhälle*. Skrifter utgivna vid Svenska Handelshögskolan. Helsingfors: Svenska Handelshögskolan, 240–252.
- Paunonen, Heikki. 2015. Svenska i finsk Stadislang. Julkaisussa: Tandefelt, Marika (toim.) *Grupp-språk, samspråk, två språk. Svenskan i Finland – i dag och i går* 1: 2. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 799. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 79–90.
- Rauniomaa, Mirka. 2015. Affekti ja emotio vuorovaikutuksen tutkijoiden tarkastelussa. *Virittäjä* 119: 3, 452–455.
- Reuter, Mikael. 2015. Finlandssvenskt uttal. Julkaisussa: Tandefelt, Marika (toim.) *Grupp-språk, samspråk, två språk. Svenskan i Finland – i dag och i går* 1: 2. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 799. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 19–31.
- Riionheimo, Helka, Kolehmainen, Leena, Kumpulainen, Minna, Meriläinen, Lea, Muiku-Werner, Pirkko & Penttilä, Esa. 2014. Kontaktlingvistiikan, toisen kielen omaksumisen tutkimuksen ja käännöstieteen risteyksessä. *Virittäjä* 118: 3, 317–333. Saatavissa: <https://journal.fi/virittaja/article/view/45338/13837>.
- Rossi, Paula. 2019. Miten kaksikielisestä Oulusta tuli suomenkielinen kaupunki. Julkaisussa: Mantila, Harri, Saviniemi, Maija & Kunnas, Niina (toim.) *Oulu kieliyhteisönä*. Tietoliipas 261. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 15–43.
- Ruoppila, Veikko. 1934. Muutamia piirteitä puheesta. *Virittäjä* 38: 22–34. Saatavissa: <https://journal.fi/virittaja/article/view/29558/8566>.
- Ruoppila, Veikko. 1935. Vokaalivaihtelu äänne- ja merkitysopillisena tekijänä. *Virittäjä* 39: 128–136. Saatavissa: <https://journal.fi/virittaja/article/view/29752/8571>.
- Sadeniemi, Matti. 1962. Über den Gefühlsgehalt von f. ö. Julkaisussa: *Commentationes fenno-ugricae in honorem Paavo Ravila*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 125. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 485–491.
- Smit, Merlijn de. 2006. *Language Contact and Structural Change. An Old Finnish Case Study*. Acta universitatis stockholmiensis. Studia Fennica Stockholmiensis 9. Tukholma: Stockholm University.
- Strandberg, Janine. 2019. Tvåspråkighet kan påverka vokaluttalet i finlandssvenskan. *Språkbruk* 1/2019. Helsingfors: Institutet för de inhemska språken, 20–24. Saatavissa: <https://www.sprakbruk.fi/-/tvassprakighet-kan-paverka-vokaluttalet-i-finlandssvenskan>.
- Streng, H. J. 1915. *Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakeleessä*. Helsinki.
- Suojanen, M. K. 1985. *Mitä Turussa puhutaan? Raportti Turun puhekielen tutkimuksesta. Turun puhekielen projektin julkaisuja* 3. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 23. Turku: Turun yliopisto.
- Suojanen, M. K., Salomaa, Leena & Vuorinen, Riitta. 1981. Kolmen murrepiirteen sosiaalinen ja tilanteinen erottelevuus Turun puhekieleessä: Julkaisussa: Suojanen M. K. (toim.) *Kirjoituksia puhekielestä. Turun puhekielen projektin julkaisuja* 1. Turku: Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 14. Turku: Turun yliopisto, 109–144.
- Suomi, Kari. 2006. Suomen segmenttikestojen määräytymisestä. *Virittäjä* 110: 4, 483–502. Saatavissa: <https://journal.fi/virittaja/article/view/40519/9945>.

- Toropainen, Veli Pekka. 2016. *Päätäväiset porvarskat. Turun johtavan porvariston naisten toimijuus vuosina 1623–1670*. Turun yliopiston julkaisuja C 419. Turku: Turun yliopisto. Saatavissa: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-6436-9>.
- Toropainen, Veli Pekka. 2020. *13 pyöveliä – päätöntä menoa 1600-luvun Turussa*. Turun museokeskuksen julkaisuja 86. Turku: Turun museokeskus.
- Villstrand, Nils Erik. 2009. *Riksdelen. Stormakt och rikssprängning 1560–1812*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Weinreich, Uriel. 1977. *Sprachen in Kontakt. Ergebnisse und Probleme der Zweisprachigkeitsforschung*. Englanninkielisestä alkuteoksesta *Languages in Contact* (1953) saksaksi kääntänyt Jörg Kohlhase. München: Beck.
- Wiik, Kalevi. 1997. *Tämmöttös. Turun murteen kielioppi ja harjoituskirja*. Turku: Becola.
- Wiik, Kalevi. 1999. *Jottan tarttis tehrä. Turun murteen sanakirja*. Toinen painos. Helsinki: WSOY.
- Wiik, Kalevi. 2006. *Sano se murteella. Minkälaisia suomen murteet ovat ja missä niitä puhutaan*. Tampere: Pilot-kustannus.
- Ylitalo, Riikka. 2009. *The Realisation of Prominence in Three Varieties of Standard Spoken Finnish*. Acta universitatis Ouluensis. Series B. Humaniora. Väitöskirja. Oulu: Oulun yliopisto, fonetiikka, suomen kieli.
- Zilliacus, Kurt. 1992. *Åboländska*. Föreningen Konstsamfundets publikationsserie XII. Helsingfors: Konstsamfundet.

Saksasta esperantoon – monikielisyys osana Tuorlan observatorion 1960-luvun kulttuuriperintöä

Outi Veivo

 <https://orcid.org/0000-0002-6123-9758>

Leena Salmi

 <https://orcid.org/0000-0002-4725-3844>

Jaana Saarikoski

 <https://orcid.org/0000-0001-7091-4164>

Majja Mäki

 <https://orcid.org/0000-0002-3950-7066>

Turun lähelle Piikkiön Tuorlaan perustettiin vuonna 1952 tähtitieteellis-optillinen tutkimuskeskus (Alikoski 1991: 41). Sen perustaja, akateemikko Yrjö Väisälä, oli Turun yliopiston fysiikan ja tähtitieteen professori, joka tunnetaan aikansa tarkimpien tähtitieteen, optiikan ja maanmittauksen menetelmien kehittäjänä. Hänen kollegansa ja seuraajansa oli vuodesta 1965 alkaen tähtitieteen professorina toiminut Liisi Oterma. Yhdessä Oterman ja tutkimuskeskuksen muun henkilökunnan kanssa Väisälä kehitti Tuorlassa esimerkiksi kaukoputkissa tarvittavien optisten linsien ja peilien hiontaa uusien mittausten menetelmiensä avulla. Väisälä

tunnetaan myös interferenssikomparaattorista, jolla voitiin saavuttaa ennennäkemätön tarkkuus etäisyyksien mittaamisessa.

Tässä artikkelissa kartoitamme tieteellisten julkaisujen ja arkistoaineiston avulla, minkälaisia ja minkäkielisiä tekstejä Tuorlassa tuotettiin ja luettiin 1960-luvulla. Tarkastellusta ajanjaksosta on kulunut yli viisikymmentä vuotta, joten ajan tuoman etäisyyden avulla on mahdollista luoda silmäys lähihistoriamme monikielisyyteen ja peilata sitä omaan aikaamme. Arkistoaineiston kautta tarkasteluun nousevat myös Tuorlassa 1960-luvulla vaikuttaneet henkilöt, Väisälä ja Oterma.

Tuorlan aineellista kulttuuriperintöä inventoitiin ja dokumentoitiin Tuorlan observatorion muistitietohankkeessa vuonna 2018.¹ Käsillä olevassa tutkimuksessa tarkastelemme arkistoaineistoa ennen kaikkea aineettoman kulttuuriperinnön, Tuorlan monikielisyyden, näkökulmasta. Aineisto avaa mielenkiintoisen aikaikkunan 1960-luvun tiedemaailman monikielisyyteen ja eri kielten käyttöön erityyppisissä kielenkäyttötilanteissa.

Artikkeli jäsentyy siten, että esittelemme ensin Tuorlan observatorioita, sen henkilöitä ja kulttuuriperintöä. Tämän jälkeen luomme katsauksen aiempiin tutkimuksiin tieteen ja tieteentekijöiden kielistä. Seuraavaksi analysoimme Tuorlan tutkijoiden tieteellisten julkaisujen ja 1960-luvun kirjeenvaihdon monikielisyyttä. Lopuksi teemme yhteenvedon Tuorlassa käytetyistä kielistä ja sen monikielisyydestä.

Tähtitiedettä, optiikkaa ja maanmittausta Tuorlassa

Tuorlan 1960-luvun tunnetuimmat tähtitieteilijät ovat Yrjö Väisälä ja Liisi Oterma. Väisälä (1891–1971) oli yksi pohjoissavolaisen Veisellin perheen lapsikatraan pojista. Opintoja arvostavan konttoristi-isän ja sisarustensa kannustamana hän löysi jo nuorena intohimonsa, tähtihavaintojen, laskelmien ja kokeiden tekemisen. Yhteistä opintietä kävivät hänen veljensä Kalle ja Vilho, joista myös tuli professoreita. Väisälä opiskeli Helsingin yliopistossa matematiikkaa, fysiikkaa ja tähtitiedettä. Väisälän vuonna 1919 valmistunut väitöskirja käsitteli hänen kehittämänsä valon interferenssiin perustuvaa menetelmää, jolla pystyttiin

mittaamaan linssien ja peilien tarkkuutta moninkertaisesti aiempia menetelmiä tarkemmin. (Autio 2002.) Keino otettiin käyttöön eri puolilla maailmaa, ja sen moderneja sovelluksia hyödynnetään edelleen maailman tarkimpien optisten peilien valmistuksessa Tuorlassa.

Yrjö Väisälä työskenteli aluksi vakuutusyhtiön matemaatikkona mutta siirtyi valtiongeodeetiksi vuonna 1918. Vuonna 1923 Väisälä valittiin fysiikan professoriksi vuonna 1920 perustettuun Turun suomenkieliseen yliopistoon. Hän kehitti fysiikan opetusta painottaen geodesiaa eli maanmittauksen tutkimusta ja jo muutamaa vuotta myöhemmin myös tähtitiedettä. Vakituiseen tähtitieteen professuuriin ei yliopistolla ollut varaa, mutta Väisälä hoiti tointa sivutoimisesti vuosina 1927–1951. (Lehto 2004: 241–242.) Hänen panostuksensa ansiosta yliopistolle saatiin oma tähtitorni vuonna 1937 Turun Iso-Heikkilään (Autio 2002) ja vuonna 1952 Tuorlaan. Jälkimmäisestä kasvoi lopulta Suomen suurin observatorio. Väisälä toimi akateemikon virassa vanhassa Suomen Akateemiassa vuosina 1951–1961. Virka mahdollisti omiin tutkimuksiin keskittymisen Tuorlassa. Väisälä kehitteli siellä äärimmäisen tarkkoja tutkimusvälineitä sekä teki optisia ja metrologisia mittauksia ja tähtitieteen tutkimusta kahden vuosikymmenen ajan, kuolemaansa asti. (Valtonen 1991: 120.)

Vuonna 1945 Väisälä perusti oman yrityksen, Y. Väisälä Oy:n (Lehto 2004: 270). Se valmisti teleskooppeja, mittalaitteita ja kvartsisia mittasauvoja, joita tilattiin myös ulkomaille, muun muassa Espanjaan, Saksaan, Ruotsiin ja Yhdysvaltoihin. Väisälä oli muutenkin kansainvälisesti erittäin monipuolisesti verkostoitunut. Hänet oli kutsuttu esimerkiksi Kansainvälisen mittojen ja painojen komitean jäseneksi (1954) ja Comité Consultatif pour la Définition du Mètre -järjestön jäseneksi (1952). Näiden järjestöjen kokoukset olivat ranskankielisiä, ja ne pidettiin yleensä Pariisissa. Väisälä kävi myös pitämässä esitelmiä Ruotsissa ja Saksassa. (Lehto 2004: 295, 306.)

Liisi Oterma (1915–2001) oli tieteelle elämänsä omistanut tutkija, Väisälän oppilas ja kollega. Hän syntyi Turussa työnjohtaja Aleksin Östermanin (myöh. Oterma) perheeseen. Opintonsa hän suoritti Turun yliopistossa ja aloitti jo opiskelijana pikkuplaneettojen etsimisen Yrjö Väisälän ohjauksessa. Oterma löysi vuosien saatossa noin 200 pikku-

planeettaa ja kolme komeettaa, mikä on arvostettava saavutus sen aikaisilla välineillä. Hän oli mestari pikkuplaneettojen ratojen laskemisessa, minkä vuoksi hän teki suurimman osan tästä työstä ja myös koulutti uudet opiskelijat tähän taitoon. Hän jatkoi Väisälän oppeja myös optiikan alalla sekä teoriassa että käytännössä valmistaen optiikkaa useisiin teleskooppeihin kotimaahan ja ulkomaille. Vuonna 1955 valmistuneessa väitöskirjassaan Oterma käsitteli kaukoputkien optiikan optimointia. Oterma oli ensimmäinen suomalainen tähtitieteestä väitellyt nainen ja valmistui oppi-isänsä lailla priimustohtorina. Vuosina 1941–1965 hän toimi Turun yliopiston tähtitornin observaattorina (nykyistä apulaisprofessoria vastaava tehtävä) ja vuosina 1965–1978 Väisälän seuraajana, Turun yliopiston tähtitieteen professorina. Hän jatkoi myös Väisälän tutkimuksia maan napojen liikkeistä zeniittikaukoputkilla sekä Väisälän maanmittauslaitteistoon liittyviä tutkimuksia. (Kakkuri 2001.)

Kuva 1. Akateemikko Yrjö Väisälä ja observaattori Liisi Oterma hiomassa Kvistabergin tähtitornin (Uppsala) korjauslasia Tuorlan tunnelihiomossa vuonna 1955. Kuvälähde: Turun yliopiston arkisto, keskusarkiston pääkokoelma 2001. Kuvaaja tuntematon.

Väisälä ja Oterma osasivat kumpikin useita kieliä. Väisälä oli käynyt Joensuun klassillisen lyseon, jossa opiskeltiin kuutta kieltä: ruotsia, venäjää, latinaa, saksaa, kreikkaa ja ranskaa (Lehto 2004: 45). Latinan opintojen ansiosta hän osasi lukea myös espanjaa ja italiaa (Teerikorpi 1991: 88; Lehto 2004: 45–46). Väisälän tytär kuvailee isäänsä kuitenkin henkilöksi, ”jolla ei ollut varsinaisia kielitaipumuksia” (Väisälä 1991: 16), ja Väisälä itsekin eräässä kirjeessään luonnehti olevansa ”heikko kielimiehenä” (Lehto 2004: 246). Väisälä osasi ruotsia, saksaa, ranskaa ja myöhemmin oppimaansa englantia kuitenkin niin hyvin, että pystyi kommunikoimaan monien yhteistyökumppaniensa kanssa heidän kielellään. Englanti ei ollut Väisälän vahvin kieli, mutta hän osasi puhua sitä sujuvasti. (Teerikorpi 1991: 88.)

Liisi Oterma muistetaan harvinaisen hyvästä kielipäästään. Hän oli kouluaikoina sekä kielissä että matematiikassa lahjakas oppilas, ja hän olisi halunnut opiskella yliopistossa pääaineenaan sanskritia. Kun sitä ei kuitenkaan Turun yliopistossa ollut tarjolla, hän valitsi pääaineekseen matematiikan ja sivuaineekseen tähtitieteen. (Niitemaa 2010: 134–135.) Hän kirjoitti tieteellisiä tekstejä suomen lisäksi ainakin saksaksi, ranskaksi, espanjaksi ja englanniksi. Lisäksi hän harrasti useita muita kieliä, muun muassa arabiaa ja unkaria. (Kakkuri 2001.) Niitemaa (2010: 144) mainitsee näiden lisäksi italian.

Sekä Väisälä että Oterma käyttivät sujuvasti myös pikakirjoitusta, nopeaan kirjaamiseen tarkoitettua kirjoitusjärjestelmää, sekä kansainvälistä apukieltä, esperantoa. Väisälän esperanto-innostus oli peräisin hänen kotoaan: Väisälän isä osasi 1800-luvun lopulla kehitettyä toista apukieltä volapükia, jonka esperanto myöhemmin syrjäytti. (Teerikorpi 1991: 88; Lehto 2004: 32, 46.) Väisälän kiinnostus esperantoa kohtaan saattoi kummuta osittain myös siitä, että sitä on suhteellisen helppo ymmärtää puhuttuna. Väisälä kuvaa kokemustaan esperantosta ja englannista sanellessaan haastattelua Turun esperantoharrastajien lehteen, *Informiloon* 1960-luvulla:

Esperanto on suunnattoman paljon helpompi, kuin esmerkiks englanti. Varsinkin kun amerikkalaiset puhuvat, en ymmärrä heidän puheestaan, kuin yksityisiä sanoja, vaikka olen yli viiskym-

mentä vuotta lukenut englanninkielistä tieteellistä kirjallisuutta. Piste. Koulussa ei opetettu englantia. Piste. Lähes kymmenen vuotta sitten olin kuuntelemassa esperantonkielistä maantieteellistä esitelmaa, suluissa T. Tiibor, Zekeiji, ja sulut, ja ymmärsin sen täydellisesti, vaikka se oli ensimmäinen kerta, kun kuulin ulkomaalaisen puhuvan esperantoa. (Väisälä, s.a.: a.)

Tämä toteamus kuvaa hyvin suullisen kielitaidon oppimisen vaikeutta aikana, jolloin vieraita kieliä opetettiin ennen kaikkea kirjoitettujen tekstien avulla.

Timo Niitemaa (2010: 142–144) kuvaa Väisälää näkyväksi persoonaksi, joka ”paistatteli mielellään julkisuudessa”, ja Otermaa vaatimattomaksi henkilöksi, joka ei halunnut puhua itsestään, kaihtoi kaikkea julkisuutta ja ”vaikeni sujuvasti yhdellätoista kielellä”. Väisälä ei siis heikommasta kielitaidostaan huolimatta arkaillut puhua vieraita kieliä, kun taas paremmin kieliä osaava Oterma käytti niitä suullisesti vain vähän. Oterman monipuolisesta kielitaidosta oli varmasti Tuorlassa hyötyä. Hänen loistavaan kielitaitoonsa viittaa myös Laurits Christian Eichner myöhemmin esiteltävästä arkistoinneistosta löytyneessä kirjeessään Väisälälle 12.1.1962: ”(–) her facilities with languages as well as with her subject, is always a subject of my admiration.” Väisälä puolestaan kehuu vastauksessaan 20.1.1962 Oterman kielitaitoa Eichnerille näin:

Men den lilla skriften om astrolaber, som jag skickade, har förstås vår universalspråksnille Oterma översatt. Jag stenograferade det på finska och hon fortsatte! Om jag skulle ha en femtedel av hennes förmåga att lära sig nya språk. Nu fortsätter han [sic] sina studier med det ungerska språket som är litet litet [sic] släkt med finskan men ytterst svårt också för oss.

Se pieni astrolabeja koskeva kirjoitus, jonka lähetin, se oli tietysti yleiskielineromme Oterman kääntämä. Minä kirjoitin sen pikakirjoituksella suomeksi ja hän jatkoi siitä! Olisipa minulla edes viidesosa hänen kyvystään oppia uusia kieliä. Nyt hän jatkaa unkarin opintojaan. Se on vähän sukua suomelle, mutta sängen vaikeaa myös meille. (Suomennos kirjoittajien.)

Väisäläkin siis ihaili Oterman monipuolista kielitaitoa ja toivoi, että kielten oppiminen olisi ollut hänelle itselleen yhtä vaivatonta kuin se Otermalle vaikutti olevan.

Tuorlan observatorion kulttuuriperintö

Tähtitieteen ja optiikan tutkimus sekä havainnointiin perustuva tutkimustraditio ovat säilyneet Tuorlassa muodossa tai toisessa tämän artikkelin kirjoittamisajankohtaan saakka, vaikka yliopiston tähtitieteen osasto siirrettiin Turkuun vuonna 2018. Tähtitieteilijöiden muuton aikana ja sen jälkeen observatorion aineellista kulttuuriperintöä päätettiin inventoida ja dokumentoida. Inventoinnissa keskityttiin erityisesti Yrjö Väisälän aikaan, mutta siinä dokumentoitiin myös Tuorlan observatorion myöhempiä vaiheita ja arkea Tuorlassa aina nykyhetkeen saakka. Luonteeltaan työ oli pelastusdokumentaation omaista, mikä johtui tähtitieteilijöiden kiireellisestä muuttoaikataulusta. Kirjoittajista Jaana Saarikoski työskenteli konkreettisesti dokumentointityössä ja Maija Mäki ohjasi työskentelyä. Hankkeen aikana luetteloitiin museaalisten periaatteiden mukaisesti yli 300 esinettä ja tehtiin 21 muistitietohaastattelua.² Esineluetteloinnin yhteydessä observatoriolta löytyi muun muassa neljä aiemmin digitoimatonta ja litteroimatonta Väisälän sanelu- ja kelanauhua. Esineistöistä löytyivät myös kelanauhurit, joilla nauhat on saneltu. Niiden avulla nauhat saatiin digitoitua; työn teki asiasta innostunut tähtitieteilijä Kaj Wiik. Kelanauhojen digitoinnit ja litteraatiot tallennetaan Turun yliopiston keskusarkiston Väisälä-kokoelmaan (ks. kokoelmasta tarkemmin jäljempänä).

Kulttuuriperinnölle on ominaista prosessinomainen, muuttuva luonne (ks. esim. Lillbroända-Annala 2014). Sen määrittelyssä korostuu ylisukupolvisuus eli se, miten yhteisö siirtää ja kuljettaa kulttuuriperintöään sukupolvelta toiselle suullisissa ja materiaalisissa muodoissa. Keskeistä on muistitieto, jonka avulla luodaan kulttuurista itseymmärrystä, jatkuvuutta, identiteettiä ja yhteenkuuluvuuden tunnetta. (Anshelm 1993: 13; Luoto & Lundgren 2017: 227.) Nämä elementit ovat voimakkaasti läsnä Tuorlan kulttuuriperinnössä, niin sanotussa Tuorlan hen-

gessä. Tuorlan tähtitieteilijöiden sisäinen tietoisuus sen säilymisen ja vaalimisen tärkeydestä nosti asian esille yliopistoyhteisössä ja edisti muistitietohankkeen toteuttamista. Tällainen yhteisöistä itsestään nouseva kulttuuriperintötietoisuus on tyypillistä kulttuuriperintöprosesseille ja niiden etenemiselle. Samalla se on usein ainoa mahdollisuus siihen, että kulttuuriperintöaineiksille annetaan institutionaalista merkitystä ja siten resursseja ja tukea perinnön tallentamiseen jälkipolville (Anshelm 1993: 14–16).

Kulttuuriperinnön käsitteellä on sekä aineellinen että aineeton ulottuvuus. Aineeton kulttuuriperintö koostuu jonkin yhteisön tiedoista, taidoista, käytänteistä ja perinnölle annetuista merkityksistä (Vilkuna 2015: 122). Se on ihmisten arjessa läsnä olevaa elävää perintöä kuten puhetta mutta myös tapoja, juhlia ja rituaaleja (Ruotsala 2015; ks. myös *Aineeton kulttuuriperintö*). Kulttuuriperintökeskusteluissa kieli käsitetään usein aineettomuuden kautta, välineenä, mediana ja identiteettien rakennusaineena (esim. Smeets 2004). Erityisesti huomiota on kiinnitetty uhanalaisiin vähemmistöjen kieliin sekä keinoihin varjella kielten monimuotoisuutta. Kielen ja kulttuuriperinnön suhde on siis myös poliittista, päätöksentekoon ja yhteiskunnallisiin keskusteluihin sitoutunutta. (Esim. Ruotsala 2017a.)

Tässä artikkelissa huomiomme kiinnittyy kadonneeseen aineettomaan kulttuuriperintöön, Tuorlan observatorion 1960-luvun todellisuuteen, jonka aineellisten jäänteiden kautta voimme tarkastella Tuorlan tutkimusyhteisön monikielisyyttä. Aineellinen ja aineeton kietoutuvat yhteen käytännössä saumattomasti; aineellisten kulttuurin ilmentymien, kuten esineiden ja arkistoaineistojen, kautta voidaan tulkita, määrittellä ja arvottaa niihin sitoutuneita ja niiden kautta välittyviä aineettomia merkityksiä (Björkholm 2011: 87–88; ks. myös Smith 2006). Kieli on kulttuuriperintönä hyvin monimuotoista, arkeen ja sen käytänteisiin sitoutunutta ja samalla aineellisia jäänteitä tuottavaa (Sivula 2013; Ruotsala 2017b). Kielen avulla tuotetaan kulttuuriperintöaineiksia kuten kirjoitettuja dokumentteja. Tuorlan observatorion materiaalsen kulttuuriperinnön avulla voidaan nostaa esille esimerkiksi optiikan hiomiseen liittyvää käsityötaitoa, havainto- ja mittausrakenteisiin liittyvää kekseliäisyyttä ja itse tekemisen tapaa tai, kuten tässä artikkelissa, moniulottei-

sen arkistoaineiston ja esinedokumentaation kautta avautuvaa kielten monimuotoisuutta Tuorlassa.

Osa tässä artikkelissa tarkastellusta arkistoaineistosta on kirjeenvaihtoa. Kirjeitä käytetään yleisesti historian tutkimuksen lähteenä, kun halutaan saada tietoa esimerkiksi aikakaudesta, jolloin kirjeet on kirjoitettu, tai kirjeitä kirjoittaneista henkilöistä. Kirjetutkimuksen tavoitteena voi olla myös tutkia kirjeissä käytettyä kieltä. Kieli ja käytetyt kielivariantit voivat kertoa monenlaisia asioita tarkasteltavasta ajankohdasta ja kielenkäyttäjistä. Uudempi kirjetutkimus on ottanut kohteeksi historian merkikhenkilöiden lisäksi myös niin sanottujen tavallisten ihmisten kirjeet ja arkipäivän historian (ks. esim. Nordlund 2013). Kirjeet sijoittuvat yksityisen ja julkisen välimaastoon, etenkin instituutioiden välinen kirjeenvaihto, ja joskus kirjeiden kirjoittajat (kuten kirjailijat) itsekin tiedostavat sen, että heidän kirjeitään tullaan tutkimaan. (Lahtinen ym. 2011: 11, 12, 14, 18, 23.) Toisaalta tutkijalla on käytettävissään vain se enemmän tai vähemmän kattava aineisto, joka jälkipolville on eri syistä säilynyt. Käsillä olevassa tutkimuksessa näkökulmamme on hieman toinen kuin historian tutkimuksessa: tutkimme kirjeitä ja muita dokumentteja tarkastellen ennen kaikkea sitä, millä kielillä yhteyksiä on kirjeitse pidetty. Emme siis analysoi kirjeiden ja muun arkistoaineiston sisältöä vaan kuvailemme aineistossa käytettyjä kieliä ja niiden käyttötarkoituksia.

Tuorlan observatorion muistitietohankkeessa tuotetut aineistot on tallennettu Turun yliopiston etnologian oppiaineen TYKL-kokoelmaan. Suoraan kielisiin liittyviä muistoja ei haastatteluissa noussut juuri esille, mutta yhdessä niistä haastateltava muistelee kohtaamista, josta tulee esiin Väisälän huumori ja suhtautuminen englannin kielellä ”koreiluun”. Haastateltava oli useana kesänä kesätyöntekijänä Tuorlassa. Hän kertoo Väisälän suhtautumisesta toiseen kesäapulaiseen näin:

Aina kun Väisälä selitti jotain niin tämä sanoi yes yes, okei okei. Yrjö hermostui siihen ja kysyi mitä se tarkoittaa. Tämä poika sanoi siihen, että se on vähän niinkun juu, juu, joo, joo. No, mikset sitten puhu suomea jos sille on suomenkielinen selitys, eiks me olla Suomessa, kysyi Yrjö. Hän pelleili tällä tavalla. Joku kertoi myös, että tänne oli tullut jostain muualta päin maailmaa porukkaa, jota

hän ei ehkä oikein arvostanut. He olivat tulleet uteliaisuudesta. Yrjö puhui heille englantia, mutta niin kuin se kirjoitetaan. Kyl ne ymmärsi, sit kun ne pääsi jyvälle. (TYKL/aud/1313.)

Tieteen kielistä

Kansainvälisten tieteellisten julkaisujen kieliä 1900-luvulla on kartoittanut muun muassa Rainer Hamel (2007). Hänen mukaansa vielä 1900-luvun alkupuolella englantia, ranska ja saksa olivat tieteen kielinä melko tasavertaisissa asemissa. Saksa käytettiin luonnontieteissä, erityisesti lääketieteessä, biologiassa ja kemiassa, ranskaa lakitieteessä ja englantia taloustieteessä ja geologiassa. 1910- ja 1920-luvuilla julkaistiin eniten saksaksi (34 % ja 44 % julkaisuista), ja seuraaviksi suosituimpina tulivat englantia (30 % ja 33 %) ja ranska (26 % ja 14 %). 1940-luvulta alkaen kuitenkin englantia on ollut julkaisujen tärkein kieli. Esimerkiksi 1960-luvulla sen osuus oli jo 51 %, kun saksan osuus oli 15 % ja ranskan 9 %. (Hamel 2007: 55–56.) Edellä mainittujen kielten lisäksi eri maissa on luonnollisesti julkaistu myös tieteellisiä kirjoituksia maan omalla kielellä tai omilla kielillä. Suomen kieli tuli Suomen viralliseksi kieleksi ruotsin rinnalle vähitellen, vuoden 1863 kieliasetuksesta alkaen (Rommi & Pohls 1989: 67–119). Saksa on ollut Suomessa perinteisesti tärkeä vaikutteiden lähde, niin maa kuin kielikin; saksa oli myös englantia tärkeämpi kouluopetuskieli toiseen maailmansotaan asti (Karlsson 2001: 54). Tästä kertoo myös Turun ja Helsingin yliopistojen väitöskirjojen julkaisukielet: Annikki Liimataisen (2011: 48) mukaan vuosina 1900–1949 suurin osa väitöskirjoista kirjoitettiin saksaksi (682 kappaletta) ja seuraavaksi eniten suomeksi (378); tämän jälkeen tulevat ruotsi (207) ja englantia (119).

Englannista on tullut *lingua franca* toisen maailmansodan jälkeen, ja se on nykyään tärkein tieteen julkaisukieli (Hakulinen ym. 2009: 97). Muitakin kieliä kuitenkin käytetään. Hamel (2007: 54; termien suomen-nokset Hakulinen ym. 2009: 98) kuvaa maailman kielten keskinäisiä suhteita tieteen julkaisupolitiikassa siten, että ylimmällä tasolla on ”hyperkeskeinen” englantia, joka on ainoa globaalisti käytetty tieteen kieli. Toisella tasolla ovat ”superkeskeiset kielet”, joita ovat muun muassa

ranska, espanja, venäjä, kiina, japani, arabia, hindi, saksa ja portugali. Kolmannella tasolla on 100 kansallisesti tai alueellisesti keskeistä kieltä, joihin Auli Hakulinen ym. (mt.) lukevat myös suomen ja ruotsin. Neljännellä tasolla ovat ”perifeeriset kielet”, joita on 98 % maailman kielistä. Niihin kuuluvat äidinkielenä puhutut, usein erilaisten etnisten ryhmien kielet, joilla ei ole virallisen kielen asemaa. Suomessa esimerkiksi tieteellisiä julkaisuja vuosina 1998–2005 kartoittaneen opetusministeriön raportin (Puuska & Miettinen 2008: 26) mukaan julkaisuista englanninkielisiä oli 65 %, suomenkielisiä 30 % ja ruotsinkielisiä 2,1 %; saksan osuus oli 1,3 % ja muiden kielten alle 1 % (tiedot ovat peräisin Helsingin yliopiston, Helsingin kauppakorkeakoulun ja Tampereen teknillisen yliopiston julkaisurekistereistä). Luonnontieteissä suomenkielisten julkaisujen osuus on vielä pienempi, esimerkiksi Puuskan (2014: 56) mukaan vuosina 2011–2012 julkaisuista vain 4 % oli suomenkielisiä.

Turun yliopiston Väisälä-kokoelma

Tähtitieteen alalla tehtiin 1960-luvulla ja jo aiemmin runsaasti kansainvälistä yhteistyötä, jotta havaintoverkosto saatiin mahdollisimman kattavaksi. Tästä syystä tähtitieteilijöillä oli oltava luonnontieteellisen osaamisen lisäksi viestinnälliset valmiudet ylläpitää kansainvälistä yhteistyötä. Tieteellisiä julkaisuja kirjoitettiin monilla kielillä, mutta vieraita kieliä tarvittiin myös muuhun kirjalliseen ja suulliseen viestintään. Mittaus- ja tutkimustuloksia sekä julkaisuja lähetettiin vilkkaasti observatorioista toisiin. Lisäksi Tuorlassa kävi aika ajoin kansainvälisiä vieraita tutustumassa Väisälän työhön. Myös Väisälä itse matkusti ulkomaille eri järjestöjen kokouksiin sekä pitämään kutsusta esitelmiä. Muistitietoaineistossa on valitettavan vähän tietoa eri kielten suullisesta käytöstä Tuorlassa, mutta edellä kuvatusta toiminnasta on jäänyt kirjallisia jälkiä. Tässä tutkimuksessa tarkastellaan Tuorlassa 1960-luvulla käytettyjä kieliä kahden eri kirjallisen aineiston valossa. Nämä aineistot ovat 1) Väisälän ja Oterman tieteelliset julkaisut sekä 2) Turun yliopiston keskusarkiston Väisälä-kokoelma. Ennen aineiston varsinaista analyysia esittelemme Väisälä-kokoelmaa lyhyesti.

Tuorlan observatorion 1960-luvun toiminnasta on säilynyt merkittävä määrä arkistoaainestoa. Yrjö Väisälää koskevat aineistot on koottu Turun yliopiston keskusarkistoon Väisälä-kokoelmaksi. Se sisältää sekä Väisälän uraan että yksityiseen elämään liittyvää aineistoa: Väisälän kokoamia lehtileikkeitä ja pienpainatteita, Väisälän sekä hänen opiskelijoidensa ja kollegoidensa tekemiä laskelmia sekä muistiinpanoja ja havaintoja, jotka käsittelivät tähtitiedettä, geodesiaa ja optiikkaa. Aineistossa on myös Väisälän luennoista kirjoitettuja muistiinpanoja sekä tähtitieteen opiskelijoiden tutkielmat 1920-luvulta 1980-luvun loppuun saakka. Kokoelma sisältää myös henkilökohtaisia asiakirjoja kuten kirjeenvaihtoa ja valokuvia vuodesta 1919 vuoteen 1972 saakka. Aineistoon kuuluu lisäksi Väisälän harrastuksiin, esperantoon ja purjehtimiseen, liittyviä dokumentteja, kuten enimmäkseen pikakirjoituksella kirjoitettu Johanna-aluksen lokikirja, ja merkittävä määrä esperantonkielisiä pienpainatteita. Näiden aineistotyyppien lisäksi kokoelmassa on tiliasiakirjoja, veroilmoituksia, kuitteja, painotuotteita, lehtileikekirjoja sekä runsaasti karttoja ja piirustuksia. Aineisto on inventoitu mutta järjestetty ja luetteloitu vain osin.³

Tähän artikkeliin valittiin Väisälä-kokoelmasta tarkasteltavaksi 1960-luvun kirjeenvaihto, joka kuvaa hyvin Väisälän uran loppupuolta ja Oterman uran aktiivista vaihetta. Väisälä-kokoelma on niin laaja, että tämän artikkelin puitteissa on mahdollista tarkastella vain yhden vuosikymmenen kirjeenvaihtoa. Aineisto sisältää Väisälälle, Tuorlan observatorioon ja Y. Väisälä Oy:lle saapuneita kirjeitä ja muita dokumentteja, kuten erilaisia lomakkeita ja laitetilausten laskuja, sekä lähetettyjen kirjeiden kopioita tai konsepteja. Lähetettyjen kirjeiden kirjoittaja ei aina käy ilmi, mutta ainakin osa kirjeistä on selvästi Väisälän kirjoittamia, sillä niissä on hänen yksityiselämänsä koskevia asioita ja hänen allekirjoituksensa. Toisaalta Niitemaa (2010: 144) toteaa, että Tuorlan ”observatorion laajan kansainvälisen kirjeenvaihdon” hoiti yleensä Liisi Oterma. Kirjeet liittyvät Tuorlan tieteelliseen toimintaan eli tähtitieteeseen, optiikkaan ja geodesiaan. Niissä on käsitelty myös yliopisto-opetusta, optiikkaan liittyviä tilauksia ja apurahahakemuksia. Mukana on lisäksi tähtitieteen harrastajayhteisöön ja -yhdistykseen Ursaan liittyvää kirjeenvaihtoa ja kirjeenvaihtoa opiskelijoiden kanssa. Erityisesti kotimaisessa kirjeenvaihdossa painopiste on Väisälälle henkilökohtaisesti osoitetuissa kirjeissä.

Monikielistä viestintää Tuorlassa 1960-luvulla

JULKAISUJEN KIELET

Viime vuosisadalla vallinneesta tähtitieteen alan monikielisydestä kertoo se, että Väisälä ja Oterma käyttivät julkaisuissaan useita kieliä: saksaa, ranskaa, englantia, esperantoa, espanjaa, ruotsia ja luonnollisesti suomea. Väisälä julkaisi kaikkiaan 35 tieteellistä tutkimusta ja 12 yleista-juista tieteellistä kirjoitusta⁴ (Lehto 2004: 306–307, 422–425). Otermalla julkaisuja on 31 (Kakkuri 2001); näistä yhteisiä julkaisuja on seitsemän. Nämä julkaisut ovat artikkeleita tai lyhyitä julkaisuja. Julkaisumäärät ovat vaatimattomia verrattuna nykyisiin, mutta tuolloin ei edes pyritty julkaisujen mahdollisimman suureen lukumäärään. Väisälä julkaisi vuonna 1922 ilmestyneen väitöskirjansa saksaksi. Lehto (2004: 220–221) mainitsee, että kun Väisälällä ei väitöskirjatutkimuksen raportointi kirjallisesti tahtonut sujua, hänen Martta-vaimonsa ryhtyi kääntämään suomeksi kirjoitettua tekstiä saksaksi. Se osoittautui Martalle liian vaikeaksi mutta kannusti Yrjöä jatkamaan.

Väisälän julkaisuluettelo on julkaistu kokonaisuena *Tähtitaivas*-lehden numerossa 36 ja Olli Lehdon kirjassa (2004). Hänellä on eniten saksankielisiä julkaisuja (22), mutta niistä 14 on hänen uransa alkupuolelta eli 1910–1930-luvuilta, viimeisin vuodelta 1962. Seuraavaksi eniten hänellä on ranskan- (6), suomen- (5) ja ruotsinkielisiä (4) julkaisuja. 1960-luvulle ajoittuu yhteensä 8 julkaisua, joista 5 on yhteisiä Oterman kanssa (kaksi saksaksi, kaksi ranskaksi ja yksi englanniksi). Väisälän kuudesta omasta ranskan-kielisestä julkaisusta puolestaan kaksi ajoittuu 1960-luvulle ja kaksi vuoteen 1971.

Oterman julkaisujen määräksi Kakkuri (2001) mainitsee 31, mutta löysimme tarkat tiedot vain 23:sta vuoteen 1965 mennessä ilmestyneestä julkaisusta. Tiedot löytyvät Oterman virkaanastujaisluennon kutsusta. Siinä mainitaan lisäksi, että hänellä on ”planeetta- ja pyrstötähtikeksintöjä (yli 200 pikkuplaneettaa ja 3 pyrstötähteä), muita planeetta- ja pyrstötähtihavainnoja, efemeridejä sekä rata- ja häiriölaskujen tuloksia” viides-ssä kansainvälisessä julkaisussa, joista yksi on ranskan-kielinen ja kaksi saksan- ja kaksi englanninkielistä. Lisäksi löysimme joitakin julkaisuja Helsingin ja Turun yliopistojen kirjastotietokannoista, mutta kokonais-

määrästä jäi puuttumaan neljän julkaisun tiedot. Saatavilla olevien tietojen perusteella Oterman julkaisukielten valikoima näyttää painottuvan romaanisiin kieliin: hänellä on kahdeksan ranskankielistä, kaksi espanjankielistä ja neljä esperantonkielistä julkaisua. Oterman väitöskirja (1955) on ranskankielinen, mutta mitä ilmeisimmin se käännettiin suomesta ranskaksi. Tämä tieto perustuu Turun yliopiston tiedotuslehdessä eli *Yliopistotiedoissa* julkaistuun anekdoottiin (Teerikorpi 1991), jonka mukaan Oterman väitöskirjan valmistumisvaiheessa laitoksella oli keskusteltu siitä, mille kielelle väitöskirja käännettäisiin. Tähän Väisälän kerrotaan sanoneen: ”Käännetään se ranskaksi, että amerikkalaisillekin jäisi jotain työtä sen lukemisessa.” Toinen eroavaisuus Väisälän ja Oterman välillä on kotimaisilla kielillä julkaisemisessa: Väisälän julkaisu-luettelossa on neljä ruotsinkielistä artikkelia (vuosien 1935 ja 1949 vä-lillä) ja viisi suomenkielistä (1949–1959), mutta Otermalta ei löytynyt yhtäkään suomen- eikä ruotsinkielistä julkaisua. Väisälän suomen- ja ruotsinkieliset julkaisut ovat pääosin populaaritieteellisiä. Englannin-kielisiä julkaisuja Väisälällä on viisi ja Otermalla luultavasti kuusi, joista yhteisiä on kaksi.

Englanti oli siis 1960-luvulla vielä sivuroolissa Väisälän ja Oterman kirjallisten julkaisujen kielenä mutta alkoi yleistyä suullisessa tiedevies-tinnässä. Näin Väisälä kirjoittaa tieteen kielistä kirjeessään 16.7.1969 (korostus alkuperäisessä lähteessä):

Kansainvälisissä kongresseissa englanti hallitsee. Yhtäaikai- [sic] tulkinta on engl., ranskan ja venäjän kielillä. Taitaa jossakin olla myös espanja. Mutta on omituista tyranniaa, että kun tiet. kongres-sissa on engl. ja ranska virall. kieliä, niin tapahtuu usein [sic] että kun joku puhuu ranskaa, niin joku toinen (luultavasti amerikka-lainen) pyytää, että käännettäisiin tahi referoitaisiin englanniksi! – Huvittava tapaus pariisissa Comité International des Poids et Mesures. Ranska on a i n o a virallinen kieli. Amerikkalaisella ja venäjäläisellä on ollut tulkki. Jäseniä on komiteassa 18. Ainakin kerran ovat (amerikkalaiset?, en muista) saada [sic] myös englan-nin viralliseksi kieleksi, mutta ehdotus ei ole mennyt läpi. Väli-aikoina tietysti puhutaan paljon englantia. Amerikkalainen Astin

(viisas herra) puhuu kuitenkin niin epäselvästi, ei juuri suutaan aukaise, niin että minä en paljon ymmärrä. Valitin siitä silloiselle komitean presidentille Howlett ille, joka on kanadalainen. Hän sanoi: Älkää olko murheissanne, en minäkään aina Astinin puhetta ymmärrä!

Hän kertoo tähtitieteen alalla käytettävistä kielistä myös sanellessaan haastattelun Turun esperantoharrastajien lehteen, *Informiloon*:

Jo vuosisadan alkupuolella oli latina yleiseks, yleis... viimevuosisadan alkupuolella oli latina yleinen, yleinen tähtitieteilijäin käytämä kieli. Piste. Sitten tuli käyttöön etupäässä ranska ja saksa ja tietysti englanti sitä puhuvissa maissa. Piste. Ensimmäiseen maailmansotaan asti oli ympäri maailman tunnetussa, Saksassa ilmestyvässä lehdessä *Astronomische Nachrichten* kirjoituksia saksan, ranskan, englannin, italian ja espanjan, mahdollisesti portugalinkin kielillä ja silloin tällöin vielä näki latinaakin. Piste. Pietarin lähellä oleva Pulkovan tähtitornin julkaisun kansilehdillä oli ranskaa, mutta kirjoituksissa oli hyvin paljon saksaa. Piste. Vallankumouksen jälkeen on Venäjällä ollut käytössä yksinomaan niitten oma kieli, mutta useita vuosia on ollut jo kirjoituksen perässä tavallisesti englanninkielinen lyhennelmä. Piste. Kaspianmeren rannalla olevissa valtioissa käytetään niiden omaa kieltä, erikoisine kirjaimineen ja selostukset ovat useimmiten venäjäksi. Piste. Mannerkiina taas käyttää omaa kieltänsä ja Japanissa on melkein yksinomaan englanti käytössä. Aikamoinen kielten sekamelska siis joka tapauksessa. (Väisälä, s.a.: a.)

Tieteellisten julkaisujen lisäksi Tuorlan tutkijat lukivat ja kirjoittivat monia muita tekstejä. Siirrymme seuraavaksi tarkastelemaan Tuorlan kirjeenvaihtoaineistoa.

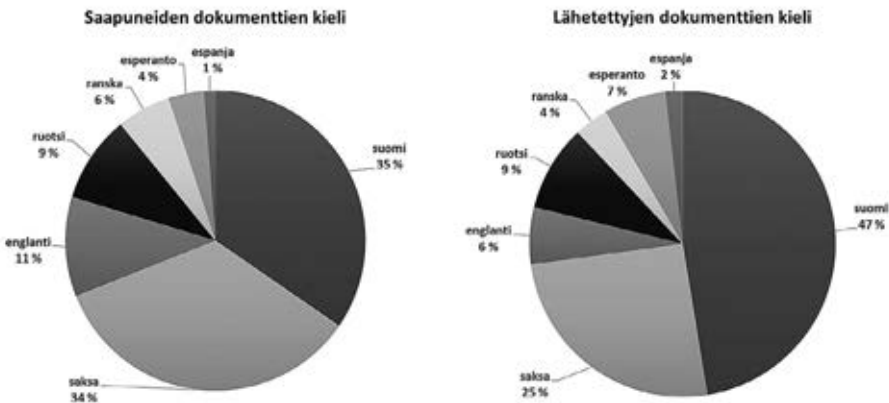
KIRJEENVAIHDON KIELET

Kirjeenvaihtoaineiston avulla voidaan luoda katsaus siihen, millä kielillä Tuorlassa pidettiin yllä yhteyksiä tutkimuskeskuksen ulkopuolelle.

Kirjeenvaihdossa käytettyjä kieliä analysoitiin ensinnäkin määrällisesti. Se tehtiin siten, että kaikki 1960-luvun kirjeenvaihdon saapuneet ja lähetetyt asiakirjat käytiin läpi ja niissä käytetyt kielet luetteloiitiin. Tätä tarkoitusta varten käytettiin yksikkönä sivua eli laskettiin, kuinka monella sivulla kokoelmassa oli tekstiä milläkin kielellä. Esimerkiksi puolentoista sivun mittainen kirje laskettiin kahdeksi sivuksi, koska tekstiä oli kahdella sivulla. Tässä laskutavassa ei huomioitu yhdellä sivulla olevan tekstin määrää. Se vaihtelee aineistossa suuresti, koska joukossa on tekstejä lomakkeista ja lyhyistä tiedonannoista pitkiin kirjeisiin. Tällä mekaanisella laskutavalla saatiin saapuneiden asiakirjojen sivumääräksi 1 772 sivua ja lähetettyjen 1 225 sivua. Epäsymmetria selittyy sillä, että kaikista lähetetyistä kirjeistä ei ole säilynyt kopioita tai luonnoksia. Lisäksi on huomioitava, että koska kokoelmaa on kartutettu useammassa osassa ja koska se on osin järjestämättä ja luetteloidumatta, ei ole täysin varmaa, sisältääkö kokoelman tarkasteltu osa kattavasti koko 1960-luvun kirjeenvaihdon. Näistä rajoituksista huolimatta aineiston pohjalta on mahdollista muodostaa kuva siitä, mitä kaikkia kieliä yhteydenpidossa käytettiin, sekä saada ainakin suuntaa antava käsitys eri kielten suhteellisesta osuudesta kaikessa kirjeitse tapahtuneessa vuorovaikutuksessa.

Aineistosta löytyy asiakirjoja kaikkiaan kolmellatoista kielellä. Lisäksi aineisto sisältää pikakirjoitusta sekä muutamia monikielisiä dokumentteja. Yhteenvedot saapuneiden ja lähetettyjen dokumenttien kielistä on esitetty kaaviossa 1. Niihin on otettu mukaan kaikki sellaiset kielet, joita aineistosta löytyi yli 20 sivua. Saapuneista asiakirjoista suurin osa on suomen- (35 %) ja saksankielisiä (34 %). Seuraavaksi eniten käytetty kieli on englanti (11 %); lisäksi saapuneita dokumentteja on ruotsiksi (9 %), ranskaksi (6 %), esperantoksi (4 %) ja espanjaksi (1 %). Saapuneiden kirjeiden joukossa on yksittäisiä dokumentteja myös norjaksi, tanskaksi, hollanniksi, unkariksi ja venäjäksi. Nämä yksittäiset esiintymät on jätetty yhteenvedosta pois.

Lähetettyjen dokumenttien kopioista valtaosa edusti kotimaisia kieliä: suomenkielisiä niistä on 47 % ja ruotsinkielisiä 9 %. Vieraista kielistä eniten on saksankielisiä asiakirjoja (25 %). Seuraavaksi tulevat esperanto (7 %), englanti (6 %), ranska (4 %) ja espanja (2 %). Näiden kaaviossa 1

Kaavio 1. Saapuneiden ja lähetettyjen dokumenttien kielten suhteelliset osuudet kirjeenvaihtoaineistossa.

mukana olevien kielten lisäksi lähetetyissä kirjeissä on käytetty norjaa (1 sivu), tanskaa (1 sivu), hollantia (1 sivu), italiaa (1 sivu) ja unkaria (1 sivu). Myös osa lähetetyistä dokumenteista on monikielisiä (saksa–englanti, 2 sivua; suomi–saksa, 1 sivu; englanti–ruotsi, 1 sivu; esperanto–suomi, 1 sivu).

Eri kielten esiintyminen kirjeenvaihdossa

Kuvaamme seuraavaksi eri kielten käyttöä Tuorlan 1960-luvun kirjeenvaihdossa ja annamme esimerkkejä eri kielillä kirjoitetuista dokumenteista. Etenemme käsittelyssä kielittäin.

SUOMI

Aineiston suomenkieliset dokumentit liittyvät ensinnäkin tieteelliseen toimintaan. Esimerkiksi yhteydenpito Suomalaisen Tiedeakatemian ja suomalaisten kollegoiden kanssa tapahtui luonnollisestikin suomeksi. Saapuneita yhteydenottoja olivat muun muassa erilaiset esitelmäkutsut. Myös lähetettyjen dokumenttien joukossa oli esitelmäkutsuja, kuten Väisälän vuonna 1960 Geodeettisessa laitoksessa työskennelleelle profes-

sori V. R. Ölanderille esittämä kutsu saapua Helsingistä esitelmöimään Eksaktisten tieteen seuran kokoukseen. Luentopyyntöjä saapui myös tähtitieteen harrastajien yhdistyksiltä, kuten Tampereen Ursalta. Näiden lisäksi Tuorlaan tuli vierailupyyntöjä esimerkiksi kouluista ja Väisälän kotiseutua edustaneelta Turun yliopiston savo-karjalaiselta osakunnalta. Kokoelmassa on tallella myös työhakemuksia. Esimerkiksi tähtitieteilijä ja tietokirjailija Tapio Markkanen (1942–2017), joka oli tuolloin fysiikan toisen vuoden opiskelija, on keväällä 1963 lähettänyt kohteliaan kirjeen, jossa kysyy harjoittelupaikkaa kesäkuuksi. Tuorlasta vastataan ”tarkan harkinnan tuloksena”, että koska Väisälä ja Oterma työskentelevät kesäaikaan maalla, heillä ei ole mahdollisuutta ohjata opiskelijaa.

Merkittävä osa suomenkielisestä kirjeenvaihdosta käsitteli erilaisia laite- ja materiaalitilauksia sekä ulkomailta tilattujen laitteiden rahtausta, laskutusta ja vakuuttamista. Aineistossa on lisäksi Tuorlaan saapuneita laskuja esimerkiksi öljylämmittimen asentamisesta. Kokoelmassa on myös yhden arkistomapin verran kirjeitä tähtitieteen harrastajilta ja niihin kirjoitettujen vastausten kopioita tai konsepteja. Kaikenikäiset tähtitieteen ja fysiikan harrastajat vaikuttavat olleen rohkeasti yhteydessä Väisälään. Esimerkiksi Simo Palokangas kirjoittaa Väisälälle Mustialan maaseutuopistosta 27.3.1967 näin:

Pyydän kohteliaimmin vastausta seuraavaan kysymykseen:

Putoaako hyppääjä samaan paikkaan mistä hän on hypännyt ilmaan, kun kysymyksessä on kohtisuora hyppy tasaisella nopeudella ja vaakasuoralla alustalla liikkuvassa linja-autossa. Linja-auto on ilmatiivis.

Olisin kiitollinen, jos vaan ehditte vastata minulle tähän kysymykseen.

Väisälä kirjoitti vastauksessaan ”Herra Simo Palokankaalle” 11.4.1967 näin:

Hypätkää suoraan ylöspäin, mieluiten junavaunussa, jossa on enemmän tilaa, niin huomaatte, että tulette samaan paikkaan takaisin. Tahi leikkikää pallolla vaunussa.

Kunnioittaen,

Tämä esimerkki viittaa siihen, että Väisälä luki kaikki kirjeet ja saneli vastaukset niihin, usein pieni pilke silmäkulmassa. Yhteydenottoja harrastajilta saapui erityisen paljon juuri 1960-luvulla, sillä vuonna 1959 oli *Tekniikan Maailma* -lehdessä ilmestynyt ohje kaukoputken rakentamiseen ja tähän kaukoputkeen tarvittavia linssejä myi juuri Väisälä-yhtiö. Moneen kirjeeseen oli vastattu ensin kohteliaasti, että yhtiötä ei ollut enää olemassa, mutta sen jälkeen kysyjälle ilmoitettiin linssien varastotilanne ja kerrottiin, milloin tarvittava osa mahdollisesti olisi saatavilla tai mistä muualta sen saisi ostaa.

SAKSA

Saksankielinen kirjeenvaihto liittyi enimmäkseen materiaalilauksiin Saksasta. Optista lasia ja laitteita tilattiin Tuorlaan useilta saksalaisilta yrityksiltä, esimerkiksi Schottin lasitehtaasta Jenasta, ja näihin tilauksiin liittyvät tilauslomakkeet, laskut ja rahtikirjat löytyvät kaikki arkistosta. Tuorlassa valmistettiin Väisälän johdolla huippuluokan optiikkaa; hän oli maailmassa yksi harvoista, joka pystyi valmistamaan monimutkaisia Schmidt-teleskooppien korjauslinssejä.⁵ Kuljetusten vakuutuksista käytiin kirjeenvaihtoa saksalaisen vakuutusyhtiön kanssa. Myös sveitsiläisen kelloliikkeen kanssa käytiin ostotilauksia koskeva kirjeenvaihto saksaksi. Osa näistä dokumenteista on monikielisiä, sillä lähetyksissä käytetty lomakepohja oli ranskaksi mutta lomakkeet oli täytetty saksaksi.

Tutkimusta koskevaa tieteellistä kirjeenvaihtoa Väisälä kävi saksaksi muun muassa Würzburgin yliopiston astronomian professori Otto Volkin ja Dresdenin teknillisen korkeakoulun astronomian professori H. U. Sandigin kanssa. Saksaksi Väisälä kirjoitti myös professori Guillermo Schulzille Argentiinaan muun muassa kolmiomittauksesta.

ENGLANTI

Kuten edellä esitetyistä kielten suhteellisista osuuksista näkyy (ks. kaavio 1), englannin kieltä käytettiin kirjeenvaihdossa vähemmän kuin saksaa. Esimerkkejä englanninkielisistä saapuneista dokumenteista ovat eri maiden observatorioista tulleet julkaisujen vaihtoon liittyneet yhteydenotot ja vierailupyynnöt. Englantia käytettiin myös materiaalilauksissa. Esimerkiksi optista lasia tilattiin Yhdysvalloista Owens-Illinois-yhtiöltä.

Englantia käytettiin joidenkin tutkijoiden kanssa kirjeenvaihdossa myös *lingua francana*. Heitä olivat muun muassa Ohion osavaltionyliopistossa geodesian tutkimusprofessorina työskennellyt Väisälän ystävä ja lanko Veikko A. Heiskanen sekä L C Eichner Instruments -yhtiötä edustanut ruotsalainen L. C. Eichner. Väisälä kirjoitti Heiskaselle suomeksi, kun taas Heiskaselta tulleet koneella kirjoitetut kirjeet olivat englanninkielisiä ja käsin kirjoitetut suomenkielisiä. Nämä kirjeet käsittelevät tutkimusta mutta sisältävät myös perheen kuulumisia ja ajankohtaisten tapahtumien kommentointia. Myös englanninkielisissä kirjeissä on usein käsin kirjoitettu jälkikirjoitus suomeksi. Tämä johtui todennäköisesti siitä, että Heiskasen sihteeri osasi ainoastaan englantia, joten kaikki koneella kirjoitetut (eli sihteerille sanellut) osuudet olivat englanninkielisiä. Eichner puolestaan kirjoitti englanniksi, ja Väisälä vastasi ruotsiksi tai saksaksi. Ensimmäinen kappale on usein englanniksi, minkä jälkeen hän vaihtaa kieltä. Väisälä-kokoelman 1960-luvun kirjeenvaihdossa englannin osuus *lingua francana* on kuitenkin melko vähäinen. Tämä johtui todennäköisesti ainakin osittain siitä, että Väisälä itse ei osannut sitä kovin hyvin.

RUOTSI

Arkiston ruotsinkielinen kirjeenvaihto käsittelee muun muassa Y. Väisälä Oy:n laitetointuksia Ruotsiin. Väisälä kävi keskustelua esimerkiksi Uppsalan yliopiston geodesian laitoksen tutkijoiden Erik Bergstrandin ja Erik Tengströmin kanssa muun muassa tähtikaukoputken osien toimittamisesta Uppsalaan. Ruotsista myös tilattiin osia laitteisiin. Väisälä vaikuttaa käyttäneen ruotsia kirjeenvaihdossaan myös muualla kuin Ruotsissa asuneiden ruotsinkielisten henkilöiden kanssa, kuten kirjoittaessaan L. C. Eichnerille, mitä kuvattiin edellä englannin kohdalla. Erik Tengströmin kanssa käytyä kirjeenvaihtoa kuvataan myös jäljempänä monikielisten dokumenttien yhteydessä.

RANSKA

Ranskankielistä arkistoaineistoa on säilynyt ennen kaikkea kirjeenvaihdosta ranskalaisten tavarantoimittajien kanssa, sillä linsseihin tarvittavaa optista lasia ja optisia instrumentteja ostettiin saksalaisten tehtaiden

lisäksi ranskalaisilta valmistajilta, muun muassa Sovirel-yhtiöltä. Osa ranskalaisten toimittajien kanssa käydystä kirjeenvaihdosta on myös saksaksi ja englanniksi, toimituksiin liittyvät tullausasiakirjat taas suomeksi. Ranskaa käytettiin myös ranskankielisten maiden tutkimuslaitosten, kuten Belgian kuninkaallisen observatorion, kanssa. Englannin tavoin ranskaa käytettiin *lingua francana*. Esimerkiksi professori Y. Nakaji Tokion yliopistosta kirjoittaa Väisälälle ranskaksi vuonna 1966 ja pyytää pitämään hänet ajan tasalla Väisälän tuoreimmista tutkimustuloksista. Ranskaa käytettiin myös välikielenä: Neuvostoliitosta saapuneeseen venäjänkieliseen uudenvuodentoivotukseen on liitetty ranskankielinen käännös.

ESPANJA

Espanjankielistä kirjeenvaihtoa oli niin Espanjaan kuin Etelä-Amerikkaankin. Y. Väisälä Oy toimitti teleskooppipeilejä Real Academia de Ciencias y Artesin eli kuninkaallisen tiedeakatemian Fabran observatorioon Barcelonaan. Peilien ominaisuuksista neuvoteltiin kirjeitse vuosina 1960–1962. Toimitusten espanjankieliset rahtausasiakirjat, laskut ja kuitit ovat myös tallella. Espanjan kieltä käytettiin myös kirjeenvaihdossa Argentiinan maantieteellisen instituutin (*Secretaria de guerra – Dirección General del Instituto Geográfico Militar*) kanssa, kun sinne myytiin Suomesta interferenssikomparaattori ja mittausvälineitä.

NORJA, TANSKA, HOLLANTI, ITALIA, UNKARI, VENÄJÄ

Edellä esiteltyjen kielten lisäksi kirjeenvaihdossa on yksittäisiä dokumentteja muilla kielillä. Esimerkiksi Oslosta saapui vuonna 1961 norjankielinen tilauspyyntö peilioptiikan toimittamiseksi. Tanskaksi Väisälälle kirjoitti tähtitieteen professori Anders Reiz Kööpenhaminan yliopistosta, mutta hän käytti kirjeissään myös ruotsia. Heidänkin kirjeenvaihtonsa oli monikielistä (reseptiivistä), sillä Väisälä puolestaan vastasi Reizille sekä ruotsiksi että saksaksi (Väisälä, s.a.: b.). Hollannin kieltä on käytetty vuonna 1969 Nijmegenin katolisesta yliopistosta saapuneessa kirjeessä, jonka liitteenä on englanninkielinen julkaisupyntölomake. Venäjää puolestaan on käytetty Moskovan metrologian instituutista saapuneessa kirjeessä, jossa Väisälää kutsutaan mukaan metrologian symposiumiin.

Kirjeen yhteyteen oli arkistoitu saksankielinen käännös. Sen yhteydessä oli myös Väisälän pikakirjoituksella ja osin saksaksi hahmottelema luonnos vastaukseksi.

ESPERANTO

Väisälä oli innokas esperantisti ja vankkumaton kansainvälisen yhteiskielen kannattaja. Tämän innostuksen hän oli saanut välitettyä myös Liisi Otermalle. Väisälä kuului sekä suomalaiseseen että kansainväliseen esperanto-yhdistykseen. Arkistoaineistossa on esperantonkielisiä dokumentteja tästä yhdistystoiminnasta, mutta Väisälä käytti esperantoa myös muuhun yhteydenpitoon esperantoa taitavien kansainvälisen tiedeyhteisön jäsenten kanssa. Tutkitussa aineistossa esperantonkielistä aineistoa oli saapunut Belgiasta, Espanjasta, Jugoslaviasta, Bulgariasta ja Yhdysvalloista.

Esperanton käyttöön liittyi Väisälällä ideologista aatteen paloa, joka oli hänelle kodin perintöä. Väisälä itse suunnittelee esperanton käyttöä tieteen kielenä Rymättylän kesäaunolla 16.7.1969 V. S.:lle kirjoittamassaan kirjeessä näin (korostus alkuperäisessä lähteessä):

Itse en nykyisin harrasta esperantoa vain sen vuoksi, että siitä tulee joskus kansainvälinen yhteiskieli. Vaikka ei tulisikaan, vaikka olisi vain muutama esperantisti maailmassa, kannatan sitä, ja toivottavasti saan aikaan puhtaasti esperantokielisen tieteellisen julkaisun. Työtoverini Liisi Oterma on taverinani [sic] tässäkin asiassa. Olen ajatellut, että olisi hyvä julkaista kaikki pikku keksinnöt ja erikoisesti optilliset menettelytavat, joita käytämme tähtitornissamme ja erikoisesti laboratoriossamme ja työpajassamme ja joita ei nähtävästi vielä muualla tunneta. Ja vaikka olisi tunnetuakin [sic], niin sellainen käytännöllinen julkaisu [sic] olisi hyvä olemassa. Muta [sic] julkaisin [sic] e s p e r a n t o k s i ! Jos amerikkalainen ei ota selvää, niin pysyköön tyhmydessään!

Väisälän mainitseman esperantonkielisen astronomian julkaisun perustamista hänelle ehdotti jo vuonna 1963 New Yorkista saapuneessa esperantonkielisessä kirjeessä puolalainen Wladislaw T. K. Murawski

New Yorkista, esperantoa harrastava astronomi hänkin. Myös Turun Ur-
san *Tähtitaivas*-lehdessä, jonka vastaava toimittaja Väisälä oli, julkaistiin
jokaisen numeron yhteenveto esperantoksi vuodesta 1949 alkaen (*Tähti-
taivas* 1946: 16). Oterma puolestaan julkaisi neljä esperantonkielistä ar-
tikkeliä, joista yksi on Väisälän nekrologi *Informo*-lehdessä.

PIKAKIRJOITUS

Pikakirjoituksella näyttää olleen kirjeenvaihdossa erityinen tehtävä: Väi-
sälä käytti sitä vastausten luonnosteluun. Hän hahmotteli niitä usein
pikakirjoituksella saapuneiden kirjeiden alalaitaan, marginaaliin tai
kääntöpuolelle tai kirjoitti luonnoksen erikseen ja käytti luonnostelussa
apuna pikakirjoitusta. Tämän tutkimuksen puitteissa ei kuitenkaan ollut
mahdollista selvittää tarkemmin pikakirjoituksella kirjoitettujen tekstien
sisältöä eikä niiden kieltä.

Edellä mainittu observatoriossa kesäapulaisena ollut haastateltava
kertoo muistitietohankkeen haastattelussa Väisälän pikakirjoituksesta.
Hän oli saanut Väisälältä peilin teleskooppia varten. Väisälä oli kirjoitta-
nut peilin reunaan jotakin pikakirjoituksella, mutta haastateltava ei enää
muistanut, mitä siinä luki:

Hän antoi meille molemmille 110 millia halkaisijaiset kaukoput-
ken pääpeilit, jotka hän oli itse hionut ja siel oli pikakirjoitusta
kyljessä. Oon lukenut kyllä yhden vuoden pikakirjoitusta, mutta
en saanut siitä selvää. Se oli niin hänen tyylillään kirjoitettu, liian
vaikee käsiala. (TYKL/aud/1313.)

MONIKIELISET DOKUMENTIT

Arkistoaineistossa on yksikielisten lisäksi monikielisiä dokumentteja.
Ne ovat enimmäkseen erilaisia lomakkeita, joihin on painettu teksti yh-
dellä kielellä mutta joihin on kirjoitettu tekstiä myös jollakin toisella
kielellä. Esimerkki tällaisesta dokumentista on Fabran observatorioon
myytyyn teleskooppipeiliin liittyvä Kansallis-Osake-Pankin suomenkie-
linen remburssilomake vuodelta 1960. Siinä ilmoitetaan espanjaksi,
että barcelonalainen Banco Central on avannut remburssin eli sitou-
tuu maksamaan peilistä siinä mainitun kauppahinnan Y. Väisälä Oy:lle.

Tässä kansainväliseen kaupankäyntiin liittyvässä lomakkeessa on tekstiä myös ranskaksi kohdassa, jossa todetaan, että toimeksiantajana on barcelonalainen pankki (*suivant instructions de Banco central* 'noudattaen pankin ohjeita'). Lisäksi lomakkeessa todetaan englanniksi, että se on käynyt Espanjan ulkomaan valuutan instituutissa, joka tuohon aikaan kontrolloi kaikkea ulkomaankauppaa.

Toinen esimerkki saapuneesta monikielisestä dokumentista on belgialaisesta observatoriosta 30.3.1964 lähetetty lyhyt kirje, joka käsittelee pikkuplaneetan nimeämistä ja nimeämisehdotuksen lähettämistä. Sen kirjoittaja Jean Meeus on kirjoittanut varsinaisen kirjeen ranskaksi, mutta tekstissä on nimeämisehdotus englanniksi ja lopussa vielä tervehdys teksti esperantoksi.

Aineiston kiinnostavimpia dokumentteja ovat monikieliset toisinnot Tuorlasta lähetetyistä kirjeistä sekä monikieliset muistiinpanot. Väisälä sai huhtikuussa 1962 ruotsinkielisen kirjeen kollegaltaan ja ystävältään Erik Ingelstamilta Tukholmasta. Kirjeessä Ingelstam kyselee Väisälältä toukokuisen vierailunsa järjestelyistä. Hän on tulossa puhumaan Helsinkiin, ja mukaan ovat tulossa myös Ingelstamin vaimo, saksalainen Dr. Urbach perheineen sekä japanilainen Dr. Sayonagi. Kirjeen marginaalissa on muistiinpanoja majoitusvarauksesta suomeksi pikakirjoituksella. Kirjeen kääntöpuolelle taas on luonnosteltu tapaamisen aloitus-sanoja. Luonnos on suurimmaksi osaksi ruotsia, mutta siinä on myös tervehdys kaikille vieraille heidän omilla äidinkiellillään. Edellä mainittujen lisäksi mainitaan unkarilainen Kanyó Sándor, jolle on luonnosteltu niin ikään tervehdys unkariksi.

Koska Väisälä ei osannut unkaria, jota Oterma puolestaan oli opiskellut, on mahdollista, että tämä luonnos on Liisi Oterman käsialaa. Pelkän kirjallisen arkistoaineiston valossa ei ole mahdollista selvittää, kuka Tuorlassa laaditut vieraskieliset vastaukset saapuneisiin kirjeisiin todellisuudessa kirjoitti. Se tiedetään, että Väisälä saneli ainakin osan vastauksista nauhalle, jolta toimistohenkilökunta sitten kirjoitti ne puhtaaksi. Mauri Valtonen (1991) listaa artikkelissaan Tuorlan vakinaisia virkoja ja toimia, ja luettelon mukaan vuosina 1960–1965 lasku- ja toimistoapulaisena toimi T. Kaartela, jonka nimen Väisälä mainitsee myös sanelunauhalla (Väisälä, s.a.: b.). On kuitenkin hyvin mahdollista, että myös Liisi Otermalla oli Tuorlan monikielisyydessä merkittävä rooli.

Lopuksi: yhteenvetoa Tuorlan kulttuuriperinnön monikielisydestä

Tuorlan observatorion toiminnasta on tallentunut kielellisesti monivi-
vahteinen aineisto, joka edustaa paitsi Tuorlan observatorion myös laa-
jemmin tähtitieteen ja tieteenteon kulttuuriperintöä. Tutkittu aineisto
avasi silmiemme eteen 1960-luvun kansainväliset tieteenteon verkostot.
Lisäksi aineisto mahdollisti silmäyksen luomisen tieteentekijöiden ja
harrastajien yhteydenpitoon ja kommunikaatioon. Tämän aineiston
edustaman kielellisen kulttuuriperinnön kautta nousi esille myös Tuor-
lan tutkijayhteisön arkeen liittyviä yksityiskohtia, joita ei muutoin olisi
enää mahdollista jäljittää.

Julkaisujen kielten tarkastelu osoittaa, että Yrjö Väisälä julkaisi uran-
sa alkupuolella eli 1910–1930-luvuilla pääosin saksaksi ja että vielä
1960-luvullakin Väisälän ja Liisi Oterman julkaisukieliä olivat saksa ja
ranska; englanninkielisiä julkaisuja on tuolta ajalta ainoastaan kaksi. On
tosin muistettava, että Oterman julkaisuluettelo ei ole täydellinen. Tulos
kuitenkin tukee sitä, että englannista ei vielä ennen toista maailman-
sotaa ollut tullut ”hyperkeskeinen kieli” (ks. Hamel 2007), vaan siinä
asemassa oli saksa, ja että saksa oli tärkeä tieteen julkaisukieli Suomessa
vielä myöhemminkin (ks. Liimatainen 2011).

Väisälä-kokoelman kirjeenvaihtoaineisto laajentaa kuvaa tieteen kie-
listä. Se osoittaa, että kieliä tarvittiin tieteen tekemisessä paljon muu-
hunkin kuin julkaisujen kirjoittamiseen ja että asioita hoidettiin varsin
monella eri kielellä. Tämä kuvastaa tieteen kansainvälisyyttä. Kuten do-
kumentit osoittavat, laitteita ja esimerkiksi linsseihin tarvittavaa lasia
tilattiin monista maista. Myös havainto- ja mittaustietoja sekä tutkimus-
raportteja lähetettiin moneen maahan ja vastaanotettiin eri puolilta maa-
ilmaa. Aineiston monikielisyys kertoo tietenkin myös Tuorlan tähtitie-
teilijöiden monikielisydestä. Väisälä ja Oterma osasivat monia kieliä ja
pystyivät siksi pitämään yhteyksiä yllä monikielisesti.

Liisi Oterman tiedetään osanneen monia kieliä hyvin, mutta hänen
hahmonsa jää edelleen pitkälti pimentoon. Hänen roolistaan Tuorlan
monikielisydessä ei voida Väisälä-kokoelman 1960-luvun dokument-
tien perusteella päätellä juuri mitään, koska vain yksi niistä, eräs luon-

nos lähetettävästä kirjeestä, on Oterman itsensä allekirjoittama. Edellä Väisälää ja Otermaa esittelevässä luvussa kuvattu esimerkki, jossa Väisälä viittaa Otermaan ”yleiskielinerona”, antaa kuitenkin ymmärtää, että Oterma oli merkittävä toimija Tuorlan 1960-luvun monikielisyiden kannalta.

Edellä kuvatussa vastauksessaan Eichnerille Väisälä kertoo Oterman kääntäneen hänen kirjoituksensa sujuvasti ruotsiksi. Tästä herää kysymys, johon ei pelkästään dokumenttien avulla pystytä vastaamaan: mikä oli kääntämisen osuus Tuorlan monikielisydessä? Koska lähetettyjen kirjeiden toisinnot ovat konekirjoitettuja, ei niistä voida tietää, kuka ne on laatinut. Oterma oli alun perin Väisälän oppilas, ja tämän aselman Niitemaa (2010) arvelee säilyneen loppuun asti. Epäilemättä näistä syistä Väisälä loistaa yleensä kirkkaimpana tähtenä Oterman jäädessä pimentoon, ja Oterma on vasta viime vuosina huomattu merkittävänä tieteentekijänä. Näiden kahden tieteentekijän rooleissa olisi varmasti eri kielten käytön lisäksi tutkittavaa myös sukupuolentutkimuksen näkökulmasta. Väisälä-kokoelman kirjeenvaihto on yleensä osoitettu Väisälälle, ja monista vastauskirjeistä käy ilmi, että hän on kirjoittanut ne itse. Kaikissa ei kuitenkaan näy kirjoittajan nimeä, joten osa vieraskielisistä – etenkin monikielisistä – dokumenteista saattaa hyvin olla Oterman kirjoittamia. Tätä vahvistaa Niitemaan (2010: 144) antama tieto, jonka mukaan Oterma hoiti yleensä Tuorlan kansainvälisen kirjeenvaihdon. On siis hyvin mahdollista, että Tuorlan rikas monikielisyys oli osittain juuri Oterman kieli- ja käännöstaidon ansiota.

Vaikka kulttuuriperinnön siirtäminen sukupolvelta toiselle tapahtuu nimenomaan kielellä ja vaikka sen aineellisia osia, kuten julkaisuja ja kirjeenvaihtoa, tuotetaan kielen avulla, voidaan kielten käyttö ja monikielisyys nostaa tarkasteluun myös osana aineetonta kulttuuriperintöä, kuten tässä tutkimuksessa on tehty. Tuorlan observatorion arjessa käytettyjä kieliä ja niiden käyttöyhteyksiä ei sellaisenaan ole dokumentoitu, eikä Tuorlan muistitietohankkeen yhteydessäkään tullut tarkastelemaamme ajanjaksolla juuri esiin nimenomaan kielten käyttöön liittyviä muistoja. Osa Tuorlan observatorion kielellisestä kulttuuriperinnöstä jää siis yhä hämärän peittoon. Tuorlan muistitietohankkeessa kävi ilmi, että varsin edistyneilläkin tasoilla käytettiin suomenkielisiä oppikirjoja

matematiikassa, fysiikassa ja kemiassa, mutta tähtitieteen oppikirjoja pitkini lukea saksaksi (TYKL/aud/1322). Avoimeksi kuitenkin jäävät muun muassa seuraavat kysymykset: mitä kieliä käytettiin opetuksessa, missä määrin opinnäytteiden ohjauksessa tarvittiin vieraita kieliä ja mitä kieliä kansainvälisten vierailujen tai muiden vuorovaikutustilanteiden yhteydessä käytettiin? Tässä tutkimuksessa läpikäytyjen kulttuuriperinnön aineellisten jäänteiden eli julkaisutietojen ja arkistoaineiston pohjalta voidaan kuitenkin todeta, että monikielisyys oli olennainen osa Tuorlan tutkijayhteisön toimintaa 1960-luvulla. Kielet eivät kuitenkaan ole paikkasidonniaisia samalla tavalla kuin tiettyyn paikkaan liittyvä aineellinen kulttuuriperintö, vaan ne kulkevat käyttäjiensä mukana. Niinpä Tuorlan kaltaisen tutkijayhteisön monikielisyys on alan käytänteiden lisäksi myös heijastusta sen muodostamien yksilöiden kieliosaamisesta.

Tämän artikkelin puitteissa oli mahdollista tutkia Turun yliopiston laajasta ja monipuolisesta Väisälä-kokoelmasta vain yhden vuosikymmenen kirjeenvaihtoaineistoa, joten arkistoaineistossa on runsaasti työskarkaa jatkossakin. Väisälä kirjoittaa vuonna 1969, että englannin kieli hallitsee kansainvälisissä konferensseissa. Nyt, 50 vuotta myöhemmin, se vasta hallitseekin. Väisälän ja Oterman tapaisia monikielisiä henkilöitä on koko ajan vähemmän. Voidaan kysyä, minkälaisen kielellisen kulttuuriperinnön Tuorlan observatorio lopulta on jättänyt jälkeensä. Jatkavatko nykytutkijat tätä monikielistä kulttuuriperintöä vai ovatko tutkimuksessamme esitellyt dokumentit kielimuistomerkkejä menneestä, katkenneesta perinnöstä? Tulevaisuudessa voisi kartoittaa, mitä kieliä 2020-luvun tähtitieteilijät käyttävät tiedeviestinnässään eli minkälaisen kielellisen kulttuuriperinnön he aikanaan jättävät jälkeensä.

VIITTEET

- 1 "Tuorlan observatorion muistitietohanke" 2018. Turun yliopiston Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen arkisto, hankkeen johtaja Maija Mäki.
- 2 Haastattelut on tallennettu Turun yliopiston Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen arkistoon, etnologian kokoelmaan (TYKL).
- 3 Turun yliopiston Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen arkiston arkistovastaava Kirsi Hänninen, suullinen tiedonanto.

- 4 Näihin sisältyy myös kirjoituksia, joita Väisälä kirjoitti Turun Ursan *Tähtitaivas*-lehteen, jota jaettiin kaikille Ursan jäsenille Suomessa. *Tähtitaivaassa* julkaistiin esimerkiksi Väisälän tutkimuksiin ja suunnitelmiin liittyneitä esitelmiä kansantajuisesti.
- 5 Väisälältä on vuodelta 1924 säilynyt muistiinpanot, jotka osoittavat, että hän oli keksinyt vastaavan teleskoopin jo useita vuosia ennen Schmidtiä. Muistiinpanot sisältävät myös kahden muun teleskooppikeksinnön periaatteet. Väisälä ei kuitenkaan tullut julkaiseeksi niitä muiden kiireiden vuoksi. Myöhemmin nuo teleskoopit tulivat tunnetuiksi virallisten keksijöidensä mukaan Ritchey-Chrétien-, Schmidt- ja Maksutov-teleskooppeina, joiden toimintaperiaatteet julkaistiin vuosina 1927, 1930 ja 1944. (Korhonen 1991: 126–128.)

LÄHTEET

AINEISTO

HAASTATTELUT

TYKL/aud/1313: Haastateltava mies ollut Tuorlan observatoriolla kesätoisissa 1950-luvulla. Etnologian TYKL-kokoelma, Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen arkisto, Turun yliopisto. Tuorlan observatorion muistitietohanke, 12.6.2018. Haastattelija: Jaana Saarikoski.

TYKL/aud/1322: Kalevi Mattila, tähtitieteen emeritusprofessori, opiskellut tähtitiedettä Turun yliopistossa ja toiminut assistenttina Tuorlan observatoriossa 1960-luvun alussa. Etnologian TYKL-kokoelma, Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen arkisto, Turun yliopisto. Tuorlan observatorion muistitietohanke, 12.10.2018. Haastattelija: Jaana Saarikoski.

KIRJEENVAIHTO

Yrjö Väisälän 1960-luvun kirjeenvaihto, F3-F4, 11:4, 11:6–7, 11:16, 11:18–21. Turun yliopiston keskusarkiston kokoelma 11: Yrjö Väisälän kokoelma.

ÄÄNITALLENTEET

Väisälä, Yrjö. (vuosi ei tiedossa). a. Nauha 2, Yrjö Väisälän sanelunauha 1960-luvulta, Tuorlan observatorio. Tallennetaan Turun yliopiston keskusarkiston Väisälä-kokoelmaan.

Väisälä, Yrjö. (vuosi ei tiedossa). b. Nauha 3, Yrjö Väisälän sanelunauha 1960-luvulta, Tuorlan observatorio. Tallennetaan Turun yliopiston keskusarkiston Väisälä-kokoelmaan.

KIRJALLISUUS

Aineeton kulttuuriperintö. [verkkoaineisto]. [viitattu 30.11.2020]. Helsinki: Museovirasto. Saatavissa: <https://www.aineetonkulttuuriperinto.fi/fi/>.

- Alikoski, Heikki A. 1991. Tuorlan tutkimuslaitoksen rakentaminen. Julkaisussa: Niemi, Aimo (toim.) *Yrjö Väisälä – Tuorlan taikuri*. Helsinki: Fysiikan Kustannus Oy, 39–43.
- Anshelm, Jonas. 1993. Inledning. Julkaisussa: Jonas Anshelm (toim.) *Modernisering och kulturarv*. Tukholma: Stehag, 9–22.
- Autio, Veli-Matti. 2002. Väisälä, Yrjö. [verkkoaineisto]. [viitattu 27.4.2019]. Julkaisussa: *Kansallisbiografia*-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Saatavissa: <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-007367>.
- Björkholm, Johanna. 2011. *Immateriellt kulturarv som begrepp och process: folkloristiska perspektiv på kulturarv i Finlands svenskbygder med folkmusik som exempel*. Åbo: Åbo Akademis förlag – Åbo Akademi University Press. Saatavissa: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-765-589-7>.
- Coulmas, Florian. 2008. Linguistic landscaping and the seed of the public sphere. Julkaisussa: Shohamy, E., & Gorter, D. (toim.) *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. Lontoo: Routledge.
- Hakulinen, Auli, Kalliokoski, Jyrki, Kankaanpää, Salli, Kanner, Antti, Koskenniemi, Kimmo, Laitinen, Lea, Maamies, Sari & Nuolijärvi, Pirkko. 2009. *Suomen kielen tulevaisuus. Kielipoliittinen toimintaohjelma*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja 7. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Hamel, Rainer E. 2007. The dominance of English in the international scientific periodical literature and the future of language use in science. *AILA Review* 20: 53–71. Saatavissa: <https://doi.org/10.1075/aila.20.06ham>.
- Kakkuri, Juhani. 2001. Oterma, Liisi. [verkkoaineisto]. [viitattu 27.4.2019]. Julkaisussa: *Kansallisbiografia*-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Saatavissa: <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-008363>.
- Karlsson, Fred. 2001. *Yleinen kielitiede Suomessa kautta aikojen*. Department of General Linguistics Publications 28. Helsinki: University of Helsinki.
- Korhonen, Tapio. 1991. Optiikan valmistuksesta ja testauksesta. Julkaisussa: Niemi, Aimo (toim.) *Yrjö Väisälä – Tuorlan taikuri*. Helsinki: Fysiikan Kustannus Oy, 124–133.
- Lahtinen, Anu, Leskelä-Kärki, Maarit, Vainio-Korhonen, Kirsi & Vehkalahti, Kaisa. 2011. Kirjeiden uusi tuleminen. Julkaisussa: Leskelä-Kärki, Maarit, Lahtinen, Anu & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.) *Kirjeet ja historiantutkimus*. Historiallinen arkisto 134. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 9–29.
- Lehto, Olli. 2004. *Oman tien kulkijat. Veljekset Vilho, Yrjö ja Kalle Väisälä*. Helsinki: Otava.
- Liimatainen, Annikki. 2011. Deutsch als Wissenschaftssprache in Finnland. Julkaisussa: Prinz, Michael & Korhonen, Jarmo (toim.) *Deutsch als Wissenschaftssprache im Ostseeraum – Geschichte und Gegenwart*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 41–54.
- Lillbroända-Annala, Sanna. 2014. Kulttuuriperintö prosessina ja arvottamisen välineenä. Julkaisussa: Steel, Tytti, Turunen, Arja, Lillbroända-Annala, Sanna & Santikko, Maija (toim.) *Muuttuva kulttuuriperintö. Det föränderliga kulturarvet*. Ethnos-toimite 16. Helsinki: Ethnos ry, 19–40.
- Luoto, Ilkka & Lundgren, Maija. 2017. Osallistuminen ja maaseudun paikkaperustainen kehittäminen. Aluetieteilijä ja kansatieteilijä yhteisellä tutkimustaipaleella. Julkaisussa: Finngerros, Outi, Koskihaara, Niina, Lillbroända-Annala, Sanna & Lundgren, Maija (toim.) *Yhteiskuntaetnologia*. Tietolipas 255. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 208–239

- Niitemaa, Timo. 2010. *Genius Aboensis. Tarinoita Turun yliopistosta I*. Turku: Kirja-Aurora.
- Nordlund, Taru. 2013. Keskustelua yli ajan ja paikan. Julkaisussa: Laitinen, Lea & Mikkola, Kati (toim.) *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 107–138.
- Puuska, Hanna-Mari. 2014. *Scholarly Publishing Patterns in Finland. A Comparison of Disciplinary Groups*. Acta Universitatis Tamperensis 1945 & Acta Electronica Universitatis Tamperensis 1430. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Puuska, Hanna-Mari & Miettinen, Marita. 2008. *Julkaisukäytännöt eri tieteenaloilla*. Opetusministeriön julkaisuja 2008: 33. Helsinki: Opetusministeriö.
- Rommi, Pirkko & Pohls, Maritta. 1989. Poliittisen fennomanian synty ja nousu. Julkaisussa: Tommila, Päiviö & Pohls, Maritta (toim.) *Herää Suomi. Suomalaisuusliikkeen historia*. Kuopio: Kustannuskiila Oy, 67–119.
- Ruotsala, Helena. 2015. "Oonhan meilä vielä kieli". Onko meänkieli aineetonta kulttuuriperintöä Tornionlaaksossa? *Kotiseutu 2015*. Vaasa: Suomen Kotiseutuliitto, 117–123.
- Ruotsala, Helena. 2017a. Meänkieli herättää tunteita – mistä kentän kielivalinnat kertovat. Julkaisussa: Fingerroos, Outi, Koskihaara, Niina, Lillbroända-Annala, Sanna & Lundgren, Maija (toim.) *Yhteiskuntaetnologia*. Tietolipas 255. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 265–287.
- Ruotsala, Helena. 2017b. Vardagliga gränspraktiker. Att synliggöra eller osynliggöra gränser i Tornedalen? *Budkavlén*. Årgång 96/2017: 65–74.
- Sivula, Anna. 2013. Yrityksen kielestä teollisuusmuistojen kieleksi. Ruotsinkielisyyden merkkejä Porin puuvillatehtaan dokumenteissa. Julkaisussa: Haanpää, Riina & Tuomi-Nikula, Outi (toim.) *Ruotsinkielisten kulttuuriperintöä*. Kulttuurituotannon ja maisemantutkimuksen julkaisu 41. Pori: Turun yliopiston kulttuurituotannon ja maisemantutkimuksen koulutusohjelma, 139–156.
- Smeets, Rieks. 2004. Language as a vehicle of the intangible cultural heritage. *Museum International* 221–222: 56 (1–2), 156–165.
- Smith, Laurajane. 2006. *Uses of Heritage*. New York: Routledge.
- Teerikorpi, Pekka. 1991. Yrjö Väisälä anekdoottien ja muistikuvien läpi katsottuna. Julkaisussa: Niemi, Aimo (toim.) *Yrjö Väisälä – Tuorlan taikuri*. Helsinki: Fysiikan Kustannus Oy, 70–101.
- Tähtitaivas*. Turku: Turun Ursa.
- Valtonen, Mauri. 1991. Tuorlan observatorio Väisälän jälkeen. Julkaisussa: Niemi, Aimo (toim.) *Yrjö Väisälä – Tuorlan taikuri*. Helsinki: Fysiikan Kustannus Oy, 152–161.
- Vilkuna, Janne. 2015. Aineellisen ja aineettoman kulttuuriperinnön rajapintoja ja määritelmiä. Julkaisussa: Kanerva, Anna & Mitchell, Ritva (toim.) *Elävä aineeton kulttuuriperintö*. Cuporen verkkojulkaisuja 28. [verkkoaineisto]. [viitattu 30.11.2020]. Helsinki: Kulttuuripoliittisen tutkimuksen edistämissäätiö CUPORE, 113–125. Saatavissa: https://www.cupore.fi/images/tiedostot/elavaaineetonkulttuuriperinto_loppuraportti.pdf
- Väisälä, Marja. 1991. Isäni Yrjö Väisälä. Julkaisussa: Niemi, Aimo (toim.) *Yrjö Väisälä – Tuorlan taikuri*. Helsinki: Fysiikan Kustannus Oy, 12–22.

Kirjoittajat

Maija Grönholm, FT, on suomen kielen didaktiikan (*finska språkets didaktik*) professori emerita Åbo Akademiassa. Hänen erikoisalojaan ovat lainasanatutkimus ja toisen kielen oppiminen. Hän on tutkinut ruotsinkielisiä lainasanoja Turun murteessa ja lounaismurteissa. Lisäksi hän on tarkastellut suomen oppimista toisena kielenä ruotsinkielisten oppilaiden eri opetusryhmissä (perinteinen suomen opetus, kaksikielisten äidinkielenomainen opetus ja kielikylpymetodi).

🔗 <https://orcid.org/0000-0001-5386-5794>

Janne Harjula, FT, on historiallisen arkeologian dosentti ja arkeologian yliopisto-opettaja Turun yliopistossa. Hänen erikoisalansa on keskiajan aineellinen kulttuuri. Hän on tutkinut muun muassa arkeologisten löytöjen ja kirjallisen kulttuurin suhdetta.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-2114-2652>

Visa Immonen, FT, on arkeologian professori Turun yliopistossa. Hänen erikoisalojaan ovat keskiajan tutkimus, esinetutkimus ja arkeologian teoria. Lisäksi hän on tutkinut urbaaneja ja digitaalisia kulttuuriperintöjä. Hänen tämänhetkinen tutkimuksensa käsittelee keskiajan puunkäyttöä Koillis-Euroopassa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-7616-500X>

Leena Kolehmainen, FT, on saksan kielen professori Turun yliopistossa. Hänen erikoisalojaan ovat kielioppi, vertaileva kielentutkimus, kielitieteellinen kääntämisen tutkimus, monikielisyys ja kielimaisematutkimus. Parhaillaan hän on kiinnostunut suomalaisen teollisuuden kielellisistä kulttuurivaikutuksista.

🔗 <https://orcid.org/0000-0003-2746-7201>

Kati Launis, FT, on kotimaisen kirjallisuuden dosentti Turun yliopistossa. Hänen erikoisalojaan ovat Suomen kirjallisuushistoria ja digitaalinen kirjallisuudentutkimus. Launiksensa väitöskirja *Kerrotut naiset* (2005) kä-

sittelee Suomen ensimmäisten, ruotsinkielisten naiskirjailijoiden romaaneja 1800-luvun puolivälissä. Viimeksi hän on tutkinut nykyistä lainaus- ja lukemiskulttuuria konsortiossa ”LibDat: Kohti pidemmälle kehittyntä lainaus- ja lukemiskulttuuria” (Suomen Akatemia, 2017–2021; Itä-Suomen yliopisto). Myös kirjoittavien Hiiskun sisarten kolmoiselämäkerta *Kynän kantama elämä* (2017) kuuluu hänen viimeaikaisiin tutkimuksiinsa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-8498-7361>

Aino Liira, FT, on englannin kielen postdoctutkija Turun yliopistossa. Hänen tutkimuksensa on keskittynyt tekstin kielellisten ja materiaalistien piirteiden välisiin suhteisiin keskiajan ja uuden ajan alun käsi- ja kirjoituksissa sekä painetuissa teksteissä. Hänen tutkimusalojaan ovat materiaallinen filologia, käsikirjoitustutkimus, kirjahistoria ja tekstuaalitieteet. Hän on kiinnostunut erityisesti para- ja metatekstuaalisuudesta, tekstien visuaalisuudesta sekä historiallisesta monikielisydestä.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-4766-802X>

Maija Mäki, FT, toimii museologian yliopisto-opettajana Turun yliopistossa. Hänen tutkimuksensa on keskittynyt tulevaisuusorientoituneisiin kulttuuriperintökysymyksiin. Mäki on johtanut Tuorlan observatorion esineistön dokumentointiin liittyvää hanketta. Tällä hetkellä Mäen tutkimusintressit kohdistuvat urbaaniin perintöön.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-3950-7066>

Susanna Mäkinen, FM, on tohtorikoulutettava Turun yliopiston Utulingtohtoriorhjelmassa. Parhailaan hän viimeistelee englannin kielen väitöskirjaansa, jossa hän tutkii karanneet orjat -ilmoitusten kielellisiä piirteitä amerikkalaisissa sanomalehdissä 1700- ja 1800-luvuilla. Mäkisen erikoisaloihin kuuluvat genretutkimus ja historiallinen sosiolingvistiikka.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-1628-5077>

Kirsi-Maria Nummila, FT, on suomen kielen dosentti Turun yliopistossa ja suomen kielen tutkija Suomalaisen Kirjallisuuden Seurassa. Aiemmin hän on toiminut tutkimus- ja opetustehtävissä Turun ja Hel-

singin yliopistoissa. Nummilan erikoisaloja ovat vanha kirjasuomi, 1500–1800-luvun tekstit, käännösuomi ja sananmuodostus. Nummilla on tutkinut mm. erityyppisten morfosyntaktisten rakenteiden käyttöä ja kehitystä sekä vieraiden kielten vaikutusta kirjoitetussa kielessä. Hän on tutkinut myös Turun vanhaa kaupunkinimistöä.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-1617-7519>

Taru Nordlund, FT, on suomen kielen professori Helsingin yliopistossa. Hänen erikoisalojaan ovat historiallinen sosiolingvistiikka/kielisosioologia, sosiolingvistinen diskurssintutkimus ja kieli-ideologiat. Hänen tämänhetkinen tutkimuksensa käsittelee 1800-luvun hallinnollisten tekstien tekstilajeja ja tekstien muodostamia tekstilajiketjuja.

🔗 <https://orcid.org/0000-0001-9046-0163>

Viola Parente-Čapková, FT, on kotimaisen kirjallisuuden dosentti Turun yliopistossa ja kirjallisuuden teorian dosentti Prahan Kaarlen yliopistossa. Hänen erikoisalojaan ovat mm. Suomen kirjallisuushistoria kansainvälisessä kontekstissa, 1800- ja 1900-luvun naisten kirjoittama kirjallisuus ja digitaalinen kirjallisuudentutkimus. Tällä hetkellä hän johtaa kahta tutkimushanketta.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-0629-1182>

Matti Peikola, FT, on englannin kielen professori Turun yliopistossa. Hänen erikoisalojaan ovat filologia, tekstuaalitieteet ja kirjahistoria. Peikola on viimeaikaisessa tutkimuksessaan tarkastellut mm. parateksitin ja metadiskurssin ilmiöitä sekä kielellisen ja visuaalisen ilmaisun rajapintoja keskiajan ja varhaismodernin kauden aineistoissa. Hän johtaa Suomen Akatemian ja Turun yliopiston rahoittamaa tutkimushanketta “Early Modern Graphic Literacies” (Varhaismodernit graafiset lukutaidot).

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-9004-8926>

Jaana Saarikoski, FM, on erikoistunut esinetutkimukseen etnologia pääaineenaan. Hän on työskennellyt Tuorlan observatorion ja sen esineistön parissa. Saarikoski on kiinnostunut materiaalisen kulttuurin

tutkimuksesta affektien, merkitysten, tekijyyden ja taidon näkökulmista. Hän on myös kiinnostunut taiteellisten menetelmien hyödyntämisestä tutkimuksessa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0001-7091-4164>

Leena Salmi, FT, on yliopistonlehtori Turun yliopiston ranskan oppiaineessa sekä Helsingin yliopiston käännöstieteen dosentti. Hänen viimeaikaiset tutkimuksensa käsittelevät konekäännöksen jälkieditointia ja käännösten arviointia, mutta hän on tutkinut myös muita käännösteknologiaan ja kääntäjien koulutukseen liittyviä aiheita.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-4725-3844>

Kirsi Salonen, FT, on yleisen historian professori Turun yliopistossa ja keskiajan historian *førsteamanuensis* Bergenin yliopistossa. Hän on tutkinut eurooppalaista keskiajan kirkko- ja oikeushistoriaa sekä Turun kaupungin keskiaikaisia vaiheita.

🔗 <https://orcid.org/0000-0003-3877-2228>

Raija Sarasti-Wilenius, FT, on latinan kielen ja Rooman kirjallisuuden yliopistonlehtori Helsingin yliopistossa. Hän on latinalaisen filologian dosentti ja toiminut aiemmin latinan kielen ja Rooman kirjallisuuden professorina (ma.). Hänen erikoisalojaan ovat retoriikan historia, latinankielinen kirje ja uuslatinalainen kirjallisuus.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-5084-1591>

Taina Syrjämaa, FT, on yleisen historian professori Turun yliopistossa. Hän on tutkinut pitkään kaupunkihistoriaa, yllirajaista vuorovaikutusta, historiallista tilallisuutta ja laaja-alaista toimijuutta erityisesti 1800-luvun kontekstissa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-8338-6409>

Veli Pekka Toropainen, FT, on arkeologian ja Suomen historian tutkija Turun yliopistossa. Hänen erikoisalojaan ovat Turun 1600-luvun porvaristo sekä kaupunkilaisnaisten oikeudellinen osaaminen. Lisäksi hän on tutkinut laajasti 1500- ja 1600-lukujen oikeuslähteitä. Hänen tämän-

hetkinen tutkimuksensa käsittelee Turun 1600-luvun naisten historiaa.

📄 <https://orcid.org/0000-0002-5586-6253>

Janne Tunturi, FT, on yleisen historian yliopisto-opettaja Turun yliopistossa. Hän on tutkinut historiallisen ajattelun historiaa ja kirjahistoriaa. Tunturilla on myös ollut useita hankkeita 1800-luvun Turun historiasta. Tällä hetkellä hän osallistuu projektiin ”Sanojen liike ja tiedon paikat – Oppineet kirjalliset yhteisöt 1800-luvun alun Suomessa”.

📄 <https://orcid.org/0000-0001-6236-6444>

Jukka Tyrkkö, FT, on englannin kielen kielitieteen professori Linnéyliopistossa Ruotsissa. Hän on aiemmin toiminut mm. englannin kielen professorina Tampereen yliopistossa sekä vierailevana professorina Turun yliopistossa. Tyrkön erikoisaloja ovat mm. korpuslingvistinen kvantitatiivinen ja tietotekninen metodiikka, kielen vaihtelu ja muutokset erityisesti painottuen sanastoon ja fraseologiaan, historiallinen leksikografia, politiikan kieli sekä monikielisyys.

📄 <https://orcid.org/0000-0001-5251-5338>

Outi Veivo, FT, toimii yliopisto-opettajana Turun yliopiston ranskan oppiaineessa. Hän tutkii erityisesti monikielisiä kielenoppijoita ja vieraan kielen prosessointia mutta on kiinnostunut myös monikielisestä viestinnästä, käännösviestinnästä sekä vieraiden kielten osaamisen merkityksestä suomalaisessa yhteiskunnassa.

📄 <https://orcid.org/0000-0002-6123-9758>

Abstract

Linguistic encounters in the history of Turku. Perspectives on multilingualism

The present volume is a multidisciplinary collection of research articles exploring language use, language contact and multilingualism in the history of Turku, the first town in Finland, founded around the turn of the fourteenth century. Consisting of an introduction by the editors and nine case studies in the fields of linguistics, history, archeology, and literary and cultural studies, the volume participates in a wider discussion on multilingual communities while offering a closer look into linguistic encounters in Turku and its immediate vicinity. The volume covers the period from the Middle Ages (c. 1100–1500) to the latter half of the twentieth century. The case studies illustrate the wide array of languages, linguistic varieties and registers that the inhabitants and travellers used in their daily lives, the specific contexts in which certain languages were used, and the effects of these linguistic encounters at personal, social or institutional levels.

Asiahakemisto

- 1000-luku 45, 279
1100-luku 26, 44, 65
1200-luku 10–11, 28, 44–48, 50, 56, 65, 69, 108, 269, 279, 287
1300-luku 11, 26, 44–46, 48, 52, 56–58, 60, 66, 69, 108, 239, 287
1400-luku 46–47, 49, 52–53, 55–57, 60, 65–67
1500-luku 10–11, 14, 17, 68, 77, 79–80, 91, 95, 146, 269–270, 285, 287, 298
1600-luku 12, 14, 17, 29, 75–103, 107–136, 154, 200, 269, 272, 284, 298
1700-luku 12–14, 17–18, 94, 102–103, 109, 114, 132, 135–136, 143–169, 241, 244, 246, 248, 270, 287, 297
1800-luku 13–14, 16, 18–20, 22, 40, 102–103, 132, 134, 143–169, 175–202, 208–234, 239–255, 265–297, 308
1880-luku 148–149, 152–153, 162–163, 168, 183, 192, 195, 200, 208–234
1900-luku 10, 14–15, 19–20, 148, 177, 200, 241, 246–249, 265–297, 313
1960-luku 15, 267–268, 304–330
1980-luku 267–268, 315
2000-luku 9, 16, 24, 233
- A-kirjain, A-symboli 57, 107
aateliset, aatelisto 12, 51–52, 66, 96, 127–130, 132, 187, 201, 245
adaptaatio 242, 251
akatemia, ks. Turun akatemia
Akatemiantalo 197
aksentti, aksenttijärjestelmä 279–280
antiikki 110, 112, 117, 119–120, 127–128
antiikva 111, 157–158
arkeologia 11, 49, 56–57, 60, 63–64, 65–67
arkeologinen kaivaus 49, 56–57, 63–64
arkeologiset löydöt 43, 49–50, 60, 66–67
arki, arkinen 17, 29, 50, 85–91, 102, 107, 151, 164–166, 181, 193, 311, 329
arjen historia, arkipäivän historia 151
arkistoaineistot 144–145, 154–155, 158, 161, 163, 165, 180, 305, 309, 311–312, 315, 323, 325–327, 330
armeija 92–93, 130–131, 178, 183, 222, 228, 233
Ruotsin armeija 92, 130
Venäjän armeija 162, 178, 183, 212, 233
arvostelu, ks. kirjallinen vastaanotto
asetukset 18, 143, 146–147, 149, 154, 160, 162, 164, 167–168, 313
kansakouluasetus 168
kieliasetus 18, 147, 162, 168, 313
kunnallisasetus 167
asetustekstit 164, 164
asiakirjat (ks. myös dokumentit) 10, 16, 27, 32, 45–48, 51, 58–59, 61, 64–67, 75, 80–81, 85–91, 101, 147, 164–165, 179, 233, 315, 319, 324
attraktiokeskus 267, 272–276, 296
Aurajokiranta, Aurajoen varsi 44, 79, 186–187, 189, 280
Auransilta 56, 190
Auran sokeritehdas 184
Aura-sarja 251–254
autonomian aika, autonominen 9, 13, 161, 177, 242
Ave Maria (ks. myös *Enkelin tervehdys*) 55, 57, 63–64, 66–67
avioliitto 82, 102, 126–127, 143–144, 152–153, 167, 272, 296
- Barkerin puuvillakehräämö, Barkerin tehdas 186
Biblia (ks. myös Raamattu) 99, 144, 146
birgittalaisluostari, ks. Naantalin birgittalaisluostari
Club français 196
Codex Aboensis 47, 58
Cowie & co 189
Cowie & Ericsson 187

- deklamaatio 119
dialogi 111–113, 127
digihumanismi, digitaaliset ihmistieteet 209–210, 255
diglossia 25, 169
Diplomatarium Fennicum 46, 58
dispositio 115, 117–118
disputaatio, ks. väitös
dissertaatiot, ks. väitöskirjat
diversiteetti, kielellinen diversiteetti (ks. myös kielellinen moninaisuus) 21, 23
dokumentit (ks. myös asiakirjat) 81, 165, 179, 311–312, 315, 319–320, 322–330
dominikaanikonventti, dominikaaniluostari, dominikaanit 12, 45–46, 48, 51, 66–67
draama (ks. myös näytelmä, näytelmäkirjallisuus) 119–120
- ehtoollinen 55, 66, 93, 150
ehtoollisastiat, ehtoollisvälineet (ks. myös Ejbyn kalkki) 55, 60, 66–67
Ejbyn kalkki 55
Eksaktisten tieteiden seura 321
ekspressiivisyys 267–268, 278–279, 288–292
eliitti (ks. myös aateliset, porvaristo, sosiaaliluokat, säädyt, yläluokka) 77, 151, 164, 169, 178, 182, 185, 187–188, 194, 197, 201, 269
eloquentia, ks. kaunopuheisuus
elämäkerrat (ks. myös omaelämäkerrat) 241, 246, 248–249, 252
enemmistökieli 11, 16, 18, 25, 161
English Club 195–196
English society 195
Enkelin tervehdys (ks. myös *Ave Maria*) 56, 63–64
ensikieli (ks. myös äidinkieli, pääkieli) 176, 188, 297
ensimmäinen maailmansota 16, 318
epideiktinen 115
epitafi (ks. myös hautakirjoitus) 125, 133–134
esitelmä 222, 306, 309, 314, 320–321, 331
etymologia 268, 282–283, 290
evankelisuus 257
- filosofia, moraalifilosofia 114, 122, 246
Fisk Jubilee Singers 197
fonologia 268, 280, 291, 296
fontti, ks. kirjasinlaji
fraktuura 111, 157–158, 216, 237
fysiikka 135, 304–306, 321, 330
fyysinen vahingoittaminen (ks. myös kurin-pito) 50
- geodesia 306, 315, 323
Gertrudin kirkko 98
- hallinto 9, 11, 14, 17–19, 25, 27, 43–48, 58, 65–66, 75–77, 84–85, 91, 94, 97, 101, 108, 118, 124, 129, 144–151, 155, 158, 160–162, 165–169, 188, 269
hallintokieli, hallinnon kieli (ks. myös virkakieli) 9, 12, 25, 43, 47–48, 58, 65, 90, 108, 145–149, 161–162, 165–169, 188
hallinnolliset asiakirjat, hallinnolliset tekstit 17, 47, 58, 75, 91, 150, 160
hansa, hansaliitto 11, 59, 77, 80
hautajaiset 100, 110, 112, 125, 127–128, 154, 273
hautakirjoitus (ks. myös epitafi) 132–133
hautakivi 52–54, 66, 132–134, 198, 200
hautalaaka 52–53
hautarunot 127
hautausmaa 178, 189, 198–201
Turun luterilainen hautausmaa 198
Turun ortodoksinen hautausmaa 199
Skanssin hautausmaa (Turun vanha hautausmaa) 199
- hela, ks. kuparihela
Hellmanin hotelli 195
Helsingin yliopisto 305, 313
henkiveroluettelo 78
herännäisyys, hedbergiläinen 252
Heurlinska skolan 194

- hiippakunta 9, 11, 17, 45, 48, 65–66, 113
historiantutkimus 63, 147, 150, 177, 179–180, 209, 241, 312
Holger Schildts förlagsaktiebolag 249
hopeasormus 56
hospitaali 60
 hospitaalinsaarnaaja 100, 107
hotellit 189, 191–192, 195–196
hovi 91
hovioikeus 40, 85, 87, 89, 96–97, 99, 129, 269
hyötyajattelu, hyödyn tavoittelu, hyötytieteet 12, 135
- identiteetti 130, 202, 250, 310–311
ideologia 22, 162, 168–169, 325
ilmoitus, ilmoitustaulu (ks. myös kuulutus, lehtitekstit) 115, 122, 143–144, 147, 149–150, 154–162, 164–165, 168, 175–176, 189, 195, 214, 219, 221–222, 226–227, 232
imitaatio 118
Informilo-lehti 308, 318
insinöörit 185–187, 189, 196, 200–201
inskriptio (ks. myös piirtokirjoitus) 52–53, 56, 63
instituutiot 14, 18, 24, 27, 44, 46, 51–52, 66, 124, 181, 196, 312
intonaatio, ks. sävelkulkua
inventio 115, 117–118
inventointi 305, 310, 315
isoviha 13, 135
Isä meidän -rukous 61, 64
isänmaallisuus 250, 253
itseoppineet kirjoittajat 151
- julkaisukieli 313, 317, 328
julkaisupolitiikka 313
jumalanpalvelus 17, 97–98, 108, 149–150, 153, 167
juna (ks. myös rautatie) 197, 321
Juridiska Föreningen i Finland 148
jälkikirjoitus 323
kaiverrettu teksti (ks. myös piirtokirjoitus) 55–56, 60, 198
kaksikielinen, kaksikielisyys 19, 27, 32, 90–91, 102, 111, 144, 152, 157, 163, 166, 183, 266, 270, 276, 278, 280, 296–297
kalkki, ks. ehtoollisastiat
kansainvälisyys 9–14, 16, 26, 97, 108, 135, 176, 178, 180, 188–189, 191, 196, 198–199, 201–202, 208, 233, 241, 244–246, 249, 254, 306, 313–317, 325, 327–330
kansakoululaitos (ks. myös asetukset: kansakouluasetus) 162, 166, 168
kansallinen kulttuuri 241, 243
kansalliskieli 177
Kansallis-Osake-Pankki 326
kansallisromantiikka, ks. varhaisromantiikka
kansanrunous, ks. suullinen kansanperinne
kappalainen 98–100, 165, 167
kasarmi, kasarmialue(et) 40, 183–184, 212, 227
katedraalikoulu (ks. myös Katedralskolan) 12, 45, 48–49, 66–67, 95, 108, 113, 132–133, 239
Katedralskolan (ks. myös katedraalikoulu) 40
katolinen aika 17, 29
katolinen kirkko 12, 45, 48, 61, 107
kaukoluku 255
kaunokirjallisuus 13, 232, 241–242, 244–247, 250–254
kaunopuheisuus 113–115, 121–122, 136
kaupankäynti, kauppa 9–11, 13, 16, 25–27, 43–46, 53, 58–59, 61–62, 67, 76–95, 98, 101–102, 111, 175–176, 180, 182, 184–186, 188–189, 192, 194, 202, 219, 239, 251, 269, 271, 326–327
kotimaankauppa 83, 101
kauppapaikka (ks. myös kauppatori) 9–10, 12, 45
kauppiaat 13, 16, 27, 53, 62, 77, 79–95, 98, 101–102, 111, 175, 182, 184–185, 219, 239, 251, 269
ulkomaankauppa 13, 76, 81, 83, 90, 95, 327

- kauppatori 40, 184, 191, 273
kaupunginosat (ks. myös korttelit) 10, 40, 76, 169, 184, 211
kaupungistuminen 11
kaupunkiasutus 11
kaupunkihistoria 9
kaupunkikulttuuri 11, 77
kaupunkikuva 132
kaupunkikuvaus 124
kaupunkimainen (ks. myös urbaani) 273
kaupunkimurre, kaupunkipuhekieli 19, 269
kaupunkinimet (ks. myös nimet) 10
kaupunkitila, kaupunki tilana 177–178, 180–181, 189, 199
kaupunkiyhteisöt 10, 23–24, 67, 180, 269
kaupunkiympäristö 63, 181
keisarikunta, ks. Venäjän keisarikunta
Keisarillinen Aleksanterin Yliopisto 220
kenraalikuvernööri 85, 225
keskiaika 10–12, 14, 16–17, 26, 43–67, 76–77, 107, 132–133, 150, 269, 297
keskikoulujärjestelmä 220
keskusta, keskusta-alue 11, 40, 44, 184, 189, 271
keskustelu (ks. myös dialogi) 80, 90, 109–113, 127, 176, 184, 188, 194–195, 228, 233, 282
keskusteluopas 110–112
kielellinen moninaisuus (ks. myös diversiteetti) 16, 23–24, 177–178, 182, 189, 193, 245
kielen asema (ks. myös kielihierarkia, status) 18, 29, 46–47, 66, 76, 108–109, 134–136, 165, 168, 177, 184, 188, 193, 202, 220–221, 225, 228, 250, 254, 267, 273, 275, 296, 314, 328
kielenkäyttökonteksti, kielenkäyttötilanne 24, 67, 167, 209, 233, 305
kielenoppiminen 25, 297
kielenvaihto 18, 270, 297
kielihierarkia, kielten hierarkia (ks. myös kielen asema, status) 25, 177–178, 182–183, 189, 201, 275
kielikeskustelu, kielaidebatit (ks. myös kieli-
kysymys, kielipuhe, kielitaistelu) 162, 168
kielikoe 225
kielikontakti (ks. myös kieltenvälinen vaikutus) 26, 265–297
kielikysymys (ks. myös kielikeskustelu, kielitaistelu) 197, 214, 228
kielimaisema 179, 189, 198–201, 234
kieliolot, kieliolosuhteet 13, 24, 75–91, 177, 187, 209, 211
kielioppi 99, 176, 194, 225, 229
kielipolitiikka 210, 213, 228, 252
kielipuhe (ks. myös kielikeskustelu) 210, 221, 233
kielisosiologia (ks. myös sosiolingvistiikka) 144–145, 152
historiallinen kielisosiologia 152
kielitaistelu (ks. myös kielikeskustelu, kieli-
kysymys) 202, 214
kielitaito 16, 76, 85, 96, 130, 154, 164, 167, 182, 188, 190, 210, 222, 227, 240, 244–245, 309–310
kielivalinta 27, 129, 131, 164, 200, 223
kieltenvälinen vaikutus (ks. myös kielikon-
takti) 19, 25, 108, 265–297
latinan vaikutus 108
ruotsin vaikutus 20, 265–297
saamen vaikutus 279
suomen vaikutus 283, 285
venäjän vaikutus 177
kimpiastia 63
kirjakauppa, kirjakauppias 175, 181, 219, 239, 244–245, 251–252
kirjakieli 162, 168, 228, 287, 297, 298
kirjallinen kulttuuri 43–67, 239, 241
kirjallinen vastaanotto 241–242, 250, 254
kirjalliset jäljet 17, 314
kirjallisuus 13, 17, 48, 91, 97, 108, 110, 117, 125, 136, 146, 151, 168, 194, 210, 225, 232–233, 239–254, 309
kirjallisuushistoria 241, 243, 254
suomenkielinen kirjallisuus 250
ulkomainen kirjallisuus 246
kirjaluettelot 245
kirjamarkkinat 13, 233

- kirjapaino (ks. myös painaminen, kirjatuo-
tanto) 12, 111, 157, 214, 252
- kirjasinlaji (ks. myös antiikva, fraktuura)
111, 157
- kirjastokokoelmat 242–243, 254
- kirjastot 13, 27, 91, 97, 176, 181, 189, 239–
247, 250–252, 254–255
- akatemian kirjasto 13, 97, 255
- kansankirjasto 239–240, 252
- kaupunginkirjasto 13, 239–240, 242–243,
245–246, 250, 252, 255
- lainakirjasto 176, 239, 245, 252
- slaavilainen kirjasto, ks. Slavica-kokoelma
sukikirjastot 245
- kirjatuotanto 13
- kirjeenvaihto 47, 58–59, 61, 67, 109, 129,
130, 164–165, 216, 231, 305, 312, 315,
318–324, 326, 328–330
- kirjeet 47, 58–59, 62, 87, 101, 109–111, 114,
118, 129–132, 228–231, 241, 248, 308–309,
312, 315, 317, 319–327, 329
- kirjetutkimus 312
- kirjoitettu kieli 17, 21, 25, 28, 46, 61, 109
- kirjoituspuikko 49–50, 63
- kirjoitustaito 50, 63, 148, 150–151, 166
- kirikko 9, 11–12, 17, 26–27, 45–49, 55, 61,
64–66, 76, 80–81, 98, 107–108, 132, 143–
144, 149–150, 153–154, 158, 160, 163–164,
167–168
- kirkollinen hallinto 44–47
- kirkollinen lainsäädäntö (ks. myös lait:
kirkkolaki) 48
- kirkkoherra 99, 151, 165, 167
- kirkollinen keskus 9, 11, 17, 48, 65
- kirkolliset tekstit (ks. myös uskonnolliset
tekstit) 48, 57–58, 61
- kirjon kieli 17, 26, 43, 47, 64–65
- kirjonkirjat 147, 153, 164, 270
- kirjonkuulutus, ks. kuulutus
- kivikausi 10
- kivityyli, kivityyliset tekstit 125
- klubit 148, 195–196
- kolonialismi 188
- konepaja 186–187
- koodinvaihto 229, 233–234
- konsistori 97, 122, 128
- kontakti (ks. myös kielikontakti) 9–11, 13,
26, 189, 202, 265–266, 269, 271–273, 276,
279
- kontekstualisointi 177, 179
- kopiokirja 47–48, 58, 66
- korpuslingvistiikka 217
- korttelit (ks. myös kaupunginosat) 76, 83
- kotikieli 17–18
- kotiopettaja (ks. myös yksityisopettaja)
96–97, 110, 130, 223
- koulumestari 48, 95–96, 99
- koulutus (ks. myös opetus) 12–13, 19, 26,
45, 49, 67, 83, 95, 97, 108–109, 129, 148,
151, 168, 186, 233
- pappien koulutus 12, 45, 49, 108–109
- Krimin sota 176, 178, 186–187
- kristinusko 45
- kruunu 11, 92, 149–150, 155–157, 160, 165,
167
- kulttuurikontakti 273
- kulttuurin moninaisuus 65–67
- kulttuuriperintö 304–305, 310–313, 328–330
- kulttuuriset käytänteet, ks. traditio
- kuningas (ks. myös kruunu) 44, 77, 91, 128,
135, 150, 154, 156, 160–161, 227, 231, 248
- kuparihela 57
- Kupittaa lähde 127
- kurinpito, kurittaminen (ks. myös fyysinen
vahingoittaminen) 95, 112, 274
- kustantaja 239, 241–242, 244, 251
- kustantamo, kustannusliike (ks. myös kus-
tantaja) 247, 249, 252
- kutsu, kutsukirje 109, 122, 195, 316, 320–321
- kuulutus, kuulutusteksti 17, 27, 143–145, 147,
149–151, 153–169, 227
- kymnaasi (ks. myös lukio) 99, 108, 113,
121, 193
- kyökkiruotsi 274
- kyökkisuomi 274
- kämnerinoikeus 75, 88–89
- käsikirjoitukset 47, 58, 145, 251
- käsityölläiset 78, 83–84, 101, 196

- käännös 13, 48, 111, 119, 127, 146, 154–155, 164, 167, 197, 242, 244, 246, 248–252, 254, 324–325
- ruotsinno 127, 200, 242, 246, 248–254
- saksannos 197, 256, 325
- suomennos 146–147, 167, 242, 250, 254
- venäjännös 248
- käännöskirjallisuus 210, 225, 233
- käännöstoimikunta 99
- kääntäjä, kielenkääntäjä 148, 242, 249, 256
- kääntäminen, käännöstoiminta (ks. myös ruotsintaminen, suomentaminen) 27, 31, 145–146, 148, 154, 158, 164, 167, 250–251, 329
- köyhäinhoito 149, 160, 165
- köyhäinhuone 99
- laina, lainasanat, (kielen) lainaaminen 11, 20, 165, 266–275, 279–291, 294–297
- laivat (ks. myös merimies, Turun veneveistämö, telakka) 102, 180–182, 187, 189–193
- lait, laki 45–46, 58–59, 145–149, 161
- kaupunginlaki 45
- kirkkolaki 169
- valtakunnan laki 46, 145
- lakikieli 145–149
- lakitekstit 17, 65, 145–146
- laukun läppä 60, 67
- Legenda Sancti Henrici* (Pyhän Henrikin legenda) 48
- lehdistö, ks. sanomalehdet
- lehtitekstit 176, 189, 195, 209, 218, 221–222, 225–226, 242
- jatkokertomus 221, 225
- lehtiartikkeli 242
- lehti-ilmoitus 176, 189, 195, 222, 226
- lehtileike 315
- liikemies 184, 186, 192
- liikkuvuus (ks. myös muuttoliike) 22, 88, 180–181, 201
- liikkuvuuden paradigma 180–181
- lingua franca* 313, 323–324
- Linguae Finnicae brevis institutio* (ks. myös kielioppi) 99
- linna 11, 44, 58, 91, 192
- linnavouti 44, 58
- lisänimi 61, 77
- logiikka 114, 118
- luento 14, 109, 114–115, 117–119, 122, 136, 222, 315–316, 321
- julkiset luennot 114–115, 136
- luento-ohjelma 109, 114–115, 117–119
- lukemisen historia 254
- lukemiskulttuuri 63, 240, 244, 252
- lukio (ks. myös kymnaasi) 99, 113, 193–194
- lukio-opetus 193–194
- lukuhalu, lukuvimma 245
- lukuharrastus 13
- lukuseurat 239
- lukutaito 13, 17, 133, 149
- lukutikki 51
- luonnontieteet 12, 135, 313–314
- luostari (ks. myös dominikaanikonventti, Naantalain birgittalaisluostari, korttelit) 48, 51
- luostarikoulu 12
- luterilainen 128, 152, 198
- lähiluku 76, 255
- lääninhallitus, lääninhallinto 75–76, 85, 91, 97, 154–155, 157–158, 167–168, 269
- maaherra 84–85, 90, 99
- maailmansota, ks. ensimmäinen maailmansota
- Maarian kirkko 55, 69, 132
- maaseutu, maaseutumainen 10, 16, 23–24, 83, 147, 152, 170, 215, 271, 273
- maaseutukirje, maaseutukirjeenvaihtaja 216, 234
- maistraatti 75, 229
- majoitusluettelo 92
- marginaisuus, marginaali 243, 326
- marginokeskeinen kaupunki 243
- markkina-alue 101
- markkinahuvit 197
- matkailija, turisti 188, 190–191, 223
- matkakirjallisuus, matkakirjat 246, 248
- matkaopas 180, 187, 191–192, 199

- matkustajaluettelot 180, 190
Maunu Eerikinpojan kaupunginlaki, ks. lait:
kaupunginlaki
merimies 113, 192, 213, 223
mestari 83–84
Missale Aboense 48
monietnisuus (ks. myös monikansallisuus,
monikulttuurisuus) 23, 243
monikansallisuus, monikansallinen 13
monikielisyys, monikielinen 9–11, 14, 21,
23–27, 43–44, 61, 65, 101–102, 108, 144,
164–165, 176–183, 189–190, 192–193, 196,
201, 208–210, 225, 227, 233, 239, 241, 243,
244, 246, 254–255, 297, 304–305, 316,
319–320, 322–323, 326–330
instituution monikielisyys 24, 27
reseptiivinen monikielisyys 25, 324
yhteisöllinen monikielisyys 10, 23–26,
176–177, 181–182, 297, 311, 330
yksilöllinen monikielisyys 23–25, 27, 177
monikulttuurisuus, monikulttuurinen
10–11, 243
monitieteisyys, monitieteinen 7, 114
muistelmat 180, 194, 231, 241, 248–249
muistiinpano 50, 63, 114, 315, 327, 331
muistitieto, muistitietoaineisto 305, 310–
312, 314, 326, 329
muistokirjoitus 188, 199, 257
muistomerkki 132, 134, 165, 189, 199–201,
330
muistopuhe 127, 130, 134
murre (ks. myös puhekieli) 19–23, 25, 28,
78, 92, 146, 265–271, 273–298
musiikki, musiikkiesitys 49, 84, 128,
196–198, 223
Musta kirja, ks. *Turun tuomiokirkon Musta
kirja*
muuttoliike (ks. myös liikkuvuus) 16, 23–
24, 26, 33, 267, 269, 270–271, 297

Naantalin birgittalaisluostari 48, 60
naiskirjailija, naiskirjallisuus 241, 253,
255–257
nimet, nimistö 10, 22, 26, 56, 60–61, 77,
79–80, 90, 93–94, 107, 170, 195, 197–199,
202, 210, 217, 229, 251, 253, 327
näytelmä (ks. myös draama) 84, 112, 120–
121, 196, 248
näytelmäkirjallisuus 120, 246

observatorio, ks. Tuorlan observatorio
oikeuslaitos 58, 91, 108, 124, 145
oikeuspöytäkirjat 75, 94, 98
omaelämäkerrat 241, 248–249
ooppera 197, 256
opas (ks. myös matkaopas) 111, 113, 147,
191
opettaja (ks. myös yksityisopettaja) 45, 51,
95–97, 110, 112, 114, 121–122, 128, 130,
193–194, 225, 256
opetus (ks. myös yksityisopettaja) 12, 17,
48–49, 67, 96, 108, 110, 113–115, 118, 120,
125, 136, 148–149, 175, 188, 192, 194, 228,
306, 315, 330
kielenopetus 76, 184, 194, 208, 220, 222,
225, 244, 256, 313
opetuskieli 48–49
opetusmenetelmät, opetusmenetelmät 114,
120, 194
opetusohjelma, opetussuunnitelma 97,
119, 120, 135, 220
opintomatka 131
opintopiirit 245
opiskelijat, oppilaat 12, 16, 18–19, 49, 51,
95–97, 107–108, 110, 113–115, 117–124, 127,
175, 185, 193, 220, 306–308, 315, 321, 329
oppikirja 49, 109, 111, 115–117, 121, 124, 148,
157, 248, 256, 329–330
oppineet, oppineisto (ks. myös sivistyneis-
tö) 12–13, 65–66, 97, 99, 108, 135, 246
optiikka 304–305, 307, 310–311, 315, 322, 324

painaminen, painattaminen (ks. myös kirja-
paino) 48, 128, 146
pakkahuone 76, 89
palkolliset, piit, rengit 16, 20, 84, 102,
146, 284
palvelusväki, ks. palkolliset

- panegyry, ks. puhe: ylistyspuhe
pappi, papisto (ks. myös kappalainen,
kirkkoherra) 13, 17, 25, 47, 61, 84–85, 93,
98–100, 108–109, 150, 154–155, 164, 227
pergamentti 55, 68–69
Pernon telakka 40
perukirja 91, 147
Phoenix (hotelli) 191, 195–196
pienpainate 315
piirtokirjoitus (ks. myös inskriptio) 29, 52,
66, 81, 108–109, 132–133
piispa (ks. myös piispanistuin) 45, 47, 51,
53–54, 61, 69, 98–99, 117, 120, 124, 128,
133–134, 154
piispanistuin 11, 57, 84, 134, 269
pikakirjoitus 28, 308–309, 315, 325–327
poliisi 175, 179, 182–183, 186, 198, 229
pormestari, pormestarinna 45, 77–78,
88–89, 94, 253
porvaristo, porvarit 11, 19, 50, 66, 77, 84,
90, 92, 97–99, 101–102, 127, 197, 246, 269
pienporvaristo, alempi porvaristo 16, 77,
83, 88, 97–99, 270
porvarissuku 61
valtoporvaristo, ylempi porvaristo 13, 17,
61, 75–77, 82–83, 95, 269
posetiivari 198
presbyterinen usko 53, 80, 187
pro exercitio -väitös, -kielikoe (ks. myös
väitös) 121, 220, 225
pro gradu -väitös (ks. myös väitös) 121, 220
professori 85, 97, 99, 114–115, 117–119,
121–122, 124, 127–129, 135–136, 150, 247,
304–307, 322–324
promootio 120, 125–126, 136
prosodia 268, 279–280, 296–298
puhdaskielisyys 146
puhe, puheen lajit 109, 114, 119, 122–126,
128–129, 135–136, 211, 227, 267, 271–272,
274, 277, 279–280, 298, 311
ylistyspuhe 115, 122–123, 128, 136
puhekieli, puhekielisyys (ks. myös murre)
17, 19–21, 32, 62, 67, 177, 234, 266, 271,
277, 279
puhuttu kieli 11, 16, 20–21, 24–26, 80, 209,
270, 298
puuvillakehräämö 186, 193
pyhimys 55–56, 66
Pyhän Katariinan kirkko 169
Pyhän Yrjänän hospitaali 60
päiväkirja 165, 248
pääkieli 32, 211–213, 232
pöytäkirjakieli 18–19
pöytäkirjat 58–59, 75–76, 80, 85–87, 91, 94,
97–98, 101, 148
Raamattu (ks. myös Biblia) 12, 91, 94, 99,
122, 146, 219
raastupa, raastupapäivä 75, 86
raastuvanoikeus 58, 75, 80, 87–88, 90–91,
93, 98, 100
raati 56, 76, 99
raatihuone 45, 59, 77, 82, 84, 88
raatimies 154, 275
rahvas (ks. myös tavallinen kansa) 154, 275
ranskalainen kirjallisuus 194, 256
Ranskan vallankumous 188, 256
rautatie (ks. myös juna) 181, 191–192
rautatieasema 191
ravintola 189–191, 195, 273
Reading and Conversation Club 195
reformaatio 12, 17, 108–109
Registrum ecclesiae Aboensis, ks. *Turun tuo-
miokirkon Musta kirja*
rengassolki 56
repertuaari 22, 25, 27
retoriikka 49, 108, 113–121, 124, 136
riimu, riimukirjoitus 44, 63–64, 67, 69
romaanit 245–246, 251–253, 257
runo, runous 29, 109, 113, 117–119, 122,
125–128, 135, 227, 247, 251, 256
tilapäisrunous 125
Ruotsin kuningas, ks. kuningas
Ruotsin suurvaltakausi 17, 150
Ruotsin valtakunta 12, 14, 44–45, 58, 76, 78,
82, 84, 137, 269
ruotsinkielistyminen 13, 17, 269
ruotsinmielisyys, ruotsinmielinen 213–214

- ruotsintaminen, ruotsintaja (ks. myös kääntäminen) 250–251
- rytmi 19, 297
- saaristo (ks. myös paikannimi Turunmaan saaristo) 26, 93, 98, 102, 153, 265–267, 271, 280
- saksalainen kaupunkikulttuuri, saksalainen kaupunkimalli 11, 76–77
- saksalainen kirjallisuus 194, 247
- Samppalinna (ravintola) 190–191
- sanakirja 110–111
- sanomalehdet, sanomalehdistö (ks. myös lehtitekstit, toimitustyö) 13, 18, 30, 144, 163, 168, 180, 189, 195, 208–234, 272
- Sanomia Turusta* 214, 219, 224, 230, 232, 252
- satamat 25, 40, 175, 179, 182, 184, 186, 189–192, 222, 272
- höyrylaivasatama 182, 189, 191
- matkustajasatama 189–190, 192
- tavarasatama, rahtisatama 192
- ulkomaankauppasatama 13
- ulkosatama 213
- satamakaupunki 201
- senaatti 148, 252
- sensuuri 252
- Seurahuone 190–193, 198
- seurakunnat, seurakuntalaiset 45, 147, 154–155, 158, 161, 164
- Kaarinan seurakunta 144, 151, 153–170
- Turun seurakunnat 17, 95, 97–99, 297
- Turun ruotsalainen seurakunta 97–98
- Turun suomalainen seurakunta 97, 99
- sinetti, sinettileimasin 44–45, 51–52, 65–66, 107
- Sirkkalan kasarmi (ks. myös kasarmi) 40, 184
- sivistyneistö 13, 17–18, 122, 128, 169, 239–240, 244, 273, 296
- sivistys 9, 13, 118, 125, 130, 209, 213–214, 232, 269
- sivistyskieli 18, 32, 187, 208
- Slavica-kokoelma 242
- solmukaupunki, solmukohta 181, 243, 255
- sosiaaliluokat, sosiaaliryhmät 16–17, 20–21, 51–52, 102, 215, 297
- sosiaaliset erot 65, 195, 244, 267, 297
- sosiolinguistiikka (ks. myös kielisosiologia) 21, 23–24, 144–145, 164, 177
- historiallinen sosiolinguistiikka 144, 164, 177
- sotilaat, sotaväki 92
- standardikieli 162, 269
- status (kielen, kielen puhujien) 127, 157–158, 168, 274
- Stigzeliuksen puuvillakehräämö 193
- stipula, ks. lukutikka
- suola-astia 56
- Suomalainen Tiedeakatemia 320
- Suomen Akatemia (vanha) 306
- suomen kirjakielen kehittäminen 162, 168, 250
- Suomen suuriruhtinaskunta 9, 14, 121, 175–176, 178, 180, 242, 244, 248, 256
- Suomenmielisten juristien klubi 148
- suomenmielisyys 18, 214
- suomentaminen (ks. myös kääntäminen, käänös) 145, 157, 169, 250
- Suomen sota 161, 165
- suullinen kansanperinne 18
- suuri Pohjan sota 13
- Svenska fruntimmerskolan 194
- sävelkulku 19, 279–282, 296–298
- säädetyt, säätöläiset 13, 16–17, 68, 97, 128, 153, 182, 187, 196, 197, 215, 227, 244, 246, 274
- talonpojat 146–147, 150, 154, 160–162, 170, 227
- taloustiede 313, 135–136
- tataari 187
- tavallinen kansa, tavalliset ihmiset (ks. myös rahvas) 16–17, 149, 151, 160, 165, 168, 195, 312
- Tavastin kappeli (Pyhän ruumiin kuori) 134
- teatteri 40, 195–197, 250

Tekniikan Maailma 322

tekniikka, teknologia 176, 180–181, 186, 196, 202
telakka, telakka-alue 40, 184, 186–187, 189, 192–193
teollistuminen 181, 186, 188, 267
teollisuus 12–13, 16, 23, 180, 185–187, 209, 270–271
teosofia 253
Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo 246
tiedeyhteisö 25, 31–32
tieteellinen julkaiseminen 12, 135, 305, 308, 313–314, 316–318, 325
tieteen kieli, tiedeviestintä 12, 188, 305, 313–314, 317, 328, 330
tiedonvälitys, tiedotus 143, 145, 149–151, 154, 168–169
tinakannu 56
toimitustyö 146, 183, 224, 233, 242, 247, 250–251
toinen kieli 16, 111, 201, 228
tontit 56, 58, 60, 63–64, 77
Tottien kappeli 134
traditio 65, 67, 128, 243, 310
 kulttuuriset traditiot 243
tulkkkaus, tulkki 27, 92–93, 317
tulli 76, 79, 191, 223
tuomiokapituli 12, 45, 47, 69, 84, 107, 160–161
tuomiokirkko 11, 40, 44–45, 47–49, 52–53, 55, 60, 66–67, 81, 95–98, 132–134, 194, 200, 239, 271
tuomiokirkon muuri 97–98
Tuorlan observatorio 305, 310–312, 315, 328–330
tupakkatehtailija 191
Turun akatemia 12–14, 18, 85, 96–97, 99, 107–109, 113–120, 122–129, 135–137, 162, 255–256, 272
Turun dominikaanikonventti, ks. domi-
kaanikonventti
Turun hiippakunta, ks. hiippakunta
Turun hovioikeus, ks. hovioikeus
Turun katedraalikoulu, ks. katedraalikoulu

Turun kauppappilaitos 194
Turun kauppatori, ks. kauppatori
Turun kaupunginkirjaston vanha kokoelma 240, 242, 245–246, 252, 255
Turun kymnaasi, ks. kymnaasi, lukio
Turun Laivanveistämö Oy 187
Turun Lehti 214–215, 225–227, 232
Turun linna, ks. linna
Turun palo (1827) 14, 178–179, 187, 191, 243, 255
Turun piispa, ks. piispa
Turun poliisi, ks. poliisi
Turun romantiikka 18, 162
Turun satama, ks. satamat
Turun soitannollinen seura 191, 196–197
Turun Suomenkielinen Yliopistoseura 14
Turun tuomiokirkko, ks. tuomiokirkko
Turun tuomiokirkon Musta kirja (Registrum ecclesiae Aboensis) 47, 68
Turun tyttökoulu (ks. myös tyttökoulut) 196
Turun työväenyhdistys 196
Turun veneveistämö 192
Turun yliopisto 14, 40, 304, 307–308, 321
tyttökoulut 194
tyyli, tyylitaito 115, 118, 125, 131
työväestö (ks. myös palkolliset) 16, 31, 195, 215, 267, 271–272, 296
 ulkomaiset työntekijät 84, 102, 187, 189, 192, 202
Tähtitaivas-lehti 316, 326, 331
tähtitiede 304–308, 310, 314–318, 321, 328, 330
tänkebok 58–59

ulkomaalaisrekisteri 183
upseerit, upseeristo 92–93, 178, 230, 244, 246
urbaani (ks. myös kaupunkimainen) 10, 23–24, 189
Ursa, tähtitieteen harrastajain yhdistys 315, 321, 326, 331
uskonnolliset tekstit 17, 48, 91, 118, 146, 151, 160
uskonpuhdistus, ks. reformaatio

- uuden ajan alku 12, 17, 61, 91, 110, 115, 132
Uudenkaupungin rauha 84, 147
uushumanismi 136
uutinen 219, 221–224, 227–233
- vaihtelu, ks. variaatio
vahataulu 49–50, 63, 68
vala, valankaava 85–86
valistus, valistus aika 12, 17, 169, 246
valokuvat 315
valtio-oppi 114, 129
valtiopäivät 88, 99, 154, 227
vapaakappaleoikeus 242, 255
vapauden aika 13
varhaisromantiikka (ks. myös Turun romantiikka) 18
variaatio 20–21, 23–24, 28, 65, 144, 157–158, 162, 168, 202, 265–268, 282, 285–287, 289–291, 294–296, 298
varieteetti 22, 25, 269
velkakirjat 86, 147
Venäjän keisari 18, 150, 167, 227, 230, 255
Venäjän keisarikunta, Venäjän imperiumi, Venäjän valtakunta 147, 161, 179–180, 182, 186, 242, 256
Venäjän vallankumous 318
venäläiset kauppiat 91–94
venäläisten valloitus (ks. myös venäläismiehitys, isoviha) 94
venäläismiehitys (ks. myös isoviha) 13, 17
verkostot, verkostoituminen 13–14, 102, 126, 181, 188, 191, 202, 243, 269, 306, 328
virallinen kieli, kielen virallistaminen (ks. myös virkakieli) 18–19, 49, 59, 64, 101, 136, 180, 313–314, 317
virkakieli (ks. myös hallintokieli, virallinen kieli) 101, 148
virkamies, virkamiehistö 76, 78, 84–85, 89, 97, 102, 108, 166, 168, 187, 194, 215, 223, 244, 253, 266, 269, 273
vuorovaikutus 20, 23, 80, 112, 167, 177, 181, 193, 243, 268, 282, 319, 330
väestönlaskenta, väestötiedot 14–15, 32, 152, 177–178, 182–183, 185, 209, 211–213, 216, 220, 224, 231–232, 270
vähemmistökieli 25, 311
Väisälä-kokoelma 310, 314–315, 323
väitös (ks. myös *pro exercitio* -väitös, *pro gradu* -väitös) 108, 121, 136
väitöskirjat 12, 121, 148, 313, 316–317
- yhdistykset 148, 189, 195–196, 223, 239, 315, 321, 325
yksityisopettaja, yksityisopetus 95–97, 108–110
Yliopistotiedot-lehti 317
ylioppilas 84, 89, 97, 120, 169, 223
ylirajainen, ylirajaisuus 186, 196, 202, 241, 243, 245, 247–248, 256
yläluokka (ks. myös aateliset, eliitti, porvaristo, sosiaaliluokat, sivistyneistö, säädyt) 266–267, 269, 272–273, 275
yritykset 9, 180, 187, 189, 226, 252, 306
- Åbo Akademi 14, 40, 56, 60, 63
Åbo Posten 214, 232
Åbo Tidning 214, 223–224, 229–232, 250
Åbo Underrättelser 175, 214–215, 232, 252
- äidinkieli (ks. myös ensikieli, pääkieli) 14, 16–18, 25, 32, 59, 75–77, 79, 82, 85, 88, 90–92, 95, 99, 101–102, 110, 130, 152, 167, 169, 177, 183, 188, 201, 208, 212, 220, 224, 272, 314, 327
äännesymboliikka 267–268, 289–294
äänteellinen sopeuttaminen, mukauttaminen 267, 270, 296

Henkilöhakemisto

- Achrelius, Daniel 115, 118, 128
Adolf Fredrik 135
Agaffenoff, Simon 93
Agricola, Mikael 10, 17, 32, 119, 170, 298
Ahlstén, Gabriel 188
Aho, Juhani 250
Aleksanteri II 18
Alexandri, Hieronymus 96
Ambrosiusdotter, Gertrud 100
Andersen, H. C. 252
Andersin, Hanna 247, 256
Andersson, Håkan 89
Andersson, Michel 93
Andreen, Nicolaus 53
Armfelt, G. Ph. 187–188, 191–192
Arwidsson, Adolf Ivar 18
- Backlund, Sofia Wilhelmina, ks. Cygnaeus,
Sofia Wilhelmina
Balk, Bero (piispa) 69
Balzac, Honoré de 245
Bang, Herman 222–223
Barker, John 186
Becker, Reinhold von 18
Bellckow, Greger 82, 91
Berger, Julius 257
Bergstrand, Erik 323
Bero I (piispa) 51
Bero II, ks. Balk, Bero
Birgersson, Bengt 51
Bitz, Conradus (piispa) 53–54
Björn (laamanni) 52
Blavatsky, Helena 253
Bock, Joachim 83
Bona Ventura, N. N. 92
Brahe, Per 130, 134, 200
Braunsseifen auss Mehren, Johannes
Gabriel von 95
Bremer, Fredrika 245
Brenner, Elias 53
Brink, Hans 90
- Brochius, Laurentius 88
Brontë, Charlotte 257
Bruse, Anders 84
Brusewitz, Elis F. L. 249
Budde, Jöns 48
Bugenhagen, Gewert 84
Bulgarin, Faddei 245
Bulwer, Edward 252
Byron, G. G. Lord 252
- Caesar (C. Iulius Caesar) 115, 117
Cannelin, Gustaf 147
Canth, Minna 250
Chales, Nicolas de 92
Champagnie, Nicolaus 96
Chonnert, Hans nuorempi 61
Chonnert, Hans vanhempi 59, 62
Chronander, Jacobus Petri 120–121
Cicero (M. Tullius Cicero) 108, 114–115, 117
Comenius, Janus 110
Corelli, Marie 247
Cowie, David 185–186
Cramp, William Archibald 199–200
Crichton (perhe) 187, 192, 200–201
Crichton, Annie (o.s. Owen) 187
Crichton, William 187, 201
Crichton, William nuorempi 196
Cornelius Nepos 115
Creutz, Lorentz 128
Cygnaeus, Gustaf 250
Cygnaeus, Sofia Wilhelmina (o.s. Backlund)
250
- Dalneva, Giovanni 198
Deledda, Grazia 247
Dickens, Charles 252
Doroschevitsch, Vlas M. 251
Dostojevskaja, Ljubov Fjodorovna, ks.
Dostojevski, Aimée
Dostojevski, Aimée (Dostojevskaja, Ljubov
Fjodorovna) 249

- Dostojevski, Fjodor 242, 247, 249, 251
Drohojowska, madame la comtesse (Antoinette Josephine Françoise Anne) 249
Duernet, Regis 92
- Eek, Jonas Olai 97
Ehrström, Erik Gustaf 248, 256
Eichner, Laurits Christian 309, 323, 329
Eickman, Casper 86–87
Erasmus Rotterdamlainen 110
Ericsson, Anders Thalus 186
- Falkman, Charlotta 253
Filipsson, Kristian 94
Fleming, Klaus 69
Florinus, Henricus 110, 169–170
Forstén, Torsten 253
Frenckell (suku) 244
Frenckell, Johan Christopher vanhempi 239
Frendberg af George, Thomas Gustavus 175–176
Frese, Fredrik 53
Fråger, Henrik 89
Förster-Nietzsche, Elisabeth 257
- Gallius, Staffan 98
Gan, Elena Andrejevna 253
Ganander, Christfried 162
Gangius, Olaus 79
Garsterg, Thomas 193
Gaskell, Elizabeth Cleghorn 257
Genlis, Stéphanie-Félicité, M:me de 252
Gerdner, Karin 82
Gerdner, Wellam 81–82
Gerken, Zarah 188
Gevalius, Johannes 120
Gogol, Nikolai 242, 247, 251
Gontšarov, Ivan 247
Gottleben, Gabriel 84
Gottlund, Carl Axell 18
Grimm, Gustav (kustantaja) 256
Guinchard, Joseph 194
Gunbara Paavalintytär 133
Gutthrie, Hans 88–89
- Gyldenstolpe, Carl 131
Gyldenstolpe, Daniel 129
Gyldenstolpe, Gabriel 128
Gyldenstolpe, Gustaf 110–111, 131
Gyldenstolpe, Michael, ks. Wexionius-
Gyldenstolpe, Michael
Gyldenstolpe, Nils 129–132
Gyldenstolpe, Samuel 129–131
Gyllenius, Peter 127
- Hahti, Hilja 250
Hacks, Alexander 287, 298
Hahn, Jelena, ks. Gan, Elena Andrejevna
Hannesson, Laureus 60
Hannibal (kenraali) 119
Hannikainen, Pietari 147
Hansson, Assmus 86
Hassel, Henrik 136
Hausen, Reinhold 51–52, 68
Hebron, Alexander 82
Heiskanen, Veikko A. 323
Hellberg, Elise 223
Helvig, Christoph 110–111
Henriksdotter, Sofia 93
Henriksson, N. N. 224
Hérelle, Georges 247
Heyden, Sebald 111
Hillman, Adolf 249
Horatius (Q. Horatius Flaccus) 118
Horn, Christina 128
- Ingelstam, Erik 327
Ingemarsdotter, Anna 94
Iustinus (M. Iunianus Iustinus) 117
- Jagellonica, Katariina 91
Jahn, Dorothea 184
Jakobsson, Matts 86
Jessenhausen, Petter 88
Juhana III 77, 91
Julin, Erik 187
Juslenius, Daniel 122, 162
Justander, Samuel 107, 122
Juusten, Paulus 134

- Jönsson, Bengt, ks. Oxenstierna, Bengt
Jönsinpoika
Jörgenssen, Carl Johan Fredrik 193
- Kaarina Maununtytär 134
Kaarle XI 128, 130
Kaartela, T. 327
Kaila, J. 272
Kallia, Hans 90–91
Kalm, Pehr 135
Kangar, Lars 88, 90
Kanis, Lars 100–101, 103
Kara, Sigfrid 92
Katariina II (Katariina Suuri) 249
Kaus, Gina 249
Kavanagh, Julia 247
Kennedy, Grace 253
Key, Ellen 249, 251
Kianto, Ilmari 256
Kiapori, Alexander 198
Kilian, Johann 95
Kilovius, Jakob 100
Knut Viisas 90
Kollanius, Abraham 146
Komenský, Jan Amos, ks. Comenius, Janus
Kopparslagare, Ingelbrecht 94
Korro, Thomas 60
Koskinen, Yrjö 157
Kovalevskaja, Sofja 248, 251, 255
Kraftman, Maria 253
Kristersson, Sten 94
Krydmaa, Jöran 88–89
Kukolnik, Nestor 253
Kurck, Arvidus 69
Kurck, Gabriel 96
Kurck, Jöns 96
Köppilä, Karin 97
- Lamartine, Alphonse de 252
Larsdotter, Brita 93
Larsson, Jakob 93
Laurbecchius, Petrus 119
Laurensdotter, Cristrin 60
- Laurensdotter, Walborg 60
Leander, Gabriel 122
Leino, Eino 256
Lessing, Gotthold Ephraim 248
Lietzen, Nicolaus 88
Lillja, Johan Wilhelm 175, 241, 251–253, 257
Lindeberg, N. N. 198
Lindqvist, Isak Rafael 251
Louÿs, Pierre 256
Lund, David 118–119
Lundenius, Laurentius 89
Lundquist, Ernst 249
Lönnrot, Elias 18
- MacIntosh, William 189
Magnus (Maunu I) (piispa) 69
Magnus Nicolai (Maunu Särkilähti) (piispa) 47, 134
Magnus Olai (Maunu Tavast) (piispa) 53, 133–134
Mamin-Sibirjak, Dmitri 251
Mannerheim, C. G. E. 170
Margues, J. A. 182
Markkanen, Tapio 321
Maunu Eerikinpoika (Magnus Eriksson) 45
Maunu I, ks. Magnus
Meeus, Jean 327
Melanchthon, Philipp 109–110
Mennander, Carl Fredrik 135
Merthen, Anders 82
Méry, Joseph 196
Meurer, Ignatius 111
Michitin, Simon 92–93
Mickaleo, Hirsch 93–94
Miltopaeus, Martin 117, 122
Mosetz, Ivan 93
Murawski, Wladislaw T. K. 325
Målare, Erik 89
- Nakaji, Y. 324
Nefedjeff, Jakob 93
Negri, Ada 247
Nesterenko, W. 253

- Nietzsche, Friedrich 257
Nycopensis, Anders 126
Nächtergal, Michael 84
- Octavianus 91
Offenbach, Jacques 197
Olaus Magni (Olavi Maununpoika) (piispa)
133
Olavus Kirwis 50
Oleksi N. N. (pappi) 93
Olofsson, Johan 88
Onerva, L. 256
Oskar II 227
Oterma, Liisi 31, 304–310, 314–317, 321,
325–330
Ovidius (P. Ovidius Naso) 118
Owen (suku) 200–201
Owen, Annie, ks. Chrichton, Annie
Owen, Samuel 186, 200–201
Owen, Frances 186
Oxenstierna, Bengt Jönsinpoika 58
- Paickar, Mickel 89
Palokangas, Simo 321
Peldan, Gabriel 151
Pestalozzi, Johann Heinrich 194
Petraea, Catharina 127
Petraeus, Eskil 99
Phomittz, Mickel 94
Pinello, Nils Henrik 184
Plagman, Hans 88
Poisson, Jeanne Antoinette (Madame de
Pompadour) 248
Ponomaroff, Ivan Savinov 94
Porter Cole, Maggie 198
Porthan, Henrik Gabriel 18, 134, 136, 162,
200
Puškin, Aleksandr 247
- Quintilianus (M. Fabius Quintilianus) 115,
117
- Ragvaldus Gici 50
Randelin, Wendla 253, 257
- Rautalin, Andreas 155
Rauthelius, Johannes 122–125
Reiz, Anders 324
Rettig, Per Cerelius 191
Roos, Samuel 157
Rosskamp, Albrecht 88
Rothovius, Isaacus 98
Runeberg, Fredrika 250
- Sagoskin, Mikhail 253
Saint Yves, Adolphe Choler 196
Salmberg, Anna 253
Sand, George 248, 252
Sandig, H. U. 322
Sandór, Kanyó 327
Scalchi-Lolli, Sofia 197
Scheel, Paulus (Paavali) 59, 61–62, 69
Scheffer, Henrik 86, 89
Schildt, Holger (kustantaja) 249
Schonaeus, Cornelius 120–121
Schroderus, Erik 110
Schröder, Fredrik ja poika 193
Schröder, Ludolf 185
Schultz, Joachim 88, 102
Schultz, Jost 88, 102
Schulz, Guillermo 322
Scott, Walter 252
Seneca (L. Annaeus Seneca nuorempi) 119
Seneca (L. Annaeus Seneca vanhempi)
115–117, 119
Shakespeare, William 252
Sigfridsson, Brusius 84
Sigismund 91
Silli, Nils 90
Simonowitz, Anders 93
Sixtus IV (paavi) 50
Sjögren, Anders Johan 18
Skräddare, Håkan Bengtsson 90
Skytthe, Meniko 69
Smed, Michel 69
Smetana, Bedřich 256
Snellman, Johann Vilhelm 18
Speleman, Erenfrid 84
Speleman, Michael 84

- Spåra, Johan 93
Sticku, Bertil 90
Stockman, Frans 88–89
Stodius, Martinus 99
Stutaeus, Joachimus 99
Stymmeliu, Christoph 120
Suurpää, Laurentius 61, 69
Svenonius, Enevaldus 114
Svëtlá, Karolína 256
Särkilähti, Maunu, ks. Magnus Nicolai
- Tacitus (P. tai C. Cornelius Tacitus) 117
Tauchnitz (perhe, kustantamo) 247
Tavast, Maunu, ks. Magnus Olai
Tavast, Olof Nilsson 53
Tempil, Henrik 48
Tengström, Erik 323
Terentius (P. Terentius Afer) 115
Theofilusdotter, Valborg 91
Thouen, J. A. 193
Tolstoi, Leo 242, 247, 251
Tolstoi, Sophie 249
Tontti, Matts 90
Topelius, Zachris 157
Topelius, Toini 250
Tott (suku) 134
Tott, Åke 134
Trapp (suku) 184
Trapp, Gustaf 147
Trumbell, Jakob 82
Trumbell, Magdalena (Malin) (ks. myös Träll, Malin) 82, 85, 91
Träll (porvarissuku) 82
Träll, Elin 82
Träll, Hanna 82
Träll, Karin 82
Träll, Malin (ks. myös Trumbell, Magdale-
na) 82, 85
- Träll, Thomas 82, 91
Turgenev, Ivan 247, 251
Twain, Mark 229
- Ulrika Eleonora vanhempi 128
- Veisell (Kalle, Vilho, Yrjö; perhe) (ks. myös Väisälä, Yrjö) 305
Verdi, Giuseppe 197
Vergilius (P. Vergilius Maro) 118–119
Villa nueva, Pedro de la 92
Villemont, Louise 196
Volk, Otto 322
Voss, Johan Christian Friedrich 184–185
Voss, Marianne 185
Väisälä, Martta 316
Väisälä, Yrjö 31, 304–310, 312, 314–317, 320–331
- Waliszewski, Kazimierz 249
Wasilievitch, Ivan 92–93
Wattson, Alexander 82, 89
Wein, Jakob 84
Wele, Philip 93
Wexionius, Olof 127
Wexionius-Gyldenstolpe, Michael 110, 128–132, 137
Wiik, Kaj 310
Willam, Pethar 95
Winnell, Kerstin 249
Winbärger, Hans 96
- Zenaïda R-va, ks. Gan, Elena Andrejevna
Zoubek, Franz 257
- Ölander, V. R. 321
Österman, Aleksii 306

Kielihakemisto

- alaksaksa 11, 26–28, 43–44, 46, 50, 59–60, 66–69, 77–78, 80–81, 85, 101
arabia 27, 308, 314
- englanti 12–13, 27–28, 30–31, 135, 175–176, 178, 182–185, 187–190, 192, 194–195, 197, 200–202, 208, 211–213, 216, 218, 220, 222–223, 225–228, 230–234, 237, 245–247, 249, 256–257, 298, 308–309, 312–314, 316–320, 322–324, 327–328, 330
espanja 27, 31, 308, 314, 316–319, 324, 326
esperanto 27–28, 31, 304, 308–309, 315–320, 325–327
- heprea 12, 23, 27, 126, 183, 211–212, 216, 231, 234, 237
hindi 314
hollanti 12, 27, 29, 75, 78, 80, 91, 101, 319–320, 324
- italia 12–13, 27, 91, 97, 131, 135, 181–182, 188, 197, 211, 216, 218, 223, 227–228, 231, 237, 246, 256, 308, 318, 320, 324
- japani 28, 223, 228, 314
jiddiš (ks. myös juutalaissaksa) 28, 93, 183–184, 208, 212, 216, 231, 233–234, 237
juutalaissaksa (ks. myös jiddiš) 22, 211–212, 220, 232, 237
- kantagermaani 298
kantaskandinaavi 279, 281
karjala 10
karjalan kielen murteet 28, 92
keskialaksaksa, ks. alaksaksa
kiina 314, 318
klassiset kielet 193–194, 218, 220, 233
kreikka 12, 28, 95, 110, 126, 130, 208–209, 216, 218, 220, 225, 228, 230–231, 237, 308
- latina 12, 26, 28–29, 43–44, 46–56, 58–60, 62–66, 68–69, 95, 107–136, 188, 194, 199–200, 208–209, 216, 218, 220, 225, 228–231, 237, 245, 308, 318
latvia (ks. myös lätti) 22, 28, 211–212
liettua 28, 211–212, 216, 219, 231, 237
lätti (ks. myös latvia) 22, 28, 211–212, 216, 219, 231, 237
- muinaisruotsi 10, 266, 279, 284–286, 296, 298
muinaisskandinaavi, ks. kantaskandinaavi
muinaisvenäjä 10
- norja 28, 211–213, 216, 218–219, 223, 225, 227–228, 231–232, 237, 319–320, 324
- portugali 314, 318
puola 28, 91, 178, 183–184, 211–212, 216, 231, 238
- ranska 12–13, 28, 30–31, 96–97, 130–132, 135, 176, 178, 182, 187–188, 190, 193–197, 201, 211–212, 216, 218, 220, 222–223, 225–229, 231–232, 238, 245–249, 254, 256, 306, 308, 313–314, 316–319, 322–324, 327–328
- romaaniset kielet 317
ruotsi 10, 12–20, 26–33, 43–44, 46–48, 50, 58–60, 62, 66–68, 75, 77, 79–80, 82, 85, 88–91, 94–95, 97–98, 101–103, 108, 110–111, 119–121, 126–127, 130–131, 135–136, 144–148, 151–158, 161–170, 176–178, 182–185, 187–188, 190, 193–194, 197–198, 200–202, 208–209, 211, 214–216, 218–224, 226–227, 229, 232–234, 237, 242, 244–254, 256–257, 265–298, 308, 313–314, 316–317, 319–320, 323–324, 327, 329
ruotsinruotsin murteet 28, 267, 279–280, 291

- suomenruotsi 266, 269, 271, 277, 279, 283, 285
suomenruotsin murteet (ks. myös Turunmaan ruotsin murteet) 19, 28, 31, 265–266, 268, 271, 273–275, 278–289, 291–296, 298
Turunmaan ruotsin murteet (ks. myös suomenruotsin murteet) 271, 274–275, 278, 280–288, 296, 298
Turun ruotsi 265–297
- saame, saamelaiskielet 26, 28, 170, 188, 279
- saksa 11–13, 26, 28–31, 56, 59–60, 75, 79, 85–86, 90–92, 94–98, 101, 110, 126, 130–131, 135, 170, 176–178, 181–185, 187–188, 192–194, 197, 199, 201–202, 208, 211–213, 216, 218, 220, 222–232
- sanskrit 308
- seemiläiset kielet 12
- skotti 27–29, 75, 79, 87, 91–92
- suomi 10–11, 13–20, 24–33, 43–44, 50, 61–62, 67, 69, 75–77, 79, 83, 85–86, 88–92, 95, 97–102, 110–112, 119, 126, 130, 144–148, 151–170, 176–178, 183, 185, 187–188, 190, 198, 200, 202, 208–209, 211, 213–222, 227–230, 232–234, 242, 244–245, 250, 252, 254, 256, 264–298, 306, 308–309, 313–314, 316–317, 319–321, 323–324, 326–327, 330
suomen murteet 19–20, 28, 266
Helsingin slangi 297–298
hämäläismurteet 19
lounaismurteet 19–20, 269–270, 276–278, 281, 286–287
pohjalaismurteet 266
Turun murre, Turussa puhuttu suomi 19–20, 31, 265–298
- tanska 28, 211–213, 216, 218–219, 222, 226–227, 231, 238, 245, 319–320, 324
- tataari 28, 211, 220, 227
- turkki 28, 220
- unkari 28, 220, 227, 308–309, 319–320, 324, 327
- venäjä 15, 28, 92–94, 148, 176–178, 182–184, 187–188, 193, 199, 202, 208, 211–212, 216, 218, 220, 223, 225–229, 231–234, 238, 242–249, 251, 254, 256, 308, 314, 317–319, 324
- viro 10, 211, 216, 219, 227, 231–232, 238, 298
- volapük 28, 308

Paikannimihakemisto

- Argentiina 322, 324
Aura 103
- Baltia 26, 79, 83, 97, 182, 184
Barcelona 324, 326–327
Belgia 182, 324–325, 327
Berliini 188
Bratislava 256
Braunschweig 184
Bremen 95
Bulgaria 227, 325
- Dragsfjärd 280, 283
Dresden 322
- Englanti 80, 176, 222, 228, 231, 243
Espanja 131, 182, 306, 324–325, 327
Etelä-Amerikka 324
Eurooppa 56, 66, 78, 82, 92, 119, 129, 182, 186, 188, 191, 193, 196–197, 228, 243, 245, 247–248, 254, 269
Keski-Eurooppa 78, 97, 103, 256
Pohjois-Eurooppa 11, 23, 78
- Fabra 324, 326
Fiskars 186
Flanderit 134
- Gdansk 59
Gävle 94
Göteborg 78
- Hannover 184
Helsinki 14, 18, 23, 136, 198, 256, 297, 327
Hollanti 80, 131, 182
Houtskari 271, 284–285
Häme 76, 83, 101
Hämeenlinna 157, 170, 191, 227
- Iniö 271, 278, 283, 285
Intia 191
- Iso-Britannia 176, 185–187, 189, 192, 196
Italia 131, 198, 228
Itämeren alue, piiri 43, 45, 59, 77, 180, 187, 243
Itämeri 65, 67, 76, 77, 79, 90
Itävallan keisarikunta 181
Itävalta-Unkari 182
- Japani 223, 228, 318, 327
Jena 322
Jugoslavia 325
Jyväskylä 24
- Kaarina 10, 15, 27, 29, 40, 52, 69, 143–145, 147, 149, 151–158, 160–171, 270
Kaksikerta 15, 152–153, 170–171
Karuna 278
Kaspianmeri 318
Kemiö 271, 280, 283
Korppoo 271, 285
Kotka 229
Kuopio 158, 198
Kuusisto 271
Kvistaberg 307
Kööpenhamina 227, 231, 324
- Lieto 40, 60
Liivinmaa 92
Lyypekki 48, 59, 86, 88, 184–185
Lähi-itä 191
- Maaria 10–11, 15, 40, 52, 55, 69, 132
Moskova 248, 324
Mustiala 321
München 249
- Naantali 40, 48, 60
Narva 93
Nassau 184
Nauvo 266, 271, 280, 282–283
Neuvostoliitto 324

- New York 325–326
Nijmegen 324
Nousiainen 11
Novgorod 93
- Ohio 323
Oslo 324
Oulu 185, 244, 280–281
- Parainen 266, 270–271, 280, 283
Pariisi 12, 188, 199, 245, 306, 317
Pietari 181–182, 185, 187, 192, 194, 222, 226,
245, 248, 257, 318
Piikkiö 31, 304
Pisu 69
Pohjanmaa 76, 152, 270
Pohjois-Afrikka 191
Pohjoismaat 53, 64–65, 81, 109, 231, 247,
250, 254
Pori 244
Preussi 228
Pulkova 318
Puola 92, 182–183
- Raisio 10, 15, 40, 278
Ranska 194, 230, 254, 256
Riika 83
Rooma 110, 119
Ruotsi 12–14, 17, 26, 33, 44, 45, 48, 58–59,
68–69, 76–79, 82–85, 88–89, 97–98,
108, 110, 119, 124, 128, 130, 135, 145–146,
149–150, 154, 161, 164–165, 227, 243, 248,
250–251, 254, 256, 267, 269, 273, 296,
306, 323
Rusko 15, 69
Rymättylä 325
- Sahalin 251
Saksa 12, 23, 26, 78–83, 88, 91, 95, 184, 197,
202, 228, 230–231, 240, 243, 247–248,
306, 313, 318, 322
Skotlanti 26, 28, 80–81, 91, 189
Stettin 84
Sveitsi 182
- Tallinna 59, 69, 79, 94, 184
Tampere 24, 177, 185–186, 198, 244, 281,
314, 321
Tanska 128, 176
Tartto 93
Tihvinä 92–93
Tokio 23, 324
Trieste 181
Tukholma 13, 58, 77–78, 81, 96, 111, 129,
130, 135, 147, 164, 175–176, 178, 186, 188,
190, 192, 223, 248, 251, 269, 273, 327
Turku
Aninkainen, Aninkaisten kortteli 76
Aninkaistenmäki 79, 83
Aurajoki 10–11, 40, 44, 76, 79, 127, 184,
187, 189
Aurakatu 252
Iso-Heikkilä 306
Kakolanmäki 272
Kaksikerta 15, 152–153, 170–171
Kanavanniemi 192
Karjakuu 90
Kaskenmäki 46, 79
Kauppatori (ks. myös asiahakemisto:
kauppatori) 40, 184
Kirkkokatu 96
Kirkkokortteli 76
Krooppi 93
Koroinen, Koroistenniemi 11, 52, 56–57
Korppolaismäki 272
Kupittaa 127, 197
Linnanfältti 272
Linnankatu 191, 252
Luostari-kortteli 76
Luostarinmäki 40
Läntinen Aurakatu 252
Maaria 10–11, 15, 40, 52, 55, 69, 132
Martti 184
Miehenmäki (ks. myös Ryssänmäki, nyk.
Yliopistonmäki) 79
Mätäjärven kortteli 76, 83
Nummi 152–153, 169–171
Paattinen 15, 40

- Pansio 40
Perno 40
Pikisaari 40, 192, 213
Puiستokatu 184
Puolalanmäki 191, 217
Raunistula 272
Ruissalo 40, 197
Ryssänmäki (myös Ryssinmäki, ent. Miehenmäki, nyk. Yliopistonmäki) 79
Samppalinnan mäki 190
Sirkkala 40, 184
Skanssi 199
Tuomiokirkontori 49, 68
Unikankare 11, 45
Vaistenkylä 61
Vanha Suurtori 40, 56, 63, 132, 200, 272
Vartiovuori 40
Vähäjoki 11
Yliopistonmäki (ks. myös Ryssänmäki, ent. Miehenmäki) 79
Ylioppilaskylä 169
Tuorla 31, 304–307, 309–316, 318, 320–322, 327–330
Turunmaa, Turunmaan saaristo 26, 31, 265–266, 271, 274–275, 278, 280–282, 284–288, 296, 298
Uppsala 307, 323
Urjala 147, 164
Uusikaupunki 94, 147, 253
Uusimaa 76, 79, 152, 170
Vaasa 198, 244
Varsinais-Suomi 44, 83, 101, 152
Vehmaa 69
Velkua 278
Venäjä 13–14, 31, 93, 145, 147, 161, 178–179, 181–183, 186, 188, 197, 208, 230, 242, 244, 246–248, 251, 253–257, 318
Vesilahti 69
Viapori (nyk. Suomenlinna) 227
Viipuri 24, 76, 99, 170, 177, 185, 202, 227, 229, 244
Vilna 256
Västanfjärd 280
Wittenberg 109
Würzburg 322
Yhdysvallat 322, 325